A. Ignatjev

VIISKÜMMEND AASTAT RIVIS

A. IGNATJEV

VIISKÜMMEND AASTAT RIVIS

22759 III

A. IGNATJEV

VIISKÜMMEND AASTAT RIVIS

TEINE KÖIDE

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

TALLINN 1959

Originaali tiitel:

А. А. Игнатьев

ПЯТЬДЕСЯТ ЛЕТ В СТРОЮ

том второй

Государственное Издательство
Художественной Литературы
Москва 1955

Tõlkinud *J. Must*

Kunstiliselt kujundanud *P. Reeveer*

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
45693

NELJAS RAAMAT

ESIMENE PEATÜKK

SAATUSLIKUD PÄEVAD

Peterburi ekspress jõudis Pariisi esmaspäeval, 27. juulil 1914. aastal täpselt sõiduplaani järgi kell kuus õhtul. See oli viimane rong, mis saabus Venemaalt enne maailmasõda.

Katkes esimene lüli minu ühendusest kodumaaga...

Hästi tuttavas Pariisi tahmunud Põhjavaksalis sööstsid mulle vastu kaks prantsuse ohvitseri — sõjaminister härra Messimy ja Kindralstaabi ülema kindral Joffre'i käsundusohvitserid. Võtnud valveseisangu ja tõstnud käe (Prantsuse määrustiku järgi väljapoole pööratud peopesaga) peakatte juurde, teatasid nad mulle, et nende ülemad ootavad kannatamatult minu visiiti. Polnud enam mahti ümber riietuda ordenitega ehitud mundrisse või torukübaraga saterkuube — kogu see tseremoniaal tuli diplomaatiliste tavade hulgast välja heita kauaks ajaks, kui mitte just jäädavalt. Koju sisse pöördumata sõitsin otse vaksalist Saint-Dominique'i tänavale ja mõne minuti pärast astusin juba ammu tuttavasse sõjaministri kabinetti.

Nagu teada, asuvad kõik Prantsuse ministeeriumid kuningliku aristokraatia endistes paleedes, ja sõjaministritel muide oli väga meeltmööda istuda Napoleoni enese toreda kirjutuslaua taga.

Messimy kuulus poliitiliste tõusikute hulka: ta ei olnud advokaat ega «dünastiliste» sidemete kaudu

parlamendiga seotud. Hariduselt oli ta suurepärane kindralstaabi ohvitser, sotsiaalselt päritolult — suurmõisnik, kes Nevers'i provintsis tuntud hallikarvalisi nuumhärgi kasvatas, poliitilistelt vaadetelt — pahempoolse kallakuga vabariiklane, temperamendilt — tüüpiline sangviinik. Enneaegselt vananenud nägu ja punakas nina vihjasid vaba eluviisi jälgedele. Sõjaministri ametikohale Viviani kabinetis sattus Messimy pisut aega enne seda, kui ma koos Poincaré'ga Venemaale sõitsin. Juba esimesel vastuvõtul avaldas ta meelepaha oma eelkäijate tegevuse üle: kolme prantsuse ohvitseri asemel tahtis ta erialaste kogemuste omandamiseks vastastikkuse alusel iga aasta Venemaale komandeerida mõnikümmend ohvitseri ja vene keele Prantsuse Sõjaakadeemias sundusliku õppeainena sisse seada. Ehkki neid mulle nii soovitavaid abinõusid ei jõutud teostada, lõid läbirääkimised nende üle ikkagi tolle soodsa õhkkonna, mis alates minu Pariisi tagasijõudmise hetkest osutus väga väärtuslikuks.

Messimy võttis mind vastu juba peaaegu nagu kindralstaabi ohvitserist kolleegi, ja seepärast polnud mul raske täita Suhhomlinovi ülesannet: teatada, et osaline mobilisatsioon Austria-Ungari vastu on välja kuulutatud mitte rohkem kui neljas sõjaväe-ringkonnas, kuid ühtlasi igaks juhuks «prantslasi julgustada».

Nagu ma lootsingi, polnud meie liitlasi «julgustada» vaja. Messimy teatas mulle, et juba eilsest päevast alates on võetud tarvitusele esimesed abinõud raudteede ning väärtuslike ehituste kaitseks ja puhkuselelastute tagasikutsumiseks, kuid et mobilisatsiooni ettevalmistused tuleb läbi viia erilise ettevaatlikkusega, et mitte põhjustada raskusi Saksamaa, Inglismaa ja Austria-Ungariga edasikestvatel diplomaatilistel läbirääkimistel.

«Igal juhul palun teie valitsusele (see sõna kõlas mulle alati võltsilt, sest Tsaari-Venemaal polnud valitsust selle sõna euroopalikus mõttes tegelikult olemas) kinnitada, et Prantsusmaa täidab igas olukorras oma liitlaskohustusi täpselt,» lõpetas Messimy.

Umbes sedasama rääkis mulle kindral Joffre, kelle ma leidsin eest tema töökabinetis Saint-Germain'i bulvaril. Noore näo ja kavala pilguga paks vanamees oli harjumuse kohaselt salapärane ning sõnakehv. Mul ei sobinud ajalehereporteri osa enese peale võtta, kuigi ma põlesin kannatamatusest teada saada üksikasju meie liitlaste mobilisatsiooniplaani täitmisest.

«Me võtame esialgu tarvitusele ainult abinõud, mis sõjaeelseks perioodiks ette nähtud,» teatas Joffre mulle ettevaatlikult, ja selles ettevaatlikkuses peegeldus too distsiplineeritus oma valitsuse suhtes, mis mind tulevases ülemjuhatajas alati hämmastas. (Sel ajal sõitis Poincaré, olles oma reisi katkestanud, alles veel Balti ja Saksa mere lainetel, temata aga ei söandanud keegi midagi tõsiselt otsustada.)

Saatkonnas, mis asus Sõjaministeeriumile väga lähedal, leidsin ma kõik kolleegid palavikulises tegevuses, milles nad olid tõelised meistrid: telegrammide šifreerimises ja dešifreerimises.

Kui rahuajal oli šiffer üks diplomaatilise masina tähtsamaid osi, siis sõjaajal sõltus šifri kvaliteedist armeede ja rahvaste saatus. Šifreid on iidseist aegadest peale kasutatud, kuid võib kindlasti öelda, et mitte kunagi varem ei etendanud nad niisugust osa kui Esimeses maailmasõjas. Oli tarvis üle anda sõjasaladusi liitlaste vahel, kes olid vastasrinnete läbitungimatu müüriga üksteisest lahutatud. Tehnika võimaldas sellest raskusest üle saada. Üle vaenlaste peade anti nähtamatute eetrilainetena edasi vastastikuse informatsiooni kõige salajasemad teated. Häda seisis ainult selles, et raadiosaadete kinnipüüdmine osutus palju lihtsamaks kui vaenlase kulleri tabamine. Nendes tingimustes muutus šiffer üheks salajase sidepidamise tähtsaimaks elemendiks.

Vene diplomaatiline šiffer oli spetsialistide arvates ainus, mis ei lasknud end dešifreerida, seevastu olid aga sõjaväelised šifrid, eriti meie — agendi — oma, jõukohased isegi kooliealiste nooremale astmele ja seda

rohkem veel sakslastele. Samsonovi[1] armee traagiline hukkumine sõja algul oli, nagu paljud seletasid, seotud sellega, et sakslased Vene radiogrammi kinni püüdsid. Kuid sellest õppetunnist ei teinud meie Kindralstaap järeldust, olles oma kõige rumalamasse kirjatähelisse šifrisse niivõrd armunud, et veel kaks aastat pärast seda saatis meile erilise saladuskatte all sellele süsteemile vajalikke sissejuhatavaid märgusõnu, lootes seeläbi dešifreerimist raskendada. Viimane oli niivõrd kerge, et sellega tegelesid mitte üksnes meie vaenlased, vaid isegi parimad sõbrad. Ma ise ka poleks seda uskunud, kui mitte Prantsuse Peakorteris tavalise päevase korrespondentsi avamisel ei oleks teiste dokumentide hulgas leidnud algupärase asemel juba hoolikalt dešifreeritud telegrammi, mis oli saadetud Peterburist minu nimele. See muidugi oli selle organi hooletus, kellele minu kirjavahetuse tsenseerimine oli ülesandeks tehtud. Ma tänasin prantslasi minu asemel tehtud «töö» eest, oma ülemust aga palusin veel kord, et mulle saadetaks mõni korralik šiffer.

See küsimus osutus eriti tõsiseks saatuslikel päevil enne sõda, ja meie agendišifrit mitte usaldades olin ma sunnitud oma telegrammid läkitama saatkonna kaudu Izvolski enese allkirjaga. Pariisi uuele ametikohale asumise algul suursaadikuga loodud hea vahekord tuli mulle eriti kasuks: meievaheline seisukorra hinnangu väikseimgi kooskõlastamatus ja erinevus võis Peterburis põhjustada kõige vääramaid järeldusi. Nagu surmamõistetu säilitab viimse hetkeni lootuse armuandmisele, nõnda ka meie kõik, diplomaatilistest läbirääkimistest suured ja väikesed osavõtjad, lootsime viimastel päevadel enne sõda mingile imele, Vene-Austria-Serbia konflikti rahulikule lahenemisele.

Vahepeal muutusid Sazonovi telegrammid iga tunniga üha ärevamaks: Saksamaa peamine dip-

[1] Samsonov, Aleksander — Vene kindral (1859—1914), juhatas Esimese maailmasõja algul Narevi armee sissetungi Ida-Preisimaale, pärast Tannenbergi lahingus lüüasaamist lõpetas elu enesetapmisega. *Tõlk.*

lomaatiline surve oli suunatud loomulikult Venemaale.

Üheks otsustavaks hetkeks oli öö 29. ja 30. juuli vahel.

Hilja õhtul saatsin ma teele järjekordse telegraafilise kokkuvõtte meie liitlasriigi sõjaliste abinõude rakendamise kohta — Joffre'ilt neid andmeid saada polnudki nii kerge. (Poincaré oli samal päeval Pariisi tagasi jõudnud, kõik võimud tundsid jalge all jälle kindlat pinda ja muutusid seltsivamaks.)

«Prantsusmaal on tehtud kõik mis võimalik, ja ministeeriumis oodatakse sündmusi rahulikult.» Niisuguste sõnadega lõpetasin ma oma telegrammi.

Sündmused ei lasknud end kaua oodata.

Peaaegu samaaegselt, s. o. umbes kella kaheks hommikul, dešifreerisid sekretärid Sazonovi pika depeši, milles ta teatas Saksamaa ultimatiivsetest nõudmistest lõpetada meie sõjalised ettevalmistused.

«Meil jääb üle oma relvastumist ainult kiirendada ja arvestada sõja tõenäolise paratamatusega,» teatasid depeši viimased sõnad.

«Kuidas teie sellest aru saate?» küsis Izvolski minult. «Mida see udune sõna «relvastumine» tähendab?»

«See tähendab üldist mobilisatsiooni,» vastasin ma.

«Aga kuidas ma sellest siis prantslastele teatan: meil pole mobilisatsiooni ju veel välja kuulutatud,» kõhkles suursaadik.

Pärast tavalist nõupidamist minuga ja saatkonna nõuniku Sevastopuloga otsustas Izvolski isiklikult Quai d' Orsay'le[1] minna ja palus mind Sazonovi depeši sisu samal ajal sõjaministrile üle anda.

Sõjakas kindralstaabi ohvitser Messimy muutus sõja «tõenäolisest paratamatusest» kuuldes ootamatult diplomaadiks. Kaua otsis ta sobivat väljendust ja lõpuks töötas välja järgmise vastusevormi.

«Te võiksite teatada, et ülimatest rahuhuvidest lähtudes olete nõus mobilisatsiooniabinõudega ajutiselt viivi-

[1] Sellel kaldapealsel asus Välisministeerium.

tama, mis ei takistaks teil sõjalisi ettevalmistusi jätkata ja isegi tugevdada, hoidudes võimaluse piirides vägede massilistest transportimistest.»

Teadsin väga hästi, et taoliste, muide mittetäidetavate nõuannete järele Vene Kindralstaap vajadust ei tundnud, kuid liitlastega sel põhjusel tülitseda ei tarvitsenud, ja seepärast, tundes Izvolski pedantsust, andsin sõjaministri täpselt üleskirjutatud sõnad talle edasi.

Olukorra raskus seisis neil päevil selles, et Prantsusmaa — toimides Austria-Ungari ja Venemaa eeskujul — alustas mobiliseerimist juba diplomaatiliste läbirääkimiste ajal. Kuna ta samal ajal ei soovinud sattuda ründava poole seisukorda ja seega rikkuda Inglismaaga sõlmitud range kaitselepingu tingimusi, oli Prantsuse valitsus sunnitud järgmisel päeval, 30. juulil, tarvitusele võtma isegi säärased vastuolulised abinõud, nagu viie piiriäärse korpuse mobiliseerimine ja samaaegne nende korpuste eelosade Saksa piirilt kümne kilomeetri kaugusele tagasitõmbamine. Poincaré põhjendas seda abinõu Izvolskile kui rahuarmastuse tõendust, aga Joffre seletas seda peent manöövrit mulle kui aegsasti ettenähtud mobilisatsiooniplaani täitmist.

See lahkheli Prantsuse diplomaatilise ja sõjaväelise maailma vahel peegeldus ka minu ja Izvolski vahekorras — tema ebameeldiv iseloom oli kõigile kolleegidele hästi teada. Magamata öödest ja närvide pingulolekust muutus suursaadik täiesti väljakannatamatuks inimeseks ning norijaks.

«Te valetate,» nähvas ta viimaks minu aadressil. «Poincaré seletas seda minule hoopis teisiti.»

Igal teisel ajal oleks mul samasugune õigus olnud ägestuda, kuid sel hetkel polnud tarvis solvuda: sain aru, et see hüüatus oli põhjustatud ainult palavast soovist oma ametikohuseid võimalikult paremini täita.

31. juuli hommikuks haihtusid viimased lootused Euroopa rahu säilitamiseks. Jäi järele ainult üks mure: et Prantsusmaa veel viimasel hetkel vankuma ei lööks, et mobilisatsioon edasi areneks.

Ministrite Nõukogu pidas Poincaré eesistumisel peaaegu katkestamatult istungeid. Saksamaa alandav ulti-

maatum lükati muidugi tagasi: pidi olema kas naiivne või üleliia häbematu, kellena Saksa diplomaadid tihtilugu esinesid, et teha Prantsusmaale ettepanek säilitada sõja puhul Venemaaga neutraliteet ja nõuda selle tagatiseks idapoolsete kindluste Toul'i ning Verdun'i «ajutist» loovutamist; see võrdus tegelikult Prantsusmaa relvituks tegemisega. Kuid viimane sõna — «üldise mobilisatsiooni käsk» — jäigi Prantsuse Ministrite Nõukogus ütlemata. Ma ootasin seda kannatamatusega ja umbes kell neli päeval kostva telefonihelina järgi taipasin, et Messimy kutsub mind selles küsimuses viimaks enese juurde.

Kohtumine oli südamlik. Juba käepigistuse järgi mõistsin ma, et asi on otsustatud. Messimy närviline meeleolu kajastus selles telegrammis, mille ma ministri sõnade täpseks üleandmiseks sealsamas tema kabinetis esialgu prantsuse keeles koostasin. Siin on selle ajaloolise dokumendi tekst.

«Eriti salajane. Kiire. Sõjaväeliselt agendilt. Üldine mobilisatsioon välja kuulutatud kell 3 ja 40 minutit päeval.

Sõjaminister avaldas soovi:

1) Mõjutada Serbiat, paludes kiiremini pealetungile üle minna.

2) Saada iga päev teateid meie vastu saadetud Saksa korpuste kohta.

3) Olla informeeritud meie vägede Saksamaa vastu väljaastumise tähtajast. Prantslastele on ja jääb meie löögi kõige soovitavamaks suunaks Varssavi—Posen. Ignatjev.»

Viimased sõnad olid tingitud mitte üksnes arusaamisest, et Prantsusmaa on Saksamaaga võrreldes sõjaliselt nõrgem, vaid need peegeldasid seda rasket muljet, mis Prantsuse valitsevates sõjaväelistes ringkondades oli säilinud viimasest Joffre'i ja Žilinski vahel toimunud nõupidamisest. Mina samuti jagasin Joffre'i arvamust hädaohtudest, mis on seotud meie sissetungimisega Ida-Preisimaale. Mäletasin veel värskelt oma professori Zolotarjovi akadeemilist teooriat Bugi—Narevi kaitseliini tähtsusest, Visla-äärsest rajoonist, Austria armeede vasaku tiiva sügava ümberhaaramise kasulikkusest, mis

ohustab Saksamaa elulist keskust — Sileesia tööstusrajooni.

Messimy telegramm avas nagu iseenesest tulevase põhilise sõjaaegse lünga liitlaste vahel: ühtse juhtimise puudumise.

Pöördusin saatkonda tagasi säärase tundega, et mure on õlgadelt langenud. Liitlased ei vedanud alt!

Samuti oli rahul Izvolski, kuid märkis «sõjaväelaste» aadressil mitte ilma sarkasmita, et «mobilisatsioon pole veel sõda»[1]. Seda diplomaatilist vormelit korrati Pariisi poliitilistes ringkondades juba igaviisi, omistades teda kord Briand'ile, kord Poincaré'le enesele.

Oli umbes kell seitse õhtul, kui ametiasjadele lõpu tegin ja koos Sevastopuloga saatkonnast väljusin. Seal meenus meile, et eilsest saadik me polnud mitte ainult maganud, vaid ka söönud. Olime mitu päeva elanud nagu bivakis, telegrammide, Izvolski juures toimunud nõupidamiste ja ministeeriumidesse tõttamiste vaheaegadel kord ühes, kord teises saatkonna tugitoolis pisut tukkudes. Lähedal häid restorane ei olnud, otsustasime jalgsi Seine'i parempoolsele kaldale minna.

Kõigil nendel ärevatel päevadel valitsenud talumatu kuumus justkui vähenes ja oli meeldiv oma armsale Pariisile kord pilku heita. Nagu alati, oli linn tulvil võlu, ja üle Seine'i viival sillal peatudes jäin ma imetlema vaatepilti, millele kunagi oli juhtinud mu tähelepanu üks väga peenetundeline prantslanna: heleroosat, pärlmutrise udulooriga mahendatud päikeseloojakut, mis on omane ainult Pariisile. Kusagil kaugel tulid nähtavale vana Trocadéro tornid.

Seine'ile lähimaks restoraniks, kus võis hästi einetada, oli «Maxime», kunagi üks Pariisi kõige lõbusamaid öölokaale. Seal oli ka nüüd palju rahvast, kuid endised alatised külalised uppusid kõige kirjuma publiku — punastes pükstes soldatite, sonimütsidega vabrikutööliste, õlgkaabudega tagasihoidlike intelligentide hulka. Tavalisel ajal poleks neil inimestel kuidagi võinud tekkida mõtet astuda üle selle peene restorani

[1] *La mobilisation ce n'est pas la guerre.*

läve: too polnud nendele mitte ainult tasku, vaid ka maitse järgi. Nüüd asendas lõbusat meeleolu viimaste minutite ärevus enne lahkumist kõigest, mis on kallis, enne hüvastijätmist nendega, kes on südamele lähedased ja armsad. Täpselt kümme aastat tagasi kogesin ma ise sääraseid tundeid, kui asusin teele kaugesse, mulle tundmatusse Mandžuuriasse.

Pariisi kombe kohaselt olid paljudel meestel kaasas «*petites amies*» (sõbratarid); endise «Maxime'i» õhkkonnast, kus nägusalt riietatud Pariisi naised ühes oma kavaleridega moodsaid lõbusaid kupleesid kooris kaasa laulsid, oli järele jäänud ainult see sundimatus, mis võimaldas kõikidel kokkutulnutel ühineda üldiseks patriootiliseks vaimustusepuhanguks.

«Sinu terviseks!»

«Meie edu terviseks!»

«Armee terviseks!»

«Prantsusmaa terviseks!» kuuldus igast küljest.

Kogenud kelneritel oli tegemist, et tühjendatud šampanjapudeleid õigel ajal täite vastu ümber vahetada. Rahast polnud kellelgi kahju. Nende kelnerite hulgast võtsid mõned, kes ka rindele läksid, üldisest pidupäevast samuti osa; restorani külastajad ulatasid nendele sädeleva veiniga täidetud klaase.

Vitriinide määratu laiad aknad ja lokaali uksed olid pärani, ning peagi sulas restorani rahvas tänavaga ühte, kus liikus kogu aeg väikesi noorterühmi.

«*A Berlin! A Berlin!*» hakkasid nad tuntud võiduhüüet marsitempos kaasa laulma.

Seda oli valus kuulata. Kas olid need inimesed liiga harimatud või oli neid lihtsalt petetud? Aga võib-olla olid nad minust õnnelikumad, kuna nad polnud kogu eelseisva võitluse raskustest teadlikud?

Samasuguseid meeltliigutavaid hüvastijätupilte nägime ka Suurtel bulvaritel: tundmatud inimesed kaelustasid iga sõjaväevormis vastutulijat tugevasti, naised ei eemaldanud viimases suudluses huuli oma armastatu suult. Vähestele nendest oli määratud taas kohtuda.

Täpselt kell kaksteist öösel sulges «Maxime», nagu enamik teisigi elegantseid restorane, sõjalise kuber-

neri käsu põhjal oma uksed paljudeks kuudeks ja aastateks.

Kui me Sevastopuloga «Opéra» juurde jõudsime, pidi meid üks kaabuta ja hirmust virildunud näoga noormees peaaegu jalust maha jooksma, korrates ainult ühte nime:

«Jaurès! Jaurès!...»

Tema järel jooksid teised, kes juba selgesti karjusid: «Jaurès! Jaurès on tapetud!...»

Edasi liikuda oli võimatu. Rahvahulk oli bulvarid ummistanud, ilmus politsei; säärastel hetkedel polnud diplomaatidel soovitav rahvatungi sattuda.

Sevastopulo otsustas kõrvalist teed mööda pääseda saatkonna informatsioonikeskusse — ajalehe «Figaro» toimetusse, mina aga ruttasin Sõjaministeeriumi, et teada saada kuriteo üksikasju. Messimy ei olnud Ministrite Nõukogust veel tagasi. Mind võttis vastu tema sõjalise kabineti ülem.

«See pole kellegi muu kui *des camelots du roi* (kuningriiklastest sellide) tegu, aga kui hirmus see on ja kui ebasobival ajal see juhtus,» ütles kindral. «Matusepäeval võib karta rahva rahutusi, mingit uut provokatsiooni.»

«Jah, teil on õigus,» vastasin ma, «see on asendamatu kaotus. Ma tundsin Jaurès'i isiklikult. Ta oli tähelepanuväärne inimene, ning ma tean, milline mõju tal oli rahvale. Kuid arvan, et see kurb sündmus ei tohiks takistusi teha mobilisatsioonile. Ma just praegu tulin bulvaritelt. Patriootiline vaimustus on suur. *Ils sont tous bien partis.* (Nad kõik alustasid sõjakäiku hästi.)»

Järgmisel päeval, 1. augustil, kuulsin ma sama lauset Joffre'ilt eneselt. Ta oli enesekindel ehk, nagu prantslased ütlevad, *il s'est bien mis en selle* (istus kindlalt sadulas).

«Sõjamasin,» kirjutasin ma samal ajal oma ettekandes, «töötab kellamehhanismi täpsusega.»

Kusagil sügavas südame põhjas pesitses veel viimane lootusesäde, et Saksamaa, veendunud enda vastu kahe frondi moodustamises, viimasel hetkel kõhklema lööb. Mobiliseeritud armeed seisid teineteise vastas ega

julgenud anda esimest lööki. Seda illusiooni ei olnud kauaks.

«Täna kell 6 õhtul kuulutas Saksamaa meile sõja,» luges Peterburist saadud telegrammi ette minu vastas oma hiiglasuure kirjutuslaua taga istuv Izvolski ja sel hetkel, unustades oma inglise snobismi, lõi risti ette.

Heitsin tahtmatult pilgu minu kõrval asuvale lauakellale. Selle mõlemad osutid moodustasid ainsa pika joone, näidates samuti kuut: nad olid seatud Pariisi aja järgi, ja telegramm Peterburist jooksis juhtmeid mööda Maa liikumiskiirusega.

Kabinetis tekkis vaikus. Izvolski, hõõrunud monokli selgeks ja võtnud taskust väikese batisträtiku, pühkis silmi. Minu vastas tugitoolis pool-lebades istunud pikakoivaline Sevastopulo käändus ootamatult taskunoana kokku ning jäi süngelt üksisilmi maha vahtima. Ma järgnesin Izvolski eeskujule ja lõin samuti risti ette, nagu tegid seda meie ajal vene inimesed, kes sõtta läksid. Sõda oli mulle hästi tuntud. Kuid katsumused, mis langesid Venemaale ja vene rahvale osaks maailmasõjas aastatel 1914—1918, ületasid minu teadvuses kõik, mida võis enesele kujutleda ...

Esimesena katkestas vaikuse Izvolski:

«Noh, Aleksei Aleksejevitš, sellest hetkest peale on meie, diplomaatide asi vait olla. Esimene sõna on nüüd teil, sõjaväelastel. Meil jääb üle teid ainult aidata.»

Kitsast sisemist keerdtreppi mööda kantseleisse laskunud, et kolleegidel — saatkonna sekretäridel — kätt suruda, oli esimene, keda ma nägin, rikkalikul vürstlikul leival end rammusaks söönud noor lütseumikasvandik Orlov. Ta oli oma rikka onukese juurde Pariisi puhkusele tulnud ja telegrammide šifreerimise alal meie juurde tööle võetud. Ta tippis kirjutusmasinal nii usinasti, et esimesel hetkel mind ei märganudki, aga tema kõrval istuv pisike blondjuukseline saatkonna atašee parun X. kargas tormakalt püsti, et mul libitsevalt kätt suruda ja saksa keeles öelda:

«Gott sei Dank! Jetzt wird schon alles in Ordnung gehen! (Jumalale tänu! Nüüd juba läheb kõik korda!)»

Saksakeelne kõne oli kõrvale valus kuulda. Ja nimelt missugusele korrale see parun Vene saatkonna seinte vahel vihjab? Mul läks silmade ees mustaks.

«Välja!» võisin ma ainult karjatada ja lõin sealjuures rusikaga niivõrd tugevasti vastu lauda, et tindipott üles hüppas, paks Orlov aga vaevu toolile istuma jäi.

Parun kadus, mina aga läksin jälle üles suursaadiku juurde.

«Vaadake mis juhtus,» kandsin talle ette. «Palun see parunike saatkonnast kiiresti ära koristada.»

«Minul pole selleks õigust,» püüdis Izvolski mind rahustada, «tarvis on Peterburist järele pärida.»

Kuid ma ei rahunenud:

«Kui see isik veel üle saatkonna läve astub, lahkun ma homme oma ametikohalt ja sõidan Venemaale.»

Parunit ei näinud meist enam keegi.

See õppetund polnud saatkonna kolleegidele siiski küllaldane. Ei möödunud nädalatki, kui Prantsuse Kindralstaap palus mind abinõusid tarvitusele võtta Vene ja Austria-Ungari saatkondade vahel peetavate telefonikõnede lõpetamiseks.

Mul hakkas Venemaa esindajate pärast piinlik. Mõni minut hiljem tormasin ma saatkonna esimese sekretäri, oma kauge sugulase Boris Aleksejevitš Tatištševi kabinetti. Tema juurde olid parajasti kogunenud ka ülejäänud kolleegid — saatkonna teised sekretärid: krahv Rehbinder, parun Ungern-Sternberg ja krahv Lüders-Weimarn.

«Kas tõesti see kõik on tõsi?» küsisin ma.

Tatištšev läks häbi pärast punaseks.

«Miks sa, Aleksei Aleksejevitš, nii äge oled?» imestasid teised. «Sa ise oled ju austerlastega tuttav. Nad on nii meeldivad inimesed, Austria aga pole prantslastele sõda vormiliselt veel kuulutanud.»

«No kuulge ometi,» ei kannatanud ma lõppude lõpuks enam välja. «Kui te sellest aru ei saa, mis on toimunud, kui te ei muuda oma tundeid Venemaa vastu, siis pidage meeles minu sõna: saabub päev, mil teie kohale tulevad teised, tõelised vene inimesed. Ja nende sõna hakkavad prantslased uskuma, teisse aga kaotavad usalduse varsti.»

«Jumala pärast! Mis sa ometi räägid? Mõtle järele!» erutus alati rahulik Tatištšev kõvasti.

Järgmisel hommikul pidi saatkonna kirikus sõja alguse puhul toimuma pidulik palvus.

Kokku oli tulnud kogu vene koloonia, kuid palvuse asemel kuulis ta peaaegu matusetalitust: altariesisele asunud kiriku eestseisja ülempreester Smirnov oli niivõrd erutatud, et juba jutluse esimeste sõnade lausumisel nutma puhkes ega suutnud jätkata. Tekkis väga piinlik seisukord. Segadusse sattunud Izvolski pöördus minu poole ja palus mind altariesisele minna ning olukorda parandada. Ma seletasin, et mittevaimulikel pole sünnis kirikus patriootilisi kõnesid pidada. Minu nõuandel väljus Izvolski kirikutrepile ja ütles ise mõned sõnad, mis mattusid kirikuõue kogunenud venelaste hurraa-hüüetesse.

Väliselt polnud Prantsuse Kindralstaabis muudatusi märgata. Kõik istusid nendessamades tubades ja nendesamade laudade taga, kus töötasid nende eelkäijad ka kaheksa aastat tagasi.

Mööda inimtühje nukraid koridore astudes nägin ma seintel ikka neidsamu suuri sõjaakvarelle — kollaseid liivikuid ja künkaid, mis kujutasid lahinguvälju Alma ja Inkermani juures. Iga kord meenutas see ebameeldivalt mulle Krimmi sõda. Kas prantslastel tõesti ei jätkunud taktitunnet, et neid maale teistega asendada? Üldine mobilisatsioon ei häirinud selle sõjaväelise juhtimise keskuse kindlaksmääratud töökorda — «mobilisatsioon pole veel sõda» — ja seepärast olid kõik ikka veel erariides.

Ent sisemisse organisatsiooni segas end juba vahele uus element: minu vana tuttav punapõseline, elurõõmus tüse kolonel Berthelot oli Joffre'i nõudmisel nimetatud staabiülema abiks ehk — vene moodi — ülemjuhataja staabi kindralkortermeistriks.

«Minge Berthelot' juurde, tal on vaja teiega mõne asja üle rääkida,» ütles Joffre mulle lihtsalt ja ühtlasi salapäraselt.

Berthelot istus juba kõrvalkabinetis.

Vene-Jaapani sõjas ei olnud ma oma luureosakonna

tööga eriti rahul, mispärast olin üllatatud nende, ehkki mittetäielike andmete üle Saksa sõjajõudude grupeerimisest, mis see peen kindralstaabi ohvitser mulle juba enne nende jõududega kokkupuutumist üle andis. Vastavalt nendele andmetele hargnesid Prantsusmaa vastu kaheksateist korpust ja seitse kuni kaheksa ratsaväediviisi, Venemaa vastu aga neli korpust (I, V, XVII ja XX). Kindlaks tegemata olid neli korpust (II, VI, kaardiväekorpus ja kaardiväe-reservkorpus). Kõigile oli kaardiväekorpuse olemasolu muidugi väga hästi teada, kuid «kindlakstegematuks» peeti teda seepärast, et ei olnud veel saabunud andmeid selle kohta, kuhu ta saadetakse — kas meie või prantslaste vastu.

Agendišifri ebakindluse tõttu saatsin ma sääraseid teateid ikka diplomaatilise šifri abil Izvolski allkirjaga, milline toiming tol ajal oli seotud väga kahjuliku ajaraiskamisega, hiljem aga võis Tsaari-Venemaa diplomaate viia eksiarvamusele tõelise sõjalise informeerituse suhtes.

Kohtumine Berthelot'ga pani aluse minu maailmasõja-aegsele põhitegevusele: Prantsuse Peakorteri andmete põhjal Vene armee informeerimisele vastase suhtes. Alates 1914. aasta 1. augustist kuni 1918. aasta 1. jaanuarini, s. o. isegi kolm kuud pärast Oktoobrirevolutsiooni, ei möödunud ühtki päeva, mil ma poleks Venemaale saatnud oma allkirjaga varustatud informatsiooni. Sõjas pole midagi rusuvamat kui vastase kohta saadava informatsiooni vaheajad.

Kodus ootas mind üllatus. Meie puhvetiteenija, väärikas Ivan Petrovitš, kandis ette, et keegi prantsuse sõjaväelane mind juba kaua aega ootab; ja tõepoolest, ooteruumis võttis minu ees valveseisangu keegi territoriaalväe soldat punastes pükstes ja vana tegumoega kulunud sinelis (uus kaitsevärvi univorm polnud territoriaalarmees veel tarvitusele võetud).

«*Mon colonel* (minu polkovnik), esimese klassi soldat Léon Laborde on «minu koloneli» juurde käskjalaks määramise puhul kohale ilmunud,» raporteeris selgesti mees, keda ma kohe ära ei tundnud.

«Léon Laborde, see olete teie, armas krahv?» küsisin ma.

«No muidugi,» vastas soldat mulle. «Kas te siis tõesti olete unustanud meie õhtu Mummide pool kaks aastat tagasi?»

Ja sedamaid kerkis mu silmade ette üks muretu mondäänse Pariisi pilte.

Istusin kord pariislannadest ümbritsetuna pärast lõunat ühe prantsuse parimat marki šampanja «Mumm» peremehe majas.

Minu vastas, soojendades suure kamina juures selga, seisab frakis ja valges vestis sihvakas sinisilmaline ning tarmuka lõuaga blondjuukseline mees — krahv Laborde.

«Kuidas on, kolonel,» pöördub ta minu poole, «millal siis sõjaks läheb?»

«Pole mingit sõda tulemas,» braveerin ma. «See on ainult ajalehekõmu.»

«Jätke juba, jätke! Te muidugi teate nii paljugi,» vadistavad daamid, «kuid ei taha meile öelda. Sõja korral te ju jääte meiega, eks ole?»

«Aga mind võtke enesele käskjalaks,» naljatab Laborde. «Me oleme ju ühevanused. Sõjaväes tegevteenistuse kohustuse alla ma ei kuulu, aga teile võin kasulik olla. Küllap näete, kui hästi me end sisse seame.»

Laborde haakis end minu külge kui mees, kes kindlalt teab, mida tahab. Järgmisel hommikul ta telefoneeris ja mulle mu lubadust meenutades palus Kindralstaabis tema kasuks hea sõna lausuda. Temast lahti saada oli võimatu, ja pigemini vormitäitmise pärast, naljaks jutustasin ma sellest kohtumisel II büroo ülemale. Minu suureks hämmastuseks lubas kolonel Laborde'i soovi Jalaväe Inspektuurile edasi anda, mina aga unustasin selle täiesti.

Vaat missugune juhus mulle väärtusliku ja ustava kaastöölise muretses.

Sõja faktiline algus ei muutnud saatkonna õhkkonda. Seal tutvustati mind endist viisi arvutute telegrammi-

dega — meie suursaadikute ja saadikute poolt Peterburi läkitatud ettekannete koopiatega.

Kõige pikemad olid Vene Londoni saadiku krahv Benkendorfi telegrammid. See Baltimaalt pärit määratu rikas vanamees oli peaaegu kogu eluaja Londonis veetnud ja oma tasakaaluka rahulikkuse poolest Izvolskile täiesti vastand. Benkendorfi peeti Inglismaaga diplomaatilisel läbikäimisel asendamatuks: Inglismaa riigi- ja poliitiline kord nõudis suursaadikult erilisi omadusi. Muide, kõik oma depišid koostas ta prantsuse keeles: vene keeli kirjutas Benkendorf vaevaliselt ning oli kunagi saanud majesteedilt loa isegi oma kodumaaga suhtlemisel emakeelt mitte kasutada.

Oma telegrammides andis Benkendorf Greyga [1] peetud ülipikki läbirääkimisi fonograafiplaadi täpsusega edasi:

«Mina palusin Greyd... Grey vastas... Mina vaidlesin Greyle vastu...» jne.

Need ettekanded meenutasid meile seda, et Inglismaa oli närvilisest mandrist ja pingelisest Pariisi õhkkonnast lahutatud küll mitte laia, kuid väga sügava väinaga.

Stseen, mis minu juuresolekul toimus Prantsuse Kindralstaabis mõni tund pärast Saksamaa poolt Prantsusmaale sõja kuulutamist, oli selles suhtes eriti iseloomustav.

Koputanud ja seejärel paotanud ukse II büroo ülema kolonel Dupont'i kabinetti, märkasin ma seal seljaga minu poole istuvat inglise kolleegi kolonel Yard-Buller'it — kuivetut, vaikivat ja välimuse järgi üsna piiratud mõistusega džentelmeni. Ma ei soovinud nende jutuajamist segada ning valmistusin juba tagasi tõmbuma, kuid Dupont palus tungivalt mind sisse tulla.

«Teie pole siin üleliigne. Otsustage nüüd, kuidas pean ma teie kolleegi vaikimisest aru saama? Ta ei taha praegugi veel öelda, kas me võime tema maa sõttaastumisele loota.»

Mind lahkelt tervitanud, vaikis Yard-Buller kange-

[1] Grey, Edward — tolleaegne Inglismaa välisasjade riigisekretär. *Tõlk.*

kaelselt edasi, minu kõikide järelepärimiste peale aga teatas viisakalt, et ta pole oma valitsuselt juhendeid saanud.

Nukker oli minu jutuajamine Dupont'iga pärast mu inglise kolleegi lahkumist. Iialgi ei unusta ma neid kolme ootuspiinast täidetud päeva, mis Saksamaa sõjakuulutamist lahutasid Suurbritannia sõttaastumisest. Inglismaa mereline ja majanduslik vägevus oli nii suur, et kui ta meie poolel sõtta astus, hüüdis kogu Saksamaa ühel häälel: «*Gott, strafe England!* (Jumal, karista Inglismaad!)»

Peale diplomaatilise töö pidin ma mobilisatsiooni esimesest päevast alates hoolitsema Prantsusmaal elunevate vene sõjaväekohustuslaste saatuse eest.

Saatkonna õu täitus ootamatult suure hulga kaasmaalastega, kes tungivalt nõudsid oma sõjaväeteenistusliku vahekorra vormistamist. Varsti aga jäi ka õu kitsaks, ja igasuguses vanuses ning seisuses mehed asusid Prantsuse politsei nõudmisel järjekorda, mis venis kuni Saint-Germain'i tänavani. Vaevaga õnnestus mul saatkonna kantselei ukseni läbi tungida. Avatud akende kaudu kostis isegi Izvolski kabinetti, kus arutati sõja- ja rahuküsimusi, kannatamatu meestehulga jutukõmin.

Alguses arvasin ma, et sõjaväeteenistusse kutsumine, nagu välismaal elunevate kodanike muudki isiklikud asjad, kuulub konsulaarvõimude kompetentsi, pealegi kuna sõjaväelistele agentidele ettenähtud juhendites sellest üldsegi juttu ei olnud. Tegelikult aga juhtus, et meie kindralkonsul — väga vana Kartsov —, nagu kõik teisedki saatkonnakolleegid, pidas Prantsusmaal viibivate Vene kodanike saatuse eest vastutavaks just mind — sõjaväelist agenti. Meie kodanikke oleks võidud, kuni nende sõjaväeteenistuslik vahekord oli ametivõimude poolt vormistamata, Prantsuse kontsentratsioonilaagrisse saata.

Kui ma esimest korda meestehulga juurde väljusin, kostis juba äärmise meelepaha hüüdeid kauase asjatu ootamise pärast ja otseseid ähvardusi Vene esindajate aadressil. Iseäranis paistis oma valju hääle ja hiiglasuure kasvuga silma tumedajuukseline noormees, kes

avaldas soovi, et ta viibimata rindele saadetaks. Ta perekonnanime ma enam ei mäleta, kuid pole unustanud tema traagilist saatust. Olles, nagu enamik teisigi venelasi, Võõrasteleegioni teenistusse võetud, asus ta juba pärast esimesi sõjanädalaid oma kaasmaalaste etteotsa, kes hakkasid vastu nende ebainimlikule kohtlemisele prantsuse allohvitseride poolt, kes olid harjunud tegelema ainult sääraste ühiskonnajätistega, kellest Võõrasteleegion rahuajal komplekteeriti. Paljud Võõrasteleegioni astujatest muutsid oma perekonnanime, et maha salata oma minevik, täpselt nagu kloostrisse astumisel inimesed muutsid oma eesnime. Leegionis valitsesid erilised kombed: seal lokkasid pornograafia, joomine, liiderlikkus, kuid ei puudunud ka raudne distsipliin ja drill, mida hoiti ülal mitte üksnes rafineeritud karistusmeetoditega, vaid ka üleajateenijatest kaadriallohvitseride tublide võmmudega.

Sõja vältel ei möödunud ühtki verist lahingut, millest leegion poleks osa võtnud. Teda ei tarvitsenud säästa. Palju kordi vahetas ta oma koosseisu, kuid sellest hoolimata säilitas oma ületamatu lahingulise distsiplineerituse traditsioonid. Kõige tulemusena marssis see «põlatud» väeosa pärast sõda paraadidel mitte kõikide teiste polkude lõpus, vaid ees, esimesena esimeste seas, kes olid pälvinud kõrgeima lahingulise autasu — punase akselbandi paremal õlal.

Karm sõjaline kool oli Prantsusmaal inimesed ümber kasvatanud, ja parimate vägedena esinesid sõjas ka XX piiriäärse korpuse polgud ja suaavid[1]: need komplekteeriti peamiselt pariislastest ehk, mis seesama, kõige ohjeldamatumaist uljaspeadest.

Venelastest leegionäride — peaasjalikult intelligentsete inimeste — meelepaha leegionis valitsevate tavade suhtes on täiesti arusaadav, kuid kahjuks kujunes ta veriseks mässuks juhtkonna vastu, ja pealegi veel hetkel, kui see väeosa parajasti eesliinil viibis. Leidnud sobiva silmapilgu, tungisid venelased allohvitseride

[1] Suaavid (prants. k. *zouaves*) — nii nimetati algul Zuaua distrikti (Alžeerias) päriselanikke, keda nende sõjalise tubliduse tõttu kasutati Prantsuse kohalikes koloniaalvägedes. Aastast 1831 Alžeeria (ka valgete) vägede nimetus üldse. *Tõlk.*

muldonni ja peksid oma rõhujad metsikult läbi. Kohtuotsus oli julm: väljakohus mõistis mässajad mahalaskmisele.

Järgmisel hommikul, saanud sellest Prantsuse Peakorteris teada, tormasin ma ülemjuhataja juurde, seletasin ära, et kuriteo põhjus seisab venelaste poolt prantsuse keele ning prantsuse kommete mittemõistmises, ja saavutasin armuandmise. Kuid oh häda! Otsus oli juba täide viidud.

Peasüüdlaseks venelaste Võõrasteleegioni määramises pidasin ma alati Messimy'd ennast. Ta tundis «tavasid», mis leegionis valitsesid, mida aga välismaade diplomaatiliste esindajate eest hoolikalt varjati. Mulle, kes ma ei olnud sellesse pühendatud, näis sõjaministri poolt pakutud väljapääs mobilisatsioonipäevil ainsa päästeankruna, sest välismaalastele oli regulaarväeosadesse pääsemine rangelt keelatud.

Organiseerimatut ja vihast meestehulka saatkonna õues oma juhtimisele võttes ei oletanud ma selles jõugus leida nii mitmekesiseid ja üksteisele vaenulikke elemente. Esijoones kutsusin ma enese juurde mõned ohvitserid, kes juhuslikult läbisõidul või puhkuse tõttu Pariisis viibisid. Nad nõudsid eneste viivitamatut Venemaale saatmist, kuid kõik maismaapiirid olid juba suletud, enne Inglismaa sõttaastumist aga oli väljasõit mere kaudu võimatu. Palusin ohvitsere kannatada ja mind kaasmaalaste registreerimise töös aidata. Mõne tunni pärast muutus saatkonna õu omapäraseks sõjaväeteenistusse vastuvõtmise punktiks: väikeste laudade taga istusid mu improviseeritud abilised ja lõid esitatavatele dokumentidele minu poolt kiiruga hangitud pitsatite jäljendeid.

«Mul passi ei ole!»

«Ma pole seda iialgi saanud!»

«Ma pean sõjaväelise agendi enesega rääkima,» teatas salapäraselt kolmas, veel mitte vana kodanik, kelle tsiviilriietuse all võis märgata sõjaväelist rühti. Ta oli üks neid sapööripataljoni ohvitsere, kes 1905. aastal üles tõusid ja välismaale põgenesid. Nüüd kutsus sõda teda oma armeesse tagasi pöörduma. Tuli otsus teha.

«Ma olen emigrant, tsaarirežiimi vaenlane,» teatas

teine. «Mingisuguseid dokumente mul ei ole, kuid ma soovin oma kodumaad neetud sakslaste vastu kaitsta.»

Niisuguseid tuli veenda, et nad Venemaale tagasi ei pöörduks. Mõned nendest patriootilistest emigrantidest ei kuulanud mu nõuannet ja nad areteeriti vene sandarmite poolt Soome piirist üleminekul.

«Ma olen jooksik madrus Kroonlinnast!»

«Ma olen Sevastoopolist!»

«Ma põgenesin Berditševist juutide pogrommi eest.»

Lõpuks ometi hakkasin ma tundma toda Pariisi, millest mul oli kujutlus ainult kuulu järgi; tutvusin Pariisi Viienda rajooni loendamatute elanikega, milline rajoon oli peaaegu täiesti asustatud vene juutidemütsitegijatega; ma nägin esmakordselt inimesi, kellele Tsaari-Venemaa oli mitte emaks, vaid õelaks võõrasemaks.

Meestejõugu käratsemise ja pitsatite kopsimise saatel tuli mul iseseisvaid vastutusrikkaid otsuseid teha.

Suursaadik ja kindralkonsul olid oma käed ammugi puhtaks pesnud, kuid mina saatsin Kindralstaabi Peavalitsusele Peterburi järgmise telegrammi:

«Pidasin vajalikuks lubada kõigil Vene kodanikel ja sealhulgas ka poliitilistel emigrantidel minu soovitusel Prantsuse sõjaväkke astuda. Palun selle kinnitamist.»

See kinnitus tuli, nagu tavaliselt, nädala kahe pärast, s. o. alles pärast seda, kui asi oli täiesti lõpetatud.

Neil päevil arvasin ma, et ühise hädaohu ees peavad sisemised poliitilised tülid vaibuma, kuid muidugi ei võinud ma oletada, et mu otsus revolutsioonilise pagulaskonna suhtes hõlbustab Veebruarirevolutsiooni päevil mul selle pagulaskonna esindajatega sidemeid luua, vanadusepäevil aga valmistab head meelt kohata nõukogude seltsimeeste seas vanu Pariisi tuttavaid.

Ma olin oma Pariisi ametikohta alati hinnanud selle mitmekesisuse pärast, mis sõjaväelise agendi tööd iseloomustas, ja selle iseseisvuse pärast, mida see ametikoht pakkus. Kuid viimased läbielatud päevad jätsid mulle mingi raske košmaari mulje. Asjata püüdsin ma oma töötunde reguleerida, mõtteid keskendada, jõudu

mitte killustada. Nagu diplomaadid, nii sattusid ka välismaal asuvad sõjaväelised esindajad armetute laastude seisukorda, olles ajalooliste sündmuste tormilisse keerisesse kaasa kistud. See täieliku abituse tunne kutsus esile vajaduse ühenduse järele oma kodumaaga või vähemalt oma perekonnaga. Kuid mina olin täiesti iseenese hoolde jäänud. Ülemuselt ei ühtki direktiivi, mitte vähimatki informatsiooni, armastav süda aga on kusagil kaugel-kaugel.

Ainsaks moraalseks rahulduseks oli meie liitlaste, prantslaste väljaastumine ühise vaenlase vastu, ja just seepärast tundsin ma 3. augustil, Saksamaa poolt sõja kuulutamise päeval, et nagu koorem on turjalt langenud: Venemaa pole üksinda jäänud.

Prantsuse armee suhteline nõrkus, tema tehniline mahajäämus — kõige selle hüvitas sel päeval rahva üldine patriootiline vaimustus.

«Elagu kürassiirid! Elagu sõjavägi!» kuulsin ma vastu õhtut oma kantselei akendest.

See oli 1. kürassiiripolk, kes asus sõjakäigule ja kelle kasarmud olid minu naabruses. Vaatasin välja ega uskunud oma silmi: 1914. aastal, kümme aastat pärast Vene-Jaapani sõda, ratsutasid hästi toidetud hobuste seljas sihvakad ratsanikud, riietatud keskaegsetesse kürassidesse, millele olid maskeerimise otstarbel peale tõmmatud kollased purjeriidest katted! Samasugused katted varjasid ka Napoleoni-aegseid kiivreid, mille terasharja alt laskus ratsaniku seljale pikk must hobusesabaiõhvidest tutt. Selle õnnetu polgu saatus oli muidugi ette ära otsustatud. Pärast raskeid kaotusi muudeti ta jalaväeks, kuid oma lahingulisi traditsioone säilitades hoidis ta polgu au ülal, atakeerides veristes lahingutes Ypres'i all sakslasi, karabiinid torkevalmis käes.

Kürassiirid olid läinud, ametiasjad lõpetatud, ja umbes kell kümme õhtul otsustasin viimaks lahti riietuda ning uinuda tundega, et olen oma kohuse täitnud.

Mu magamistoa suur kahe poolega aken suundus Marsi väljaku parki, kus väikeste madalate puude ja dekoratiivse põõsastiku kohal tõusis kõrgele Eif-

feli torni must hiiglasuur mass. Öö oli väga vaikne, kuupaisteta, ja torni tipp näis puudutavat kõrget taevast.

«Tra-ta-ta-ta-taa» — kostis järsku päris lähedalt vana mandžuuria tuttava — kuulipilduja — pahaendeline ragin. Mukdeni aegadest saadik polnud mul juhust olnud teda kuulda.

Ta tulistas Eiffeli torni ühelt rõdult, kuid millise märgi pihta? Kus on siis vaenlane? Maa peal oli kõik rahulik — ilmselt oli vaenlane õhus.

Tõmbasin pintsaku selga, laskusin alla inimtühjale tänavale ja hakkasin sammuma Seine'i suunas, lootes seal leida laiemat vaatepiiri, et jätkuva öise tulistamise põhjust välja selgitada. Naabermajade väravaalustesse oli hulgana ülemiste kordade hämmeldunud elanikke kogunenud.

Seine'i kaldapealselt avanes ainulaadne vaatepilt: mustal taeval kerkis esile jämeda sigari kujuline helekollane mass — tsepeliin —, mille all paistsid silma isegi meeskonna kabiinid, niivõrd heledasti oli see koletis prantsuse prožektorite ristuvate kiirtega valgustatud. Ta liikus sujuvalt ja aeglaselt ida suunas, jälitatuna prantsuse šrapnellide valgetest pilvekestest. Tulistas välipatarei, mis asus Trocadéro haljal kingul. Näis, et alles eile veel ratsutasin ma hommikusel sõidul nendest nii tuttavatest kohtadest mööda.

«Hakkas pihta!» mõtlesin ma nagu kord kunagi, kuuldes Liaojangi all suurtükimürinat.

Hommikul riietusin juba sõjaväevormi, et temast alles pärast maailmasõja lõppu lahkuda.

TEINE PEATÜKK

MAAILMASÕJA ALGUS

Sõitsin Peakorterisse 1914. aasta 9. augustil.

Prantsuse-Vene Liidu põhidokument — kindralstaapide ülemate nõupidamise protokoll — nägi ette, et sõja tekkimise puhul toimub liitlasarmeede vahel sidepidamine sõjaväeliste agentide kaudu, milleks Prant-

suse sõjaväeline atašee Venemaal peab asuma Vene Peakorteri juures, Vene atašee aga — Prantsuse Peakorteri juures.

Pariisist ärasõiduks määratud päeval tõusin vara üles ja tundsin ammu tühjaks jäänud korteris eriti raskelt oma üksindust. Ei olnud kedagi, kes oleks teele saatnud, kes oleks sõjakäigule õnnistanud, nagu kunagi varem mind kodunurgas Mandžuuria sõtta sõitmisel ära saadeti ja õnnistati.

Pakkisin elamiseks ja töötamiseks kõige tarvilikuma väiksesse pikergusse kasti — prantsuse ohvitseri kantiini. Kast on kokku löödud lihtsatest vastupidavatest laudadest, värvitud halliks, kaanele aga on punaste tähtedega kirjutatud: *«Attaché militaire de Russie»* (Vene sõjaväeline atašee).

Rohkem pagaasi kaasa võtta pole lubatud. Lahkun pikkadeks aastateks erariietest ja rõivastun välivormi — säärsaabastesse, kaitsevärvi kuube rihmade ning välitaskuga, kuhu tuleb asetada ka agendišiffer, sest see pole kogukas. Rinnale kinnitan ainult kaks ordenit: Mukdeni eest saadud mõõkadega Vladimiri ja Auleegioni ohvitseriristi — viimase tähelepanu märgina prantslaste vastu. Kindralstaabi ohvitseridele ettenähtud hõbedasi akselbante ma vana, mandžuuria traditsiooni kohaselt õlale ei kinnita.

Korterist väljudes pole mul teada, kui kauaks pean juba koduseks saanud Pariisist lahkuma. Suure kiiruga einetan saatkonnas, et Izvolskiga hüvasti jätta. Ta on minu ärasõidu üle äärmiselt rusutud.

«Mida hakkan ma ilma teieta tegema? Ega ma siis või ilma sõjaväelasest kaastööliseta jääda!»

«Ma juba mõtlesin sellele,» vastasin ma. «Oma abilise rittmeister Šegubatovi hoolde ei või ma muidugi midagi usaldada — ta on veel päris poisike, ja pealegi ei taipa ta sõjalistest asjadest midagi. Kuid minu juurde tuli oma teeneid pakkuma polkovnik Oznobišin. Tõsi küll, ta on sõjanduses maha jäänud — teenis Pariisis suurvürste, on laisaks muutunud —, kuid ikkagi on kunagi akadeemia lõpetanud, tunneb Prantsusmaad ja prantslasi hästi.»

Izvolski, nagu tavaliselt, ägestus:

«Oznobišin? Tean ainult seda, et ta mustlasromansse menukalt ette kannab.»

«Oznobišin on minult saanud kõik juhendid, jätan talle sõjaväelise šifri, ning ta saadab mulle edasi kõik teie ekstsellentsi küsimused ja soovid,» rahustasin ma tugevasti erutatud suursaadikut.

Mõni päev pärast seda jutuajamist järgnenud Belgia välkkiire purustamine põhjustas meie saatkonnas täieliku hämmelduse. Izvolski kutsus Oznobišini enese juurde.

«Ütelge, polkovnik, millega te Belgia kindluste nii kiiret alistumist seletate? Poincaré kinnitab, et sakslastel olevat väga suured kahurid, kuid oma ettekande jaoks on mul tarvis mõnesuguseid üksikasjalisemaid andmeid. Missugused siis need kahurid olid?» küsitles suursaadik.

«Just nii, teie ekstsellents, sakslastel on väga suured kahurid,» vastas kehakas, hästi toidetud polkovnik sügavalt ohates, oma kõhtu pingule tõmmates ja erutusest aupaklikult üsna tooli serval istudes.

«Niisugune on see teie improviseeritud abiline!» kurtis Izvolski hiljem mulle nördinult.

Kella kaheks tuli mul Sõjaministeeriumi siseõue *Cour de l'Horloge'i* ilmuda, kus mind pidi ootama auto, et Peakorterisse sõita. Selle asukohta hoiti saladuses ja isegi mulle ei teatatud seda. See usaldamatus näis solvav — Mandžuurias teadis iga ohvitser, kus Kuropatkin ööbib!

Kroonu-sõiduautosid ei olnud Prantsuse armeel veel olemas, juhtiva koosseisu jaoks olid rekvireeritud eraautod, nende omanikud aga muudetud autojuhtideks. Juba sõja esimestel päevadel olid head autod kiiresti ära võetud, mulle aga sattus mingi tilluke, päris madal lahtine masinake, mis kuulus ühele kehvale ärimehele ning ei vastanud sugugi minu kui Vene armee esindaja positsioonile. Saatjateks olid karabiinidega sandarmid; nad võtsid istet väikeses Noa-aegses veoautos, kuhu hakati posti laadima.

Pärast üsna pikka ja mind ärritavat ootamist asusime lõpuks teele, ja ma tahtsin veel viimast pilku heita alles äsja nii elavale Pariisile.

Tõsi küll, juba sõja esimestest päevadest alates oli linn tühjaks jäänud: taksod ei töötanud mootorikütuse kokkuhoiu tõttu, reisiautobussid aga olid määratud toidumoona rindele vedamiseks. Nende aknad olid asendatud võredega, riiulite külge aga kinnitatud suured konksud tapetud ja roogitud loomakerede riputamiseks. Muretu ning rikas elu korraldus ümber sõjaaegsetele rööbastele. Muide, seda pidin ma märkama juba sõja esimesel päeval, kui mulle lehttaignast lemmiksarvsaia (*croissant*) asemel pakuti hallikat püülileiba.

Ma tahtsin linna tsentrumi kaudu sõita ka veel seepärast, et seda läbis tee linna põhjapoolses osas olevasse Porte Saint-Denis'sse. Selleks päevaks oli Saksa armeede hargnemine ja nende pealetung Belgia kaudu juba kindla kuju võtnud, ja ma arvasin, et Peakorteri parimaks asukohaks peaks olema Amiens'i linn. Sealt, nagu mulle näis, oli kõige sobivam suunata vastulööke Belgiast nii põhja kui ka ida poolt pealetungiva Saksa armee tiiva vastu. Peale selle oli Amiens üks Prantsusmaa tähtsamaid raudteesõlmi ja sealjuures piiridest küllalt kaugel. Mind järelikult otsekui kiskus põhja poole, selle asemel aga hakkas auto Seine'i paremale kaldale minemata ühes sandarmitega kiiresti otse linna idavärava — Porte de Vincennes'i poole sõitma.

Seal juba paistabki Vincennes'i mets, mis kunagi oli pariislaste kõige populaarsem puhkekoht, seal paistavadki Vincennes'i fordi haljad nõlvakud. Selle fordi sügavates vallikraavides toimus alles mõni päev tagasi sadade elukutseliste murdvaraste, varaste ja huligaanide mahalaskmine; politsei tundis neid juba ammu ja kasutas piiramisseisukorda pealinna puhastamiseks neist iseäranis sõja ajal ohtlikest elementidest.

Üsna linnavärava juurde, kus rahuajal mootorikütuselt linnamaksu võeti, on tugevatest tollistest laudadest laskeavadega pihttara ehitatud. Kaheksateist aastat tagasi joonestasin ma Paažidekorpuse fortifikatsioonitundides sääraseid kindlustusi, kuid meile seletati juba siis, et puust pihttarad on nüüdisaegsete vintpüsside tarvituselevõtmisel oma tähtsuse kaotanud.

Värava juures on esimene peatus dokumentide kontrollimiseks, täiesti «ohutu» peatus, sest vana tegumoega vormiriides habemik territoriaalväe soldat hoiab püssi jala juures. Kuid mida kaugemale me linnast jõuame, seda ohtlikumaks need peatused muutuvad: igas linnas, igas suuremas külas, iseäranis aga väikeses külakeses seisab põiki teed vankritest, laudadest ja toolidest ehitatud barrikaadide ees valve, peamiselt vanad mehed, kes vintpüssiga, kes lihtsalt kaheraudse jahipüssiga. Kontrollimisel tuleb istuda sinule suunatud laetud püssi suudme vastas. Neid viib segadusse mu vormiriietus, eriti aga pagunid ja müts: nad peavad neid saksa omadeks, ja mind päästab ainult Auleegioni orden. Kõik on kindlalt veendunud, et mingisugused vaenlase autod on tunginud üle piiri ja kihutavad mööda maad ringi. Igaüks tahab oma kodunurka kaitsta.

Mu autojuht pahandas minu mitteaupakliku kohtlemise üle, kuid mina hindasin veel kord prantslaste kõrgesti arenenud patriotismitunnet.

Läbi tolmupilvede (gudrooniga kaetud teid polnud tollal veel olemas) ei lakanud ma imetlemast Prantsusmaa kauni ja õitsva tsentrumi — Ile-de-France'i provintsi — vahelduvate maastikuvaadete mitmekesisust. Teest vasakul laius maaliline Marne'i org, paremal aga meenutasid silmale rõõmu valmistavad metsasalud ja niidud Watteau', Corot' ja Robert'i maale. Valusasti lõikasid silma, nagu muide kõikides teisteski Euroopa maades, piki teed küll siin, küll seal turris seisvad inetud kilbid — kaubanduslike firmade reklaamid, mis kujutasid kord seebitatud peaga naervat alasti last, kord munga punapõselist lõusta likööripudeliga. Kuid ka need ei paistnud sel päeval eriti labastena. Mulle olid sõja läbi tekitatud purustused hästi tuttavad, ja oli valus mõtelda, et kõigele sellele ilusale maailmale, kõikidele nendele metsasaludele ja niitudele, külakestele ning iidsetele lossidele on määratud osaks võib-olla juba peagi saksa jõhkra saapa all hävida.

Mida kaugemale me ida poole liikusime, mida rohkem toimus ristteedest ülesõite, seda tugevam oli soov käskida autojuhil põhja poole pöörata. Mind tõmbas

põhja, nagu tõmbab sinna nõel välikompassis. Varsti aga asendus silmale rõõmu valmistav loodus päikesest kõrvetatud põldudega.

Püsis väljakannatamatu kuumus. Mööda vilksatasid Champagne'i igavad viinamarjaistandikud, õitsev Épernay, ebasõbralik Châlons, aga meie jätkame ikka veel teekonda idapiiri poole. Mulle on selge, et just sellel piiril Prantsuse armee hargnebki. Minu arusaamise järgi pidi see tähendama möödapääsmatut katastroofi, niivõrd olin ma veendunud, et Saksa peajõud tungivad Pariisi peale läbi Ardennide.

Päev kaldus õhtule, kui me suurelt teelt ootamatult kõrvale pöördusime ja, ületanud väga laiavõraliste püramiidpaplitega palistatud helerohelise niidu, väiksesse Vitry-le-François' linna sisse sõitsime. Meid peatati alles Keskväljakul ja teatati, et teekond on lõppenud: olime jõudnud Prantsuse Peakorteri asupaika.

Esimene asi, mis mu tähelepanu köitis, olid ühte kirikutorni paigutatud kuulipildujad (seniitsuurtükke polnud sel ajal veel olemas). Sakslasi ma siis veel ei tundnud, kaua ei saanud ma uskuda nende barbaarses sõjapidamisviisis süüdistamist. Meie sugupõlv oli kasvatatud lugupidamises saksa kultuuri vastu, ja seepärast kaldusime prantsuse vanameeste — 1870. aasta sõjast osavõtjate — jutustusi saksa ulaanide metsikutest kommetest pidama võidetute kaebusteks võitjate peale. Sellepärast näiski mulle, et kirikute kui vaatluspunktide pommitamine sakslaste poolt oli tingitud taktikalistest nõuetest ja et kirikutorni asetatud kuulipildujad säärast tulistamist just õigustasidki. Kuid läks pisut aega mööda, ning ma võisin veenduda, et mälestusmärkide purustamine kuulub Saksa imperialismi doktriinisse ja et Saksa armee ei tee purustamise ning röövimise vahel mingit vahet.

Mõne minuti pärast sain ma komandantuurist oma *billet de logement*'i ja tänaval kõndides tundsin juba seda rõõmutut igavust, millele teenistus Prantsuse Peakorteri juures mind oli määranud. Keegi ei suutnud enesele seletada, milliste kaalutluste põhjal Joffre kangekaelselt valis oma staabi jaoks ainult väikseid ja kõige kehvemaid linnu, mitte nii nagu sakslased, kes

meieni jõudnud kuulduste järgi võtsid oma staapide asukohaks kõige maalilisemad lossid. Wilhelmi kindralid röövisid need lossid lagedaks. Joffre'i väline tagasihoidlikkus varjas hästi tema sisemist auahnust, ning ta võib-olla rõhutas seda õpetuseks teistele kindralitele kui vabariikliku demokratismi eeskuju.

Vitry-le-François oli tüüpiline Prantsuse provintsilinnake. Katedraali juures olev keskväljak elustus ainult kaheks tunniks pühapäeval jumalateenistuse ajal ja turupäeval. Sealsamas väljaku lähedal oli linnavalitsus — kahekordne kivimaja katusel lehviva rahvuslipuga. Selle maja läikimahõõrutud vaskkäepidemetega uksed avanesid harva, peamiselt pulmatseremooniateks. Seestpoolt lõhnas seal justkui viiruki või tindi järgi.

Linna lahutamatuks osaks oli niinimetatud bulvar, mis koosnes kahest reast madalatest, kuid erakordselt jämedatest mustadest pärnatüvedest. Nende puude ülaosa moodustasid rusikataolised inetud muhud, mis olid tekkinud iga-aastase sügisese pügamise tagajärjel. Kevadel kattuvad need mustad ebameeldivad postid algul noorte punaste võsudega ja seejärel õrna lehestiku heleroheliste kuplitega. Alati ei jõua nad isegi õitsema hakata ning ei anna peaaegu mingit varju, kuid prantslased on nende üle eriti uhked.

«*Qu'ils sont beaux nos tilleuls!* (Kui kaunid on meie pärnad!)» ütlevad nad. Peale selle bulvari ei ole linnas muud rohelist: «*La ville ce n'est pas la campagne!* (Ega siis linn ole küla!)»

Kogu elu — nii rõõmu- kui kurbusehetked, armastus ja viha —, kõik peab provintsilinnakeses olema hoolikalt majade põliste kivimüüride ning tihedalt suletud hallide luukide taha varjatud. Aknad avatakse ainult korteri hommikuseks koristamiseks ja suvel enne päikeseloojakut tuulutamiseks.

Tänavatel võis jalutada, aga kuskil polnud istuda. See ei olnud «ülekäte läinud» Pariis oma pingikeste ja armunud paarikestega.

Provintslased heidavad magama ja tõusevad üles väga vara. Esimese pilguga oli raske ära arvata, millega nad terve päeva tegelevad. Mehi võib kohata ainult

õhtul, aja jooksul tahmunud lemmikbistroos, kohviklaasi ja konjakipitsi juures.

Mind oli majutatud kohaliku notari juurde. Too andis mulle parima toa toreda voodiga, mis oli kaetud roosast siidist sulgkotiga. See kõik sarnanes sõjaajaga nii vähe! Seda tuletas meelde ainult peremees ise: iga õhtu ootas ta kannatlikult minu tulekut, et rindeuudiseid teada saada. Ajalehti ei uskunud isegi temasarnane provintslane.

«Ütelge, härra kolonel,» päris mu peremees anuvalt, vihjates sakslastele, «kuidas te arvate, kas «nad» tõesti siia tulevad?»

Sealjuures hakkas ta hääl päev-päevalt üha rohkem värisema: kõik tema kliendid olid sõjaväkke läinud, ametitegevus soikunud ning ta tundis end sügavalt õnnetuna. Seevastu sain ma hommikuti hoopis vastupidise mulje tema äiast, väheldast kasvu kõhnast vanamehest, kes kandis väikest halli Napoleon III moodi panthabet.

«Las tulevad!» teatas too. «Las aga tulevad! Küll ma nendele näitan, et see pole enam seitsmekümnes aasta!»

Ei möödunud kümmet päevagi, kui ma ühes samasuguses väikelinnas, Vitry-le-François'st kaugel lõuna pool, mööda peatänavat minnes nägin vastukihutavat väikest kahe rattaga sarabani.

«Kuhu nüüd, kuhu te sõidate?» hüüdsin ma, tundes sõitjates ära notari ja tema äia.

«Pidin oma klientide toimikud päästma,» püüdis notar oma põgenemist õigustada.

«Aga mina,» ütles vanamehike, «lahkusin häda sunnil: *mon boucher est parti; j'ai du partir* (minu lihunik sõitis ära, ka minul tuli ära sõita).»

Mu sõbrad kihutasid lõuna poole, määramata kindlaks teekonna sihtpunkti.

Provintsi väikelinna masendav vaikus oli väga meeltmööda tollele rahupaigale, mida Prantsuse Peakorter endast kujutas.

Joffre elas väikeses kolmetoalises majas. Ülemjuhatajal oli ainult kaks *officiers d'ordonnance* (adjutanti). Üks neist, väga vana kapten Touselier, kes oli tulnud tagavaraväest, juhtis peale oma teenistuskohus-

tuste ka ülemjuhataja lihtsat majapidamist. Joffre'i teenindav personal oli samuti väiksearvuline: kaks käskjalga ja kaks autojuhti, neist üks vanem — vana tuttav markii Albuferra; Jockey-klubi loo unustanud, tõstab ta minu tervitamiseks käe korralikult mütsisirmi juurde, oodates õues: majasse sissemineku õigust tal ei ole.

Ülemjuhataja väikese kaaskonnaga tutvusin kohe pärast kohalejõudmist, olles saanud kutse lõunasöögile. See oli kõrgeim austuse märk, mille osaliseks ma kogu sõja kestel sain ainult kahel-kolmel korral. Ülemjuhataja tagasihoidlik eelarve ei võimaldanud mingisuguseid vastuvõtte. Tillukesse söögituppa oli kaetud laud kuuele inimesele: peale staabiülema — täiesti ilmetu kindral Bellaine'i — ja tema abi — paksu Berthelot' — oli alatiseks külaliseks ainult kapten Tardieu, minu vana tuttav Pariisist. Alpiküti univorm ja barett andsid talle üsna sõjaka välimuse. Tema eest hoolitseti kui ajakirjanduse ainsa esindaja ning pealegi veel rahvasaadiku eest. Väga igavat vestlust katkestasid hauavaikuse pausid. Voolas palju vett ajamerre, kuni ma mõistsin, et see igavus on sõjas suur jõud — sisemise distsiplineerituse tulemus, jõud, mis lükkab isiklikud asjad tagaplaanile, suleb kõik sõjalised küsimused kindlasse seifi ning ei luba mõistust risustada tühise lobaga ja, mis kõige tähtsam, kuulujuttude ning klatšiga.

Oma tagasihoidliku rahulikkusega peegeldas Prantsuse Peakorter omapäraselt Prantsusmaa selle sõjaperioodi heroilist meeleolu. Isiklikud huvid jäeti sinna, kusagile kaugele tagalasse.

Staabi enese töö samuti ei reetnud väliseid sündmusi ega sisemisi elamusi. Ei siia-sinna jooksmist, ei rahmeldamist ega ülemuse asjatuid ootamisi.

Keegi ei öelnud, et sisseminek, välja arvatud II luurebüroosse, on mulle keelatud, mitte kusagil ei olnud saksa pealkirju *«Verboten»* või venekeelseid «Вход запрещен», kuid selles just prantslaste saladus seisabki, et ühe rõhutatult viisaka tervitusega, ühe labase küsimusega tervise või ilma üle oskavad nad mõista anda, et külastajal on aeg lahkuda. Peale selle muutub vastuvõtmisest keeldumine lihtsamaks veel üldiselt

omaksvõetud reeglist range kinnipidamisega — ruumi ilma koputamata mitte sisse astuda.

Esimestel päevadel osutusin ma ainsaks välismaalaseks selles omapärases prantsuse ringis, mis kogu ümbritsevast maailmast oli eraldatud nägematu, kuid läbitungimatu müüriga.

Staabi büroo asus musterkooli kahes suures hoones, mis omavahel olid ühendatud klaasgaleriiga. See just oligi määratud tööruumiks Vene sõjaväelisele atašeele ja Prantsuse ajakirjanduse esindajale. Terved päevad istusime Tardieu'ga teineteise vastas suure laua taga, olles suremas mitte üksnes igavuse, vaid ka kuumuse kätte. Et kirju ega eratelegramme Peakorteris vastu ei võeta, see tehti meile teatavaks juba esimesel päeval. Hommikul oli lubatud ratsutada, kuid ainult rohelisel niidul linna ääres. Mõne päeva pärast tegin ma katset rindele sõita või vähemalt linna ümbrust vaadata, kuid selgus, et selleks oli tarvis ametlikult luba nõutada Joffre'ilt eneselt; sellest aga ei julgenud keegi piiksatadagi.

Oma rangelt reglementatsioonilt meenutas päevakord mulle kloostrit või kadetikorpust. Ülestõusmine kell viis hommikul, must, väga vilets kohv (tavasid mitte tundes jäingi ma esimesel päeval kohvist ilma) ja sinna juurde tükk halli leiba, mis välja jagati sealsamas kooliruumis. Keskpäeval einetamine mõnes linna restoran-sööklas, *«Popotte'is»*, sealsamas kell kuus niisama vilets lõunasöök, ja kell kümme õhtul — signaal kõikidele, välja arvatud öine vahetus.

«See kõik tekitab viha, te peaksite protesteerima!» pahandas Laborde, kuid ma naeratasin ja vaikisin. Kui rahuajal oli prantslasi tarvis «vaos» hoida, isegi pisiasjades lubamata enese kui liitlasarmee esindaja positsiooni alandamist, siis sõjaajal tuli piirduda ainult sellega, mis võis tuua kasu meie armeele ja ühisele üritusele.

Tahtsin tõestada, et ma juhindun ainult teenistuse huvidest, et mind võib usaldada kui sõjaseadustega kehtestatud kõikide reeglite «ranget täitjat» (niisugune oli Vene distsiplinaarmäärustiku esimese paragrahvi tekst).

Juba esimesed nädalad selles Prantsuse sõjaväelises «kloostris» lõid mulle tolle positsiooni, mida ei suutnud hiljem kõigutada ei Pariisi ega Peterburi intriigid.

Range reglementatsioon Prantsuse Peakorteri kõikide organite töös ulatus minu teenistusliku seisundini: kindral Joffre'i käsituse järgi pidin ma Venemaale teatama peamiselt sellest, mis käis vaenlase kohta, kuid neidki teateid andsid prantslased mulle alles pärast nende «lõplikku ja dokumentaalset» viimistlemist — selles ei tahtnud Prantsuse Peakorter meie kauget Peakorterit eksitusse viia. Nii arvas Joffre, nii ütles kaine mõistus, kuid Ogenkvar (Vene Kindralstaabi Kindralkortermeistri Valitsus — Управление генерал-квартирмейстера русского генерального штаба) pidas ka sõjaajal mind oma alluvaks ja nõudis kõikide telegrammide tema aadressil Petrogradi saatmist. Sinna jäid nad dešifreerimiseks ja ümberšifreerimiseks mitmeks päevaks seisma (mitmemiljonilises Vene armees oli šifreerijaid raske leida), ja lõppude lõpuks sai Peakorter ise kõige rutulisemad teated mõnikord kätte alles siis, kui need olid juba oma väärtuse kaotanud. Solvav oli see, et viivituse põhjuseks informatsiooni saamisel oli ainult meie bürokraatlik organiseerimatus, samal ajal kui telegrammide saatmises ei esinenud mingisuguseid tehnilisi raskusi. Mitte ainult Eiffeli torn raadioülekandeks, vaid ka Taani kaabelliin, mis ühendas Venemaad Prantsusmaaga väljaspool Saksamaad, töötasid takistusteta.

Vaenlase kohta teadete saamine oli mul hõlbus veel seetõttu, et kogu sõja kestel seisis luurebüroo eesotsas minu vana Pariisi tuttav kolonel Dupont. Morn, jutukehv ja välimuselt ilmetu suurtükiväe-kolonel, näpitsprillid ninal ja piip alati hambus, jättis ta enesest loiu laiskleja mulje, tegelikult aga oli Kindralstaabi üks parimaid ja kultuursemaid töötajaid. Kolonel Dupont «oskas lugeda» (sellega ei saa igaüks hakkama), mõtiskles palju ja kirjutas küll harva, kuid see-eest lühidalt ja selgesti. Tema kribuline käekiri, milles parandusi peaaegu ei esinenud, peegeldas tema mõtte distsiplineeritust — enese kallal tehtud kauaaegse töö tulemust. Samasugust tööd nõudis ta oma alluvateltki;

ta ei ägestunud iialgi, ei kaotanud enesevalitsust, kuid kõik kartsid teda. Ma olen säilitanud temast tänuliku mälestuse selle eest, et nii palju võisin temalt õppida.

Dupont'i ees rippus suur sõjavälja kaart.

Prantsuse Kindralstaabi maakaart äratas minus alati vaimustust ja kadedust.

Sõjamees, olgu ta siis ülemjuhataja või tagasihoidlik luureohvitser, seadnud enesele ülesande, töötab välja plaani, mida peab kandma manöövri põhiidee. Kuid sealjuures peab ta lõppotsuse vastuvõtmiseks oskama kaarti nõnda «lugeda», et see muutuks talle maastiku ja isegi looduse elavaks pildiks. Vastasel korral jääb tema plaan elutuks ning enamail juhtudel teostamatuks skeemiks. Ühevärvilised vene ja saksa kaardid, hoolimata mitmeaastasest tööst nende järgi, mulle seda elavat pilti ei andnud; neid kaarte tuli värvipliiatsitega «esile tõsta»: jõed ja ojad — sinisega, metsad — rohelisega, teed — pruuniga jne.

Dupont'i ees rippunud maakaart on mulle kui kaunis maal jäädavalt mällu sööbinud: tema kohal on liiga palju raskeid tunde üle elatud. Kaardi ülemisel, põhjapoolsel äärel musta raudteevõrguga üleni kirjuks tehtud maa-ala on Belgia. Nagu kaks tunnimeest seisavad tema kagupiiril kaks nüüdisaegset kindlust — Liége ja Namur. Kusagil eemal, loode pool, suleb Belgia peajõe Escaut' (Schelde) suuet Anvers (vene ja saksa keeles Antverpen), see kindlusetehnika ime ning väikese kuningriigi sõjaline uhkus. Teda lahutab Prantsusmaast metsarikaste Ardennide pruunikasroheline vööt, mida läbib ainult kaks-kolm punast soonekest — Saksa armeede tulevased sissetungimise teed. Need armeed peavad purunema moodsa, prantslaste arvates «võitmatu» Maubeuge'i kindluse vastu, mis valitses Pariisi viivat tähtsamat kaherööpmelist raudteed. Kogu tulevaste lahingute tander on idapoolses osas läbi lõigatud Reini kahe harujõega — põhja suunas voolavate Maasi ja Moseliga ning Seine'i harujõgede — Oise'i, Aisne'i ja Marne'iga, mis voolavad lääne suunas. Mõlemad basseinid on Argonni kõrgendikest punakaspruunika vöödiga lahutatud.

Kaardi idapoolne piirkond, ääristatud laia helerohe-

lise Reini oruga, moodustas prantslaste poolt 70. aastal kaotatud, nende südamele kalli Elsassi ja Lotringi. Seda rajooni käsitlesid meie liitlased kui platsdarmi Saksamaale sissetungimiseks, kui ajaloolist ja looduslikku barjääri Saksa vägede invasiooni vastu.

See kõik ei võinud õigustada Prantsuse väejuhatuse hoolimatut suhtumist Põhjarindesse.

Moodne Maginot' liin kujutas tol ajal endast vananenud kindluste ahelat, milles põhja pool on Verdun ja edasi Toul, Épinal, Belfort, mis sulgesid maaliliste Vogeeside läbikäigud kuni Dupont'i kaardil mustendavate ligipääsematute Šveitsi Alpideni.

Nagu ämblikuvõrgu kanvaa, mis koondub ämbliku juurde, nii keskendus Prantsuse raudteede võrk igalt poolt Pariisi juurde. (See iseärasus nõudis muide raudteeseltsidelt hiljem suuri jõupingutusi rindele paralleelsete magistraalide organiseerimiseks, mis olid sõjavägede ümberpaigutamiseks tarvilikud.)

Juba minu Peakorterisse saabumise päeval, 9. augustil, näis mulle üldine olukord Läänerindel (s. o. Prantsuse rindel, erinevalt Idarindest, nagu Vene rinnet tavaliselt nimetati) raskena: esimesed Saksa korpused olid Belgiasse sisse tunginud, esmaklassiline kindlus Liége langenud ning ainult mõned fordid panid veel Saksa raskesuurtükiväe tulele kangelaslikult vastu. Brüsselist sidepidamiseks saabunud Belgia sõjaväeline esindaja kartis, et puudub nii prantslaste kui inglaste abi. Mu esimeseks mureks oli täpsustada Saksa korpuste numbrid, kes Prantsuse Peakorteri andmete järgi rinnetel asusid, ja seejärel, täites mulle usaldatud ülesannet, ette kanda vaenlase sõjajõudude Prantsuse rindelt Vene rindele ümberpaigutamisest.

See küsimus näis niivõrd tõsisena, et nüüd võin ma temast kiriutada mitte üksnes mälu usaldades, vaid oma arvamusi põhjendada ka nende dokumentidega, mis mul pärast revolutsiooni õnnestus Prantsusmaalt välja tuua ja meie Punaarmee Ajaloo Arhiivile säilitamiseks üle anda.

Peale selle hõlbustas mu ülesannet veel see, et mu tagasihoidlikud abilised, kirjutajad, ei jätnud mind

maha, nagu tegid seda ohvitserid, ei läinud pärast Oktoobrirevolutsiooni valgekaartlaste leeri üle, vaid aitasid armastuse ja kohusetundega kodumaa vastu koostada dokumentaalset «Aruannet Prantsusmaale akrediteeritud Vene sõjaväelise agendi tegevuse kohta aastail 1914—1918».

Nii telegrafeerisin ma 11. augustil:

«Korpustest, mille paigutus oli seni kindlaks tegemata, asuvad VI ja kaardiväekorpus Läänerindel, sakslaste poolt sõja ajal formeeritavast üheteistkümnest ratsaväediviisist on üheksa juba tegevuses Prantsusmaa vastu.»

«Belgia armee,» lisasin ma, «tegutseb täielikus kontaktis, kuid talle ei saa lootma jääda. Inglise armee tõenäoliselt hilineb otsustavaks kokkupõrkeks, mis minu kaalutluste järgi peab toimuma nädala lõpul. Meie otsustavale rünnakule Varssavist Poseni peale omistatakse suurt tähtsust, silmas pidades meie jõudude ülekaalu Saksa rindel.» «Vägede meeleolu on suurepärane. Peakorteris — samuti rahulik ja enesekindel,» kirjutasin ma omadele, mainutades meie väejuhatuse meeleolu pärast Vafangoud, Liaojangi ja Sandepud. Mu kaalutlused otsustava kokkupõrke suhtes olid rajatud nendelesamadele jutukatkenditele, mis mul mind ümbritsevas vaikivas ringkonnas vaevaga õnnestus tabada.

Väärtuslikuks informeerijaks osutus mulle Laborde. Ta lõunatas oma autojuhtide seltskonnas, kes sõidutasid rindele kord üht, kord teist sideohvitseri või kindralit. Niiviisi sain ma teada, et Castelnau oli sakslasi Läänerinde idaosas rünnanud, kuid sakslaste poolt aegsasti mineeritud maa-aladele sattunud. Kui juba viis aastat enne sõda üks minu Kopenhaageni informeerijaist mulle mineeritud piirkondadest jutustas, siis ma tõtt-öelda teda hästi ei uskunud, samuti nagu ei võtnud tõsiselt ka prantslaste jutustusi, et sakslased ehitavad rahuajal otse Prantsusmaa pinnal rikastele mõisnikele garaažipõrandate ettekäändel betoonplatvorme. Tegelikult oli Saksamaa ainus maa Euroopas, kes maailma-tapatalguks põhjalikult ette valmistus.

Prantsuse armee ümbergrupeerimine nõudis esijoones

Prantsuse ratsaväe (juhatas kindral Sordet) kiiret ümberpaigutamist põhja. Laborde'i sõnade järgi oli too ratsavägi kohutavas kuumuses toimunud üle jõu käivate rännakute ja veepuuduse tagajärjel Ardenni mägedes peaaegu täielikult hukkunud. Teraskürassiirid, sinised husaarid ja ratsajäägrid pidid Prantsuse armeede esialgse ebaõige hargnemise eest esimestena kuulsusetult tasuma.

«Sel ajal juba arenesid,» kandsin ma 15. augustil ette, «Belgias sakslaste energilised operatsioonid: paisanud tugevad ratsaväeosad Maasi põhjapoolsele kaldale demonstratsiooniks Belgia armee vastu, mis oli koondatud Liége'ist loode poole, panid sakslased Luksemburgi poolt otse lääne suunas liikuma 8 korpust (II, IV, VI, VII, IX, X, XI ja kaardiväe-), mis täna hommikuks pidid jõudma Maasini kitsal rindel Namur'ist kuni Prantsuse piirini. Belgia armee aktiivsele tegevusele Saksa ümberhaarava väetiiva vastu on raske loota, sest tal on juba tendents end Antverpeni sulgeda. Samas vaimus oodatakse siin kindral Laguiche'ilt [1] kannatamatult teateid meie sõjategevuse kohta, kuid seni pole ta veel midagi ette kandnud.»

Niisiis kogu aja kestel, alates sakslaste sissetungimisest Belgiasse kuni 16. augustini, s. o. prantslastele viieteistkümne äreva päeva jooksul, ei saabunud ei Laguiche'ilt, ei Ogenkvarilt ega meie Peakorterist mingisuguseid teateid. Alles sel päeval kell kümme õhtul tuli esimene ringkirjaline telegramm ülevaatega Vene rinde tegevusest:

«Meie mobilisatsioon möödus suurepäraselt. Kuni 1. augustini on vaenlane meie territooriumile tunginud ainult Visla-taguses rajoonis.»

Kahetsemisväärsena näis, et just sellesse Visla vasakpoolsel kaldal asuvasse rajooni on sisse tunginud mitte meie, vaid Saksa väed.

«Usaldusväärsed teated vaenlase grupeerumise kohta,» öeldi telegrammis edasi, «osutavad sellele, et meie vastu on Saksa rindel suunatud ainult viis rahuajal selles rajoonis majutatud korpust, ja needki tõe-

[1] Prantsuse sõjaväeline atašee Vene Peakorteri juures.

näoliselt mitte täielikult, Austria rindel aga kaksteistkümmend korpust.»

Rõõmustav oli teada saada, et minu teateid viiest meie vastu suunatud korpusest peeti usaldusväärseks, kuid nende korpuste numbrid jättis meie Peakorter kangekaelselt teatamata — nähtavasti sel põhjusel, et ta neid ei teadnud, nagu ka meie vanasti Mandžuurias ei teadnud meid rünnanud Jaapani sõjajõudude suurust.

Ja ümberpöördult — Prantsuse Peakorteris õnnestus mul juba pärast esimest nädalat päevast päeva kontrollida, missugused Saksa väeosad võitlesid Läänerindel, samuti Vene rindel võitlevate Saksa II ja V korpuse polkude või brigaadide sinna ilmumist.

Idarinne jäi mulle ka edaspidi salapäraseks, mis kõige paremini nähtub järgmisest telegrammist, mille ma saatsin 20. augustil, s. o. kolm nädalat pärast sõja algust.

«Sõitnud Peakorterist ametiasjus mõneks tunniks Pariisi, sain ma kokku sõjaministriga, kes, nagu kõik teisedki, oli huvitatud teadetest, millist edu on venelased Saksamaale tungimisel saavutanud. Kuid teated, mis mulle orienteerumiseks saadeti, viitavad ainult eelosade niivõrd tühisele tegevusele, et olin sunnitud sellest pigem mitte rääkima, pangu liitlased teadete puudumine meiepoolsete tõsiste operatsioonide kohta parem minu informeerimatuse arvele. Minister oletab päris tõsiselt meie vägede Saksamaale tungimise võimalust ja nende liikumist Varssavi poolt Berliini suunas. Kui me oma kaalutluste põhjal ei kavatse lähemate päevade jooksul Saksamaa vastu tõsiseid pealetungioperatsioone ette võtta, siis leian liitlastevahelise usalduse alalhoidmiseks vajaliku olevat anda prantslastele tõsine seletus põhjuste kohta, mis sunnivad meid pealetungi teatud tähtajani edasi lükkama. Ses suhtes tuleb arvestada seda, et Prantsuse Peterburi suursaadik Paléologue on Prantsuse ülemjuhatajat vahetult informeerinud meie 1. augustiks operatsioonideks valmisolekust ja et vastavalt staapide viimasele sõjaeelsele protokollile on meie armeed suutelised tõsist pealetungi alustama alates mobilisatsiooni kahekümnendast päevast, milline tähtaeg meie armeele lõpeb täna.»

Sel ajal ei võinud ma arvata, et Gumbinneni [1] juures lahingut lüües osutavad Vene väed liitlastele tõsist abi.

Vahepeal aga arenes sõjategevus Belgias tormilise tempoga: vallutati Brüssel, piirati ümber Namur, Belgia armee taandus Antverpeni juurde.

Neid uudiseid mulle teatades avaldas tagasihoidlik, mitte enam noor kolonel — minu uus belgia kolleeg — muuseas imestust selle üle, et tema armees puudub Vene esindaja. Meie sõjaväeline agent — kindralstaabi alampolkovnik Mayer — sõitis juba sõja esimesel päeval Brüsselist erapooletusse Hollandisse, kuhu ta samuti oli akrediteeritud, mis muidugi avaldas halba muljet maale, kes oli otsustanud end Saksa röövkallaletungi vastu mehiselt kaitsta. Pidasin vajalikuks Vene prestiiži alal hoida, ja sellest just oligi tingitud minu sõit Pariisi, kus ma mõttes olin juba ära märkinud meie esindaja Belgia armee juurde. See oli noor kaardiväe staabirittmeister Prežbjano, endine paaž, välimuselt näotu, kuid väga hästi kasvatatud ja prantsuse keelt ideaalselt valdav noormees. Vara orvuks jäänud, sai ta juba enne ohvitseriks kõrgendamist Bessaraabias asuvate määratu rikaste mõisate omanikuks, mis tema arusaamise järgi juba üksi pidi talle avama iga ukse, millele ta koputada kavatseks. Selles väikest kasvu inetus noormehes peitus erakordne energia, mis oli suunatud oma isikliku karjääri ülesehitamisele. Ta oli riviteenistusest ammu lahkunud, oli juba kornetina saavutanud enda määramise ühe sõjaväelise agendi käsutusse. Vene raha võimaldas tal välismaal hästi elada. Tema arusaamise järgi ei olnud siirus mingi voorus. Kuid teist valikut mul polnud.

«Teie esindajal Belgias on nähtavasti oma informatsioon,» ütles mulle Dupont kord, näidates ingliskeelset lendlehte, milles räägiti Vene armee poolt saavutatud olematuist võitudest, põlevatest Saksa linnadest, paanikas põgenevatest Saksa korpustest. Juurdlust toimeta-

---

[1] Gumbinnen — linn Ida-Preisimaal. G-i juures oli Vene 1. armeel Ida-Preisimaale sissetungimisel 20. VIII 1914 lahing Saksa 8. armeega, mis lõppes otsustamatult. *Tõlk.*

des sain teada, et säärase informatsiooni autoriks oli Prežbjano.

«Neid (s. o. belglasi) oli vaja julgustada,» seletas ta mulle liiga vabalt, «ja ega mina süüdi ole, et naabrid inglased minu informatsiooni üle võtsid.»

Katastroof, mida ma Prantsuse armeede hargnemise ebaõige plaani tulemusena ette nägin, avaldus Prantsuse väejuhatuse asjatuis katsetes Belgiale abi osutada. Saksa armee täitis juba sõja esimesest päevast alates rahuajal väljatöötatud plaani — Belgia kaudu Prantsusmaale tungimist, põhja poole paisatavaid Prantsuse korpusi osade kaupa purustades. Nende korpuste numbreid kui ka lahingutegevuse üksikasju mulle muidugi ei teatatud.

Osaliselt aitas mul selles olukorras orienteeruda meeldiv ja väga asjalik inglise major Clive, kes oli saabunud Peakorterisse sidepidamiseks ja raudteevedude organiseerimiseks. Me saime varsti sõpradeks, ja tänu temale võisin ma meie ülemjuhatusele aegsasti ette teatada eelseisvast «otsustavast lahingust Belgias», mida ajaloos tuntakse «Piirilahingu» nimetuse all.

«Algas suur lahing,» kandsin ma 22. augustil ette. «Peakorteris on meeleolu rahulik, kuid juba tõsisem, Pariisis — pisut närviline. Kuna on põhjust karta kõige halvemat, pean ikka veel väga soovitavaks ette võtta mõni tõsine operatsioon meie rindel asuva viie Saksa korpuse vastu, sest see üksi — peale meile toova tegeliku edu — võib Prantsusmaa võitlusmoraali rasketel silmapilkudel ülal hoida. Üha rohkem külvatakse mind üle küsimustega meie sissetungist Saksamaale, millele vastates ma kõigest jõust püüan liitlasi ette valmistada, et sõda võtab paratamatult kestva iseloomu ja lõpeb ilmtingimata meie võiduga.»

Telegrammis leiduvad sõnad «rasketel silmapilkudel» olid tingitud mõningatest üksikasjadest, mis ma sain teada tolleltsamalt oma mitteametlikult informeerijalt Laborde'ilt: Saksa parema tiiva armeede pealöök oli suunatud Belgiasse ettenihutatud Prantsuse 5. armee vastu, mida juhatas kindral Lanrezac. Laborde'i sõnade järgi oli too armee täiesti puruks löödud.

Põgenikud ummistasid kõik teed ja levitasid paanikat vägede seas, kes juba niigi olid liiga kiire taganemise tõttu demoraliseeritud. Kord siin, kord seal piki maanteed vedeles tapetud prantsuse soldatite laipu. Nende rinnal valendas tükike paberit lühikese pealkirjaga, mis selgitas nende surma põhjuse: «*Traître*» (reetur). Möödamarssivad soldatid surusid endi read tihedamalt koomale, unterid ja ohvitserid aga seadsid taganevates roodudes korda karmimalt jalule.

Algul üllatas mind see karmus, mille Prantsuse komandörid traagilistel silmapilkudel lahingulise distsipliini alalhoidmiseks tarvitusele võtsid. Ühes mulle tuttavas piiri ääres asunud jalaväepolgus toimus säärane juhtum. Rood oli väikese, kuid taktikaliselt tähtsa silla aktiivseks kaitseks välja saadetud. Saksa eelosade tugeva surve tõttu lõi esimest korda tule alla sattunud rood vankuma ning hakkas jõekese poole taanduma.

«Paigale jääda!» karjus roodukomandör asjata, joostes piki laskurite ahelikku ühe rühma juurest teise juurde, kuid nähes, et tema sõnad ei mõju, tõmbas revolvri välja, laskis kaks rühmavanemat maha ning peatas taandumise. Sild oli päästetud.

Rahuaegne demokraatlik vabadus nõudis sõjapidamiseks karmi distsipliini.

Vaikses staabinurgakeses ei maininud 5. armee lüüasaamist keegi sõnagagi, ning üksnes minu vastas istuv Tardieu teatas saladuse katte all, et «peremees» on sõitnud rindele korda looma. Nagu selgus, osutus see sõit Joffre'ile üheks kõige raskemaks katsumuseks: Lanrezac oli tema isiklik sõber ja pealegi peeti teda üheks kõige targemaks Prantsuse kindraliks. See aga ei takistanud Joffre'il otsust tegemast ja teda vallandamast, kuid ta eelistas seda oma sõbrale isiklikult teatada. Sõjamees ei tohi karta raskeid seletusi ja tõtt on parem öelda nelja silma all.

25. augustil algas sakslaste pealetung Pariisile. Sakslased olid hõivanud juba kogu Belgia territooriumi. Liége'i fordid olid langenud. Namur oli vallutatud, Antverpen ümber piiratud, Inglise ja Prant-

suse armeed aga taandusid ülekaalukate vaenlase jõudude kontsentrilise surve tõttu järk-järgult, kusjuures vaenlane pärast Ardennide ületamist jõudis joonele Valenciennes—Maubeuge—Montmédy. See oli esimene joon, mille kohta mulle viimaks teateid anti.

«Kogu see pilt,» lõpetasin ma samal päeval oma telegrammi, «seoses lahingute iseloomuga laseb mul oletada, et vaevalt suudavad Prantsuse armeed lähemas tulevikus pealetungile üle minna...

Minu arvates on nõnda, et kogu sõja edu sõltub täielikult meie lähemate nädalate operatsioonidest enne Saksa korpuste meie rindele ümberpaigutamist (neid ridu ei võimaldanud telegraaf kahjuks alla kriipsutada).

Saksa sõjajõudude kiiret ümberpaigutamist hõlbustavad nende käsutuses olevad Belgia raudteed, mille vigastused ei ole kahjuks suured. Peale selle rikuvad sakslased tõenäoliselt Hollandi neutraliteeti.

Kummagi poole kaotused on lahingute ägeda iseloomu ning päeval toimunud jalaväe halvasti moondatud pealetungi tõttu tohutud. Paljudes Prantsuse jalaväepolkudes ulatusid need viiekümne protsendini. Armee võitlusmoraal püsib lootusel sõja soodsale lõpule ja meiepoolsele appitulekule.»

Minu tungivate palvete peale — saata Vene rindel toimuva kohta informatsiooni — sai meie Peakorter viimaks hakkama järgmise mitte millekski kohustava ametliku vastusega:

«Arvesse võttes kannatamatust, millega Prantsuse valitsus ootab meie sissetungi Saksamaale, palub kõrgema üleinjuhataja staabiülem teie ekstsellentsi (s. o. Izvolskit) Prantsuse Kõrgemale Väejuhatusele — ainult temale teadmiseks — teatada alljärgnevat: meie vägede pealetung Saksamaa vastu toimub suurte massidega ja viiakse läbi võimalikult kiiresti, vastavalt mõistlikkuse (!) nõuetele. Praegu lahendatakse Ida-Preisimaal strateegilisi ülesandeid, ja niipea kui see on teostatud, avaneb võimalus meie edasiste pealetungi-operatsioonide kiiremaks arendamiseks.»

Samal ajal muutus minu informatsioon Läänerindel areneva sõjategevuse kohta päev-päevalt üha ulatuslikumaks. See võimaldas mul alates 28. augustist anda igapäevastes Venemaale saadetavates telegrammides Saksa armeede pealetungi kohta juba täielikumat pilti.

Sel päeval kandsin ma ette:

«Saksa armeed näivad mulle kolme gruppi jaotatuina:

A) Põhjapoolne — parema tiiva grupp, mis koosneb kolmest armeest:

1. (kindral Klucki) armee, koosneb II, IV, IV reserv- ja III korpusest.

2. (kindral Bülowi) armee, koosneb IX, VII ja X korpusest.

3. (juhataja pole teada) armee, koosneb kaardiväe- ja 2. Saksi korpusest.

Kogu see grupp ründab astmetena paremalt, kusjuures paremal tiival tegutsev 1. armee liigub Valenciennes'i—Saint-Quentin'i suunas, milleni ta jõudis täna, 15/28. augusti õhtuks.

2. armee on eraldanud kaks korpust Maubeuge'i piiramiseks.

3. armee tungib peale lõuna suunas Maubeuge'i ja Ardenni metsa vahelt.

B) Keskmine grupp: kaks armeed.

4. (Württembergi hertsogi) armee — VIII, VIII reserv-, VI ja XVIII reservkorpus.

See armee tungib peale Maasi suunas rindel Ardenni metsast Virton'ini.

5. (kroonprintsi) armee — V, XIII ja XVI korpus — tungib peale rindel Virton'ist kuni Verdun'ini.

Nende kahe armee rünnakud on täna, 15/28. augustil, tagasi lööd̆ud.

C) Vasakpoolne — Lotringi — grupp: kaks armeed.

6. (Baieri printsi) armee: I, II ja III Baieri korpus, XXI ja III reservkorpus.

7. (kindral v. Heeringeni) armee — XIV ja XV korpus.

Need mõlemad armeed võitlevad päeval ja öösel

niisama tugevate Prantsuse armeedega rindel Nancy-eelsetest kõrgendikest kuni Vogeesideni.

Kummagi poole väed on tugevasti väsinud, kaotused, iseäranis sakslastel, on tohutud, kuid Prantsuse armee meeleolu on suurepärane. Kõik ootavad päevast päeva meie sissetungimist piki Visla vasakut kallast.»

«16/29. augustil hakkas sakslaste paremal tiival tegutsev 1. armee, kellest astmena vasakul tungis peale 2. armee, hoogsalt ja peatamatult Pariisi peale liikuma ning, jõudes täna hommikul Saint-Quentin'i, suundus veel rohkem läände, et vallutada Somme'i jõe ülekäigud, mida kaitsesid inglased. Saksa ratsaväekorpus liigub Chaulnes'i suunas, kus ta täna pidi kokku põrkama tugevate Prantsuse jõududega. Prantsuse 5. armee, kes oli koondatud Oise'i jõe taha, alustas otsustavat pealetungi Saint-Quentin'i suunas prantslasi haaravate Saksa kolonnide tiiva vastu. Selle otsustava operatsiooni üldjuhtimise võttis enda peale kindral Joffre ise. Kõigil teistel rinnetel peetakse veriseid lahinguid, mis minu arvates viivad meid sõja esimese perioodi lõpule lähemale.»

Prantsuse 5. armee vasturünnak «Saksa kaardiväe ja X korpuse vastu õnnestus hiilgavalt ja sakslased paisati suurte kaotustega tagasi, kuid Prantsuse 5. armee kartus — kaotada side teiste armeedega — sundis ülemjuhatajat 5. armee otsustavast tegevusest loobuma, pealegi kuna prantslaste poolel ei olnud ülekaalukaid jõude».

Minu ees avanev Saksa armeede plaanikindla pealetungi pilt kujutas endast seisukorda, mis tund-tunnilt üha tõsisemaks muutus. Kui ma 30. augustil umbes kell kuus hommikul harjumuse kohaselt Dupont'i juurde sisse astusin, viis ta mind seinakaardi juurde ning põialt ja nimetissõrme laiali ajades hakkas mõõtma just äsja sõega märgitud rindejoone kaugust Pariisist.

«Siin on seisukord tänaseks päevaks,» ütles ta mulle. «Otsustage ise.»

Tõenäoliselt oli tal öö jooksul saadud ettekannete järgi olukord juba teada, kuid nagu tavaliselt ei

informeerinud ta mind sellest enne lõplikku kontrollimist.

Pariis! Mulle ja Dupont'ile polnud ta sel hommikul hoopiski mitte see, mis külmaverelistele sõjateadlastele!

Pärast keskpäeva saatsin ma juba järgmise telegrammi:

«17/30. augustil liigub vasakut tiiba haarav Saksa armee peatamatult Pariisi peale, läbides päevas keskmiselt 30 kilomeetrit ja jõudes täna õhtuks joonele Moreuil, Roye, Noyon [1]. Maubeuge'i vastu on jäetud reservväed. Minu arvates on sakslaste Pariisi sissemarssimine päevade küsimus, sest prantslastel pole küllalt jõude, et üle minna pealetungile ümberhaarava väegrupi vastu, riskeerimata kaotada sidet teiste armeedega. Selsamal põhjusel oli täna (17/30. augustil) võimatu arendada 5. armee korpuse edukat rünnakut kaardiväe ja X korpuse vastu, silmas pidades kahe Saksi korpuse otsustavat pealetungi Prantsuse IX korpuse vastu; Saksa kaardivägi ja X korpus kandsid hiiglasuuri kaotusi, sest nad sattusid kolmesaja prantsuse välisuurtüki tule alla. Idapoolses, Lotringi rindelõigus, kus mõlema poole väed olid tohutute kaotuste tõttu väsinud, toimus täna intensiivne kanonaad, ilma et oleks olnud eriti tähtsaid kokkupõrkeid. Baieri I korpus on saadetud Münchenisse ümberformeerimiseks kaotuste tõttu, mis ulatusid 75 protsendini. Saksa 5. armee taga avastati kaks uut reservdiviisi, mis on moodustatud mitmesuguste korpuste ersatspataljonidest.»

Selle telegrammiga Vene väejuhatuse eest asjade tõelist seisukorda mitte varjates ei võinud ma oletatadagi, et sellega, nagu hiljem teada sain, Prantsuse saadikule Venemaal Paléologue'ile palju tüli põhjustasin. Piiteri kõrgema seltskonna klatšijuttude meeldivast ning ilmetust kogujast muutus see Kreeka kuningate ja määratu rikaste odessalaste järglane minu telegrammist kuuldes hirmuäratavaks Zeusiks: ta veenis Sazonovit innukalt, et «ainult säärane paanikatekitaja nagu Ignatjev» võib Pariisi täielikus jul-

[1] Linnad edela pool Saint-Quentin'i.

geolekus kahelda! Auväärt diplomaadi ettenägelikkus ei võimaldanud tal ette näha omaenda valitsuse Pariisist Bordeaux'sse põgenemist.

«Üldmulje on,» teatasin ma järgmisel päeval, 18/31. augustil, «et sakslased, möödunud neid omavahel lahutavatest Ardenni kõrgendikest, õgvendasid oma armeede rinnet ja ümberhaarava tiiva järgi joondudes hakkavad kontsentriliselt Pariisi peale tungima. Prantslased, kes on idapoolses rindeosas eduga vastu pidanud, tõmbuvad keskmassiivile samuti kontsentriliselt tagasi. Vägede võitlusmoraal on suurepärane; Peakorteris on meeleolu muidugi rusutud, kuid täiesti rahulik. Täna minu poolt üleantud Petrogradi telegrammi sisu kolm päeva kestnud lahingutest (12/25., 13/26. ja 14/27. augustil) Ida-Preisimaal Soldau—Allenstein—Bischofsburgi rajoonis ja Allensteini vallutamine meie poolt, mis on juba ajalehtedest teada, staabis meeleolu ei tõstnud, kuna teated nendest lahingutest kinnitasid prantslaste kartusi, et meie operatsioonid Ida-Presimaal pikale venivad.»

Nõnda mõtles staap — Prantsuse Peakorter, kellele juba oli antud nimeks *Grand QG* (Prantsuse Peakorteri — *Grand Quartier Général'i* — lühendatud nimetus kolme algtähega *GQG*), kuid mitte nõnda ei reageerinud meie Ida-Preisimaale sissetungimisele Prantsuse ajakirjandus.

Laia, sõrmejämeduse noolega oli tähistatud niisuguste ajalehtede, nagu «Matin», esimesel leheküljel meie sõjakäik Berliinile, mis näis olevat mitte enam unistus, vaid tõelisus. Neil sakslaste sissetungimise raskeil päevil olid meie edusammud prantsuse rahva võitlusmoraali ainsaks võimsaks toeks.

Säärane tuline patrioot, nagu akadeemik Barrès, jätkas kampaaniat oma ajalehes «Écho de Paris» pikema aja jooksul ja kirjutas veel 8. septembril 1914: *«L'arriv'ee des cosaques à Berlin, répétons le encore, elle est prochaine, non immédiate, mais immédiatement l'Allemagne va être renseignée sur l'approche des Russes* (Kasakate saabumine Berliini, kordame veel, toimub varsti, kuid mitte kohe, Saksamaad aga informeeritakse Vene vägede lähenemisest otsekohe).»

Minu telegrammis üleantud kaalutlused tagasitõmbumisest keskmassiivile tekkisid pärast vestlusi sõbraga — kolonelleitnant Barthélemy'ga, Dupont'i abiga. Ta oli palju seltsivam kui tema ülemus ja osutus mu ainukeseks kaaslaseks poolpimeda, tahmunud «bistroo» külastamisel, kus me pärast kasinat lõunasööki lubasime endil oma «elu kaunistada» tassitäie musta kohviga.

«Mis seal parata,» ütles Barthélemy. «On olemas sõjalised põhimõtted, mis peavad jääma vankumatuks igas olukorras, ja nendest esimeseks on elavjõu alalhoidmine. Selleks võib ohverdada Pariisigi, mille kaitsmine pole kerge, kuid mille vallutamine on vaenlasel samuti raskevõitu. Niisugune operatsioon nõuaks sakslastelt küllalt palju diviise, sellal kui meil on võimalus neid järgemööda peatada Marne'il, Seine'il ja taanduda keskmassiivile. See on rikas ja viljakandev rajoon, baseeruda võime Lyonil, Marseille'l, Toulouse'il, suurtükitehased ja arsenalid jäävad meie kätte; Saksa armeede rinne venib üleliia pikaks ja see annab meile võimaluse tegutseda sisemistel operatsiooniliinidel.»

«Seda küll,» vastasin ma, «meie samuti oleme seda strateegiat akadeemias põhjalikult õppinud, kui elavjõud sõltub niisama palju armee ja maa materiaalsest kui moraalsest seisundist.»

«Noh, selles te vist küll ei saa kahelda,» lõpetas Barthélemy iga kord, esitades andmeid isegi lüüasaanud Prantsuse 5. armee võitlusmoraali kiire taastamise kohta.

«Kindral Berthelot, kes täidab ülemjuhataja juures nõuniku ja peatäideviija erilisi ülesandeid,» kandsin ma 31. augustil ette, «kutsus mind eile õhtul enese juurde, et asjade seisukorda selgitada. Ta ütles, et Prantsusmaa, nii raske kui see tal ongi, otsustas ennekõike oma armeed säilitada, nõnda et rünnakuid järk-järgult tagasi lüües ja vasturünnakutele üle minnes siduda kõik Saksa armeed ning sellega lasta meil võimalikult hõlpsamalt Berliini peale minna. Uskudes meie otsustavatesse operatsioonidesse ja eriti pealetungisse Thorni ja Poznańi vahel, ei lase

Prantsuse armeed end purustada ning on valmis Pariisi ohverdama. Sõja lõplik ülesanne seisab Berliini meie poolt okupeerimises, lähim ülesanne — Visla vasakpoolse kalda vallutamises enne, kui Saksa korpused meie vastu ümber paigutatakse. Ma vastasin, et juba nädal tagasi saatsin telegrammi Prantsuse armeede tõenäolise tagasitõmbumise kohta, et pealetungioperatsioonid piki Visla vasakut kallast on arvatavasti ette nähtud, et see kõik on minu kompetentsi piiridest väljaspool, kuid et ma olen valmis veel kord üle andma tulevikus kavatsetavate Prantsuse armee operatsioonide üldise eesmärgi. Uue ministrite kabineti deklaratsioon, ajakirjanduse toon, sõjaväeliste ringkondade arvamused — kõik annab tõendust Prantsusmaa meelekindlusest tuua ohvreid kuni Saksamaa saatuse meie poolt otsustamiseni. Kuid meil muidugi tuleb arvestada selle maa rasket seisukorda, kuna ta jäetakse sakslastele purustamiseks ja tulega laastamiseks.»

«18/31. augustil muutus olukord järsult halvemaks. Inglased, kes viimastel päevadel Prantsuse vägede selja taha tõmbusid (18/31.), asusid joonele Soissons—Compiègne, kuid sakslaste pealetungist teada saades jätsid positsioonid ootamatult maha, paljastades täielikult Laon'i all oleva Prantsuse 5. armee vasaku tiiva. Sakslaste parempoolsel tiival asuv armee pööras ilmselt Pariisi suunast kõrvale ja võttis ette Prantsuse vägede vasaku tiiva sügava ümberhaaramise, milliste armeede tsentrum asus eile joonel Laon—Reims—Verdun. Idarinne Lotringi lõigus on muutuseta.

Täna hommikul, 19. augustil (1. septembril), teatas saksa radiogramm Vene 2. armee täielikust lüüasaamisest Tannenbergi all, mille me aga valeteadete sepitsejate arvele kirjutame.»

«Tiivalt ümberhaaratud Prantsuse 5. armee suutis tänase päeva jooksul raskest seisukorrast pääseda ja Soissons'ist ida pool asuva Aisne'i jõe taha tõmbuda. Tagasitõmbumise hõlbustamiseks läks 1. armee üle osalisele pealetungile. Saksa armeed saavutasid tänaseks päevaks järgmised tulemused: ratsaväekorpus,

kokku kolm diviisi, nagu alati jalaväe poolt toetatud, on läbinud Compiègne'i metsa.

Saksa 1. armee on jõudnud joonele Montdidier—Roye.

Saksa 2. armee — Rétheli ette.

Saksa 3. armee — Montmédy'st lääne poole.

Saksa 4. armee — Stenay'st ida poole.

Saksa 5. armee pole jõudnud veel üle tulla Maasi vasakule kaldale Stenay ja Verdun'i vahel.

Saksa 6. ja 7. armee on pidevates lahingutes nähtavasti ära kurnatud.»

«Iga päev vapruse imesid kordasaatvate Prantsuse armeede meeleolu on suurepärane, vaatamata vajadusele taanduda, selle asemel et võita.»

«Nagu ma juba ette kandsin, kavatseb Prantsusmaa võidelda kuni lõpuni ja, kui tarvis, ohverdada osa oma territooriumist selleks, et anda meile võimalust võita. Selle tõttu elab kogu maa ja armee ainult meist ja meie sõjalistest operatsioonidest. Ma olen küsimustega üle koormatud. Nendele olen ma sunnitud vastama ringkirjaliste telegrammidega, mis kinnitavad Petrogradi Telegraafiagentuuri teateid, või oletustega. Kindral de Laguiche'ilt pole saadud ühtki ettekannet vähemalt nende Saksa väeosade kohta, kellega meil on tegemist.

Minu poolt eile (18/31. augustil) märgitud saksa radiogramm meie 2. armee täielikust lüüasaamisest Tannenbergi all jääb ümber lükkamata, vahepeal on juba teatatud 60 000 venelase ning 13. ja 15. korpuse komandöride sakslaste poolt vangivõtmisest. Kuna sõja lõpp sõltub meie ja Prantsuse armeede kooskõlastatud tegevusest, pean väga vajalikuks korraldada asi nõnda, et Prantsuse ülemjuhataja informeerimine meie operatsioonide kohta toimuks võimalikult iga päev.»

Kuigi rindel toimuvad rasked sündmused ei häirinud Vitri-le-François' rahulikku, tasakaalukat elukorda, teatas Pariisist minu asetäitja Oznobišin 1. septembril mulle:

«Saatkond ootab iga minut käsku Bordeaux'sse ärasõiduks ning on rakendanud kõik abinõud, et võetaks kaasa ainult kõige salajasemad toimikud. Kõik muu

põletatakse ära, sest juhul, kui sakslased Pariisi vallutavad, riisutakse meie saatkond kahtlemata paljaks ja purustatakse. Mis puutub meie arhiivisse, siis ladusin ma kõik, mis raudkapis leidsin, kaanega kasti, mille võtsin enesega kaasa. Ülejäänud toimikud (mittesalajased) panin raudkappi — olgu nad seal, ülearused statistilise iseloomuga trükised põletan väljasõidu silmapilgul ära. Saatkond sõidab minema täies koosseisus ega jäta siia kedagi.»

Mulle meenus vahva kasakajessauul Mukdeni all, kes saadeti taandumisel mahajäetud arhiivimaterjalidega vankreid otsima. «Leidsime üles, härra polkovnik,» kandis ta ette, «leidsime üles, kuid et neid mitte jaapanlastele anda, põletasime ära.»

«Ärge põletage mitte midagi,» telegrafeerisin ma Oznobišinile, «sõidan ise kohale.»

Koidu aegu kihutasin ma autoga juba Pariisi poole. Keskpäeva paiku jõudsin kitsasse Grenelle'i tänavasse meie saatkonna suletud massiivsete väravate ette. Minuti pärast tervitas mind rõõmsalt prantslasest *concierge,* vana, kauaaegne teenija, keda tundsin juba Nelidovi ajast. Ta sai väga rõõmsaks ja, võtnud peast punase rummuga vormimütsi — vormi, mis oli omistatud Vene Välisministeeriumile —, kandis aupaklikult ette:

«Missugune õnn! Te tulite väga parajal ajal. Need härrad,» ta osutas silmadega kantselei pärani uksele, «oleksid maja peaaegu põlema pannud! Niisuguse palavusega hakkasid keskkütte-kalorifeeri kütma, et selles pabereid põletada.»

«Kas tõesti see on tõsi?» tuli Tatištševilt veel kord küsida.

«Aga mis selles siis halba on?» vastas ta mulle häirimatult, lõpetades ühe oma loendamatu õlleklaasi tühjaksjoomist, millise joogi vastu ta pärast kauaaegset Berliinis teenimist liigset nõrkust tundis. «Need olid ju koopiad, ettekannete originaalid aga säilitatakse Petrogradis.»

«Ei tea kas säilitatakse,» kahtlesin ma.

Siis juba tekkisid mul mingisugused ähmased eel-

aimused Venemaad ähvardavatest vältimatutest vapustustest.

«Ja pealegi, kui arhiivid ära põletate,» katsusin ma Tatištševile aru pähe panna, «hävitate ka väga väärtusliku käsikirjalise materjali Aleksander I viibimise kohta Vene armee eesotsas 1814. aastal Pariisis, 1830. ja 1848. aasta revolutsiooni kohta, Pariisi Kommuuni kohta, hävitate niisuguste huvitavate suursaadikute — nagu vürst Orlov, krahv Kisseljov ja teised — kirjade mustandid.

Kas Pariisis kindlaid keldreid vähe on? Oleksite selle asja minu hoolde usaldanud. Ma oleksin niisuguseid ustavaid prantsuse sõpru leidnud, et tontki poleks meie pabereid puudutanud!»

Ei olnud mõtet vaielda inimestega, kes ei tundnud ajalooliste dokumentide väärtust, ning ma läksin Izvolski kabinetti, kus suursaadiku juures juba istusid Sevastopulo ja Kartsov. Kõik kolm vaidlesid tuliselt millegi üle.

«Ütelge ometi, Aleksei Aleksejevitš,» ründas suursaadik mind, «kas sakslased tulevad Pariisi või mitte?»

«Mul ei õnnestunud Saksa Peakorterisse pääseda,» vastasin ma naeratades, «ning tema kavatsused ei ole mulle teada. Võin ainult ette kanda, et Saksa eelvägi ööbis täna öösel Chantilly's (Prantsuse Peakorteri tulevane asukoht, Pariisist neliikümmend kilomeetrit põhja pool), et vaenlase ratsaluure osi on juba märgatud pealinna välimistest fortidest ja et ida poolt, Meaux' kaudu, ma siia enam ei pääsenud. Kuid Pariisi okupeerimine sakslaste poolt on veel kauge küsimus: Prantsuse armee taandub täielikus korras.»

«Näe, sõjaväelased ei suuda iialgi täpset vastust anda,» ägestus kas erutusest või talumatust palavusest juba tulipunane Izvolski. «Saage aru, et kui sakslased siia tulevad, siis esimene, kelle nad maha lasevad, olen mina.»

«Noh, mis sa nüüd, Aleksander Petrovitš, räägid,» rahustas kindralkonsul hirmust väriseva häälega nii ennast kui suursaadikut. (Olin üllatatud, et Kartsov suursaadikut sinatab. Venemaal polnud konsulid

lugupidamises, neid peeti teise järgu diplomaatideks, ning Izvolski oli oma sugulust Kartsoviga hoolikalt varjanud.) «Sa parem ütle mulle,» jätkas vanake, «kas mul tuleb Pariisi jääda või Bordeaux'sse sõita?»

«Ma pole lõppude lõpuks sinu guvernant,» karjus «ülemus», suutmata end enam valitseda. «Ainult üht ma tean — kui mina oleksin sinu kohal, siis ei sõidaks ma kuhugi.»

Kuid Kartsov ei jäänud kimpu ja vastas vaimukalt: «Vaat selles just õnnetus ongi, kallis, et sina pole minu ja mina sinu kohal!»

Seal juba pahvatasid kõik üksmeelselt naerma.

Et järgmisel päeval väljuvat rongi mitte maha magada, otsustasid mu saatkonnakolleegid ööbida vaksali juures asuvas võõrastemajas, kuigi vaksal oli saatkonnale väga lähedal.

Minu poolt Oznobišini juurde jäetud Šegubatov toimis veel «targemini».

Mu ametliku abina võttis see kaardiväe staabirittmeister salajase arhiivikasti valvamise enda peale, laadis selle mu isiklikku autosse, sõitis oma südamedaami, ühe poolilma emalõvi järele ja käskis mu autojuhil suuna läände võtta.

«Seda ma küll ei võinud oodata!» puhkis Oznobišin, seletades, et võimatu on minu telegrammi Venemaale šifreeritult saata: šiffer oli juba koos Šegubatoviga päästvasse Bordeaux'sse kihutanud.

Vene saatkonna hoone kohale heisati mulle kuni tolle ajani tundmata kolme triibuga — kollane-punane-must lipp. Vene impeerium usaldas oma huvide kaitsmise tühjaks jäänud Pariisis Hispaania kuningale!

Kaks kuud hiljem Pariisist läbi sõites telegrafeerisin ma Izvolskile Bordeaux'sse:

«Andsin korralduse Hispaania lipp maha võtta. Andestage mu omavoli.»

Valitsus põgenes, talle järgnesid diplomaadid, pankurid olid ammu jalga lasknud, toredate magasinide ilusad vitriinid kaeti hallide metall-luukidega kinni, kuid Pariis muutus veel kaunimaks: tema laiad avenüüd näisid veel avaramad, tema vanaaegsed paleed — veel ülevamad, Concorde'i keskväljakul aga, tundes

täielikku vabadust, võtsid jõudetundidel käsipuudel värvukestena hulganisti istet lõbusad midinetid ning jalakesi kõlgutades silmitsesid muretult taeva all aegajalt möödalendavaid «taubesid» — tuvikesi, nagu pariislased vaenlase lennukeid nimetasid.

KOLMAS PEATÜKK

MARNE

Marne — milline kõrvadele rõõmu tegev sõna, milline ilus, puhtnaiselik nimetus on antud jõele!

Kes võis pühapäeval tema helerohelistel kallastel jalutades või jõe kohal rippuvate maaliliste pajude all paadiga sõites arvata, et sellel väikesel jõel on määratud värvuda punaseks prantsuse rahva poegade verest, olla tunnistajaks sellele taanduvate Prantsuse vägede äkilisele meeleolutõusule, mis lõppes nende võiduga!

Sõja moraalset külge on nii raske arvestada, ja kaasaegsed, kes ei soovinud selle üle järele mõtelda, andsid 1914. aasta 6. ja 9. septembril toimunud lahingule nimeks «Marne'i ime». Kaunitar-jõgi muutus legendaarseks.

Mulle langes osaks nende päevade sündmuste tunnistajaks olla. Nad said ajaloolisteks, kuid tol ajal ei rikkunud nad millegagi seda päeva- ja töökorda, mis Prantsuse Peakorterit alati iseloomustas. Kui mulle siis oleks keegi ütelnud, et toimus mitte «ime», vaid lihtsalt lahing, mis otsustas kogu sõja saatuse, — ma poleks seda uskunud. Nagu kõik teised prantslastestki kolleegid, nii jätkasin ka mina ainult oma kohustuste täitmist, püüdes lahingulisi kokkupõrkeid ära kasutada vaenlase kohta saadud teadete kontrollimiseks ja, niivõrd kuidas telegraaf võimaldas, toimunust kokkuvõtliku pildi üleandmiseks.

Mitte üksnes oma tegevuses piiratud sõjaväelised atašeed, vaid ka lahingutest osavõtjad ise ei saa ajalugu kirjutada: neil puudub selleks kõige peamine — vaenlase dokumendid, mille järgi ainult ongi võimalik õigeid järeldusi teha oma kõrgema juhtkonna andekusest, vägede vahvusest ning vastupidavusest ja lõpuks

teel võidule kogetud raskuste määrast, kuid minul polnud tol ajal kõiki andmeid käepärast, mille põhjal ma oleksin võinud otsustada selle võimsa toetuse üle, mida Vene armee nendel päevadel Prantsusmaale osutas.

Pealegi ei õnnestu kaasaegsetel alati hea ajaloolane olla. Sõjaliste sündmuste hindamisel ei suuda nad vabaneda tahtmatust erapoolikusest ühe või teise armee, maa või riigikorra suhtes, juba koolipingis omandatud maitse, ühe või teise sõjalise doktriini suhtes.

Andestagu siis mulle ajaloolased see andmete ebatäielikkus, mis takistas mind sel ajal, Marne'i lahingu päevadel, teda kogu oma suuruses ja sõjalises õpetlikkuses kujutlemast.

Juba esimestel päevadel pärast minu Pariisist tagasijõudmist osutusid operatsioonid rindel Saksa armeede ähvardava ja, nagu näis, tagasitõrjumatu pealetungi loomulikuks jätkuks.

«Saksa 1. ja 2. armee,» telegrafeerisin ma juba 3. septembril, «nähtavasti püüavad Prantsuse armeed Pariisist ära lõigata, sellal kui nende 3., 4. ja 5. armee taotlevad prantslasi idapiiri kindlustest ära lõigata.»

Saksa paremal tiival tegutsevate v. Klucki 1. armee ja v. Bülowi 2. armee ohtlik seisukord hakkas selguma juba 4. septembril.

«Need armeed on juba Marne'i jõeni jõudnud, Pariisi vastu vägesid jätmata,» teatasin ma, telegrammis 5. septembrist täpsustasin seda aga nõnda:

«Saksa 1. armee — mille tiiva vastu tegutseb Pariisi armee — ohtlik seisund peab olema pealahingu alguse põhjuseks.»

See prognoos põhines mitte ainult Saksa armee liikumisel, vaid ka nendel katkendlikel teadetel Prantsuse armeede seisukorrast, mis mul õnnestus saada jutuajamistest nii Berthelot'ga kui ka III operatiivbüroo ülema kolonelleitnant Gamelin'iga, Joffre'i endise käsundusohvitseri ja lemmikuga.

Olin Gamelin'iga tuttav juba enne sõda. Ta oli tulevase ülemjuhataja lähikondlastest kõige arukam, ning ma olin harjunud temaga konsulteerima, kui Prantsuse Kindralstaabis tuli läbi viia mõni delikaatne küsimus.

Kunagi polnud ma saanud prantsuse *Ordre de bataille*'d (lahingukäsku), kuid Marne'i lahingu alguses näis Prantsuse armeede paigutus mulle sellisena: äärmisel vasakul tiival tegutses mingisugustest reservüksustest ja Aafrikast esimestena saabunud polkudest formeeritud Pariisi 6. armee, mida juhtis tagavaraväest teenistusse kutsutud, kuid veel reibas vanake kindral Maunoury. Temast paremal tõmbus kusagile lõunasse tagasi feldmarssal French'i poolt juhitav Inglise armee, kusagil veel rohkem paremal taandus Langle de Cary 4. armee, Sarrail' poolt juhitavast Prantsuse 3. armeest polnud ma üldse midagi kuulnud, 1. ja 2. armeest teadsin aga ainult seda, et neid juhib minu vana tuttav Castelnau, kes lahinguid pidades ida poole suundus.

Algupärased kavatsused tekivad inimestel peaaegu alati üheaegselt.

Mõte Saksa armeede parema tiiva ohtlik seisukord ära kasutada tekkis korraga mõlemal vastutaval väeülemal — ülemjuhataja Joffre'il ja Pariisi sõjalisel kuberneril kindral Galliéni'l, kes pärast valitsuse Bordeaux'sse sõitmist osutus pealinna peaaegu iseseisvaks diktaatoriks.

See idee oli Marne'il saavutatud võidu aluseks. Mitte üksnes kaasaegsed, vaid isegi ajaloolased pole suutnud lahendada küsimust, kellele Prantsusmaa oma päästmise eest tänu võlgneb. Sel põhjusel toimunud vaidlused jagasid Prantsuse sõjaväelise ja poliitilise maailma kauaks ajaks kahte leeri — Joffre'i ja Galliéni leeri, kutsudes aja- ja sõjakirjanduses esile isegi laia poleemika. Pealegi raskendas vaidluste lahendamist peaaegu vaenulik isiklik vahekord tekkinud lahkarvamuste peasüüdlaste vahel.

Prantsusmaal oli kindraleid mitu korda vähem kui Venemaal ning juba seepärast tundsid nad kõik üksteist hästi, Joffre ja Galliéni aga olid pealegi veel vanad kaasteenijad, kusjuures Galliéni, kes kunagi oli olnud sõjavägede juhatajaks Madagaskaril, oli harjunud Joffre'ile vaatama kui oma alluvale — tolleaegsele saare insenerilise kaitse ülemale.

Teenistus asumaades jättis Prantsuse kindralitele erilise pitseri: ta arendas neis iseseisvust, sõltumatust,

võimaldas laia tegevusvälja igaühe administratiivsete võimete rakendamiseks, kuid samal ajal eemaldas nad mitmeks aastaks metropoli elust ja muutis nad provintslasteks, kes grupeerisid enese ümber austajaid, kellest formeerusid niinimetatud *Petites Chapelles* (väikesed kabelid).

Eraldatus valitsevatest ringkondadest tekitas nendes haiglase umbusklikkuse, ja Joffre nägi oma endise ülemuse igas sammus mingit intriigi, mida tema vastu Pariisis sepitseti.

Omal ajal oskas Galliéni hinnata Joffre'it ka kui väljapaistvat administraatorit, kuid ei saanud leppida sellega, et tema oli Joffre'ist alamale viidud. Seile kindraliga oli mul vähe tegemist, ehkki ta varsti pärast Marne'i sõjaministri ametikohale asus. Olles pikka kasvu, üleliia pika pihaga, laperguse suure peaga ja lühinägelik, näis ta mulle sõjaväevormi riietatud eraisikuna, mis muidugi ei vastanud tema kirglikule kiindumusele sõjaasjandusse, tema varjatud, kuid tugevale temperamendile.

Saanud teada Saksa 1. armee libastumisest temale usaldatud Pariisi rajooni perifeerial, hakkas Galliéni, nagu iga tubli komandör, juba enne Joffre'ilt direktiivide saamist lahingusse kippuma. Pealinna passiivse kaitsmise asemel otsustas ta kindlalt linna ümbritsevatest fortidest välja tulla, kõik oma vähesed jõud üheks rusikaks koondada ja pealetungile minna ning upsakaks muutunud vaenlast Pariisi garnisoni alahindamise eest tublisti karistada.

Temale kuulub au motoriseeritud jalaväe loomise eest: kogunud kõik Pariisi taksod kokku, kasutas ta need ära terve Maroko diviisi põhja poole, Klucki armee tiiva vastu paiskamiseks.

Sakslased lasksid end Prantsuse armeede jälitamisest kaasa kiskuda — pärast piirilahingut pidasid nad prantslasi juba purustatuks. Saksa 1. ja 2. armee olid liikunud kaugele lõuna poole, pannes end ohtlikku seisukorda. Joffre leidiski selle silmapilgu sobivana üldiseks pealetungile üleminekuks.

Nii mõtlesid Prantsuse väejuhid, kuid väikest kasvu hallijuukseline kangekaelne vanamees, Inglise feld-

marssal French, ei jaganud nende arvamust. Viies oma väed raskest seisukorrast välja juba pärast katset Belgia armeed abistada, otsustas French mitte enam riskeerida, ja kui liitlasi abistada, siis abistada targu.

Kogemused olid juba ammu näidanud, et sõjamehe ametis on üheks kõige raskemaks ülesandeks liitlaste sõjategevuse kooskõlastamine.

Ära hoida ja likvideerida arusaamatusi, siluda konarusi kõrgemate ülemuste vahel — see kõik lasub viimaste lähikonda kuuluvate ühtede ning samade isikute õlgadel, kelle osa suurte ülesannete lahendamisel peaaegu alati alahinnatakse. Nendelt nõutakse üht ja kõige haruldasemat omadust — sünnipärast taktitunnet: võimet inimeste kohtlemisel silmas pidada olukorra tingimusi, iseloomusid, harjumusi, mõnikord aga ka oma ülemuste nõrkusi.

Oma eluteel olen ma kohanud paljusid tarku, haritud, andekaid inimesi, aga kui harva õnnestus tegemist teha taktitundeliste inimestega! Niisugust tüüpi inimeste hulka kuulus minu vana sõber, inglise kolonel Wilson, tulevane marssal; Marne'i päevadel oli ta ainult French'i staabiülema abi.

Ma tutvusin temaga Pariisis juba Prantsuse sõjaväe 1906. aasta manöövritel. Me mõlemad hakkasime Pariisi ühteviisi armastama ja see lähendas meid alatiseks. Wilson oli imetore inglase tüüp. Juhtus vahel, et mehine, hiiglakasvuline, kuivetu, noorest east peale tahtejõuliste näokurdudega Wilson istub tugitooli, asetab jala põlvele ja kuulab kaua ning kannatlikult vestluskaaslast või ettekandjat, elupõlist piipu hammaste vahelt vabastamata. Ta oli võimeline silmagi pilgutamata ära kuulama kõige rängemat tõde, ning ainult tema näojooni teraselt silmitsedes võis taibata kas mõru muiet või südamevalu, kõige sagedamini aga peent, inglise huumoriga küllastatud irooniat.

Marne'i lahingu päevil etendas Wilson kahtlemata suurt osa: ta mõistis, et prantslased riskeerivad kõigega ja et inglastel oma väheste jõudude juures tuleb ka endi sõjategevus liitlastega kooskõlastada.

Tänu temale täitis Inglise armee ikkagi oma osa, ehkki ülisuure ettevaatlikkusega.

Wilsoni ülesanne oli raskendatud ka seeläbi, et juba sõja algusest peale oli tema ülema French'i ja kõrvuti tegutseva Prantsuse 5. armee juhataja Lanrezac'i — käskija iseloomuga ning ägeda lõunamaalase — vahekord äärmiselt pinev.

Muide, see oli üheks põhjuseks, miks Lanrezac asendati kindral Franchet d'Esperey'ga, kes seni juhtis I korpust. Mõnikord on raske kindlaks teha, kas väeüksus võlgneb oma reputatsiooni eest tänu komandörile või vastupidi. Prantsuse armee iga korpus komplekteeriti oma sõjaväe-ringkonna territooriumil ja peegeldas kujukalt selle ringkonna elanikkonna kõiki häid külgi või puudusi. Rahuajal Lille'is majutatud I korpus koosnes põhjaprantslastest — tugevatest heledajuukselistest hiiglastest, mornidest, kuid ausatest soldatitest. Säärastena näitasid nad end esimestes lahingutes.

Päikesepaistelisest Rivierast ja palavast Marseille'st pärit ägedad, lobisemishimulised lõunaprantslased ei pidanud vastu esimestele kokkupõrgetele Lotringi rindel ja tihtipeale lihtsalt põgenesid. Põhjamaalased, võtnud nad käsile, muutsid lõunamaalased hiljem esmaklassilisteks sõdijateks, kes paistsid silma Verdun'i all.

Saatus viis mind I korpuse komandöri Franchet d'Esperey'ga paljudeks aastateks kokku. See prantsuse kuningliku aristokraatia rässakas, tervisest lõkendav, hästitoidetud võsu oli sellelt aristokraatialt pärinud oma maale iseloomulikud sõjaväelised traditsioonid: isikliku vahvuse, võimuiha, mis küündis kuni julmuseni, ja maailmavaate, mis ei ulatunud üle sõjameheameti kitsaste piiride. Ta täitis hiilgavalt vastutava ülesande, mis Marne'i lahingus tema armeele osaks langes: sisendanud oma alluvatele — 5. armee demoraliseeritud jäänuste komandöridele — usku edusse, sundis ta neid üle minema pealetungile; samal ajal tuli tal vasakult Inglise armeed enese järel tõmmata, oma vägedel aga pikendada rinnet paremale, et osutada abi Foch'i 9. armeele,

kellele oli suunatud väga tugev sakslaste vasturünnak.

On loomulik, et kui mul sõja ajal, rinde tundmaõppimise eesmärgiga tuli külastada 5. armee vägesid, kes pärastpoole kaitsesid Pariisile kõige lähemat rindelõiku, suhtusin ma alati suure lugupidamisega armee juhatajasse Franchet d'Esperey'sse. Iialgi ei saanud ma unustada, et ta Marne'i lahingus, hoolimata oma rinde laiusest, andis enda algatusel oma naabri Foch'i käsutusse üle ühe oma parima korpuse. Niisuguseid kindraleid leidub ajaloos vähe.

Franchet omalt poolt osutas mulle samuti erilist tähelepanu: ta ei teinud minu saatmist ülesandeks, nagu see oli kombeks, mõnele oma staabi ohvitserile, vaid pärast tublit einet võttis minu oma autosse ja alustas eelpositsioonide ülevaatust, alates Reims'i linna külastamisega, mis kuulus tema armee lõiku. See võimaldas tal osutada tema arvates suurimat sõjaväelist viisakust: viia külaline Saksa raskesuurtükiväe tule alla, mis linna juba tugevasti kahjustatud keskkohta neil tundidel süstemaatiliselt pommitas.

Järk-järgult purustatud iidne katedraal seisis nagu tunnimees — üksinda teda ümbritsevate roosakavärviliste vanaaegsete paleede varemete keskel. Tema sajanditest tumenenud kivikerele ilmusid üha uued haavad — purustatud kivi valged laigud, tema sees aga puhus tuul järjest tugevamini läbi lõhutud mitmevärviliste klaasist *vitraux*[1], mis moodustasid selle halli mineviku mälestusmärgi uhkuse. Hiljem langes üks tornidest kokku ja katedraali võlv muutus prahihunnikuks. Pärast sõda taastati Reims'i katedraal säilinud dokumentide järgi endisel kujul.

Sõja lõpul määrati Franchet Saloniki[2] rinde armee juhatajaks ja oli seal Clemenceau poolt Vene ekspeditsioonikorpuse soldatite kohta antud käskkirja üheks

---

[1] Suured kirikuaknad. *Tõlk.*

[2] Saloniki — samanimelise maakonna pealinn ja sadamalinn Põhja-Kreekas. Esimese maailmasõja ajal oli S-s liitlaste nn. idaarmee peakorter. *Tõlk.*

kõige julmemaks täitjaks. Pärast Oktoobrirevolutsiooni, ilmudes meie relvadeta ja olukorra mittemõistmise tõttu hämmeldunud õnnetute kaasmaalaste rivi ette, andis Franchet nendele ainult kümme minutit järelemõtlemiseks: kas võidelda edasi või mustanahalistest soldatitest konvoi saatel minna tööle koonduslaagrisse. Välja arvatud harukordsed erandid, eelistasid kõik pigem taluda Aafrikas raskeid katsumusi, kui jätkata teenimist nendele võõraste Prantsusmaa huvide eest.

Möödus veel kaheksateist pikka aastat, kui ma, täites Pariisis Aviatsioonisalongis meie Nõukogude stendi komissari kohuseid, Franchet' nime uuesti kuulsin. Prantsusmaa marssal austas meid oma külastusega, ja mul tuli teda sissekäigu juures tervitada, võttes pehme viltkaabu aupaklikult peast.

«Tere, *monsieur*,» ütles mulle Franchet, rõhutades säärase kõnetamisega — nimetamata mitte ainult minu endist sõjaväelist auastet, vaid isegi perekonnanime — oma põlglikku suhtumist. See ei solvanud mind, nagu ei viinud segadusse ka marssali lõpp-provokatsioon.

«Ütelge, kas te niisuguseid aparaate saadategi Hispaaniasse?» pöördus ta minu poole, kui oli ära kuulanud seletuse stendi nurgal asetseva väikese hõbehalli hävituslennuki kohta.

«Ei, härra marssal,» vastasin ma, «need aparaadid paneme välja ainult pariislannade jaoks (meie ümber seisis sel hetkel väga palju uhkelt riietatud daame), Hispaaniasse aga saadame hoopis moodsamaid aparaate.»

Rahvasumm hakkas käsi plaksutama — oli rahvarinde ajajärk.

Marssali selja taga seisvad adjutandid, hoides kätt suu ees, ei jõudnud naeru tagasi hoida. Franchet eemaldus Nõukogude stendi juurest.

Hiljem kuulsin, et ta juba siis «suursuguse» vene valge pagulasega abielus oli.

Marne'i lahing osutus katsekiviks paljude kindralite talendile, mõnele aga, nagu Foch, hiilgava lahingukarjääri alguseks.

Kõrgema sõjakooli väljapaistvat taktikaprofessorit,

kolonel, pärastpoole aga kindral Foch'i polnud mul juhust enne sõda kohata. Ta juhtis juba siis Nancy's XX piiriäärset korpust. See korpus komplekteeriti pariislastest, sankülottide järeltulijatest, ning tal oli veel hiilgavam reputatsioon kui I korpusel.

Foch'i rohkearvulised õpilased, nagu Gamelin ja teised, olid vaimustatud mitte ainult tema tulisest temperamendist, vaid ka sellest selgusest, millega ta neile strateegia põhimõtteid esitas ja ajaloolisi näiteid analüüsis. Kord kaardikeppi haarates kujutas Foch rapiiriga vehklejat, võrreldes manöövrite mitmesuguseid liike vehklemiskunsti peensustega, kord tuletikke maakaardile visates tähistas nendega sõjaliste operatsioonide üksikuid momente. Kui ma Foch'iga augusti lõpul Vitry-le-François's esimest korda kokku puutusin, näis ta mulle just niisugusena, nagu olin harjunud teda teiste jutustuste iärgi kujutlema. Välimuselt vastas ta täielikult kogenud vehkleja tüübile.

Mul säilinud momentülesvõttel seisab Joffre profiilis; kogukas, raskepärane ülemjuhataja on lohakalt riietatud, tema ees aga seisab tikksirgelt Foch, taljes munder seljas, käed kõrvale sirgelt alla lastud — nooruse säilitanud uljas kindral.

Sel hetkel oli ta just parajasti saanud tänamatu osa: mõnest taandumise puhul demoraliseeritud diviisist grupeerida Prantsuse 5. ja 4. armee, ega võinud ette näha, et mõne päeva pärast just tema vastu suundub Saksa armeede pealöök eesotsas keiserliku kaardiväega.

Tal pole tagalat, pole igale armeele juurdeantavaid varustusorganeid, kuid sellele peab mõtlema tema staabi ülem.

Tal pole staapi, ent Foch on suurte staapide vaenlane.

Ta on strateeg, vägede juht, ta pole külapüttsepa poeg nagu Joffre, vaid Lotringi sõjameeste järeltulija, nende järeltulija, kes põlvest põlve on oma piiriäärset maa-ala saksa hunnide vastu kaitsnud.

Kutsudes Foch'i XX korpuse komandopostilt ära, käskis Peakorter tal enesega kaasa võtta 5. husaaripolgu kolonelleitnandi Veygand'i, kellega ta isegi tuttav polnud. Seda helesinises dolmanis sihvakat husaari mäle-

tasin ma hästi nii Prantsusmaal kui ka Krasnoje Seloos toimunud manöövrite järgi. Elegantse ratsaväelise välimuse taga peitusid eeskujuliku kindralstaabi-ohvitseri suur töövõime, puhtprantsuslik eneseusaldus ja enesevalitsemine. Kui ta oligi võimeline mingiteks elamusteks, siis ei peegeldunud need kuidagi tema kitsaste huulte ja niisama kitsaste vurrukestega näo kivinenud joontel.

Veygand'i lõi Foch, kes leidis temas ideaalse staabiülema, kes vabastas Foch'i kõigist staabiaskeldustest, talus kannatlikult kõik tema võimuahne iseloomu jämedused ja kummardas siiralt endise taktikaprofessori — Prantsuse tulevase marssali — autoriteedi ees.

Need ongi peamised väejuhid, kelle nimed on seotud Marne'i lahinguga. Kuid selle lõpp, rohkem kui ühegi teise lahingu oma, sõltus mitte nendest, vaid tollest raskesti seletatavast moraalsest murrangust, mida ma katsusin oma 8. septembri telegrammi lõppsõnades, s. o. pärast ajaloos oma ulatuselt enneolematu relvastatud masside kokkupõrke esimest päeva, niiviisi selgitada:

«Kümnepäevasele taandumisele vastupidanud Prantsuse armeede võitlusmoraal on jälle virgunud ja selle tõusu on sõnades võimatu kirjeldada.»

Marne'i juurest taandumise viimaseid päevi tähistas muuseas ka Peakorteri enese tagasitõmbumine lõuna poole: Vitry-le-François'st — kaheks-kolmeks päevaks — maalilisse Bar-sur-Aube'i, ja sealt Marne'i lahingu eelpäeval — Châtillon'i Seine'i ääres, milline linn asus lahinguväljast rohkem kui saja kilomeetri kaugusel. Joffre ei kavatsenud sakslasi binoklist vaadelda: seda tegid tema eest diviiside ja korpuste komandörid, kes teda olukorrast armeede juhatajate kaudu informeerisid. Joffre ei komandanud, ta andis direktiive, ta juhtis mitte pataljone ja polkusid, vaid üksnes armeesid. Ühtlasi ei jäljendanud ta Napoleoni, nagu seda tegid paljud teised väejuhid, ei armastanud kõlavaid fraase ja andis peale direktiivi, mis tollal oli mulle teada, ainult järgmise kõige üldjoonelisema, tagasihoidliku, kuid ajalooliseks saanud käskkirja:

«Au moment où s'engage une bataille dont dépend le salu du pays, il importe rappeler à tous que le moment n'est plus de regarder en arrière. Tous les efforts doivent être employés à attaquer et à refouler l'ennemi.

Une troupe qui ne peut plus avancer devra, coûte que coûte, garder le terrain conquis et se faire tuer sur place plutôt que de reculer.

Dans les circonstances actuelles aucune defaillance ne peut être tolérée.

Signé: Joffre

Message à communiquer à tous, jusque sur le Front.»

(«Hetkel, mil algab lahing, millest sõltub meie maa päästmine, on vaja kõigile meelde tuletada, et nüüd pole aeg tagasi vaadata. Kõik jõupingutused peavad olema suunatud sellele, et vaenlast rünnata ja ta tagasi lüüa.

Väeüksus, kes ei suuda edasi liikuda, peab — maksku mis maksab — tema poolt vallutatud maa-ala enda käes hoidma ja laskma end pigem kohapeal tappa kui et taanduda.

Käesolevas olukorras on igasugune nõrkus lubamatu.

Allkiri: Joffre

Teadaanne, mis peab viivitamata teatavaks tehtama kõigile, kuni rinde eesmise jooneni.»)

Ettevalmistus pealetungile üleminekuks avaldus Peakorteri rahulikus töös paljude tolmunud autode ilmumisega, mis maksimaalse kiirusega sõites tõid ja viisid sideohvitsere. Nad olid mitte üksnes korralduste edasiandjateks, vaid ka ülemjuhataja usaldusmeesteks. Nendest oli üks kõige huvitavamaid major Morin — *ce cochon de Morin* (see siga Morin), millise hüüdega teda naljapärast meie *«Popotte'is»* — II büroo sööklas — vastu võeti. Kõik tundsid väga hästi Maupassant'i ja seda novelli, mille kangelaseks oli keegi Morin. Meie Morin'il, muide, polnud Maupassant'i sünge meeriga midagi ühist. Ta oli suurepärane, vahva ohvitser, kel pärast magamata öid oli habe ajamata, kuid kes mitte kunagi ei kaotanud reibast väli-

must; juba oma ilmumisega üksi tekitas ta kõikides lähikondlastes alati elevust.

Niisugune just peabki sideohvitser olema — paanikata, tarbetu askeldamiseta. Lauas ei lubanud ta iialgi rindel nähtust enesel sõnagi lausuda, kuid lõunasöögi ajal ootasid kõik hinge kinni pidades Morin'ilt järjekordset anekdooti. See üksi justkui viitas sellele, et õnnetu 5. armee rindel, millise armee juurde Morin oli komandeeritud, polnudki asjad nii halvad, nagu nad tõeliselt olid. Igas keeles saab nalja teha omamoodi, kuid prantsuse keeles õnnestub see tänu temas leiduvate sünonüümide rikkusele eriti hästi. Sellele ongi ehitatud mitte üksnes lõbus pilge, vaid ka kogu prantsuse huumor. Siin oli Morin võrratu. Isegi üle andes telefonogramme, milles leidus vähetuntud külade nimetusi, ei saanud Morin, neid nimetusi tähtede järgi täpsustades, toimida teisiti, kui pidi oma rindel asuvat vestluskaaslast lõbustama, iseäranis kui too millestki aru ei saanud: «O» — *comme Octave,* «U» — *comme Ursul,* «R» — *comme Raymond et* «Q» — *comme toi.* (Eesti keeles tuleks see umbes nõnda välja: «O» — nagu Oskar, «T» — nagu teie, s. o. tola.)

Enne Prantsuse armeede pealetungile üleminekut võisid ärakurnatud armeedelt sideohvitseride kaudu kohale toimetatud teated tekitada ainult muret, kuid seevastu sisendasid sõnumid Inglise liitlasarmeelt ärevust mitte üksnes kogu ülemjuhataja lähikonnale, vaid ka Joffre'ile enesele, kannatlikule ja tugeva vaimulaadiga vanamehele. Lõppude lõpuks sõitis Joffre isiklikult Inglise feldmarssali juurde, et veenda teda üheaegselt Prantsuse 5. armeega pealetungile üle minema. Seda ta osaliselt saavutaski, sest kolm Inglise korpust asusid 6. septembril pealetungi lähtealusele, ehk küll mitte ida suunas, nagu seda nõudis lõök v. Klucki armee tiivale, vaid põhja suunas.

Pealtnägijate seletuse järgi ei maganud Prantsuse rindel ööl vastu 6. septembrit mitte keegi. Saadeti laiali viimaseid pealetungiks ülemineku käske. Kuid Peakorteri töökord ei muutunud: viimased direktiivid

alla kirjutanud, heitis Joffre harjumuse kohaselt kell kümme õhtul magama ja käskis end äratada alles koidikul, kell viis hommikul: ta oli oma käskude täideviijates kindel ja ühtlasi võttis nendelt kiusatuse abi saamiseks tema poole pöörduda.

Minu isiklik positsioon oli Marne'i lahingu alguseks märksa tugevnenud. Sõja esimeste nädalate kestel ülesnäidatud kannatlikkus oli vilja kandnud: mind hakati pidama mitte võõramaalaseks, vaid prantsuse sõjaväelise perekonna võrdõiguslikuks liikmeks. Tänu sellele muutusid minu telegrammid päev-päevalt täielikumaks: nendes võisin ma juba mainida ojade ja külade nimetusi, mis leidusid mitte enam geograafilistel, vaid topograafilistel kaartidel, võisin anda mitte ainult kokkuvõtteid vaenlase tegevuse kohta, vaid teha ka mõnesuguseid üldisi järeldusi ja prognoose jutuajamiste põhjal sääraste arukate kolleegidega nagu Morin.

Prantsuse armeede pealetungiks üleminekust teatasin ma telegrammiga, mille saatsin ära juba järgmisel päeval:

«Minu poolt varem mainitud Saksa 1. armee ohtliku seisukorra kasutas ülemjuhataja hiilgavalt ära, parandades 6. ja 7. septembril oma strateegilist seisukorda nõnda: Saksa 1. armeele, kes oli ületanud Grand Morin'i oja ja asunud selle vasakpoolsele, lõunakaldale, avaldas vastupanu Prantsuse 5. armee Coulommiers'—Esternay joonel, rindega põhja suunas.

Inglise armee alustas pealetungi rindel Coulommiers—Esbly.

6. Pariisi armee aga hakkas Saksa 1. armee tiivale kaares vasakult peale tungima rindel Meaux—Lezi-sur-Ourcq.

7. septembril alates kella 8-st hommikul hakkas Saksa 1. armee taanduma kirde suunas.

Prantslaste paremal tiival asub nende 3. armee, joonel, mis kulgeb Bar-le-Duc—Sully'st lääne pool 5. Saksa armee tiiva vastu rindega loodesse. Samal ajal läks Verdun'i kindluse garnison üle pealetungile lääne suunas, et välja jõuda kroonprintsi armee ühendusteedele. Seega haaravad Prantsuse armeed saks-

lasi, ja selle pareerimiseks alustasid viimased täna, 7. septembril, hoogsat pealetungi vastase tsentrumile rindel Fère-Champenoise—Vitry-le-François.

Lotringis käib äge lahing, seni küll tulemusteta, kusjuures selgub, et sellelt rindelt ei paigutanud sakslased meie vastu ümber mitte ühtki väeüksust.»

Samal ajal ei võinud Dupont ja mina muidugi teada Saksa XI korpuse ümberpaigutamisest Ida-Preisimaale, veel enne kui korpus oli Läänerindel vagunitest maale saadetud.

«Saksa 1. armee, kattes ennast kahe korpusega lääne poolt, nähtavasti jätkab tagasitõmbumist joonele La Ferté—Montmirail,» kandsin ma 8. septembril ette. «Saksa 2. armee peab lahingut rindel Montmirail—soode joon Fère-Champenoise'ist põhja pool. Saksa 3. armee oli oma vasaku tiivaga jõudnud kuni Camp de Mailly'ni, kuid täna tõenäoliselt rünnati teda ülekaalukate jõududega, mis prantslased olid raudtee kaudu kiiresti kohale toonud. Vägede viimast ümberpaigutusviisi kasutab ülemjuhataja üldse oskuslikult, et vaenlase jõude ühel või teisel rindel paralüseerida.

Saksa 4. armee ründas rindel Vitry-le-François—de Sermaize.

Saksa 5. armee, kõverdanud oma vasaku tiiva — XVI korpuse — rindega itta, pidas vihaseid lahinguid Prantsuse 3. armeega ja Verdun'i garnisoniga.

Saksa 6. ja 7. armee jätkasid lahingut idapoolsel rindeosal.»

Tekkis küsimus: kas Vene armeed oskavad ära kasutada Läänerinde kogemusi, nagu vägede lahinguväljale raudteid mööda ümberpaigutamine, mis tol ajal oli viimane uudis sõjapidamise alal.

Saksa 1. armee tagasitõmbumine oli muidugi hea sümptoom — see oli esimene samm tagasi, mille sakslased olid sunnitud sõja algusest peale tegema. Kuid see ei joovastanud Prantsuse Peakorteris kedagi, ja 9. septembril kandsin ma ette:

«8. septembril kestis visa lahing kogu rindel, prantslastele teatava eduga mõnedes lõikudes; Saksa 1. armee parema tiiva ümberhaaramine ei õnnestunud täielikult,

sest sakslased jõudsid selle armee paremale tiivale, lääne poole paisata II ja IV väekorpuse ning IV reservkorpuse, kes alustasid pealetungi ja surusid Pariisi armeele peale rindelt Lizy—Betz.

Saksa 1. armee rindes tekkinud lõhe kaudu jätkas Inglise armee pealetungi ja alustas 9. septembri koidu aegu Ferté juures üleminekut Marne'i põhjapoolsele kaldale. Sealt ida poole olid prantslased samuti edasi liikunud kuni Petit Morin'i ojani, kusjuures nende vastu seisid täies koosseisus nii III ja IX väekorpus kui ka X reservkorpus. Rinde keskosas, vastupidi, oli sakslastel edu Fère-Champenoise'i juures, kus pidasid lahinguid nende kaardivägi, XII väekorpus ja tõenäoliselt ka XII reservkorpus.

Edasi — kõige tugevamaid, kuid tulemuseta lahinguid peeti rindel Vitry-le-François—Sermaize, kus avastati Saksa XIX, VIII ja XVIII korpuse osavõtt võitlustest.

Lõpuks jätkas kroonprintsi armee lahingut rindega lõuna ja ida poole, kusjuures vasakul tiival tegutsev Saksa XVI väekorpus tagasi tõrjuti.

Ida- ehk Lotringi rindel oli seisukord muutuseta.

Maubeuge'i kindlus langes.»

Muide, viimane teade ei avaldanud mingisugust mõju. Rindel iga tunniga kasvanud pinevus köitis loomulikult kogu meie tähelepanu, ja murrangut tundsime alles öösel vastu 10. septembrit. Hinnates silmapilgu tähtsust, läksin ma hommiku eel Berthelot' juurde ja esitasin talle heakskiitmiseks järgmise telegrammi:

«9. septembril kestis generaallahing kogu rindel edasi. Saksa 1. armee tõmbus tagasi Marne'i põhjapoolsele kaldale. Pärast keskpäeva tegid sakslased katset neid ümberhaaranud vägede tiiba omakorda ümber haarata ja vallutasid ühe polguga suurtükiväe toetusel Nanteuil', mis aga Pariisi armeel ei takistanud kogu ülejäänud rindeosal oma positsioonidele püsima jääda ja isegi edu saavutada, võttes kaks vaenlase lippu.

Inglise armee, ületanud Marne'i, jätkas pealetungi põhja suunas, ja vaenlane tõmbus tagasi kirdesse.

Inglaste parema tiiva kindlustamiseks tungisid prantslased edasi ja vallutasid õhtuks Château—Thierry.

Sakslaste peamine jõupingutus oli suunatud rinde tsentrumile, Sezanne—Fère-Champenoise'ist lõuna poole, kuid 9. septembri õhtuks lõid prantslased vasturünnakutega Saksa kaardiväe ja IX väekorpuse tagasi, Saint-Gond'i soodest põhja poole.

Saksa 3. armee oli päeva algul samuti edukas ja koostöös kaardiväega surus Prantsuse tsentrumi tagasi, kuid õhtuks õnnestus prantslastel ka siin umbes viie versta võrra edasi liikuda.

Saksa 4. armee pidas lahingut — väiksema intensiivsusega kui 8. septembril — rindel Vitry-le-François—Revigny.

Saksa 5. armee rindel toimusid ägedad lahingud ilma eriliste tagajärgedeta.

Tõenäoliselt eesmärgiga Prantsuse armeede parempoolset tiiba ohustada tõid sakslased Maasi orgu vägesid vähesel määral juurde.

Idarindel üritasid nad suurtest kaugustest Nancy'd pommitada.»

«A-pe-te-o-ka-že, es-a-ju-pe...» kuuldus peaaegu kogu päev minu improviseeritud šifreerimistoa ukse tagant.

Seal dikteeris Laborde viiekohaliste gruppide järgi järjekordset šifreeritud telegrammi, tema vastas istuv prantsuse reamehe vormis, nõrga nägemisega vene krahv Mordvinov aga klõbistas usinalt kirjutusmasinal. Masinat käsitses ta halvasti, ja etteütlusega kaasusid ühtelugu Laborde'i energilised sõdurlikud käratused, kes oli juba oma vanema ja majandusülema ossa sisse elanud. Peale Mordvinovi oli tal alluvaid veel kaks autojuhti ja käskjalg minu kahe ratsahobuse juurde. Varsti tekkis ka viies alluv Izvolski poja, kaheksateistkümne-aastase noormehe näol, kes oli tulvil vaimukust ja hoopiski ei sarnanenud isaga. Võtsin ta enese juurde pärast seda, kui ta oli Prantsuse 5. armee paanilisel põgenemisel üsna külmavereliselt käitunud.

Nii tekkis Vene sõjaväeline esindus.

Korteris olime tühjaks jäänud linnalähedases talus, mis kuulus tuttavatele pariislastele, ja see andis meile teatava iseseisvuse.

Meie esinduse peamiseks uhkuseks sai auto — hiiglasuur lahtine sinine «Rolls Royce», mille tema peremees Mordvinov, Uraalis asuvate tuntud tehaste omanik, oli luksuslikult sisustanud. Oma lühinägelikkusest hoolimata anus Mordvinov, et ma ta ühes tema toreda lahtise autoga sõtta kaasa võtaksin. Laborde, kes koos minuga oli Pariisist välja sõitnud selles autos, mida juhtis Mordvinov, lahendas selle küsimuse targasti.

«Vaadake mis,» ütles ta mulle, «auto on hea, me jätame selle endale, selle pimeda vene peremehe paneme kirjutusmasinaga töötama, tema autojuhi aga määrame sõjaväkke ning ta hakkab meid sõidutama.»

«Rolls Royce» tegi palju tuhandeid kilomeetreid ilma ainsagi rikketa. Lõhkenud väliskummi vahetamiseks ei lubanud ma kulutada üle kahe minuti, kusjuures isiklikult võtsin osa ratta mahavõtmisest ja tagavararatta otsapanemisest. Kord läbistas mürsukild meie «linnul», mis lendas kiirusega sada kakskümmend kilomeetrit tunnis, tiiva, teine kild vigastas mootori kapotti, kuid ustav autojuht ning minu isiklik sõber seersant Latisot polnud nukker: ei torm ega tuisk saanud häirida tema lemmiku sujuvat ja korrapärast käiku.

Sõda lähendab inimesi kõige rohkem. Kakskümmend aastat hiljem, juba Nõukogude kodanikuna, sõitsin ma kord raudteel ja istusin luksuslikus restoranvagunis lõunatama. Märkan, et einelaua peremees mind teraselt vaatleb, ja mõne hetke pärast mitte ainult minu, vaid ka kõikide reisijate suureks imestuseks sööstab ta mu juurde ning embab mind tuliselt.

«Kas te tõesti mind ära ei tunne? Ma olen toosama teie käskjalg Vernet, kellele meie sõber Laborde nii pahatihti peapesu andis!»

Latisot ja Vernet jäid mu sõpradeks, kuid ei Laborde, ei Mordvinov ega Izvolski leppinud kuidagi minu lahkumisega endisest maailmast.

Vahepeal aga jagasid nad Châtillon'is minuga kogu seda meelehärmi, mida tekitasid mulle Venemaalt saadud telegrammid.

Selle kohta, mis sel ajal toimus Ida- ehk Vene-Saksa rindel, oli ringkirjaliste telegrammide järgi võimatu õiget kujutlust saada. See jäigi mulle igavesti saaduseks.

Ka Marne'i lahingu eelpäeval saadud esimesed šifreeritud telegrammid ei aidanud mul seda mõistatust lahendada, ei andnud kõige väärtuslikumat — meie rindel avastatud Saksa korpuste ja diviiside täpseid numbreid. Esimene telegramm, saadud 4. septembril saatkonna kaudu kui eriti salajane, kõlas nõnda:

«Teatage kiiresti Ignatjevile: 25 Austria diviisi, kes tungisid peale rindel Opole—Krasnostav, said tohutute kaotuste osaliseks, on sunnitud kaitsele asuma ja tõmbuvad osaliselt tagasi. 12 Austria diviisi (ka nende numbreid ei mainitud) on Lvovi juures täiesti purustatud. Niipea kui selgub austerlaste oodatav taandumine, võetakse viivitamata tarvitusele abinõud meie vägede kiireks Saksa rindele ümberpaigutamiseks, kusjuures pealetungioperatsiooni kavatsetakse arendada Visla vasakul kaldal.»

Selle telegrammi teine pool oli nähtavasti tingitud minu poolt korduvalt edasiantud Prantsuse Peakorteri soovist, et me arendaksime operatsioone Krakovi-Poznańi suunas.

«Pean vajalikuks,» telegrafeeris Monkevitz mulle veel 1. septembril, «et te kindral Joffre'ile ette kannaksite meie kindlatest andmetest neljapäeval, 27. augustil alanud Saksa vägede läänepiirilt idapiirile ümberpaigutamise kohta (väekoondisi, nagu tavaliselt, ei nimetatud). Rida tunnuseid viitab sellele (täiesti mittesõjaväeline ja oma autori — Peakorteri juures oleva Välisministeeriumi esindaja Bazili vääriline väljendus), et sakslased paigutavad vägesid Läänerindelt ümber Idarindele. Peale andmete, mis käsitlevad vägede vedamist Saksa raudteedel, on käesoleval ajal kindlaks tehtud nende vägede viibimine meie rindel.» (Missugused need väed on, seda jällegi ei teatatud.)

Lõpuks teatasid nii Kindralstaap kui ka Peakorter Baieri III korpuse meie rindele ilmumisest, milline korpus, nagu teada, kogu nelja sõja-aasta kestel Lotringi rindelt ei lahkunud. Kuid taktituse ülimat astet tähistas Nikolai Nikolajevitši Peakorteri kindralkortermeister, niinimetatud «must» Danilov (me hüüdsime teda nõnda, erinevalt «ruskest» Danilovist — andekast ja kõikide poolt lugupeetud Nikolai Aleksandrovitšist).

«Informatsiooniks Joffre'i Peakorterile.» teatas Danilovi telegramm 7. septembrist (s. o. Marne'i lahingu teisel päeval), «võime konstateerida fakti, et sakslaste vägedest on osa ümber paigutatud meie vastu, mistõttu prantslaste seisukord kergemaks muutub, ja see arvatavasti võimaldab neil aktiivsemalt tegutseda.»

Niisugusel silmapilgul prantslastele aktiivsust meelde tuletada näis rohkem kui ebasünnis: Marne'i lahing oli täies hoos.

Sellest hoolimata, nii raske kui see oligi, kuid oma ametikohuse tõttu andsin ma ka selle telegrammi Joffre'ile edasi, ja Berthelot palus mind 9. septembril prantsuse keeles edasi anda Prantsuse Peakorteri järgmise telegrammi:

«On estime qu'il est actuellement impossible de supposer que des unités actives quelconques puissent être retirées du Front français, la bataille actuelle en donne toutes les preuves. — On ne nie pas quand même, que les troupes de réserve et de landwehr peuvent être dirigées contr nous, mais on met en doute leur valeur militaire. Il se pourait bien aussi que des bruits de ce genre étaient lancés par les Allemands eux-mêmes dans le but de retenir notre offensive et gagner du temps pour les coups contre la France, ainsi que pour le perfectionnement de leur défense sur notre frontière. On reste rassuré que nous faisons en ce moment l'effort suprême avec le but de concentrer toutes les ressources disponibles pour utiliser le temps qui nous est donné par la lutte de la France contre le gros des forces allemandes.»

(«Me arvame, et käesoleval ajal on võimatu oletada, nagu oleks mõned tegutsevad väeosad Prantsuse rindelt ära võetud; praegu toimuv lahing annab selleks kõik tõendused. Muide, ei saa ju eitada, et meie vastu võidakse saata tagavaraväe ja landwehri osi [1], kuid nende väärtus tekitab kahtlust. Ka on võimalik, et sääraseid kuuldusi levitavad sakslased ise selleks, et meie rünnakut peatada ja aega võita löökide andmiseks Prantsusmaale, samuti ka kaitse täiustamiseks meie piiril. Siin ollakse täiesti kindlad, et meie teeme käesoleval silmapilgul kõige suuremaid pingutusi kõikide oma jõudude ja kõikide vahendite keskendamiseks ning selle aja kasutamiseks, mida annab meile võitlus, mida Prantsusmaa peab Saksa peamiste sõjajõudude vastu.»)

See peen vihje meie väejuhatuse ebaõige informeerimise võimalusele tuletas mulle meelde juba Mandžuuria sõjast pärit arvamust, et meil on kirglik kalduvus andmete muretsemiseks salaagentuuri kaudu, kuid organiseerime halvasti luuret vägede abil.

Alles palju hiljem läks korda Vene informatsioonial-likad kindlaks teha ja veenduda, et mandžuuria haigus, millesse staapide luureosakonnad olid nakatatud, jäi ravimatuks, ja et see oligi üheks Vene armee poolt mittepälvitud raskete lüüasaamiste peamiseks põhjuseks.

Oma pingelt ülev epopöa, mis toimus Marne'i väljadel, lähenes 10. septembriks finaalile.

«Pariisi armee äärmisel vasakul tiival hakkasid sakslased tagasi tõmbuma ja lahkusid Nanteuil'st. Alates kella üheksast hommikul jätkas nende 1. armee kirde suunas taandumist. Kaardivägi ja X korpus alustasid samuti põhja poole taandumist,» kandsin ma sellesama päeva õhtul ette ja lõpetasin oma telegrammi järgmise tagasihoidliku vihjega võidule: «Üldiselt tuleb tunnistada, et prantslased saavutasid mõõdunud lahin-

---

[1] Landwehr (saksa k. «maakaitse») — enne Esimest maailmasõda Saksamaal teatav arv vanemaid aastakäike (39. eluaastani) tagavaraväelasi. *Tõlk.*

guperioodil suurt edu, paisates Saksa armee parema tiiva peaaegu kolme päevateekonna võrra tagasi.»

Ma ei pidanud lahingut lõpetatuks, kuid ma võisin eksida. Mulle näis, et ma olen õigustatud end oma telegrammidest kas või mõnekski tunniks lahti kiskuma ja rinnete seisukorda isiklikult selgitama. Mu auto paagid olid mootorikütusega ammugi täidetud, ning Laborde ja Latisot käisid juba kolmandat päeva, revolvrid vööl, minu mõõk aga asetses aukohal kaartide nahkümbrise taga, mis oli kinnitatud eesistme seljatoe külge. Jäi üle ainult «peremehelt» suusõnaline luba saada, sest alatine *«Laisser passer»* (nummerdatud pääsmik), mis anti välja üksnes Peakorteri vanemates auastmes ohvitseridele, oli juba mu välitaskus. See pääsmik andis õiguse ilma parooli teatamata igal kellaajal päeval või öösel sõita mistahes rindelõiku, isegi eesliinile. Olen selle alal hoidnud kui mälestuse Esimesest maailmasõjast.

Châtillon'is asus staabi büroo linna ääres vanaaegses nunnakloostri hoones, mis oli ammu riigi omanduseks läinud; sealsamas, ühes kloostrikongis, Berthelot elas ja töötaski.

Lahingu esimestel päevadel valitsenud talumatule palavusele järgnesid külmad sügisvihmad, ent paks Berthelot jätkas tööd oma valges kuues: ta juhtis operatsioone nagu kirurg. Muide, riietusele ei pööranud siin keegi tähelepanu.

Berthelot' juurde oli mul juba vaba sissepääs ja, nagu tavaliselt, palusin tema kaudu Joffre'i luba *faire une tournée sur le Front* (teha rindel üks ringsõit).

«See küsimus on printsipiaalne, mu armas kolonel,» ütles Berthelot. «Te ju teate, et me ei luba ühelgi välismaalasel rindele minna. Kuid teie suhtes käskis ülemjuhataja just täna erandi teha. Ainult on vajalik, et teie kolleegid — inglased, belglased, jaapanlased, serblased — sellest teada ei saaks. Peale selle ei peaks te ühelgi juhul Marne'i põhjakaldale sõitma, et meie niigi koormatud kindraleid mitte häirida. Muide seda teate te ise väga hästi — saatjat pole teile tarvis.»

«Tooge meile homme häid teateid,» lõpetas Berthelot naeratades.

Ta oli alati kõigega rahul, mis oli selle kavala strateegi üheks peaomaduseks. Ja mul on praegu imelik meenutada, et mõni aasta hiljem kaotas ennastvalitsev, tasakaalukas Berthelot Rumeenia kuninganna — kaunitar Maria — võluvuse mõjul pea ja sööstis häbistavale, ette nurjumisele määratud sõjakäigule Nõukogude Venemaa vastu.

Oli veel täiesti pime, kui ma enne koitu meie talust rindele sõitsin. Õhtul valitud marsruut oli kaardile märgitud ja «Rolls Royce» viis mind sujuvalt kihutades otse põhja poole, Fère-Champenoise'i suunas.

See nimetus oli mulle juba ammu hästi tuttav. Olin seda korduvalt lugenud signalisti hõbepasunalt, kes kunagi koos minuga paleevahtkonnas seisis. Kavalergardide polk oli selle teenetemärgi saanud kangelasteo eest, mis saadeti korda ühes 1814. aastal Napoleoni vastu peetud viimases lahingus. Täpselt saja aasta pärast oli Fère-Champenois — väike külake, mis asub Pariisist Nancy'sse viiva maantee ääres, — Marne'i lahingus toimunud kõige vihasemate võitluste keskkohaks.

Tillukesel keskväljakul oli tervena säilinud tagasihoidlik mälestusmärk — väike hallist kivist sammas, mille kohal laotas oma tiibu ajast mustaks muutunud kahepäine kotkas. Ma käskisin Latisot'l peatuda, astusin autost välja, võtsin mütsi peast ja lugesin lühikest pealkirja:

«En mémoire des soldats russes tombés ici en 1814.» [1]

Üsna lähedal, kõrval, seisis end vastu seina surunud väike grupp vangilangenud sakslasi. Need olid kaardiväelased. Neid valvasid punastes pükstes vabariigi-soldatid, piip kogu aeg hambus. Saksa sõjavangide väga lahjaks jäänud nägude, nende kustunud, ükskõiksete pilkude järgi võis arvata, et need inimesed olid viidud äärmise nõrkuseni. Seal ta nüüd on — «keiserlike manöövrite» kurikuulsate viiekümnekilomeetriste rännakute tulemus, millede üle mu saksa kolleegid enne sõda nii uhked olid. Nende armeed saabusid lahingu-

[1] Vene soldatite mälestuseks, kes langesid selles kohas 1814. a.

väljale ärakurnatuina mitte üksnes üle jõu käivatest rännakutest kohutavas kuumuses, vaid ka näljastena — toidumoonatranspordi ja vooride mahajäämise tõttu. Kui prantsuse arstid pärast Marne'i lahingut teadusehimu ajel mõned sakslaste laibad lahkasid, siis leidsid nad nende maost ainult toore suhkrupeedi tükikesi. Põllud olid veel koristamata, ja näljased saksa sõdatid asendasid saamatajäänud päevamoona suhkrupeetide närimisega.

Kuhu olid kadunud saksa traditsioonilised teravatipulise nupuga ja kuldse kotkaga mustast nahast kiivrid? «Feldgrau» (välihalli) vormiriietuse juures kaeti need kiivrid, nagu prantsuse kürassidki, riidest kestaga. Et lahingurännakul oleks kergem, loobus jalaväegi isegi kaevumise tööriistast — labidast.

Huvitav on idee, millele oli rajatud Schlieffeni[1] plaan, — liikuda seitsme armeega kaares paremalt Belgia kaudu Prantsusmaale. Manöövermarss Pariisi peale oli Berliini Kindralstaabis kohusetruult välja töötatud. «*Nach Paris!*» oli kogu Saksa sõjaväe loosungiks. Ohvitserid tellisid juba vaimus endale «Voisin'is» tubli eine ja ületamatut prantsuse veini «päike pudelites!»; sakslased, nagu teada, armastasid mitte ainult süüa, vaid ka õgida. Nüüd on need plaanid kokku varisenud — kui mitte jäädavalt, siis vähemalt kauaks ajaks. Saksa strateegid on parandamatud: olles lapsepõlvest saadik harjunud kõigele saksapärasele vaatama läbi tugeva suurendusklaasi, *etwas kolossal* (kui millelegi kolossaalsele), kukutavad nad oma projektid ise läbi, kuna püstitatud ülesanded ei vasta nende vaieldamatult tublide soldatite jaksule.

Saksa kindralid arvestavad üksnes oma kaasmaalaste patriotismi — nad ei võta arvesse teiste rahvaste patriotismi ja nende valmisolekut kangelastegudeks oma maa kaitsel.

Silmitsedes neid vangilangenud mehekolaskeid —

---

[1] Schlieffen, Alfred, krahv v. — Preisi kindral-feldmarssal (1833—1913), oli 1891.—1906. a. Preisi Kindralstaabi ülem. Silmapaistva strateegina koostas ta Saksa sõjaplaani, mille alusel toimusid sakslaste esimesed operatsioonid Esimeses maailmasõjas. *Tõlk.*

saksa kaardiväelasi —, oli raske nendes kaltsakates ära tunda neidsamu mehi, keda ma alles kuu aega tagasi olin Berliinis vahiparaadil imetlenud.

Vangilangenud riviohvitseride ülekuulamiste põhjal, millest pärastpoole jutustused minuni jõudsid, näis lahingupilt sakslastele säärane.

Korra kohaselt, mis oli juba harjumuseks saanud, tõusid nad 6. septembril väga vara üles, et jahedamad hommikutunnid järjekordseks raskeks rännakuks ära kasutada. Joodi kohvi, söödi sinna juurde, mis juhuslikult olemas oli, või õigemini, mida õnnestus Prantsuse küladest näpata, ja midagi aimamata asuti teele. Läbinud omaenda öise puhkevalve, jäi ratsaväelastest eelpatrull peatuma: teda võtsid vastu püssipaugud mingi kivist lossi müüride tagant. Päralejõudnud jalaväelastest eelsalk hargnes, avas tule. Eelväe kolonn jäi seisma, oodates korraldust, hiljem liikus teelt kõrvale, hakkas samuti lahingukorda hargnema, nihutas suurtükiväe ette. Kuid jalaväetuli tugevnes üha, rinne muutus iga tunniga laiemaks. Eelväe jalaväeahelikud hakkasid peale tungima, kui järsku ootamatult sattusid prantsuse granaatide hirmsa marutule alla.

Nõnda täideti Joffre'i käsk: «Taandumine lõpetada.»

Nõnda algaski lahing.

Aga nüüd tema lõpu algusest. Kui ma jõudsin lähemale nendele lahingujoontele, mida olin viimastel päevadel oma Venemaale saadetud telegrammides maininud, paiskus mulle vastu ebameeldiva laibalõhna laine. Muidugi haistsid seda ka Laborde ja Latisot, kuid arvatavasti sõjaväelise eetika tõttu ei rääkinud nad minuga sellest esimesest muljest. Sedamööda kuidas me Fère-Champenoise'ile lähenesime, segunes see vastik lehk kõrbehaisuga — mitte põlevate külade suitsuga, vaid mürskudest purustatud kiviehituste vanaaegsete hõõguvate tammepalkide ning siia-sinna laiali loobitud, vihmasest ilmast niiskunud välilaagri-aluspõhu kärsahaisuga. Ma olin juba märganud, et Mandžuuria sõjas lõppes iga lahing millegipärast vihmaga, — ja nähtavasti vihastas ka Prantsusmaa taevas suurtükikanonaadi üle.

Laibalehk, mis iseloomustas Marne'i lahinguvälju

ja jälgis mind veel kaua, tuli maantee äärtel vedelevatest arvututest hobusekorjustest. Suured loomad näisid ülemäära paisunud kõhtude tõttu mingite koletistena. Halba haisu tuli ka hobuste kõvasti katkihõõrutud selgadest ja külgedest.

Loomade lõpmise põhjus oli mulle selge: hobused olid langenud mitte ainult mürskudest, vaid ka liigväsimusest, Noa-aegse prantsuse sadulduse tõttu, peaasjalikult aga veepuuduse tagajärjel. Rahuajast pärit harjumuse kohaselt liikus ratsaväägi nähtavasti ainult mööda teid, ületades väikesed jõed ja ojad sildade kaudu, ning seepärast võis jootmispaikadeks kasutada üksnes ööbimiskohtade kaevusid. Need kaevud aga olid sellel enneolematult palaval suvel ammu ära kuivanud.

Minu süngeid oletusi kinnitas meie teed ületava mitmest eskadronist koosneva kolonni välimus; nad sörkisid sammu oma jalaväe järel, põhja poole liikuvate polguvooride seas. Need olid lahinguks juba täiesti kõlbmatud ja seepärast tagalasse jäetud 9. ratsaväediviisi osad, millist diviisi, nagu ma mäletan, juhtis minu «ristiisa» Jockey-klubist — kindral de L'Épée. Kohtasin teda Pariisis mõni nädal pärast Marne'i lahingut, kuid ta polnud enam too reibas, täis uljust ratsaväelane, kellena ma olin harjunud teda nägema; ta oli vananenud ja tema näo närviline tõmblemine veelgi tugevnenud.

«Niisugusest sõjast me küll ei unistanud,» ütles ta ohates. «Ratsarünnakud on neetud kuulipildujate tõttu võimatud, küladest aga ei saa neid bošše[1] välja kõrvetada.»

«Meie kõrgem väejuhatus,» jätkas de L'Épée, «nõudis meilt lahingutegevust jalastunud rivis, kuid kas see on ratsaväele mõni tegevus! Ülemus puhkust ka ei andnud, hobused jäid terveteks nädalateks lahti saduldamata ja terveteks päevadeks jootmata...»

Prantsuse kindralite konservatiivsusega sõjas võidelda osutus üle jõu käivaks ülesandeks; neid endid

[1] B o š š (prants. k. *boche*) — sakslaste põlglik nimetus. *Tõlk.*

tuli vahetada ja saata «murule» — «puhkama», nagu vene ratsaväelased omal ajal armastasid ütelda.

Pärast seda vestlust sai mulle selgeks, mispärast ma üheski oma telegrammis kunagi ei leidnud põhjust mainida suurepärast, kuid talle pandud lootusi mitteõigustanud Prantsuse ratsaväge.

Lahinguväljadele teele asudes ei võinud ma kujutledagi, et vägesid nägemata õnnestub mul sellest sõidust midagi õpetlikku saada. Kuid ma eksisin. Ega asjata raisanud oma aega ka Napoleon, kui ta lahinguvälju üle vaatas.

Marne'i lahingus toimusid kõige raskemad võitlused Saint-Gond'i soodest põhja ja ida pool, kus maastik kujutas endast igavaid, lainelisi väheasustatud tasandikke, kiduratest männimetsatukkadest üleni kirjud. Rahuajal olid need tasandikud Prantsusmaal haruldasteks rajoonideks, kus võis suuremate väekoondistega manöövreid pidada ja suurtükiväe lahinglaskmist korraldada. Siin laius ajalooline Châlons'i laager, millele pani omal ajal nii palju lootusi selle laagri rajanud Napoleon III. Sealsamas ligilähedal paiknes ka Mailly' laager — Vene brigaadide asukoht Esimese maailmasõja ajal.

Vägede väljaõppel soovitasid prantslased vastase pilgu eest varjumiseks laialdaselt kasutada maastikukurde, ent olles palju kilomeetreid maha sõitnud, ei leidnud ma lagedatel väljadel kusagil kokkupõrke jälgi. Ainult piki teeäärseid kraave lamas üksikuid punastes pükstes soldatite laipu. «Siin nad on — tundmatud kodumaakaitsjad!» mõtlesin ma. Võib-olla oleksin ma nende hulgas ära tundnud ka need muretud pariislased, kes tollel unustamatul mobilisatsiooniööl hüvasti jättes oma armsamaid suudlesid.

Sai selgeks, et sõjaväeosad olid juba aru saanud küll veel primitiivse, kuid ikkagi mingi õhuluure tähtsusest ja varjasid end omamoodi. Peatanud auto, otsustasime metsatukka sisse vaadata, ja see, mida me nägime, avas meie silmad paljulegi. Isegi ligipääsematu ja kinnine Laborde ei saanud rasket ohet tagasi hoida: piki suurtükigranaatidega sisseraiutud metsasihti lamasid prantsuse jalaväelaste rivistatud

rühmad. Kõigil olid pead söele põlenud, ja kooljate pärani silmad näisid seetõttu veel õudsemad. Ei saanud olla kahtlust: need olid prantsuse oma 75-millimeetriste kahurite kuulsate *coups de hache* (kirvehoopide) ohvrid; need kahurid tulistasid meliniidiga täidetud granaatidega rikošettlaskmisega.

Ma olin seda laskmisviisi kaks aastat tagasi tundma õppinud, kui meie suurtükiväekomisjonile Châlons'i laagris patareikomandöride täienduskursustel saatjaks olin. Tõsi, meile demonstreeritud laskmisel kiideldi küll ainult puupakkude tabamise üle, mis olid kaevikutesse asetatud, kuid oma raportis juhtisin ma juba tähelepanu prantsuse välikahuri tol ajal võrratule võimsusele. Komisjoni esimees kindral Manikovski toetas minu arvamust, kuid tollal kõikvõimas suurtükiväelane suurvürst Sergei Mihhailovitš ei tunnistanud prantsuse laskmismeetodeid ning jätkas Luuga polügoonil märkide pihta sihtimislaskmise harrastamist, peamiselt šrapnelliga.

Esimest muljet mitte usaldades läksime teistesse metsatukkadesse ja nägime ka seal Prantsuse suurtükiväe ohvreid — metsaservadele lamama jäänud Saksa jalaväelaste ahelikke, nende taga aga Prantsuse suurtükiväe ohvreid — omaenda jalaväeosi: suurtükivägi oli nähtavasti nende pealetungi toetanud, kuid polnud piisavalt sihikut pikendanud. Kahjuks osutus põhjuseks ikka seesama põlglik suhtumine tehnikasse ja telefoniühenduse puudumine, millele ma olin meie liitlaste tähelepanu tagajärjetult juhtinud. Telefonid olid harulduseks, raadiot aga polnud väeosades siis veel olemas.

Siin on ka sakslaste poolt mahajäetud suurtükipositsioonid. Lüüasaamise tunnistajana vedeleb maas purustatud ratastega välihaubits, selle kõrvale on seisma jäänud teine, mille raua prantsuse granaadi õnnestunud lõhkemine on aluselt ära nihutanud; kogu meeskond on viimse kui üheni väikestesse kaevikutesse söestunud peadega lamama jäänud.

Mida rohkem ma põhja poole liikusin, seda enam kõvenes suurtükikanonaad. Näis, et sellel pole piire ei jõus, ajas ega ruumis. Taolist muusikat ei olnud

ma veel kuulnud. Mandžuurias toimunud lahingud paistsid niisama tühistena, nagu mulle nüüd näib armetuna Marne, võrreldes suure lahinguga Moskva all...

Üha selgemaks sai, et Marne'i lahingu võitis mitte jalavägi, vaid Prantsuse suurtükivägi. Mandžuurias oli «lahinguväljade kuningannaks» jalavägi, Marne'il aga päästis suurtükivägi väsinud, kauase taganemisega demoraliseeritud jalaväe. Seda arvamust jagas, nagu ma hiljem veendusin, ka kindral Joffre ise.

Prantsuse suurtükiväe poolt purustatud sakslaste patareide ülevaatus veenis mind selles, et Foch'i 9. armee vastu võidelnud Saksa kaardiväe ja X korpuse tagasitõmbumine ei olnud vabatahtlik ja et pärast v. Klucki ja Bülowi armee taandumist, millest ma oma telegrammides olin juba ette kandnud, hakkas Saksa rinde keskosa samuti taanduma. Minu marsruudis märgitud lahingujooned jäid juba seljataha, ja mitte millegagi võrreldav tunne, et on saavutatud sõjaline edu, mõjutas mind võiduka armee näotule pildile tähelepanu mitte pöörama. Sellistel tundidel ohvreid arvesse ei võeta.

Liikudes piki rinnet lääne poole ja jõudes varemete hunnikuks muudetud Montmirail' kõrgendikuni, proovisime veel kord tungida põhja poole, lähemale nendele paikadele, kust kuuldus ägedat suurtükimürinat, aga kõik teed olid ummistatud põhja poole ruttavate siniste jalaväekolonnidega. Näis, et kolonnidel polegi otsa. Mehed sammusid tihedate ridadena, ilma mahajääjateta, ilma kolonnide väljavenimiseta — nii, nagu ma olin neid harjunud nägema suurmanöövritel pärast raskeid rännakuid. Tubli autojuhina püüdis Latisot nendest mööda kihutada, kuid ma pidasin vägede liikumise häirimist ebakohaseks ja käskisin ida poole tagasi pöörata, et ka Prantsuse armeede parempoolsele tiivale pilku heita.

Olemegi oma koduseks saanud Vitry-le-François'is, mis pole palavatest lahingutest veel jahtunud: kord siin, kord seal linna äärel paiskub poolpurustatud hoonetest välja kustutamata tulekahjude leeke. Tahaks

pilku heita ka mu notàri külalislahkele majale, ning Latisot pöörab auto teelt katedraaliväljakule. Vaikne väikelinn on täiesti välja surnud ja meenutab oma vaikusega kalmistut. Laborde'i korduva helistamise peale avas ukse perenaine, olles meie ilmumise üle hämmastunud; ta võttis meid vastu nagu omakseid ja viis alla keldrisse, kuhu end pommitamise eest päästes olid kogunenud tema sõbrannad. Mehed olid ammu paos. Armsad naised kostitasid meid agaralt sellega, mis juhuslikult oli olemas, kuid meie ruttasime: õues hakkas juba pimenema, ent Peakorterini oli meil sõita üle saja kilomeetri.

Öö oli kuidagi eriti pime. Väsimust polnud tunda ja autos poolenisti lamades ma üldse ei tukkunud: oli tahtmine võimalikult kiiremini jagada oma muljeid prantsuse kolleegidega, teada saada päeva kestel rinnetelt tulnud uudiseid.

Peakorteris juba magati, ja poolpimedas, ainult öölambiga valgustatud kloostrikoridoris leidsin ma vaevaga üles Berthelot' kongi.

Paotanud ukse, hämmastusin. Hilisest tunnist hoolimata Joffre veel ei maganud ja olles kummargile laskunud kaardi kohale, mida valgustas suitsev petrooleumilamp, kuulas tema kõrval seisva Berthelot' ettekannet. Sealsamas istus omaette ka staabiülem kindral Bellaine.

«Ah, see olete teie, Ignatjev? Astuge sisse, astuge aga sisse!» hüüdis Berthelot lõbusalt. «Jutustage, mida on uuemat!»

Joffre eemaldus kaardi juurest ja, nagu alati, end pisut vasaku külje poole pöörates surus mu kätt ning palus tillukesel punutud õlgtaburetil istet võtta.

Nagu mulle meenub, tegin ma ettekande lühidalt, kuid suure vaimustusega, ja palusin lõpuks luba oma telegrammis, mille ma Venemaale saadan, üldist seisukorda iseloomustada sõnaga «võit».

«Ah, milleks niisugune kõlav sõna?» vaidles Joffre vastu, naeratades kuidagi hämmeldunult. «Vaadake siin, Argonnides, *ils se cramponnent* (nad veel klammerduvad),» ning ta osutas kaardil Saksa kroon-

printsi armeele edela pool Verdun'i. «Kirjutage: «edu», «sakslaste üldine tagasitõmbumine».»

Kuid ma ei andnud järele ning jätkasin sõna «võit» taotlemist, üritades leida Berthelot' toetust.

Tema tervisest säraval näol polnud üldse näha väsimuse tunnuseid. Oma rahuloleva ilmega meenutas ta õpilast, kes äsja on hiilgavalt sooritanud raske eksami. Ent Berthelot tundis oma kangekaelset ülemust, ei julgenud talle vastu rääkida ning ainult hakkas pliiatsiga veel kord näitama edusamme, mis olid saavutatud pika rinde igas lõigus.

«Noh, olgu siis pealegi nõnda,» ütles Joffre. «Kuid vaadake, mille eest te peaksite suurvürsti hoiatama: nimelt suurtükimürskude ettenägematu kulu eest. On täiesti tarvilik, et ta selle teie armee jaoks arvesse võtaks.»

«Teeksin seda hea meelega,» tähendasin ma Joffre'ile, «kuid kindral Berthelot ju teab, kui palju mul on tulnud suurvürstile palumata nõuandeid anda, ning järjekordne õpetus minu poolt võib teda ainult ärritada. Aga kui just teie oma allkirjaga nõu annaksite, teie rinde kogemuste põhjal, et võetaks tarvitusele vastavad abinõud Vene sõjaväe mürskudega kindlustamiseks, siis see võiks palju mõjusam olla.»

«Jah, teil on õigus,» ütles Joffre pärast viivu mõtlemist. «Ma teen seda koguni meie valitsuse kaudu. See paistab veel soliidsemana.»

Ma muidugi vaikisin sellest kuni vaenulikkuseni minevast kangekaelsusest, millega Vene ülemus juba enne sõda suhtus minu tungivatesse nõuannetesse prantslaste eeskujul mürskude lahingukomplekti iga välikahuri kohta suurendada tuhande viiesajani meil olemasoleva üheksasaja asemel.

«Nendel on nii, meil aga naa,» kõlas Žilinski vastus veel mul kõrvus.

Joffre hakkas siinsamas Berthelot'le diktеerima telegrammi Millerand'ile, mina aga läksin kirjutama rutulist kirja Izvolskile, kes kauges Bordeaux's piinles teadmatuses,

«Kõrgesti austatud Aleksander Petrovitš!» kirjutasin ma. «Üldine olukord näib mulle sellisena: möödunud generaallahing, hoolimata sellest, et ta oli verine, milles ma isiklikult veendusin, sõites läbi lahinguväljade, ei olnud otsustav, sest kuigi Saksa armeed olid sunnitud taanduma, taganesid nad korras ja nähtavasti säilitasid täiesti võime lahingu uuestialustamiseks. Sellel lahingul oli siiski tohutu moraalne tähtsus, tõestades mitte üksnes Prantsuse sõjaväele, vaid kogu maailmale, et prantslased on võimelised sakslasi — eesotsas nende keisri enesega — võitluses võitma.

Prantsuse kõrgem ülemus on saavutanud usu enesesse, see aga on lõpliku edu saavutamiseks äärmiselt tähtis...»

Möödusid aastad, lõppes sõda. Joffre'i lihtsad, kuid tahtest ja visadusest täidetud käskkirjad asendusid Foch'i hooplevate fraasidega, kes oli uhke oma võidule keisri armeede üle.

Prantsusmaa tundis, et ta on õigustatud dikteerima oma seadusi kogu Euroopale, ning ainult üks maa, mis võttis enda alla ühe kuuendiku osa maailmast, lubas enesele luksust elada ja mõtelda iseseisvalt.

Võitja krooni kaunistavate kalliskivide hulgas jäi kõige hiilgavamaks briljandiks ikkagi Marne'i lahing. Teda just eriti püüdsidki ära kasutada kõik need reaktsioonijõud, kes pärast Versailles' rahulepingu sõlmimist pead tõstma hakkasid.

Kunagi ütles üks suurimaid ameerika miljardäre Morgan, kiideldes oma tohutu ettevõtte organisatsiooniga, et ta võib selles mõttes kadedust tunda ainult «Saksa sõjaväe ja katoliku kiriku organisatsiooni» üle.

Katoliku kiriku organisatsioon kasutas oma propagandaks ära kõik vahendid, ja Marne'i lahing oli talle samuti «sobivaks materjaliks».

Selle sündmuse ühel aastapäeval sain ma järgmise kutsekaardi:

Käesolevaga kutsutakse teid kui Marne'i lahingust osavõtjat Kõigekõrgema ülistamiseks korraldatavale tseremooniale, kes Marne'i päevadel näitas end nii tubli prantslasena.

Pariisi peapiiskop *Prantsusmaa marssal Foch*

«Kõigekõrgema» õigused anastanud võitjad, kes enesega tol ajal nii rahul olid, võisid välja kutsuda ainult kibeda muige, sest poolametlikul dokumendil kiriku ja sõjaväe esindajate allkirjade ühendamine peegeldas selgesti seda reaktsioonilist sõjajärgset konservatismi, mis juba siis tulevasele fašismile uksed lahti tegi.

Mitte selle eest ei valanud prantsuse soldatid sõja esimestel päevadel oma verd, mitte säärasena ei kujutlenud nad enesele Euroopa tulevast saatust. Me kõik lootsime, et see sõda jääb viimaseks.

NELJAS PEATÜKK

LÄÄNERINDEL

«Millal siis sõda lõpeb?» esitas mulle mõni päev pärast Marne'i lahingut naiivse küsimuse vabariigi presidendi sõjalise kabineti sideohvitser Pénélon, kohates mind Peakorteri staabi õuel.

Pidades Joffre'i ja Poincaré vahel sidet, saabus Pénélon, arvatavasti lähtudes soovist anda oma missioonile sõjakamat iseloomu, linnutiivul Bordeaux'st ärakurnatuna, tolmunud autos, selle asemel et sedasama sõitu raudtee-ekspressis võrratult kiiremini teha. Sõda paistis veel paljudele huvitava uudisena, nagu selle kohta oli ajaloolistes romaanides loetud; ainult et uljad, vahtu aetud hobuste seljas ratsutavad käsundusohvitserid asendusid sajaverstastest sõitudest kulunud autodes kihutavate sideohvitseridega.

«Mitte varem kui kahe aasta pärast,» sähvasin ma Pénélon'ile vastuseks, arvesse võttes Mandžuuria sõja kogemusi ja Marne'i lahingu mitteotsustavat tulemust.

«Ei või olla,» ehmus mu vestluskaaslane. «Kuid härra president kavatseb juba jõuluks Pariisi tagasi pöörduda.»

Ma kehitasin õlgu ega hoidnud alati kuhugi tõttavat Pénélon'i kinni. Kuid mõne päeva pärast selgus, et mu vastus oli rahulikus Bordeaux's hoopis ootamatu mulje tekitanud.

«Poincaré on teil sõja kohta kujunenud pessimistlike vaadete üle väga mures,» teatas Izvolski mulle. «President arvab, et selletaolised arvamused võivad Prantsuse sõjaväele kahjulikult mõjuda.»

Tuli seletust anda.

«Kui liitlased ei valmistu ette kestvaks võitluseks,» vastasin ma, «kui nad ei hoolitse materjalosa täiendamise eest ja iseäranis suurtükimürskude tagavara kogumise eest, siis nad purustatakse. Muide, kui härra president mu nõuandeid kahjulikuks peab, siis olen ma nõus oma ametikohalt viibimata lahkuma ja oma ülemust paluma, et minu asemele kiiresti saadetaks mõni teine, kes on optimistlikum kui mina.»

Kuidas Izvolski Bordeaux's laveeris, seda ma muidugi ei tea, kuid küsimus oli lõpetatud.

Kuid minagi eksisin: sõda kestis mitte kaks, vaid tervelt neli aastat. Ma ei suutnud ette näha, et juba kuu järel pärast jutuajamist Pénélon'iga hakkab ta omandama maailmasõja iseloomu, et 1914. aasta 29. oktoobril astub Saksamaa poolel välja Türgimaa ja täpselt aasta pärast ka Bulgaaria; et Venemaa, Prantsusmaa, Inglismaa, Belgia ja Serbia poolel astuvad välja Jaapan ning Itaalia, kahe aasta pärast — Rumeenia ja Portugaalia, kolme aasta pärast aga — Hiina ja Kreeka, Lõuna-Ameerika vabariigid ning Põhja-Ameerika Ühendriigid.

Mitme rindega sõjas kaldub iga liitlane nägema kõigepealt seda, mis on vahetult tema ees. Võib olla, et see oligi Läänerinde alahindamise põhjuseks meie Peakorteri poolt, hoolimata sellest, et kogu nelja sõja-aasta kestel tõmbas see rinne enese vastu suurema osa Saksa korpustest. Prantslased teadsid väga hästi, et kui poleks olnud Vene rinnet, siis oleks Saksa armee nad purustanud, kuid Vene valit-

sevates ringkondades kutsus isegi Marne'i võit esile täiesti ootamatu reaktsiooni. Meie Peakorter tegi mulle ülesandeks pärida kindral Joffre'ilt tema arvamust järgmises küsimuses:

«Sõjaliste operatsioonide käik Euroopa mõlemal sõjatandril ja igalt poolt saadavad teated õige suurte Saksa sõjajõudude läänest itta ümberpaigutamise kohta viivad mõttele, et sakslased, jätnud Läänerindele nõrga katte, paiskavad kõik oma jõud idatandrile, selleks et koos austerlastega Venemaale otsustavat lööki anda...»

Säärased ärevad telegrammid, mis ei nimetanud informatsiooniallikaid ja isegi mitte ümberpaigutatavate sõjavägede ligikaudset suurust, sundisid prantslasi oletama, et meie luureorganid omistavad agentuurluure andmetele liialt suurt tähtsust.

Saksa vastuluure ulatuslik ja plaanikindel arenemine sundis Grand QG-d igasugustesse sensatsioonilistesse ning dokumentidega põhjendamata andmetesse suhtuma äärmise ettevaatusega, kahtlustades nendes Saksa vastuluure tööd.

Koos meie Peakorteri viimase telegrammiga tuli samal päeval Sazonovi telegramm Izvolskile. Selles just peituski Vene väejuhatuse strateegiliste ning vähepõhjendatud mõttemõlgutuste tõeline tagapõhi, ja nimelt:

«Kui sõjast väsinud Prantsusmaa korraga ei leiaks enesel meelekindlust jätkata pealetungi sel ajal, kui tal on käes küllaldased tagatised tema poolt 1871. aastal kaotatud maade tagasivõtmiseks. Praegune diplomaatiline olukord põhimõtteliselt muidugi kõrvaldab võimaluse, et Prantsusmaa säärasele seisukohale asub, kuid ta võib suurvürsti poolt ettenähtavaks hetkeks selleks olla sunnitud oma sõjaväe seisukorra tõttu, samuti avaliku arvamuse mõjul. Omistades oma teatele, mis on saadetud kindral Joffre'ile, ainult mõlema ülemjuhataja vahel peetava, s. o. rangelt sõjaväelise jutuajamise iseloomu, palub suurvürst teid (suursaadikut) omalt poolt võimaluse piirides välja selgitada seisukoht, millele võib Prantsusmaa tema kõrguse poolt ettenähtud juhul asuda.»

Säärase vormi taga, mis oli bütsantsi ametnike vääriline, peitus vihje Prantsusmaa poolt reetmise võimalusele: tsaari ministrid nähtavasti kartsid, et võib-olla sõlmib ta Saksamaaga Venemaa arvel separaatrahu.

Peale selle näitas see dokument Vene valitsevate ringkondade täielikku informeerimatust Läänerinde olukorra suhtes. «Kas need härrad tõesti mu igapäevaseid telegramme ei loe?» mõtlesin ma. «Või ehk nad lihtsalt ei arvesta nendega?»

Nad pidid ju teadma, et pärast Marne'i lahingut ei ole sõjaline tegevus läänes lakanud. Kogu Prantsusmaa jälgis pingelise tähelepanuga seda visa võitlust, millele oli alguse pannud Saksa armeede parema tiiva ümberhaaramine prantslaste poolt Marne'i lahingus.

Sakslased pareerisid löögi, paisates sellele tiivale oma reserve, ja katsusid omakorda prantslaste vasakut tiiba ümber haarata, et võideldes Prantsusmaa põhjapoolsete sadamateni tungida, kust oli oodata Inglise abivägesid. Paks Berthelot ka ei tukkunud ja paiskas Lotringi rindelt kiiresti vägesid põhja poole.

«Mõlemale vastasele,» nagu ma ette kandsin, «on vägede raudteede kaudu kiire ümberpaigutamine iga päevaga üha suurema tähtsuse omandanud.»

Ent olemasolevate reservvägede hulgal oli oma piir, ja 1914. aasta oktoobri keskpaiku, hetkeks, mil rinne pikenes kuni Belgia piirini, olid prantslaste reservid peaaegu lõpukorral.

Pärast kuulsaid Prantsuse merejalaväe *fusiliers marins*) väga ägedaid vasturünnakuid jäi Saksa vägede edasiliikumine seisma, aga kuni mereni järelejäänud 25-kilomeetrise maa-ala kaitsmiseks tuli abiks võtta «viimane reserv» — kunstlik üleujutus.

«Noh, tänu jumalale!» ütles Berthelot mulle kergendustundega. «Nendel pole nüüd enam kuhugi minna: me avasime põhjapoolsed lüüsid ja lasksime nendele vee selga!»

Nii lõppes kauakestev operatsioon, mis on tuntud nimetuse «jooks merele» all.

Need olid õnnetule Belgiale mustad päevad. Antverpen oli langenud, Brüssel vallutatud ja Belgia

armee demoraliseeritud jäänused päästsid end koos elanikkonnaga sakslaste julma jälitamise eest Prantsuse piiri poole põgenemisega. Nende rahvahulkade peatamine ja korrastamine nõudis küllalt palju vaeva, kuid mingid katsumused ei suutnud prantslastelt ära võtta soovi kellegi või millegi üle veidi naerda ning nalja heita.

Armees oli kaua käibel järgmine, tegelikkusele üsna lähedane anekdoot.

Välivägede puuduse tõttu seisis üle Yser'i jõe viival viimasel piirisillal tunnimehena heasüdamlik vana Prantsuse territoriaalväe soldat. Oli külm. Sadas vihma. Tunnimees tõstis krae üles ja vahtis teraselt öisesse kaugusse. Belgia poolt tulevat teed mööda oli ta pidanud korduvalt enesest mööda laskma kord soldateid, kord rahulikke elanikke — naisi, lapsi — ja vahva tunnimees otsustas lõpuks iseseisvalt korra jalule seada.

«*Halte là? Qui vive?* (Kes tuleb?)» peatab ta läheneva uue rahvajõugu, kelle hulgast kuuldub kaeblikke hüüdeid:

«*Les fuyards* (põgenikud).»

Mille peale territoriaalväe soldat rahulikult ja autoriteetselt käsu annab:

«*Les fuyards, à gauche!* (Põgenikud, vasakule poole!)»

Pärast silla ületamist kogus ta põgenikud vasakule, kõik sõjaväevormi riietatud aga paremale poole.

Seal, Yser'i jõe taga, Belgia territooriumi viimasel väikesel lapikesel, kogus kuningas Albert enese ümber kokku oma armee jäänused. Ta oli pikka kasvu, lühinägelik, näpitsprille kandev heledajuukseline mees ega paistnud oma võimete poolest mingil alal silma. Kuid selle eest, et ta oma maa au sakslastele ei müünud ning jagas oma õnnetu rahva saatust, pälvis ta rahva austuse ja saavutas kangelase kuulsuse.

1914. a. lõpul, ühel oma sõidul rindele, külastasin ma sõjaväelis-diplomaatilisest viisakusest ka rinde äärmist vasakpoolset lõiku, mida kaitsesid belglased. See lõik jäi kuni sõja lõpuni osaliselt üleujutatuks ega pakkunud enam taktikalist huvi. Aeg-ajalt tuletasid sakslased ikkagi end meelde raskemürskudega ja hiljem ka Belgia tagasihoidliku Peakorteri lennukitelt

pommitamisega. See Peakorter asus peaaegu vahetult rindejoonel, väikeses Furnes'i külakeses, kus terveks jäänud villas võttis mind vastu kuningas ise, kes ühtlasi oli ka ülemjuhataja, ja palus einele.

Miljöö oli tõesti liigutav: ei mingit õukonda, ei mingit õukondlikku toredust. Kuninganna — väikest kasvu, kõhnuke, kuid väga energiline naine halastajaõe riietuses — tuletas mulle meelde tuttavat Skandinaavia lihtsust.

Nagu alati ja igal pool, nii keerles ka siin jutuajamine Vene rinde seisukorra üle, ja nagu alati ning igal pool, polnud mul ajalehtedes ilmunud Petrogradi Telegraafiagentuuri ametlikele ning kuivadele teadetele midagi juurde lisada.

Harukordadel täiendati neid teateid meie Kindralstaabi niinimetatud «ringkirjaliste» telegrammidega, aga kui need kätte jõudsid, jätsid nad prantslastele, nagu ma ette kandsin, «mulje, mis on vastupidine sellele, mida me soovisime jätta».

Nagu ajaloost teada, alustas Saksa 9. armee kindral Mackenseni juhtimisel juba oktoobri algul marssi Varssavi vastu, sundides seega Vene väejuhatust oma esialgseid pealetungiplaane muutma.

Minu teenistuslik seisund muutus jälle talumatuks, sest Idarindel toimunud palavate lahingute perioodil lakkas meie Kindralstaap isegi «ringkirjalisi» telegramme saatmast.

«Prantsuse kõrgem väejuhatus ei tea meie armeede operatsioonidest mitte rohkem kui maailma mis tahes maa elanik,» telegrafeerisin ma 1914. aasta 4. detsembril meie Peakorteri kindralkortermeistrile Danilovile.

«Meie oleme analoogilises seisukorras, kuid ei pea seda endile mitte sugugi koormavaks(!),» vastas Danilov mulle targalt, püüdes minust nagu pealetükkivast kärbsest lahti saada, ja sel eesmärgil vaikis iga päev Läänerindelt saadavatest telegrammidest.

Läänerinde merest kuni piirini järkjärgulise stabiliseerumisega ja Vene rindel toimuvate operatsioonide arenemisega omandas Saksa vägede kiire ümberpaigutamise küsimus üha suurema tähtsuse.

Kuid nende vägede arvestus tekitas samuti üha suuremaid raskusi — mitte üksnes Saksa väeosade pikemaks ajaks teisele joonele tagasitõmbamise tõttu, vaid ka juba oktoobri algul kuue uue Saksa korpuse (seeria XXII kuni XXVII) ootamatu esileilmumise tõttu, millistest korpustest viis avastati järk-järgult Prantsuse rindel ja üks Vene rindel. Kõigile oli teada, et pärast raskeid kaotusi, mille osaliseks sakslased sõja esimestel nädalatel Läänerindel said, kiirustasid nad ennetähtaegselt lippude alla kutsuma järjekordseid, 1915. aasta kutsealuseid, kelle kontingent ületas prantslaste oma kahekordselt ja koosnes neljasajast kuni viiesajast tuhandest mehest, kuid isegi Dupont ei uskunud, et sakslased suudavad nii lühikese ajaga formeerida niivõrd suuri väekoondisi nagu korpused.

Flandrias lahingusse paisatud seni tule alla sattumata ja eneses ebakindlad noored, kellest need uued korpused koosnesid, läksid rünnakule üksteise käe alt kinni hoides. Võib olla, et sellega pandigi alus kurikuulsatele Saksa 1940. aasta «psüühilistele rünnakutele».

Külmaverelisi inglasi, kes pärast Marne'i lahingut olid põhjapoolsesse rindeossa Ypres'i linna rajooni üle toodud, ei viinud see segadusse ja nende kuulipildujad niitsid sakslaste tihedad rivid regulaarselt maha.

Muide, sõja alguses näitasid prantslased omamoodi ilusat, kuid tarbetut vahvust: Saint-Cyr'i sõjakooli junkrud läksid esimesele rünnakule paraadvormis, valged seemisnahast kindad käes.

Agentuurandmed Saksa vägede ümberpaigutamise kohta, mis pärast Marne'i lahingut Vene Peakorterist saabusid, hakkasid Prantsuse Peakorteris kinnitust leidma alles novembri esimestel päevadel, kui itta oli ümber paigutatud kaks ratsaväediviisi. Seoses sellega pidasin ma kasulikuks telegrafeerida oma mõningatest kaalutlustest aja suhtes, mis sakslastele ümberpaigutamiseks tarvilik oli:

«Võttes arvestuse aluseks vahemaa Brüsselist Breslauni — 1200 km, rongide keskmise liikumiskiiruse — 20 km tunnis, ööpäevas saadetavate rongide arvu — 40, korpustele tarviliku rongide arvu — 120, võib järeldada, et korpuse transportimiseks on tarvis: etteval-

mistustöödeks ja pealelaadimiseks — 2 päeva, kõigi 120 rongi sõiduks — 6 päeva, väljalaadimiseks ja koondamiseks — 2 päeva, — s. o. üldse 10 kuni 12 päeva.»

Alates Varssavi all toimunud lahingute teise vooru algusest, tegi Vene Kindralstaap, kelle töö, nagu näis, hakkas edenema, kindlaks, et Vene rindel on Saksa vägesid kolm kuni viis väli-, kuus reserv- ja kaks kuni kolm landwehrikorpust ning kuus ratsaväediviisi.

«Siin ollakse arvamusel,» vastasin ma 20. novembril, «et meie vastu tegutseb palju rohkem jõude kui need, mis on loetletud teie telegrammis.»

Ja nädal aega hiljem seletasin:

«Äpardused, mille osaliseks said sakslased Flandrias peetud lahingutes, samuti ka ajutine vaikus viimastel päevadel muutsid loomulikult minu kaalutlusi vägede Idarindele ümberpaigutamise kohta. Paljude tunnuste järgi on sakslased rindelt suurema osa raskesuurtükiväest ära viinud.»

Väeosade Prantsuse rindelt Vene rindele ümberpaigutamine sai raskeks reaalsuseks.

Ja mida kauem sõda kestis, seda keerukamaks muutus töö mitte ainult Saksa vägede ümberpaigutamiste, vaid ka Saksa vägede kasvamise väljaselgitamise alal. Pärast oktoobrikorpusi avastati 1915. aasta jaanuaris terve seeria uusi korpusi, märtsi lõpul — tõsi küll, mitte enam korpusi, vaid diviise, mille hulgast üksteist olid Prantsuse ja kolm Vene rindel, 1915. aasta mais — juba ainult polkusid. Diviiside arv kasvas, kuid nende tugevus vähenes. Võrratu leidlikkuse ja organiseeritusega raputasid sakslased oma inimvarud läbi, otsides abiväge *dans le fond des tiroirs* (kastide põhjas), nagu ütlesid prantslased.

Olin oma laua staabi ruumis ammu maha jätnud ja töötasin mulle määratud korteris, mis kuulus proua Boulanger'le, mobiliseeritud kirjaniku — tüüpilise kodanliku esteedi — abikaasale. Saabunud kord rindelt lühiajalisele puhkusele, sööstis peremees mu autojuhi Latisot' kallale selle eest, et autost oli tilkunud õli väravaalusele kiviplaadile. Boulanger pidas enda poris-

tes, külmades kaevikutes, «ebakultuursete» inimeste seltskonnas viibimist ülimaks ebaõigluseks.

Proua Boulanger' võõrastetuppa, mis oli muudetud minu töökabinetiks, ilmusid armastusestseene ja pastoraale kujutavate XVIII sajandi gravüüride asemele kaks hiiglasuurt Vene ja Prantsuse rinde kaarti, mis olid üleni kirjud söega veetud pealkirjadest — kindlakstehtud Saksa väeosade nimetustest. (Sütt oli kerge ära pühkida.) Kummagi kaardi kõrval, alates madalast laest kuni üsna põrandani, rippusid tabelid: ühel seinal — punast värvi, Prantsuse rinde jaoks, vastaspoolsel seinal aga — rohelist värvi, Vene rinde jaoks, mis näitasid kõikide Saksa armeede organisatsiooni.

Mu kirjutuslaual, mis oli kaetud peremehe kallihinnalise siidvaibaga, asetsesid kaks puust kartoteegikasti, kuhu olid kantud Saksa polkude, mõnikord aga ka pataljonide numbrid: üks Vene ja teine Prantsuse rinde jaoks. Igale kartoteegikaardile olid täpselt märgitud dokumendid, s. o. Venemaalt saadetud operatiivteadete ja telegrammide numbrid, milliste dokumentide põhjal kaart oli koostatud.

Mu tagasihoidlikud abilised, kes kogu seda vaevanõudvat tööd tegid, teadsid, et õhtuks, enne telegrammide Venemaale ärasaatmist, pidid seinakaardi, tabelite ja kartoteegi andmed ühtima.

Sellesse «kõige pühamasse paika», mida mu kabinet endast kujutas, oli kõrvalistele isikutele sissekäik keelatud, kuid ma muidugi ei võinud ära ütelda niisugusele kõrgele ülemusele nagu Foch. Ainsa prantslasena, kes oskas inglastega hästi läbi saada, juhtis ta sel talvel juba kogu Põhjarinnet. Teenistuse asjus Joffre'i juurde ilmudes astus Foch alati minu poole sisse «vene teed jooma», nagu ta ise väljendas. Veidi aega enne sõda viibis ta lühikest aega Venemaal manöövritel, ja meie soldatite higistes pluusides prisked päevitunud näod ning vene mürisev «hurraa!» olid sellele jalaväekomandörile jätnud kustumatu mulje. Jutuajamisel pöördus ta alati nende mälestuste juurde tagasi.

Vastupidi Joffre'ile, keda Nikolai Nikolajevitši poolt

osutatud tähelepanu oli pimestanud, püüdis Foch Vene kõrgema väejuhatuse küsimust vältida.

Meie ümber seintel rippuvaid maakaarte ja tabeleid tähelepanelikult silmitsedes sattus ta vaimustusse minul sakslaste kohta sisseseatud kolmekordse kontrolli üle ja tundis nagu väike laps rõõmu, kontrollides teateid tema rindel avastatud Saksa polkude kohta.

«Kas olete nõus, *mon général*,» kinnitasin ma ettevaatlikult, «et algatus on jäänud sakslaste kätte ainult sel põhjusel, et meie armeede tegevus on koordineerimata ja puudub ühine kõrgem juhtimine. Praegu peame meie vastu Varssavile üritatavale pealetungile, teie aga alles valmistute operatsiooniks. Ehkki meie esimene sissetung Ida-Preisimaale äpardus, mõjus see ikkagi, nagu nüüd on selgunud, Saksa väejuhatuse moraalsele seisundile ja sundis teda Pariisile ettevõetud pealetungi kõige kriitilisemal hetkel paiskama meie rindele terve välikorpuse, ja vist peatama võib-olla teisedki mulle mitte teadaolevad abiväed.»

«Kellele te seda räägite,» vastas Foch meelekibedusega, pööramata silmi kord ühelt, kord teiselt seinakaardilt. Minu «erakabinetis» tundis ta end vabana nii ülemusest kui alluvatest. «Me ise kannatame rindel ühise juhtimise puudumise all. Proovige kord inglastega kokku leppida! Nad on kindlasti otsustanud — tõsi küll, mürskude puuduse pärast, mille järele ka meie ise vajadust tunneme, — alles tuleval aastal sõdima hakata!»

Foch'i unistus ühtsest väejuhatusest teostus alles kolm aastat hiljem. Ta nimetati liitlaste kõikide Läänerinde vägede ülemjuhatajaks üsna sõja lõpul, 1918. aasta märtsis, pärast sakslaste viimast, surmaeelset Läänerinde läbimurdmise katset. Inglise armee, kelle vastu tollal oli suunatud esimene löök, sattus säärasesse kriitilisse olukorda, et ainult Foch'i energiline vaheleastumine hoidis ära vaenlase edasise edu arenemise. Lloyd George[1] viis pärast seda läbi oma armee Prantsuse ülemjuhatajale allutamise.

[1] Lloyd George, David — tolleaegne Inglise peaminister. *Tõlk.*

Minu kabinetist lahkudes palus Foch iga kord mind tema rinnet külastada.

«On tarvilik, et mu väed liitlasarmee esindajat näeksid,» seletas ta.

Need viimased sõnad kergendasid mu rasket seisukorda, millesse satub sõjaväelane, leides end sõjas osavõtmatu pealtvaataja osas. Kui mulle meenusid tüütavad välismaalased, kellega mul tuli Vene-Jaapani sõjas jännata, oli mul tihtilugu piinlik Prantsuse ülemusi rindel töö juurest eemale kiskuda ja neid tülitada järelepärimistega seisukorrast nende lõikudes, esinevatest raskustest, tehnilistest täiustustest. Sõda esitab isegi liitlasarmee sõjaväelisele atašeele diplomaatilise taktitunde nõudeid veelgi rohkem.

Läänerindel oli kõik mulle uus ega sarnanenud hoopiski mitte üksnes sellega, mida meile akadeemias õpetati, vaid ka nende õppetundidega, mis oli andnud Vene-Jaapani sõda.

XX sajandi tehnika hakkas sammuma sellises tempos, et pani vankuma paljud doktriinid, mis meile näisid pühadena. Paralleelid, võrdlused sõjapidamise metoodikas siis, kui sõdu lahutasid üksteisest mitte sajandid, vaid kümme või paarkümmend aastat, muutusid võimatuks, kõrgema juhtkonna jaoks aga mõnikord ka kuritegelikuks. Maailmasõjas hakati tähtaegu mõõtma mitte enam aastate, vaid kuudega.

Sõja kahe esimese aasta vältel õnnestus liitlastel tehniliste vahendite suhtes sakslastele vaevu järele jõuda. Juba esimeste Saksa rinde läbimurdmise katsete juures — see oli 1914. aasta sügisel — sattusid prantslased mitte ainult välisuurtükiväe poolt purustamatuile betoneeritud kaponiiridele [1], vaid peatselt ka teraskuplitele. Ei tahtnud nagu uskuda, et betoon ja teras võidakse välisõjas nii lühikese aja jooksul tarvitusele võtta.

1914. aasta detsembris arvestasid prantslased, et poolteise kilomeetri ulatusega rindel ühe päeva kestel

[1] Kaponiir — ehitus kindlustes tulirelvade paigutamiseks vallikraavi või fortide-vahelise maa-ala flankeerimiseks. *Tõlk.*

välja lastes 23 000 mürsku, pühivad nad maapinnalt ära kogu traattõkete keeruka võrgu ja suruvad maha kaitse.

1915. aasta veebruaris nõudis rünnaku ettevalmistamine peaaegu sama pikkusega rindelõigu juures juba 70 000 mürsku, kuid mõlemal juhul osutus vaenlase teine kaitsejoon purustamatuks ja Prantsuse jalavägi suutis suurte kaotustega kõigest kolm-neli kilomeetrit edasi liikuda.

1915. aasta aprillis ei jäänud sakslased võlgu ja lasksid oma rünnaku — tõsi küll, samuti kasutu — ettevalmistamiseks kuue kilomeetri pikkusel rindel välja kuni 50 000 raskemürsku, mida liitlastel oli täiesti mittepiisavalt.

Niipea kui mõlema poole suurtükiväes, eriti aga nende mürskudega varustamises hakkasid ilmsiks tulema jõudude tasakaalu tunnused, asusid sakslased juba 1915. aasta jaanuaris rünnakuid ette valmistama raskemiinipildujatega; see uus kaevikusuurtükivägi osutus sääraseks uudiseks, et vastavate nii prantsuse kui ka vene sõjaväeliste terminite puudumisel säilitasin ma nendele koletistele, mis muide tulistasid kõigest mõnesaja meetri kaugusele, saksakeelse nimetuse: «Minenwerfer».

Kui Prantsuse jalaväe vastupanu murdmiseks ka sellest vahendist ei jätkunud, võtsid sakslased tarvitusele viimase kohutava vahendi, mis oma ebainimlikkuselt ületas kõik need julmad sõjapidamise meetodid, mille süstemaatilisusse ja ettekavatsetusse nii kaua ei tahetud uskuda.

«Saksa XXVI korpus,» telegrafeerisin ma, «ründas ootamatult eile, 22. aprillil (1915. a.), territoriaalväe (s. o. meie keeli maakaitseväe) diviisi, mis oli ühendavaks lüliks belglaste parema tiiva ja inglaste vasaku tiiva vahel. Mürgitanud eesmiste kaevikute kaitsjad lämmatavate mürkgaasidega, tungisid sakslased kindlustatud positsioonidele. Kiire taganemise tõttu, mille põhjustas üksi lämmatavate gaaside laine, kaotas diviis 24 suurtükki, osaliselt vanatüübilised.»

Ettekannet lõpetades lisasin ma:

«Sakslaste meeleheitlikke pingutusi — saavutada

Läänerindel edu — seletatakse siin püüdlusega Itaaliat mõjutada.» See Saksamaa endine liitlasriik säilitas sõja algul endiselt neutraliteeti ja nüüd vaatas juba liitlaste suunas.

Läänerinde liikumatus jäi endiselt mõistatuseks, millega seletuvadki minu sagedased sõidud selle rinde lahingulõikudesse. Vastupidiselt rahuajale ja sõja esimestel päevadel Joffre'i poolt kehtestatud salastamistavadele püüdsid prantslased minu külaskäike ära kasutada võimalikult täieliku informatsiooni saamiseks.

Tavaliselt võttis mind vastu üks armee- või korpusekomandöre; nendele oli minu saabumisest ette teatatud. Skeemil, mis kujutas endast kuust kuusse üha keerukamat kaevikute ning ühenduskraavide võrku, seletas kindral prantslastele omase põhjalikkusega oma lõigu kaitsesüsteemi ja kiitles viimases lahingus vaenlase käest vallutatud kaevikutega, mille pikkus mõnikord oli ainult mõnikümmend meetrit. Esialgu üllatas mind saavutatud tulemuste mittevastavus selleks koondatud suurtükkide ja kuulipildujate arvule; alles pikapeale, vestlustest kord ühe, kord teise komandöriga, selgus mulle lahingute pilt, mis oli täiesti erinev kõigest, mida ma olin näinud Mandžuurias. Püssipadrunite kulu oli tühine, sest mingit püssitulega ettevalmistust polnud tarvis. Selle asendas süstemaatiline progresseeruv suurükituli mõnikord kahe-kolme tunni, mõnikord aga ka tervete ööpäevade kestel. Samaaegselt viidi rünnakuks ettenähtud jalaväeüksused öö katte all märkamatult eesmistesse kaevikutesse. Enne külma talvist koitu käis unter, vaadike kaenla all, täielikus vaikuses varjunud, löögi andmiseks määratud soldatite read läbi, kostitades igaüht klaasitäie kange, healõhnalise konjakiga. Hommikuses udus hüppas kaevikutest käratult välja ründajate esimene laine, tema järel mõne minuti pärast teine, siis kolmas... Käsitsivõitlus, seda enam veel täägivõitlus oli jäänud kaugesse minevikku.

Seal jookseb esimene laine *blaue Teufeln* (siniseid kuradeid), nagu sakslased prantsuse jalaväelasi nende hoogsuse ja hallikassiniste sinelite pärast hüüdsid,

kuni saksa kaevikuteni ja, leides need suurtükitulest purustatuina, ei jää peatuma. Mehed hüppavad üle sakslaste tranšeede[1] ning jooksevad edasi. Niisama kergesti ületavad nad tihtilugu ka teise joone, kipuvad edasi, kuid siinsamas hakkavad raskesuurtükiväe marutule ja vastupidavates kaponiirides varjatud saksa kuulipildujate tule all langema.

Saksa kolmas kaitsejoon kujutas enesest võitmatut kindlust ja vajas enda purustamiseks uut kestvat pommitamist. Vintpüss osutus kaevikutes võitlemiseks vähekõlblikuks: sõja esimestel kuudel ilmutasid sakslased kaitsmisel erakordset visadust ning jätkasid vastupanu isegi pärast seda, kui ründajate lained olid nende tranšeedest juba läbi läinud. Nendega õiendasid arveid väljavalitud soldatid, kes said nimeks *les nettoyeurs* (puhastajad): vintpüsside asemel olid nad relvastatud pistodade, käsigranaatide ja revolvritega.

«Kas meile läheb revolvreid tarvis?» pärisin ma kirjalikult järele Suurtükiväe Valitsuse ülemalt suurvürst Sergei Mihhailovitšilt eneselt pärast seda, kui olin selle relva uuest ülesandest ette kandnud. «Ei, pole tarvis. Sergei,» sain ma vastuseks ja, olles mainitud valitsuse alatise isekuse üle nördinud, vastasin tolle aja kohta lubamatu häbematusega: «Kinnitan teie numbri 7642 kättesaamist. Revolvreid pole meile tarvis, Ignatjev.»

Kõige ülevaatlikumaid seletusi Prantsuse rindel toimunu kohta õnnestus saada ainult hommikuti, pärast korpusekomandöri pool ööbimist. Ühe staabiohvitseri saatel läksin ma esijoone kaevikutesse. Talvel oli neid raske isegi üles leida, niivõrd olid nad ümbritseva hallika maastikuga ühte sulanud, kuid suvel seevastu kattus segituhnitud maa punaste moonide tiheda looriga, mis meenutasid teisi — õnnelikumaid, rahulikumaid aegu.

Alatiseks on jäänud mu mälusse meeldiv ruske kapten, kes, jäme kepp käes, mind korduvalt saatis minu poolt eelistatud rindelõigus Artois's, Mont-Saint-Éloi' ja Notre-Dame de Lorette'i vahel. Kõrgendikult avanes vaade kümmekonnale kilomeetrile. Vasakul, põhja pool,

[1] Tranšee — pikk sügav kraav, kaevik. *Tõlk.*

suurtüki-kaugtule piirkonnas, paistis sakslaste vallutusretke ohver — Béthune'i kivisõerajoon, eespool — pikk lame ahelik väikesi sinakashalle kõrgustikke, mis kapteni seletuse järgi moodustasid sakslaste kaitseliini.

Ma silmitsesin seda läbi oma suurepärase «Zeiss»-binokli, mille mulle kunagi olid kinkinud rootsi suurtükiväelased, kuid kiitsin kaptenile järele tõtt-öelda rohkem viisakusest: harva õnnestus midagi selgesti näha.

Sakslased olid omamoodi viisakad ja suurest kaugusest hoolimata tervitasid palumata vaatlejaid pärast täpset eellaskmist tavaliselt kahe-kolme raske fugassmürsuga. Kahe sõja-aasta kestel oli kõrgendikul asuv maaliline metsatukk sügavate mürsuaukudega üles küntud. Edasi tuli esijoone kaevikute poole liikuda mööda lõpmatuid ühenduskraave. Selleks mul tavaliselt kannatust ei jätkunud, pealegi et minu pika kasvu ja prantslaste kaevikute vähese sügavuse tõttu need, nagu näis, mulle küllalt kindlat varjumist ei võimaldanud. Mu kapten oli juba harjunud minu palvel vahemaid lühendama ja marssis oma kepiga pidulikult otsesihis, teel ette juhtuvatest ühenduskraavidest hooga üle hüpates. Kõige kindlama varjendina ja suurepärase vaatluspunktina näisid mulle sügavad mürsulehtrid — teist korda ju mürsk samasse kohta ei satu!

Taoliste jalutuskäikude ajal oli kapten väsimatu ja kaevikuid läbides kiitles ühtelugu kord maa alla varjatud väikese keldriga käsigranaatide — selle jalaväelasele uue relva — jaoks, kord hästi maskeeritud kuulipildujapesaga. Ainult ühega ei võinud ta kiidelda — meeste välimusega. (Sanitaarteenistus töötas sõja algul väga halvasti.)

1914. aasta talv juhtus eriti karm, ja ilma ahjudeta, ilma igasuguste, isegi primitiivsete mugavusteta muldonnid, mis olid kord veest üle ujutatud, kord läbi külmanud, tegid kaevikutes istumise närvilistele, elavaloomulistele prantslastele väljakannatamatuks. Sooje riideid ei olnud, ja tunnimeestele anti kallihinnalise uudisesemena välja kitsenahast käisteta vammus. Kui palju kordi oli tahtmine prantslaste ees meie vene poolkasu-

kaga kiidelda! Vene paslikuid asendasid igavärvilised villased kaelarätid; neid saatsid rindele hoolitsevad abikaasad ja *les marraines* (ristiemad).

Prantsusmaa naised, olles harjunud rahuajal maa ja rahva elus suurt osa etendama, aitasid küllalt palju kaasa võitlusvaimu alalhoidmiseks mitte üksnes rindel, vaid ka tagalas.

Ennekõike hakkas enamik prantslannasid, eriti need, kelle omaksed olid rindel, põlgusega suhtuma kõigisse end tagalas varjavatesse meestesse. Nendele anti eriline hüüdnimi: *les embusqués* (riviteenistusest kõrvalehoidujad).

Kõige õnnetumaks osutusid sakslaste poolt okupeeritud ringkondadest pärit soldatid; polnud kedagi, kes nende eest oleks hoolitsenud, ja nendele perekonnata meestele leiti «ristiemad» — *les marraines*. Väejuhatus toimetas tsiviilprefektide kaudu kohale nimestikud soldatite ja ohvitseride kohta, kel polnud tagalas sugulasi ega tuttavaid, ja igas vanuses ning igasuguse seltskondliku positsiooniga naised valisid üksteise võidu enesele ristipoegi, alustasid nendega kirjavahetust, saatsid rindele kingitusi ja, mis veel tähtsam, andsid puhkuselolijatele peavarju. Muidugi ei saadud läbi ka armuromaanide ja perekonnadraamadeta. Tänu sobivatele liiklusteedele anti nädalapikkusi puhkusi regulaarselt, iga kolme-nelja kuu tagant, välja arvatud pingeliste lahingute periood, kuid seejuures tingimustel, mis olid ühesugused kõigile — alates kindraliga kuni reamehest soldatini. See-eest ei lastud armeede tsooni mitte ühtki naist peale halastajaõdede.

Lugejale võib paista imelikuna, et kõikides esimese sõja-aasta kohta tehtud arvestustes pole ma arvesse võtnud Inglise armeed. Kahest küljest Prantsuse diviisidega piiratud, võttis ta tol ajal enda alla belglastest lõuna pool asuva võrdlemisi väikese rindelõigu, mis järk-järgult laienes selle järgi, kuidas saabusid esimesed ešelonid uuest armeest, mida saartel formeeriti vastavalt sõjaeelse Inglismaa poolt vihatud uuele seadusele, mis kehtestas sõjaväeteenistuse kohustuse. Seda armeed formeeris kangekaelne ning julm sõdur — lord

Kitchener. Kõik mäletasid teda tema tegevuse järgi Inglise-Buuri sõjas, ja kõik teadsid, et temaga ei saa nalja heita.

Ent nii tagasihoidlikud kui Inglise armee jõud sõja esimestel kuudel olidki, näis mulle ikkagi ebaviisakana, et tema juures puudus Vene sõjaväeline esindaja. Isegi sõjaväeline agent — elatanud kindral Jermolov — ja pärastpoole meie Peakorteri esindaja ametikohale spetsiaalselt nimetatud kindral Dessino eelistasid mandrile mitte ilmuda. Kuid inglased võisid juba siis liitlastele oma tol ajajärgul ületamatu *Intelligence Service*'i[1] ja isegi *Scotland Yard*'iga[2] küllalt palju abi osutada. Nende agentuurluure, mis, tõsi küll, oli suunatud rohkem poliitilistele ja majanduslikele kui sõjaväelistele küsimustele, oleks Vene väejuhatusele paljastanud paljudki Saksa saladused, oleks välja andnud Venemaa enese pinnal värvatud sakslaste agendid.

Kuigi prantslased suhtusid teatud eelarvamusega sõjalise iseloomuga teadetesse, mida inglased said Belgia ja Hollandi allikatest, leidsin ma siiski vajalikuks kasutada Inglise Peakorterit Saksa diviiside Vene rindele ümberpaigutamise kohta käivate teadete kontrollimiseks

Vastuvõtt, mida mulle osutati Saint-Omer'is — igavas ja väheveetlevas Põhja-Prantsusmaa linnas — tänu minu vana sõbra Wilsoni lahkusele, paistis silma selle lihtsusega, milles puudus igasugune familiaarsus ja mis moodustab inglise rahvuse ühe peamise sarmi. Olin tulnud *for business* (ametiasjus), ja sellest piisas, et luureosakonnas võisin ma saada kõik vajalikud teated.

Inglased said nendele uuest sõjateadusest vaevaga jagu. Mul seisab meeles, kui ma üht staabibürooks muudetud linnakooli klassituba läbides kellegi prantsuse kapteni kannatuse üle hämmastatud olin. Seistes klassitahvli ees, suur kriiditükk käes, püüdis see

---

[1] Intelligence Service — Salaluureteenistus. *Tõlk.*

[2] Scotland Yard — Londoni kriminaalpolitsei peakorter. *Tõlk.*

täpne, väikest kasvu suurtükiväelane teda ümbritsevatele khakivärvilistes avarates frentšides hiiglastele hoolsasti selgeks teha progresseeruva ja tõkketule ülitarkust.

«*Aôh! Aôh!*» kuuldus imestavaid tasaseid hüüdeid kord ühelt, kord teiselt klassis viibivalt inglise komandörilt. See kõik oli nendele nii uus ja vähemõistetav, kuid kannatlik väike prantslane ei jäänud norgu ja täitis talle antud ülesande ausalt.

Mäletades, et ma olen relvaliigi järgi ratsaväelane, tegi Wilson mulle ettepaneku külastada rindel üht jalastatud ratsaväebrigaadi, mis asus eesmistes kaevikutes.

Kaldus õhtule, kui mu raskevõitu lahtine «Rolls Royce», unustanud kõik kiiruserekordid, liikus tasa mööda kitsukest munakiviteed keset soiste rohumaade ääretut merd.

Justkui külma talvise päevaga hüvasti jättes paukusid laisalt kord siin, kord seal saksa raskemürsud.

Me ei näinud kedagi ning hakkasime juba nagu kahtlema, kas sõidusuund on õige, kui viimaks peaaegu täielikus pimeduses mingile üksildasele kahekordsele kivist farmile lähenemisel ingliskeelne hõige meid peatas. Meie ette kerkis hiiglane-tunnimees. Pärast minu prantsuse *laisser passer'* (lubatähe) kontrollimist seletas ta, et siin asub ratsaväebrigaadi staap.

Kellele siis veel kui mitte inglastele võis sõja kuuendal kuul pähe turgatada mõte — majutada mind hästimaskeeritud muldonni asemel enesele tähelepanu tõmbavasse, kuid see-eest mugavasse majakesse!

«Meieni võivad lennata ainult raskemürsud, farmi tabamise šansid aga on sakslastel väga väikesed,» seletasid peremehed mulle külmavereliselt.

Pärast esitlemist kindralile, reipale kuivetule džentelmenile, ja pärast staabiülema ettekannet seisukorrast rindel tehti mulle ettepanek *to change* (lõunasöögiks ümber riietuda).

Õnneks olid mul autos istekoha all alati kaasas

pikad ratsaväepüksid ja kannustega kamassid, millega ma võisin oma säärsaapad asendada. Ent mida vääris see kaunistamine võrreldes selle toredusega, mida ma nägin, kui olin mulle määratud toast sisetreppi mööda söögituppa laskunud!

Sinna oli serveeritud lõunalaud suurepäraste lauanõude ja hõbedaga (ainult inglased oskavad hõbenõusid hiilgavas korras hoida). Iga lauakatte juures asetses suur tükk imetoredat, täiesti valget saia; selle olin ma ammu unustanud ja nüüd nautisin juba ette selle maitsmise mõnu. Minu vormikuub ei vastanud sugugi elegantsetele inglaste rahuaegse tegumoega mundritele, tärgeldatud särkidele ja kitsaste punaste lampassidega ratsaväepükstele, millesse pererahvas lõunasöögiks riietus. Nad olid pühalikult säilitanud traditsioonid isegi lõunasöögiks ümberriietumise alal ning võimelised surema mehiselt, kuid surema mugavusega.

Erinevus Prantsuse ja Inglise armee sõjaaegsetes elutingimustes ei hämmeldanud kedagi. Kui ma suurepärasest lõunasöögist, mis milleski ei erinenud rahuaegsetest vastuvõttudest, saadud mulje all järgmisel hommikul kaevikutesse sattusin, ei huvitanud mind niivõrd relvastus, kuivõrd väed ise, keda ma nägin esmakordselt. Ennekõike üllatas mind see väärikus, millega käitusid mitte üksnes nooremad komandörid, vaid ka tavalised soldatid. Tõsi küll, need olid valikratsaväeosa vabatahtlikud.

Kaevikutes saapaid poriga määrida ei tulnud: ma astusin mööda korralikult kokkulöödud võrelist puusillutist, mille all oli märg maa, laskusin muldonnidesse puiduga kaetud astmeid mööda, rõõmustasin vastupidavate, peaaegu ilusate blindaažide üle, mis koosnesid mitmest reast mullaga kaetud jämedatest palkidest. Kust ja kuidas olid inglased sellele metsalagedale, rõõmutule tasandikule nii palju palke kokku vedanud? Inimesed said loodusest jagu, juhtisid vee kõrvale, võitlesid puhtuse ja küll kasina mugavuse, kuid ikkagi mugavuse eest.

Inglise armee elas Prantsusmaal oma iseseisvat elu ja pidas täiesti normaalseks omada Prantsuse

armeega võrreldes kõiki eeliseid mitte ainult toitlustuse, vaid hiljem ka relvastuse alal.

Inglastele oli sõda küll uueks, kuid siiski üheks selliseks riiklikuks ürituseks, mida Briti impeerium ammust ajast teostas visa järjekindlusega, mis viis konkurendid ja vaenlased meeleheitele.

Sõja kolmandal aastal oli iga kuuga pikenenud Inglise rindel rivistatud kolmes reas üksteise taha suurtükke igas kaliibris, alates väli- ja lõpetades kõige raskemate meresuurtükkidega. Kolmsada kuuskümmend viis päeva aastas, alates hommikust kuni ööni, pidamata isegi kurikuulsaid *week-end*'e[1], pommitasid inglased sakslaste kaitsesüsteemi. Säärast luksust võisid nad enesele lubada tänu laskemoona piiramatule tagavarale ja sõja esimestel aastatel arenenud võimsale suurtükitööstusele. Kulunud rauaga kahur asendati niisama lihtsalt nagu lõhkenud autokumm. Igale sõja lõpul Inglise rindele sattunule näis, et ta teeb ringkäiku määratu suures sepikojas, ja pealelööjate kõrvulukustav vasaralöökide müra kumises kõrvus kaua aega.

Ent kuni nende õnnelike päevadeni jäi Saksa, Austria-Ungari ja Türgi armee vastu võitlemise raskus kahjuks lasuma ainult Vene ja Prantsuse armee õlgadele.

«Võõrsil on hea, kuid kodus veel parem.» — ja niisuguseks koduks oli mulle kahe esimese sõja-aasta kestel Prantsuse Peakorter *GQG* (*Grand QG*). Seal tegeldi ainult sõjaga, arvestamata seda, mida temast räägitakse. Selle sõjaväelise ametiasutuse töötajad olid sõnaahtrad inimesed, dokumendid hoiti kindla luku taga, neid peeti salajasteks isegi palju aastaid pärast sõda. Vaat mispärast Pierrefeu tüüpi väheste ajakirjanike pamfletid, kes oma tendentslikke memuaare avaldasid kõlava nimetuse «*Grand QG*» all, ainult moonutasid kujutlust selle sipelgapesa tööst ning kõigist neist tagasihoidlikest, kuid usinatest

[1] Week-end (loe: uiikend) — nädalalõpp, s. o. töövaba aeg laupäeva lõunast esmaspäeva hommikuni. *Tõlk.*

töömeestest. Prantsuse *Grand QG* osa maailmasõja lõpptulemuses jäi kahtlemata küllaldaselt hindamata. Marne'i võidu tulemusena liikus *Grand QG* oma armee järel samuti põhja poole ning jäi kaheks kuuks peatuma Romilly's Seine'i ääres, väga armetus, tahmunud linnas. Idaraudteede Selts oli sinna koondanud oma tehased ja töökojad. Latisot võttis selle asjaolu arvesse ja oskas meie auto pehmed rahuaegsed vedrud osavasti asendada vagunivedrudega! Auto koos raamiga — raskusega kaks tonni — muutus pärast seda tõesti sõjaväeautoks.

Romilly'd peeti üheks sotsialistliku partei suuremaks keskuseks, ja andudes kurbadele mõtisklustele sõja pikalevenivast iseloomust, arutasime Laborde'iga vastu aknaid trummeldava sünge sügisvihma põrina saatel tihtilugu: miks valis papa Joffre just selle linna; kas mitte poliitilistel kaalutlustel?

Nukral väljakul, otse vastu seda puhast töölismajakest, mis oli määratud meile, kõrgus nagu tavaliselt katedraal, kust pühapäeviti kostis orelihelisid ja katoliku kirikule ebaharilikku vaimulikku koorilaulu. Marne'i võidust hoolimata kuuldus nendes lauludes Saksa invasioonist vapustatud prantsuse rahva nuttu, leskede, õdede ja emade ahastust.

> «Oh reine de France, priez pour nous,
> Notre espérance, venez et sauvez nous!»
> (Oo Prantsusmaa kuninganna, palu meie eest,
> Meie lootus, tule ja päästa meid!)

laulsid palvetajad ühises kooris; nende hulgas oli ka küllalt palju soldateid.

Viimaks, novembri algul, tulles kord õhtusöögilt koju, teatas Laborde suure saladuse katte all autojuhilt kuuldud sensatsioonilisest ja meeldivast uudisest: «Me kolime üle Chantilly'sse.»

Chantilly, kuhu ma alles hiljuti ühes oma sõbra Narõškiniga ratsavõistlustele sõitsin. Seal toimusid rangelt kindlaksmääratud korra kohaselt nädal aega enne Pariisi suurt *derby*'t võiduajamised Jockey-klubi auhinnale, mis olid viimaseks prooviks juba eelneva-

tel ratsavõistlustel väljavalitud parimatele prantsuse kolmeaastastele hobustele. Sel palaval päeval kohtasid helerohelisel ratsasõidu ringrajal otsustavas võiduajamises esmakordselt võistlevad ilusad täkud ja kaunitarid märad.

Varahommikust alates sõitsid Pariisist iga poole tunni tagant tungil täis rongid Chantilly'sse — väikelinna, mis asus Pariisist neljakümne viie kilomeetri kaugusel põhja pool —, vedades ratsaspordihaigeid ehk õigemini totalisaatorihaigeid[1] võistlustele. Tavaliselt oli sel päeval väljakannatamatu juunipalavus, kuid see ei vabastanud meid, Jockey-klubi liikmeid, nii-öelda «päevakangelasi», pikahõlmaliste mustade saterkuubede, lakk-kingade ja läikivate toruk übarate kandmisest.

Spetsiaalselt meile määratud hiiglasuures loožis tribüünide keskkohal käisid innukad mõttevahetused kord mõne tõuhobuste talli šanssidest (omanike nimed etendasid suuremat osa kui hobuste omad, seda enam veel džokide nimed), kord loožist möödajalutavatest kaunitaridest, kes kandsid kõige moodsamaid tualette: väga pikki, veidi puudus et šlepiga kleite kergest, peaaegu läbipaistvast kirjust riidest ja lehvide ning kunstlilledega kaunistatud hiiglasuuri õlgkübaraid. Pariisi moed muutusid sõja ajal kiiresti: kuna linnas peale metroo ja omaenda jalapaari teised liiklusvahendid puudusid, tuli pariislannadel kleidid peaaegu kuni põlvini lühemaks lõigata, kübarate kuju aga võimalikult rohkem meeste peakattele lähendada.

Sulgenud teatrite, tsirkuste ja varieteede uksed, lõpetas sõda ka ratsavõistlused. Kuid Chantilly ei kaotanud oma sõjalis-sportlikku palet. Tõsi, palee hobusetallid, mis asusid hipodroomi tribüünide vastas (üks prints de Condé — Louis XIV onupoja — luksusliku elu mälestusmärke), muudeti Peakorteri garaažiks, kuid ratsasõidu ringrada ääristavasse metsa rajatud laiu alleesid mööda galopeerisid ikka veel puhastverd noorhobused.

Nendel alleedel, mis kulgesid paljude kilomeetrite

---

[1] Totalisaator — kihlveokassa võiduajamistel. *Tõlk.*

pikkuselt, ei leidunud ühtki rohukõrt, ühtki kõva tompu. vanamees-valvur äestas neid tähelepanuväärseid treeninguradu paari raskekaalulise halli peršeroniga[1] juba kakskümmend aastat iga päev, süstemaatiliselt, ruttamata. Kusagil eemal loorberipõõsaste kõrgete võrsikute taga peitusid Auteuil' hipodroomi hirmuäratavate *steeplechase*'i[2] takistuste koopiad. Vana Pariisi tuttav paruniproua Narducci, kes kirglikult armastas oma ratsut — hiiglasuurt raudjat puhastverd hobust, palus mind tema hobune päästa ja «rekvireerida». Sõja puhuks oli mulle kahe hobuse moon ette nähtud, ja paruniproua palvet täites sain ma võimaluse aeg-ajalt oma ratsaväelase-treeningut säilitada, ületades kord õrna muruga kaetud kõrge iiri barjääri, kord elegantse herdeliga varjatud «jõe».

See oli ainus meelelahutus, mida meile lubati sõjaväelises «kloostris», kus valvati rangelt määrustiku ja tavade järgi, mis asjasse mittepühendatuile arusaadavad ei olnud.

Mitmekordne, kunagi esmajärguline võõrastemaja «Grand Condé», kuhu rahuajal sõitis välja armunud rikaste pariislaste paarikesi, olles oma hiilguse kaotanud, mahutas staabiosakonnad vaevu ära. Mobilisatsiooniplaaniga ettenähtud organisatsioon osutus sõja nõuetele mittevastavaks. Peakorter ei võinud jääda puhtoperatiivse organi kitsastesse raamidesse.

Kõigepealt moodustati uus — kaadriosakond. Jätkates kaadri valikule ja kvalifikatsioonile esmajärgulise tähtsuse omistamist, vallandas Joffre ülemjuhataja õigused saades juba sõja esimesel kuul «teenistusliku mittevastavuse pärast» ametist kaks armeejuhatajat, seitse korpusekomandöri, kakskümmend neli diviisikomandöri, s. o. kõrgemast juhtivast koosseisust umbes kolmkümmend protsenti. Joffre oli õnnelikumas seisukorras kui Kuropatkin.

Puhastus algas peast, kuid samaaegselt oli vaja kaadrit ka täiendada; selle ettevalmistamist alustati

---

[1] Peršeron (prants. k. *percheron*) — raskeveohobuse tõuge. *Tõlk.*

[2] Steeplechase (ingl. k.) — (hobuste) jahisõit-võiduajamine, looduslike takistustega; (inimeste) takistusjooks. *Tõlk.*

mitte ülalt-, vaid altpoolt. Enneolematu ja ootamatu kadudeprotsess nooremas ja keskmises juhtivas koosseisus Marne'i lahingu ajal ning juba esimestes lahingutes ilmnenud mitteküllaldane rahuaegne lahinguline ettevalmistus nõudsid rutuliste abinõude rakendamist kogu Prantsuse sõjamasina põhjalikuks ümberkorraldamiseks otse käigu peal. Selleks oli tarvis püsivat, rahulikku, kuid peamiselt süstemaatilist tööd. Ei mingid edusammud, ebaõnnestumised ja nendega seotud sõjavägede ümberpaigutamised tohtinud peegelduda tolle «grandioosse kooli» õppetöös, milliseks kooliks oli Prantsuse armee kahe esimese sõja-aasta kestel.

Kui mulle hiljem esitati küsimus, kumba Prantsuse väejuhti ma kõrgemalt hindan — Joffre'it või Foch'i —, siis vastasin ma alati: «Ilma kõige selleta, mida tegi Joffre võidu ettevalmistamiseks, poleks Foch võitu saavutanud.»

Ülemjuhataja poolt kaadri komplekteerimise ning ettevalmistamise alal antavate juhendite asendamatuks ja vastutavaks täideviijaks oli kaadriosakonna ülem, Joffre'i käsundusohvitser major Bell. Sel hõbenõõpidega mustas mundris — kütipataljonide vormiriietuses — väikest kasvu lühinägelikul juudil olid haruldane mälu ja anne inimesi esimese pilguga hinnata: näis, et näpitsprillid, mida ta nina peal alalõpmata kohendas, aitasid teda selles.

Iga kord, kui mul õnnestus tungida tema büroosse, kuhu võõrastele oli sissekäik kõige rangemalt keelatud, esitasin ma juba uksel stereotüüpse küsimuse:

«Et bien, Bell, où en sommes nous? (Kuidas on, Bell, kaugele oleme jõudnud?)»

Ja niisama rahulikult vastas ta mu kätt surudes järjekindlalt: oktoobris — «seersantideni», novembris — «leitnantideni», jaanuaris — «kapteniteni» jne. kuni kindraliteni, kelleni järjekord jõudis järgmise, 1915. aasta lõpul.

Teenistuses edutamiseks väljavalitud kandidaadid pidid läbi tegema tagalas rutuliselt avatud koolid, kus nad tutvusid kõikide uute lahingupidamise meetoditega, kõikide uute relvamudelitega. Pärast seda komandeeriti nad mõneks ajaks praktikale nende allüksuste

komandöride juurde, kus nad hiljem pidid teenima. Alles pärast rindekomandörilt väga hea atestatsiooni saamist omandasid nad õiguse järgmisse auastmesse ülendamiseks ja kõrgemale ametikohale määramiseks.

Kui ma juhtusin Bellilt küsima tema arvamust mõne kindrali või komandöri kohta, siis andis ta sealsamas, toimikusse pilku heitmata, üksikasjalise vastuse, nagu oleksid nad kõik tema roodu mehed.

Tagasihoidlik major Bell osutas oma armeele suuri ja väheste poolt hindamist leidnud teeneid. Ta oli enesele küllalt palju vaenlasi soetanud, kuid sundis nad vaikima oma hiilgava käitumisega rindel: ta hukkus brigaadi eesotsas, mis oli pärast itaallaste ennekuulmatut purustamist Caporetto[1] juures paanika lõpetamiseks Itaaliasse paisatud.

Pärast Chantilly'sse ülekolimist sai mulle kõige lähedasemaks inimeseks äsja kindraliks ülendatud kolonel Pellet, sõjajärgse Tšehhi armee organiseerija. Ta oli sõjaväelise diplomaadi eeskuju — tüüp, millist võis väga harva leida Prantsusmaal, kus iga tööala teisest isoleerub, ahendades mõnikord kõige andekamate ja looduse poolt mõistusega õnnistatud inimeste mõtlemisringi. «Kindral peab sõdima, diplomaat noote kirjutama, varjates nende taha oma mõtteid.» Pellet näitas end peene diplomaadina vastutusrikkal sõjaväelise atašee ametikohal Berliinis sõjaeelsetel kõige raskematel aastatel ja väljapaistva sõjaväelise organiseerijana. Sõja algul oli Pellet' hoolde usaldatud armee materiaalse varustamise küsimus, pärast seda sai temast staabiülem niisuguse kangekaelse ja raske iseloomuga ülema juures nagu Joffre.

Pellet tundis hästi Berliini ja eriti veel Wilhelmi sõjaväelist ümbrust. Teda ei suutnud ära osta kõik need Prantsusmaale meeldida püüdmised, millega Wilhelm

---

[1] Caporetto — küla Juliuse Alpidel, Itaalia kirdepiiril, kus Austria-Saksa sõjavägi murdis 1917. a. oktoobris itaallaste rinde läbi, mille tulemuseks oli kogu Isonzo piirkonna vallutamine ja itaallaste taandumine Piave jõeni; keskriikide kätte langes ligemale pool itaallaste suurtükiväest ja üle 200 000 vangi. Itaalia kokkuvarisemise vältimiseks olid liitlased sunnitud saatma Läänerindelt abivägesid. *Tõlk.*

polnud kitsi, et Saksamaale kindlustada tema põlise läänepoolse vaenlase sõbralikku neutraliteeti ja seega kergendada oma avantüristliku poliitika realiseerimist idas, eemaldada Prantsusmaa Inglismaast, aga kui saab — ka Venemaast.

Juba oma Taanis viibimise ajal tuli mul oma Berliini kolleegilt Aleksander Mihhailovitš Michelsonilt kuulda erakordsest tähelepanust, mida Wilhelm oli osutanud Prantsuse sõjaväelisele atašeele. Pärast iga paraadi — ja neid polnud vähe — oli keiser demonstratiivselt kaua vestelnud prantsuse keeli ainult Pellet'ga.

Prantsusmaa ja Saksamaa vahelise sõja järkjärgulise muutumisega maailmasõjaks osutus niisugune mees, nagu Pellet, eriti väärtuslikuks. Ma juba teadsin, kui võrd raske on prantslasel kohaneda Skandinaavia maade eluga, ent sõjakate serblaste, väga kavalate kreeklaste ja omapäraste ameeriklaste mõttelaadist ei suutnud igaüks aru saada. Ei möödunud päevagi, et keegi liitlastest poleks teinud mõnd *gaffe*'i (väikest eksisammu); need avaldati hiljem kõikides valgetes, kollastes, sinistes ja muudes paksudes raamatutes, kus toodi ära Esimese maailmasõja diplomaatilised dokumendid.

Pellet oskas suhted korda seada isegi säärase rahutu mehega nagu vabariigi president Poincaré. Sõitnud vastumeelselt Bordeaux'sse, muutus Poincaré pärast Pariisi tagasipöördumist tõesti väljakannatamatuks, vaeveldes talle konstitutsiooniga antud ilma õigusteta võimu pärast. Telefon Pariisi ja Chantilly' vahel ei vaikinud, kuid Joffre ei armastanud teda kasutada: see aparaat ei jätnud pärast kõnelust enesest jälgi, aga vanamees pidas lugu ametlikust kirjast ja hindas seda — ehkki kiri võis olla väga lühike, pani ta oma koostajale vastutuse.

«Mis te arvate, kindral, Varssavi mahajätmisest venelaste poolt?» küsis Poincaré Joffre'ilt selle teate saamise päeval.

«Ma pole sellest midagi kuulnud,» vastas Joffre.

«Kuidas nii?» sai president pahaseks. «Kõik ajalehed on seda uudist täis!»

«Kuid Ignatjev pole mulle sellest veel midagi teatanud,» lõpetas ülemjuhataja küsimuse.

Meie Kindralstaabi telegramm saabus, nagu pahatihti juhtus, pärast Petrogradi Telegraafiagentuuri telegrammi ja ma polnud igapäevast hommikust kokkuvõtet Joffre'ile veel üle andnud.

Sõja puhul meenutas Poincaré oma noorusaastaid ja oli uhke teenistuse üle laskurväeosades, kus ta teenis välja reservkapteni auastme. Säärases madalas auastmes oli tal piinlik end näidata, ja rindelesõitude puhul riietus ta rikka peremehe autojuhi univormi. Tema tüüpilise prantsuse kodanlase väikesele kitsehabemega kujule see ümberriietus sõjakat välimust juurde ei lisanud, aga seevastu oli prantsuse soldatite maitse järgi: nad on ohtlik rahvas ja leiavad alati ettekääande, et kellegi või millegi üle naerda. «Kõige ohtlikum on end naeruväärsena näidata,» ütles kord üks XVII sajandi prantsuse kirjanik. Ja just sellest saatusest Poincaré ei pääsenud. Juba oma esimesest rindekülastusest peale muutus ta soldatite massis niivõrd ebapopulaarseks, et Peakorteris tuli suure vaevaga leida igasuguseid abinõusid, et vältida mõnd tema suhtes vaenulikku demonstratsiooni.

«Kuhu me võiksime ta saata?» küsis operatiivosakonna ülem kolonel Gamelin mõnikord minult nõu. «Elsassis (kõige rahulikumas rindeosas) on ta juba kaks korda käinud. Kas saata Champagne'isse? Oh, kurat! Kuid seal on parajasti rindele asunud suured hambamehed Marseille'st. Oma anekdootidega on nad võimelised keda tahes tapma.»

Poincaré oskas suurepäraseid kõnesid pidada, kuid soldati südamesse need ei tunginud. Joffre ei osanud isegi ilusat lauset koostada, ent kui ta sooritatud kangelasteo austamise märgiks rivisoldatil kätt surus, tundis tagasihoidlik alluv, et «papa Joffre» on tubli ülemus.

Oli külm ja vihmane 1915. aasta märts. Prantsuse jalaväegi uppus porisse, rabeldes kaevikutest välja pärast järjekordset katset purustada Saksa kaitse Cham-

pagne'i lõigus, — katset, mis läks maksma suuri inimohvreid.

Liitlaste sääraste ebaõnnestumiste puhul oli mul soov iga kord veel ülemjuhatajalt eneselt seletust saada. Ta ei ütelnud iialgi ära ja määras oma käsundusohvitseri kaudu vastuvõtu tavaliselt mõnele varajasele hommikutunnile. Ta tõusis ikka kell kuus üles. Harjunud Venemaal asjatute ootamistega aega kaotama, olin ma alati imestanud, kui ülemjuhataja tagasihoidlikus vastuvõturuumis ei leidunud ühtegi jutulesoovijat. Käsundusohvitseril oli kohustus neid rangelt nimestiku järgi läbi lasta.

Nagu tavaliselt, rääkis Joffre, kulm kortsus, mulle möödunud lahingutest saadud muljetest:

«Nous les grattons peu à peu (Me sügame neid natuke),» ütles ta, «ja takistame seega Saksa jõudude ümberpaigutamist teie rindele. Uskuge, ma tean, kui väga palju see sõda vene rahvale maksma läheb, kuid ma kardan, et teie ei suuda hinnata neid kaotusi, mida meie ise kanname. Me kaotame nendes lahingutes oma rahva paremiku, ning ma näen, kuidas me pärast sõda rahvuskultuuri suhtes tohutu kuristiku ees seisame (ta kinnitas viimaseid sõnu oma jämedate käte žestiga). Kuid ma ei tea, millega see kuristik täidetakse. Mida kujutavad endast uued sugupõlved?»

Joffre ei jätnud iialgi kasutamata juhust, et Prantsuse armeele tema võimsat liitlast meenutada.

«Qui vive? (Seis! Kes tuleb?)» peatas mind eemalt tunnimees, kui ma pimedal ööl mööda hipodroomile tallatud teerada staabist tagasi tulin.

«La Russie! (Venemaa!)» vastasin ma kindlaksmääratud vastuse «Prantsusmaa» asemel alati.

Tunnimees võttis püssi laskevalmis ja andis käskluse: *«Avance au ralliement!* (Tule lähemale!)»

Kolme sammu kaugusel oli vaja öelda parool, milleks kaks-kolm korda nädalas, vaheldudes Prantsuse linnade nimetustega, oli kord «Moskva», kord «Vladivostok», kord «Rjasan», kord «Kaasan».

Tolsamal hommikul, kui Joffre valmistus ränkadest lahingutest tagasitulevale diviisile vastu minema, esi-

tasin ma talle telegrammi Przemyśli kindluse langemise kohta.

Ta haaras sellest õnnelikust juhusest kinni, et oma vägede meeleolu tõsta, ja tegi korralduse Vene vägede võidu pühitsemiseks kõikidele sõjaväelastele kindralist kuni soldatini (sealhulgas ka mulle kui prantsuse ratsioonile arvatule) anda veerand liitrit punast veini. Peale selle sain ma kutse ülemjuhatajat tema sõidul saata.

Prantslastele on muidugi tundmata meie sügisene ja kevadine teede lagunemine, meie läbipääsematud teeaugud, kuid pärast esimest sõjatalve olid isegi nende suurepärased maanteed purustatud ning kattunud kleepuva lubjase pori paksu kihiga. Peale selle andis rindele lähemalejõudmisest tunnistust suurtükipaukude kõmin.

Ja nüüd pöörab eesmine auto, millel lehvib väike kuldsete narmastega kolmevärviline lipuke, teelt kõrvale ja temast ronib raskelt välja pikas hallis peleriiniga sinelis Joffre.

Tibab vihma. Mööda kitsast teed tuleb meile pika lindina vastu Prantsuse jalaväge. Ta on juba uues hallikassinist värvi mundris ja sulab hästi ühte halli silmapiiriga ning lagedate väljade kohal rippuva tinahalli taevaga.

Joffre ei tahtnud vägesid rännakul häirida, sundides neid teelt kõrvale astuma, ja seetõttu jäi kolonn pärast esimese kahe roodu möödumist seisma ning rivistus tee äärde üles. Taaruva kõnnakuga, hoidudes nagu tavaliselt pisut vasaku külje poole, hakkas Joffre ise äsja lahingust tulnud soldatite ridu läbi käima. Aegajalt ta seisatas ja kummardus lahinguordenit sineli külge kinnitades esiteks autasustatu vasaku, siis parema õla poole, teda justkui emmates. See kuulus autasustamistseremoniaali juurde. Teistel soldatitel pigistas ta teda piki rivi saatvate roodukomandöride näpunäite järgi ainult kätt.

Selle lihtsuse pärast prantsuse soldatid Joffre'it hindasidki.

Mõned puhkusele lubatud diviisid olid juba korter-

bivakki asetunud ja ülemjuhataja vastuvõtmiseks lähedal olevatele põldudele üles rivistatud.

«*Vive la Russie!* (Elagu Venemaa!)» kuuldus lahingutes hõredaks jäänud prantsuse soldatite ridadest hüüdeid, kui ma, vene hall papaaha peas, piki rinnet sõitsin.

Sel päeval mängisid orkestrid «Marseljeesi» asemel Vene hümni.

Süda tahtis otse lõhkeda uhkustundest, et olen venelane.

VIIES PEATÜKK

SUURE ÜRITUSE LÄBIVIIMISEL

Mõnel kirjanikul õnnestub oma eluajal kirjutada ainult üks hea raamat. Paljudele inimestele langeb osaks läbi viia ainult üks oma kodumaale tähtis ja kasulik üritus.

Niisuguseks ürituseks oli mulle Esimese maailmasõja ajal Prantsusmaalt Vene armee jaoks varustuse hankimine. Peale selle sai temast kogu mu edasise elu lähtepunkt.

See üritus sai mulle osaks, nagu ikka kõige sagedamini juhtub, täiesti lihtsalt ja ootamatult.

29. detsembril 1914. aastal, ühel varajasel külmal hommikul, astus Chantilly's minu improviseeritud staapi, mis oli ühtlasi ka korteriks, sinelisse mähitud prantsuse sandarm ja, nagu tavaliselt, ulatas mulle õise posti. Peale igapäevase ning vähehuvitava telegrammi ühes kokkuvõttega Vene rinde olukorrast oli ametlikus ümbrikus pikk šifreeritud telegramm, mis oli tulnud meie Peakorterist ja Izvolski kaudu mulle edasi saadetud.

Kohe pärast esimeste sõnade dešifreerimist — «Andke edasi Ignatjevile, ettekandmiseks Joffre'ile» — muutusin ma tähelepanelikuks. Kuid pidin kaua taluma šifreerija kirjutusmasina klõbinat, enne kui jõudsin selle palju-sõnalise, targa dokumendi tuumani: üksnes diplomaadid, kes hoolsasti otsivad põhilise mõtte igasuguseid hoolika maskeerimise viise, võisid kulutada nii palju

sõnu, et õigustada rasket seisukorda, millesse Vene armeed rindel olid sattunud. Peasüü veeretati liitlastele: sakslased, näe, ei lakka oma jõudusid Läänerindelt Idarindele ümber paigutamast, kuid mis jõud need olid ja milline oli nende koosseis, seda telegrammi autorid mõistagi ei märkinud, ning ma võisin veel kord veenduda, et minu ettekanded vägede ümberpaigutamiste kohta olid jäetud arvesse võtmata. Kolmandal leheküljel selgusid viimaks tõelised põhjused, miks Vene armeedel on võimatu pealetungile minna: suurtükimürskude ettenägematu kulu ja püsside puudus, s. t. puudus kõigest sellest, mille poolest — Vene kõrgema ülemjuhataja arvamuse järgi — «liitlased on nii rikkad». Vene armeed võivad «osaliselt pealetungile üle minna», kuid selleks on vaja liitlaste poolt viivitamatut materiaalset abi.

Selle telegrammi koopia oli saadetud ka lord Kitchener'ile Londonisse.

Joffre võttis mind, nagu tavaliselt, aega viitmata vastu ja vajus pärast mu ettekande ärakuulamist mõttesse.

«Väsisite teie aga ruttu ära!» ütles ta pärast minutilist pausi. «Ma ei näe, millega me võiksime teid abistada. Kas mäletate, juba pärast Marne'i kõnelesin ma teiega suurtükimürskude uskumatust kulust ning juba siis hoiatasin suurvürsti selle eest. Me alles alustasime oma tööstuse mobiliseerimist ja ootame ise päevast päeva endi tagavarade täienemist. Aga püsse võibolla leidub. Sõitke, mu kallis kolonel, Pariisi. *Voyez vous même* (Vaadake ise järele). Annan lubaduse, et toetan teid.»

Ma teadsin, et vanamees asjata sõnu ei tee, kuid ikkagi ei võinud oletada, et just see «toetus» saabki mu peamiseks toeks minu edaspidises töös Prantsusmaal.

Vene ülemjuhataja Nikolai Nikolajevitši telegramm avas oma udususest hoolimata esimest korda mu silmad meie armee tõeliselt traagilisele seisukorrale. Kui Prantsuse jalaväel õnnestub traattõketest läbi tungida alles pärast nende eelnevat purustamist mitmetunnilise suurtükitulega, siis mida suudavad meie soldatid mürs-

kude puudumise korral teha! Saksa raadio ei lakanud andmast teateid venelaste rünnakute kohta, mis olid kohutavate kaotustega tagasi löödud.

«Tal oli meist, soldatitest, kahju!» kõnelesid mandžuurlased Kuropatkinist. Kuid Nikolai Nikolajevitšil muidugi ei tule mõttesse kaotustega arvestada. Ta on juba jõudnud frontaalsete rünnakutega Galiitsias magama panna Vene kaardiväe paremiku, nüüd aga hakkab purustamata traattõketes hävitama meie kalleid Siberi kütte. Oli pisarateni solvav meenutada, kuidas mind kunagi pahandas Žilinski seletus suurtükimürskude rahuaegsest väikesest komplektist. «Nendel on nii,» ütles ta prantslaste kohta, «meil aga naa.»

Rakendan kogu oma jõu — seda aga on mul väga palju —, kuid parandan selle asja. Kas või maa alt toon mürsud välja ja saadan need Venemaale.

Olla sõjas kõrvalise vaatleja osas rõhus mind lõpmatult; näis, et kogu mu eluaja kestel pole ülemus mind ära kasutanud, et ma pole oma energiale rakendamist leidnud.

Nüüd, sellest ülemusest kaugel, avanes mul juhus oma armee jaoks kasulikult rakendada kõiki oma teadmisi, kõiki sõja esimeste nädalate kestel omandatud kogemusi.

Inimesed on ju rinnetel lumme suremas, mina aga istun tagalas. Õigustan end oma südametunnistuse ees ega hooli enesest. Viin läbi niisuguse ürituse, et see pälvib «aitäh» igalt rünnakusse minevalt vene soldatilt.

Just säärases meeleolus kihutasin ma sel meeldejääval päeval oma «Rolls Royce'iga» Pariisi.

Seal pidi algama uus elu, mis avas mulle tundmatu, uue maailma — andekate inseneride, arglike ametnike, ausate töömeeste, osavate altkäemaksuvõtjate, printsiibitute saamahimuliste tegelinskite ja kapitalismi poolt poputatud tõeliste parasiitide — komisjonäride — maailma.

Neil aastail omandasin ma need elukogemused, mis aitasid mul tulevikus, eriti ühe öö kriitilistel tundidel, millest ma jutustan hiljem, otsustada, kummale poole

minna: kas jääda oma rahvaga — või «erapooletuna» sattuda ühte kilda «saamarüütlitega».

Juba esimestest sammudest peale kohtasin ma näiliselt ületamatuid raskusi. Vähe sellest, et minu käsutuses polnud varem määratud krediite, — ei olnud ka olemas organit, millele Vene armee varustamise organiseerimine oleks ülesandeks tehtud.

Pärast kestvat kirjavahetust, alles 1916. aasta lõpul, lubas sõjaminister mul organiseerida Erilise Varumiskomitee, mis muide jäigi tsaarivalitsuse poolt kinnitamata.

Kuid sõja igapäevased vajadused nõudsid vastutusrikkaid otsuseid. Kuude viisi ei saanud ma mitmesugustelt ametkondadelt oma järelepärimistele vastust. Omal vastutusel ja riisikol otsustasin ma palju asju, mis vormiliselt ei kuulunud minu kompetentsi. See muidugi oli võimupiiridest «üleastumine» ja selle eest oleks mind võidud vastutusele võtta. Kuid teist väljapääsu ei olnud. Oma täielikust vastutusest teadlik olles tegin ma ürituse huvides iseseisvalt otsuseid.

Püüdes objektiivne olla, proovis vana Palitsõn oma raportis Nikolai II-le minu tegevuse kohta mõne heakskiitva sõna öelda.

See raport oli kirjutatud 31. jaanuaril 1917. aastal. Venemaal olid juba valmimas revolutsioonilised sündmused.

See Nikolai II-le «kõige truualamlikumalt esitatud» raport oli alles teel, kuid osutus juba mitte kellelegi vajalikuks paberilipakaks.

Juba esimestest kõnelustest saatkonnas sain teada, et Prantsuse valitsus ehk, nagu me teda telegrammides nimetasime, «Фрапра» (firmade ja asutuste lühendatud nimetused hakkasid siis just moodi minema) oli rekvireerinud need mõned autod ja lennukid, mis me olime Prantsusmaalt veel rahuajal tellinud; neid polnud enam võimalik Venemaale saata, ja Oznobišini ning Izvolski töö lõppes ses asjas Prantsuse ministeeriumide ja Peterburi kantseleidega peetud asjatu kirjavahetusega. (Muuseas, ma pole iialgi saanud leppida «Peterburi» ümberristimisega «Petrogradiks». Nagu teada, muutis sakslaste üle võidu saavutamise otstarbel

küllalt palju venelasi oma saksapärased perekonnanimed venepärasteks, ja kuigi kindral Zoege von Manteuffel'ist sai Nikolajev — germanofiilide, peamiselt aga saksa spioonide arv Venemaal ei vähenenud.)

Sain aru, et pole mõtet varustusalast tööd sedaviisi jätkata, et tarvis on mõnesuguseid teisi teid leida.

Esialgu olid mu ainsateks venelastest kaastöölisteks Venemaalt juhuslikult komandeeritud vana tuttav suurtükiväekapten Kostevitš ja Inseneriväe Peavalitsuse poolt kohalesaadetud vastuvõtja polkovnik Antonov.

Poliitiline olukord Pariisis oli mulle soodne. Bordeaux'st tagasipöördunud valitsus ja parlament ei olnud veel «end sisse töötanud» ja, olles sõja esimeste nädalatega tugevasti ära hirmutatud, alistusid äärmise aukartusega Joffre'i kõikidele nõudmistele. Seda oli mulle just tarvis: polnud mõtet aega kaotada, ministeeriumide uksed avanesid mulle iseenesest.

«On ne refuse rien au colonel Ignatieff. C'est l'enfant chéri du G. Q. G. (Polkovnik Ignatjevile on võimatu millestki ära ütelda, ta on Peakorteri lemmiklaps),» kõneldi minust Pariisis.

Et seda «lemmiklapse» seisundit säilitada, oli tarvis *Grand QG*'st mitte eemale jääda, kattes peadpööritava kiirusega iga päev nelikümmend viis kilomeetrit — vahemaa Pariisist Chantilly'ni, kus ma tavaliselt tööpäeva lõpu mööda saatsin. Iga sõit, kaasa arvatud ka seisakud sisse- ja väljasõitmisel, ei kestnud rohkem kui tund aega, kuid mitte alati ei läinud nad ilma vahejuhtumiteta.

Istun autojuht Latisot' kõrval ja heidan vahetevahel pilgu kiirusemõõtja osutile: see on üle saja jõudnud ja kõigub saja kahekümne viie ümber. Auto kihutab tahutud kividega kaetud libedat teed mööda allapoole, õgides viimaseid veel Pariisini jäävaid kilomeetreid. Äkki näib mulle, et mingi must rattataoline ese hüppab viuhti üle liuskjate kallastega kraavi, mis eraldab kitsast teed Bourget' aerodroomist. Ratas veereb mööda rohelist piljardsiledat välja, jõudes meie autost ette, ent sealsamas näen, kuidas juhiistmel end püstakile ajanud Latisot hoiab roolirattast kramplikult kinni, pöörates seda kõigest jõust vasakule. Kuid raske masin

veereb kiiresti edasi, järk-järgult käiku aeglustades kaldub kergelt paremale ja lõpuks peatub. Latisot on pingutuse tõttu näost punane ja vait ning mul läheb vaevu korda temalt teada saada, et meid võib-olla poleks enam elavate kirjas olnud, kui ta oleks puudutanud pidurit. Ta jooksis väljale parempoolse esiratta väliskummi otsima.

Joffre'i poolt mulle osutatud toetus aitas lahendada sõjatööstuse ees seisvatest probleemidest ühe tähtsaima: vajalike inseneride ja kvalifitseeritud töölis te rindelt tagasitoomise. Sõja esimestel päevadel läbiviidud massiline mobilisatsioon oli halvanud isegi selle suhteliselt nõrga sõjatööstuse, mida Prantsusmaa rahuajal omas. Juba sõjakuulutamise päevast alates käis mulle peale meie vanemvastuvõtja Schneider-Creusot' tehases — polkovnik Bordelius: ta anus muretseda luba jätkata esimese peaaegu juba valmis 11-tollise vene välimortiiri treimist. See oli väärtuslik uudisrelv, kuid Prantsuse suurtükivägi ei tundnud tol ajal selle vastu huvi.

Vene sõjatööstuse nõrkuse ja võib-olla ka mõnede isikute materiaalse huvitatuse tõttu, kes risustasid Vene Suurtükiväe Peavalitsust, anti nende eneste poolt koostatud relvastusprogrammid teostamiseks üle mitte Vene, vaid välismaa tehastele.

Bordeliusele oli tööde lõpetamiseks tarvis ainult 23 töölist; ma muretsesin need mitte ilma vaevata ja hiljem ei kahetsenud seda: mortiirid olid tarvilikud.

Ajaks, mil ma Pariisi tagasi pöördusin, s. o. 1914. aasta detsembriks, oli olukord Prantsuse tehastes juba paranenud. Tööstuse mobilisatsioon, mis polnud sõjaplaanis ette nähtud, teostus pärast Marne'i lahingut kiires tempos. Mürskude tootmine kasvas iga päevaga, jättes endised normid kaugele seljataha. Kuid sealjuures tuli prantslastel omaenda rinde üha kasvava vajaduse rahuldamiseks loobuda paljudest rahuaja tehnilistest tingimustest. Presside puuduse tõttu läksid nad isegi niisugusele riisikole nagu mürskude taotud kerede asendamine puuritutega.

Sõjaga pealesunnitud lihtsustatud valmistamisviisi tulemuseks olid rindel suurtükitorude enneaegsed lõh-

kemised, mis tõid enesega kaasa kaotusi suurtükiväe isikulises koosseisus (püssirohulaengust tekkinud tuli, tungides läbi mürsu urbse põhja, sütitas meliniidi, millega mürsk oli täidetud).

«*Que faire*! Mis seal parata! Parem riskeerida mõne suurtükiväelase eluga, kui viia jalavägi mürskudega purustamata traattõketele. Kaotused on siis ju sada korda suuremad!»

Oli selge, et prantslased küll hilja, kuid ikkagi on aru pähe võtnud ja äärmised abinõud suurtükitule võimsuse tugevdamiseks kõige lühema aja jooksul läbi viinud.

Suurtükiväe Valitsuse ülem kindral Baquet, sihvakas, pika kasvuga, hallijuukseline vanamees, võttis mind üsna jahedalt vastu. Ta oli tegelnud kroonuarsenalide ja -tehastega, tööstuse mobiliseerimisel oli tal tulnud kaubelda mingisuguste tundmatute eraisikutega, sõlmida lepinguid tehaseomanikega, nõuda talle pöörastena näivaid pangagarantiisid, leida tööjõudu, kõikide jõupingutuste tulemusena aga saada kord Grand QG'lt, kord sõjaministrilt relvastuse aeglase tootmise eest peaaegu iga päev peapesu.

Minu ilmumine uute Vene nõudmistega ei võinud loomulikult talle erilist heameelt valmistada, ja et minust lahti saada, tegi ta mulle ettepaneku, et osutab meile kõigepealt kurikuulsat *concours technique* (tehnilist abi). Venemaa maksis oma tehnilise mahajäämuse eest ammust ajast kallilt, olles välismaa tööstusele magusaks suutäieks: ilma kapitalide kulutamiseta, üksnes uusimate tootmismeetodite ja tehniliste jooniste patentide müügiga, mis kandiski kõlavat nimetust «tehniline abi», võis Vene tehastelt hästi teenida.

«Tehniline abi» oli üks kõige kindlamaid vahendeid, et Venemaa muuta kolooniaks ja välismaa spionaažile tõhusaks toeks. Selles suhtes purustasid sakslased juba enne Esimest maailmasõda kahtlemata kõik rekordid.

Baquet' ettepanekut ei tarvitsenud siiski alahinnata: traagiline seisukord, millesse Vene armeed olid sattunud, nõudis kiirete abinõude rakendamist, pealegi kuna seal Kostevitši sõnade järgi, kes hiljuti Venemaalt saabus, veel mingist tööstuse mobilisatsioonist ei mõeldud.

Üheks peamiseks raskuseks selle küsimuse lahendamisel oli umbusaldus, millega tsaarirežiim omaenese riigi elanikesse ja isegi eratööstusitesse suhtus. Kõik käis vanu radu, ja Sõjaministeeriumi peavalitsustes olid ka kõik soojadele ametikohtadele kindlalt sisse kaevunud. Ei suutnud kõike uskuda, ja tahtmatult tekkis soov mürskude puudust seletada ainult meie nõrgalt arenenud metallurgiatööstusega, millest, nii häbistav kui see ka oli, ma omasin kõige ebaselgemat kujutlust. Kuigi akadeemias saadud teadmised polnud veel haihtunud, olid need igal juhul vananenud: vene ajalehed, mida ma lugesin, rahvamajanduse küsimusi peaaegu ei puudutanud, tehnilisi ajakirju ma aga lihtsalt ei lugenud.

Tööd «pimesi» alustada oli võimatu, ja nagu igal sõjaväelasel, nii tekkis ka minul soov luuret teostada. Venemaale hakkasid peagi lendama minu telegraafilised järelepärimised, mida ma koos Kostevitšiga redigeerisin, meie tarviduste kohta, sest sõna «mürsud», millest oli Nikolai Nikolajevitši telegrammis juttu, vajas dešifreerimist. Suure vaevaga ja korduvate küsitluste abil, millele vastused saabusid mitte varem kui kaheksa või kümne päeva pärast, õnnestus mul välja selgitada, et esmajoones peab liitlaste abi avalduma mitte mürskude, vaid suurtüki-täispadrunite saatmises koos süütajate, püssirohu, padrunikestade ja lõhkeainega.

See juba oli suur üritus, ja seda keerukam, et meetrisüsteemis arvestatud välismaa-kaliibrid ei ühtinud vene kaliibritega, mida arvutati tollides ja liinides. Säärane mittevastavus valmistas mulle palju tüli.

Meie tarviduste väljaselgitamine, nii imelik kui see ka on, moodustas kogu sõja kestel ühe kõige suurema raskuse. Kulutasin palju aega, kuni ise aru sain, et selle pika vaikimise põhjus ei seisnud mitte ainult bürokratismis ja meie peavalitsuste aeglases töötempos, vaid sõltus nende ja välismaa tööstuse vastastikuste suhete keerukast struktuurist. Igasugune vihje välismaale antavate sõjaliste tellimuste riiklikule monopoliseerimisele, mis oli tingitud sõjalistest vajadustest, häiris Tsaari-Venemaal põliselt kehtinud töösüsteemi, mis põhines tegevusel välismaa firmade Peterburis asuvate esindajate ja vahendajate kaudu. Need

härrad aga olid — kahjuks! — paljude kõrgete ametnikkude südamele armsad.

Vene tagala kuritegelik suhtumine Vene armeede tarvidustesse ilmnes mulle juba nendel nõupidamistel, mida õnnestus kindral Baquet' kaasabil Pariisis kokku kutsuda. Need olid Prantsuse suurtükiväe ja erametallurgia- ning erakeemiatööstuse esindajad; mõned neist olid enne sõda töötanud Venemaal, peamiselt Donetsi kivisöebasseinis.

«Äratab imestust,» ütlesid nõupidamisest osavõtjad, «et te kaasabi saamiseks meie poole pöördute. Juba teie Petrogradi tehased üksi ületavad oma võimsuselt mitu korda kogu Pariisi rajooni. Kui te oma tööstuslike ressursside kasutamise alal ainult kas või mõningadki abinõud tarvitusele võtaksite, siis jätaksite meid enesest kaugele maha.»

Kokkuleppel Baquet'ga otsustati, et Venemaale komandeeritakse kiiresti väike komisjon, mis moodustati parimatest mobiliseeritud tehnikutest major Piaux' juhtimisel, eesmärgiga — tutvustada meie Suurtükiväe Peavalitsust Prantsusmaa mürskude kiirendatud tootmise meetoditega. Ajaga maksvusele pääsenud tavadest hoolimata toimus tehnilise abi andmine Vene riigikassa poolt kulu kandmata ja Prantsuse erafirmade huvitatuseta.

Ent tulemus oli vilets. Petrogradi saabumisel paigutati prantslased võõrastemaja asemel kesklinnast väga kaugel asuvatesse Grenaderikasarmutesse. Suurtükiväe Peavalitsuse ülem suurvürst Sergei Mihhailovitš aga keeldus kategooriliselt neid vastu võtmast. Mõne aja pärast — et palumata nõuandiatest vabaneda — anti nad erukindral Vankovi käsutusse. Sellel mulle salapäraseks jäänud isikul õnnestus moodustada trust Moskva kaupmeestest ja tööstureist; nendele anti luba riigikaitse tööst osa võtta ainult seetõttu, et Riigiduuma sõjaline komisjon tsaariametnikele survet avaldas.

Minu esialgse projekti — nõupidamisele kaasa tõmmata kõik suuremad Prantsuse firmad — ajas nurja sõjatööstuse monopolist Schneider-Creusot, Saksa Krupp'i ja Inglise Vickers'i konkurent. See firma

pidas end «riigiks riigis» ning tal olid Peterburi kõrgemates ringkondades omad erilised, üsna salapärased, kuid kindlad sidemed. Talle näis allpool oma väärikust istuda ühe laua taha teiste, nõrgemate kaasvendadega. Tuli tema direktoritega tutvuda erinõupidamisel, mis kutsuti kokku firma juhatuse luksuslikult sisustatud asukohas Rue d'Anjou'l.

Nii solvav kui mulle ka oli nende kiskjate lõugade vahele minna, kuid konkreetseid läbirääkimisi suurtükipadrunite rutulise valmistamise kohta tuli ikkagi just nendega alustada.

«Sergei,» nagu mu uus «korrespondent», suurvürst Sergei Mihhailovitš, oma telegrammidele alla kirjutas, oli sunnitud heaks kiitma minu ettepaneku anda tellimus 2 300 000 kolmetollisele suurtükipadrunile — firma Schneiderile.

Sergei asus minu suhtes juba esimestest päevadest peale raskesti mõistetavale vaenulikule positsioonile. Alles hiljem selgus, et minu vahelesegamine oli rikkunud tema poolt kehtima pandud korda — vahetut suhtlemist välismaa firmade Petrogradis asuvate esindajate kaudu.

Sergeile vastuvaidlemistest ja tema hulgalistest mitte millegagi põhjendatud keeldumistest — meie tellimused Prantsuse valitsuse abil ära anda — laskusid energilisel Kostevitšil käed rüppe. Me tundsime end nagu läbitungimatus metsas ja me polnud suutelised seletama seda usaldamatust, mida õhkus Sergei Mihhailovitši mürgistest telegrammilistest vastustest. Pealegi saabusid need kõik suure hilinemisega.

Mõnesugust valgust õnnestus sellesse asjasse tuua alles mitme kuu pärast. Schneideri firmaga sõlmitud lepingu pikendamiseks luba mitte saades ütles Fournier mulle:

«Ah jaa, täna on reede, vastuse saate te esmaspäeval.»

Ma peaaegu ei pööranud sellele tähelepanu ja kirjutasin Sergeilt tõepoolest teisipäeva hommikul saadud vastuse juhuse arvele, ent kui samasugune juhus kordus veel kolm-neli nädalat hiljem, palusin, et

Fournier mulle «esmaspäevade» saladuse ära seletaks.

«Laupäeviti mängib Raguzo Kšesinskaja palees kaarte,» seletas Fournier mulle poolihääli.

Raguzo-Sušťševskiga, Schneideri esindajaga Venemaal, ei olnud ma tuttav, kuid mulle meenus, et noorpõlves olin ma seda suurtükiväe tehingutel end täissöönud poola mõisnikku pahatihti näinud balletietendustel Maria Teatris esimeses reas. Tol ajal ei võinud ma muidugi aimata, et tema balletiharrastus seletus samuti poolatari ja Romanovite perekonna akrediteeritud armukese — priimabaleriin Kšesinskaja lavale ilmumisega.

Sääraste intriigide pärast julgust kaotada ei tarvitsenud. Pilt mustade papaahadega Siberi küttidest, kes suurtükiväe toetuseta rünnakule läksid, seisis ikka mu silmade ees. Vene sõjaväe-ametkonna organid ei kujutlenud üldse neid raskusi, millega sõja ajal isegi suured firmad tellimuste täitmisel kokku põrkasid. Leppetrahvid hangete tähtaja hilinemise eest olid lainud rahuaja mälestuste valdkonda. Tehased ei saanud ilma Prantsuse valitsuse kaasabita töötada, mina aga ei saanud tellimusi anda ilma oma tööd sellesama valitsusega kooskõlastamata. See sai mulle selgeks juba esimestest läbirääkimistest firma Schneideriga.

Meie tellimustele valmistas erilist raskust Vene ja Prantsuse tehniliste tingimuste kooskõlastamine.

Üks andekas insener on väärt sadu andetuid, üks tubli töömees võib eduga asendada tervelt kümmet. Niisuguseks abiliseks mu töö tehnilises lõigus oli kõige raskematel esimestel päevadel Mihhail Mihhailovitš Kostevitš. Ainult tänu temale võisin ma suurtükiväe varustamise küsimuse surnud punktist ära nihutada ja kogu selles mulle uues tegevuses pinda jalge all tunda.

Tehnilisi teadmisi tuli omandada otse tööprotsessis, ja korduvalt meenutasin ma tänulikult oma vanemaid ning õpetajaid, kes lapsepõlvest alates istutasid minusse küll piiratud, kuid tõsiseid mõisteid füüsikast, mehaanikast ja keemiast.

Esimeseks ja kõige suuremaks kitsaskohaks osutus Prantsusmaal vene tüüpi süütajate valmistamine.

«Parem on hea vaenlane,» ütleb prantsuse vanasõna. Kui tehnilised täiustused ei võta arvesse tootmisprotsessi, toovad nad tihtipeale kasu asemel kahju, komplitseerides tööd ja peatades tehasetoodangu massilist väljalaskmist.

Mitte keegi ei julge Vene suurtükiväge rängalt süüdistada, mitte kellelegi ei tule pähe endisele Vene Suurtükiväe Komiteele teha etteheiteid tehnikaalaste teadmiste kõrge taseme saavutanud spetsialistide puudumise pärast. Selle teadusliku asutuse paljude liikmete nimed ja teosed on jäänud ülemaailmse keemia ning relvatööstuse ühisvaraks.

Kuid Vene Suurtükiväe Komitee nõuete rahuldamiseks oleks tarvis olnud mitte üksnes spetsiaalseid seadmeid, spetsiaalseid terasesorte, vaid ka kinnipidamist säärastest minimaalsetest tolerantsidest[1], mis olid sõja ajal masstootmise juures teostamatud.

Juhtus vahel, et Mihhail Mihhailovitš oma veesaabastes, mida ta pole juba mitu päeva jalast ära võtnud, heidab minu salongis roosale siidist diivanile sirakile ja mõtleb kaua, kaua. Öö. Ümberringi magavad kõik. Kostevitši halvasti raseeritud ning inetul näol lasub vaimsest tööst ja magamata öödest tekkinud liigväsimuse pitser. Sergeilt telegraafi teel järele pärida — tähendab oma tubli kaks nädalat oodata, kuni saabub vastus. Lubada vene sütikute asemel prantsuse tüüpi süütajaid — see tähendab muuta mürsu raskuspunkt, võtta meie suurtükilt ära temale omased suurepärased ballistilised omadused ja peaaegu et asendada isegi lasketabelid. Seda asendamist mitte lubada — see tähendab Sergei ülesandeid üldse mitte täita, kes teatas, et «meid võivad huvitada ainult suurtüki-täispadrunite hanked».

Otsustame mürsu enese joonist muuta vastavalt prantsuse süütajale ja paluda Prantsuse suurtükiväetehnika kuulsust, tuntud «75-millimeetrise välisuur-

---

[1] Tolerants — vahe suurima ja väikseima piirimõõtme vahel. *Tõlk.*

tüki» üht loojat kindral Saint-Claire de Ville'i, meile sellekohane projekt välja töötada.

Juhuslikult asetses peremehel, peene kasvatuse saanud vana kooli kindralil, suurel kirjutuslaual terve seeria kõige mitmekesisemat tüüpi süütajaid. Sel ajal kui mina meie visiidi põhjust seletasin, hakkas Kostevitš ilma igasuguse tseremooniata neid süütajaid uurima, neid kätte võttes ja üksteise järel kõrvale pannes. «*S'est bon* (see on hea).» — «*S'est mauvais* (see on halb),» tegi ta kohutava venepärase häälduamisviisiga prantsuse keeles kõigutamatuid otsuseid.

Hämmastus, mida kindrali nägu esimesel hetkel väljendas, asendus esiteks uudishimuga, varsti aga ehtsa vaimustusega.

Tehnika tundmine võitis kõik viisakuse konventsionaalsused. Saint-Claire'il tekkis liitlasriigi suurtükiväe esindaja vastu säärane lugupidamine, et ta viibimata nõustus meile mürskude projekti välja töötama — ja muidugi tasuta. Üheaegselt tehti meie ülesandel samasuguseid projekte ka Prantsuse suurtükiväe ja Schneideri firma enese poolt. Nüüd jäi üle ainult kannatlikult oodata ja päevi lugeda, millal valmib mürskude esimene proovipartii ja toimub proovilaskmine Schneideri õppepolügoonil Havre'is.

Sellel pidulikul päeval, mis oli kogu meie esimeste nädalate töö krooniks, saabus enne õhtut Peterburist ootamatult telegramm käsuga, et Kostevitš viibimata Venemaale sõidaks.

See, muide, langes tema enese sooviga kokku.

Juba mitu päeva enne seda käis Kostevitš mulle asjatult peale, et saadaksime Sergeile järgmise telegrammi:

«Olles veendunud, et liitlasriigis Prantsusmaal on võimatu leida kõiki Vene armee eluliste tarviduste rahuldamiseks vajalikke vahendeid, tegime meie (s. o. mina ja Kostevitš) teile ettepaneku selleks kasutada erapooletut Hispaaniat (relvatööstus, värvilised metallid), kuid saime teilt *full-stop* (selle ingliskeelse sõna all mõistis pisut jõhker Kostevitš, kes oli lühikest aega Londonis elanud, eitavat vastust). Suundusime Šveitsi — saime *full-stop*, proovisime suuna

võtta erapooletule Itaaliale — saime *full-stop*. Kas poleks aeg Venemaale tagasi pöörduda?»

Kostevitši ärasõidu tõttu tuli proovipartii tehnilist vastuvõtmist toimetada sõjaväelisel agendil. Kindralstaabi ohvitser, varustatud spikriga, mille tema jaoks oli koostanud suurtükiväelane, seisis polügoonil ja märkis tabamusi mitmesugustelt distantsidelt, kaevas liiva seest granaate välja, loendas pärast seda nende kilde, asetades neid mõõtmete suuruse järgi laiali, — ühe sõnaga, täitis tehnilise komisjoni kohustusi, mis koosnes, tõsi küll, ainult ühest isikust. Tulemused ületasid kõik ootused, ja prantsuse tüüpi granaadid õigustasid end mitte ainult katsepolügoonil Havre'is, vaid ka kaugetel Galiitsia väljadel.

Tehnilise vastuvõtmise lõpetanud, kihutas toosama kindralstaabi ohvitser öösel lumetormis saja viiekümne kilomeetri kaugusel asuvasse Chantilly'sse, koostama telegrammi rindel päeva kestel kindlakstehtud Saksa diviiside kohta.

Vaevalt olin toime tulnud tehniliste raskustega, kui minu ette kerkis niisama keerukas küsimus — tellimuste finantseerimine. Schneider teatas kindlalt, et enne avansi saamist ei kavatse ta mürskude peale antud tellimuse täitmisele asuda. Niisugune oli Vene tellimuste kohta kehtestatud kord.

Mind pahandas säärane ultimaatum: mu tookordses naiivsuses näis mulle, et kõik peavad mõtlema nõnda nagu mina, pidades iga kaotatud päeva ning tundi raskeks kuriteoks rinde ees.

Esialgsete ligikaudsete arvutuste järgi oli avansiks tarvis kiiresti leida umbes kakskümmend miljonit. Alguses panid mind need kuue, isegi seitsme nulliga numbrid peaaegu võpatama. Ent inimene harjub kõigega, ja tšekid, mida mul tuli sõja vältel anda kahe miljardi kolmesaja miljoni suuruses kogusummas, ei hämmeldanud mind enam. Ma teadsin, et nad lähevad asja jaoks, ma olin rahulik, sest frankides tšekke alla kirjutades ei andnud ma Venemaalt mitte ühtki rubla ega sidunud teda mingisuguste lühiajaliste kohustustega.

Prantslastel oli õigus, kui nad hiljem mulle «Prantsusmaale kõige kallimaks läinud vene inimese» reputatsiooni lõid.

Igal kapitalistlikul maal olid tol ajal suuremate ürituste finantseerimiseks omad kogemused, mis osaliselt peegeldasid tema iseloomustavaid omadusi.

Kui pakkusite näiteks mõnele suuremale Vene pangale mingit äärmiselt kasulikku, kuid kapitali nõudvat tehingut, siis pidite oma projekti esitama ülemaailmses ulatuses ülespuhutuna, mis tõotas anda miljardeid kasumit.

Kui te sellesama pakkumisega sõitsite Berliini, siis oleks teie projekt pidanud ette nägema rangelt kalkuleeritud teostamistähtajad, kogu tehnika üksikasjalise väljatöötamise, selleks et üksnes juba selle puhtkabinetliku tööga tõestada teie poolt esitatava projekti tõsidust.

Aga kui te viimaks otsustasite pöörduda ehtsa tõsise pankuri poole, kelleks tol ajal oli Pariis, siis oleksite te kindluse mõttes pidanud esiteks Brüsselisse sõitma ja seal enesele mõnelt belglaselt kas või ainult põhimõttelise heakskiitmise saavutama. Ilmudes sellega Prantsuse panka, poleks teil tarvis olnud kõiki oma kaarte avada, «nullidega» heidutada, kümne aasta pärast suurt vahekasu tõotada, vaid lihtsalt küsida esialgselt vajalik summa oma tegevuse alustamiseks ja tõestada, et on võimalus teenida kas või mõned krossid, kuid kõige lühema aja jooksul. Kui prantsuse kapitalist on andnud esimesed frangid, ei ole ta suuteline neid kaotatuks pidama — *il courra après son argent* (ta hakkab oma raha pärast muretsema) ega lase teil iialgi hukkuda. Mitte nii kergesti süttiva belglase kui tõsise ärimehe arvamus on teile kõige paremaks soovituseks.

Mulle polnud belglast tarvis, sest ma astusin Prantsuse rahandusministri, hallijuukselise küürus vanamehe Ribot' kabinetti Joffre'i enese salajase, kuid soliidse soovituskirjaga.

Ribot oli üks kogenud lootse kolmanda vabariigi

valitsuslaeval, mis nii tihti vahetas kapteneid laveerimiseks keset veealuseid parlamendikarisid.

«Schneider on täiesti usaldatav firma,» ütles minister mulle, «avanssi võib talle anda, kuid me peaksime teiega aegsasti kindlaks määrama mingisuguse üldise korra, kuidas te enese peale võetud asju ajate. Te ju teate, et Prantsuse armee vajab absoluutselt kõike, ja eratehastes leiduvate sõjaliste materjalide rekvireerimise üle kaevata, nagu teie suursaadik teeb, on lihtsalt ebasünnis. Palved litsentside saamiseks lähtuvad peamiselt meie endi tööstrite huvidest, kes püüavad Vene tellimustest rohkem tulu saada. Kas mäletate vaevaga summutatud skandaale ühenduses teie sõjaeelsete lennuväe-alaste tellimustega, mis olid seotud kurikuulsa härra Rebikovi tegevusega? Niisugust hindade ažiotaaži [1] tööstusturul, niisugust meie oma armee huvide riivamist ei saa me sõja ajal lubada. Kui kindral Joffre peab võimalikuks osa sõjalisi materjale Venemaale loovutada — selleks on tal õigus. Rahalise külje kohta aga võime alati kokku leppida.»

Prantsuse armee relvastuse materjalosa lihtne üleandmine ei saanud meid muidugi rahuldada kas või üksnes erinevuse tõttu suurtükkide ja mürskude kaliibrites ning tüüpides, ja seepärast tegin ma ettepaneku, et Schneideriga sõlmitava otsese lepingu asemel põhineks tellimus minu ja kindral Baquet' vahelisel konventsioonil: Prantsuse valitsus võtab enesele kohustuse meie tellimuse täitmist firmal mitte ainult kergendada, vaid ka valmistoodangu vastuvõtmist tagada, et vabastada Venemaad oma kvalifitseeritud inseneride-vastuvõtjate saatmisest välismaale. Need olid meile, nagu mulle näis, kallim kui kuld.

Ribot nõustus ja tegi minu täbara seisukorra «kergendamiseks» ise ettepaneku avada Banque de France'is minu nimel jooksev konto nendele summadele, mida ma vajan makseteks lepingu järgi. Banque de

---

[1] Ažiotaaž (e. agiospekulatsioon) — raha või väärtpaberite hindade kõikumisele rajatud sahkerdamine. *Tõlk.*

France, mille Rothschildide perekond Bonaparte'i toetamiseks oli asutanud, kasutas temale juba siis antud autonoomiat küll vormiliselt edasi, kuid tegelikult oli ta siiski riigipank, kõige kindlam organism kõigist, millele kolmandas vabariigis võis toetuda.

Ribot'ga peetud läbirääkimistel selgus, et jooksev konto Riigipangas kohustab mind rahalisi asju ajama ainult selle pangaga, lubamata erapankade vahelesegamist Vene tellimuste asjadesse, kohustab kogu mu tööd allutama küll salajasele, kuid rangele Prantsuse riiklikule kontrollile.

Ma särasin rõõmust. Kostevitš jagas mu vaimustust, ning üheskoos esitasime me telegrammis Sergeile Vene sõjaliste tellimuste läbiviimise kohta äsja kindlaksmääratud korra. Kuid Venemaalt me sellele vastust ei saanud.

Esimene avanss Schneiderile — kakskümmend miljonit franki — oli selleks «väikeseks sõrmeks», mis pidi tagama terve käe: tol ajal, kui Inglismaale eksporteeriti sõjaliste tellimuste kindlustamiseks kuldrublasid kuuekümne protsendi ulatuses iga tellimuse summast, kui neutraalne Ameerika ja liitlasriik Jaapan nõudsid hangete tasumist sularahas Vene kullaga, piirdus Prantsusmaa esialgu minu tagasihoidliku allkirjaga tšekkidel, millele pärastpoole lisandusid Vene Rahandusministeeriumi Krediitkantselei telegrammid.

Vastastikune usaldus nii riiklikus kui eraelus on üks tähtsamaid tingimusi edu saavutamiseks, aga iialgi pole seda mulle nii väärtuslikku põhimõtet paremini tõestatud kui selle kujuka näitega. Ülesnäidatud usaldus kohustab, kuid ma ei võinud oletada, et Prantsuse valitsuse ees minu poolt võetud kohustuste täitmine läheb mulle nii kalliks maksma, nõuab säärast halastamatut võitlust riigihuvide vaenlastega nii prantslaste kui venelaste hulgast!

Minu ja Ribot' vahelise kokkuleppe vormistamine toimus alles 1915. aasta sügisel, kui Vene rahandusminister härra Bark Pariisi saabus.

See endine Volga-Kaama Panga direktor oli veidi aega enne sõda asendanud kavala ja väga ettevaat-

liku riigimehe Kokovtsevi. Barkil polnud ministri ametikohal kerge järele jõuda oma hiilgavale eelkäijale, keda tema teenete ja libitsemise eest krahvitiitliga autasustati. Ent Bark oli käitumiselt meeldiv, hea kehaehitusega, hästi toidetud ja, nagu kurjad keeled rääkisid, omas naiste juures suurt menu.

Et oma esimesele visiidile Ribot' juurde suuremat tõsidust anda, tegi Bark mulle ja Vene Pariisi rahandusagendile, väga vanale Rafalovitšile, ettepaneku teda saata.

Olles pärast seda kokku tulnud luksuslikus võõrastemajas «Crillon», kus Bark oli terve omaette tubaderühma üürinud, püüdsime kindlaks määrata kuukrediitide suurust Banque de France'is Venemaa jaoks juba avatud jooksva konto reguleerimiseks. Rafalovitš vaikis süngelt: sõda oli tema finants- ja börsimahhinatsioonid redutseerinud miinimumini. Mul tuli esimesena sõna võtta ja teatada, et kuigi tootmise arenemise piiri ja sõjaliste materjalide eest ettenähtud maksete tähtaegu on raske kindlaks määrata, arvan siiski, et lähema kaheteistkümne kuu jooksul läheb mulle iga kuu tarvis kaheksakümmend miljonit. Rafalovitš aga pidi kindlaks määrama summad, mis olid vajalikud Vene laenude kupongide tasumiseks. Seda ta ei soovinud ise määrata ja läks andmete nõutamiseks, nagu pärastpoole selgus, Crédit Lyonnais' panka.

Vene rahandusagendina tegeles Rafalovitš laenudega ainult ametlikult, saades selle eest vahekasu mitteametlikult, Crédit Lyonnais aga ümberpöördult tegeles laenudega poolametlikult, kuid teenis nendelt täiesti ametlikult, võttes igalt tehingult seadusliku komisjonitasu. Sellesama tulutoova asjandusega tegelesid ka Pariisi kõik neli niinimetatud fondipanka.

Kuid Crédit Lyonnais oli nendega võrreldes eelistatud seisukorras: tõenäoliselt mingite suurte altkäemaksude hinnaga oli ta saanud ainsaks välismaa pangaks, millel olid Venemaal omad filiaalid, mis omasid Vene pankadega ühesuguseid õigusi. Tänu sellele oli see pank huvitatud paljudest Venemaal viibivate prantsuse tööstarite tehingutest, kuid mille-

gipärast just kõige kahtlasematest. Saades telegramme tellimuste kohta ükskõik millise viitega Crédit Lyonnais'le, olin ma juba harjunud tähelepanu teritama, teades, et selle panga ja tema poolt läbiviidava tellimuse selja taga seisavad mingisugused Rubinsteinide või koguni Rjabušinskite tüüpi vene avantüristlikud ärimehed.

Sõda paljastas mulle kogu selle protseduuri, mis kehtis Prantsusmaal realiseeritavate Vene laenude alal. Aasta 1914 osutus kogu Prantsuse-Vene rahanduspoliitikale just kriitiliseks aastaks: üksnes järjekordsete kupongide tasumiseks vajalik summa oli kasvanud poole miljardi frangini aastas!

Kahekümne viie aasta vältel kaeti need järk-järgult kasvanud summad järjekordsetest laenudest, mida andis seesama Prantsusmaa, ent kuna need laenud pidid toitma ka erapankasid, kes said oma komisjonitasu, ja Prantsuse ajakirjandust, kes vedas tellijaid ninapidi, ja börsitegelasi — Vene väärtpaberite kunstliku väärtuse ülalhoidmise eest, rääkimata juba poliitilistest parteidest ning riigitegelastest, siis jätkus laenudega saadavatest summadest vaevu ainult eelmiste laenude kupongide tasumiseks. Venemaa üldine võlgnevus Prantsusmaale tõusis kahekümne seitsme miljardi frangini.

Sellest summast sai Vene tööstus ja rahvamajandus üsna vähe. Ja kui hiljem, kümme aastat pärast sõda, ikka toosama Messimy, kellega koos ma tema sõjaministriks oleku ajal esimesed mobilisatsioonipäevad läbi elasin, püüdis Tsaari-Venemaa võlgade kogu raskust Nõukogude Venemaale veeretada, siis andsin ma talle järgmise lihtsa vastuse:

«Andke mulle kuni järgmise hommikuni kaks teie sandarmit. Ma käin nendega neljas Pariisi pangas, nõuan väljavõtted Vene kontost ja toon teile homme tubli poole osa rahast, mis Vene laenudest on Prantsusmaale järele jäänud.»

Samuti on mul meeles, kuidas aasta enne maailmasõda tuli mul Joffre'it tema sõidul Venemaale saata. Tulevane Prantsuse vägede ülemjuhataja ei jätnud kasutamata juhust pidada Peterburis läbirääkimisi

järjekordse Prantsuse laenu tarvitamise kohta Vene-Saksa piiril asetsevate strateegiliste raudteede ehitamiseks. Kindralstaabi ülemalt Žilinskilt selgust saamata, palus vanamees, et ma korraldaksin talle kokkusaamise Kokovtsevi enesega, kes võttis meid vastu rahandusministri luksuslikus suvilas Kamennõi ostrovil.

Puhtsõjaväelise otsekohesusega püüdis Joffre vene kõrgele tsiviilametnikule soovitada mõningatesse piirkondadesse kahe- ning koguni neljaröömelise raudtee ehitamist, kuna need teed on sõja ajal vajalikud vägede koondamiseks ja kiireks ümberpaigutamiseks.

Vastuseks hakkas Kokovtsev hästihoolitsetud ruuget habet silitades esitama oma finantsprojekte, mis olid samuti täiesti arusaamatud nii Joffre'ile kui minule.

«Me oleme äsja Prantsusmaal tehtud riigilaenu tulemustega väga rahul,» lausus Vene rahandusminister pidulikult, «ning ma ei jäta meie suuremate pankade direktoreid kokku kutsumata, et «paluda neid aidata», niipalju kui see võimalik, läbi viia neid üritusi, mida teie, härra kindral, meile ette panete.»

Niisiis, Saksamaaga peetava sõja lõpp tehti sõltuvaks vene pankurite — Prantsuse riigilaenude tõeliste peremeeste — heasoovlikkusest. Vene Riigipank, nagu ma täpselt teadsin, krediteeris rahva rahaga kunstlikult loodud Vene erapanku ja tegi ise enese nendest sõltuvaks. Uus olukord, mille oli tekitanud sõda, nõudis riiklikelt finantsorganeilt ka teisi, uusi töömeetodeid.

Barki ja Ribot' vahel peetud läbirääkimiste tulemuseks oli protokoll 4. oktoobrist 1915. a., mille järgi Prantsuse valitsus oli nõus jätkama Venemaale igakuuliste ilma protsendita avansside andmist suurusega mitte üle saja kahekümne viie miljoni frangi kuus.

Vastavalt sellele dokumendile «paigutab Vene valitsus nende avansside üldsumma aasta järel pärast sõja lõppu Prantsusmaalt saadavasse uude riigilaenu». Dokumendi koostajad lootsid, et pärast mõningat vaheaega hakkab finantsratas jälle pöörlema.

Protokollis oli samuti öeldud, et «avansid on ette

nähtud ainult protsentide katteks olemasolevatelt riigilaenudelt ja sõjalise varustuse tellimuste eest tasumiseks», kusjuures «rahandusministrid leppisid kokku, et kummagi maa huvides toimuvad need ostud ja tellimused mitte teisiti kui Prantsuse sõjaministri nõusolekul, selleks et tagada Vene valitsusele kõige kasulikumaid hindu ning takistada konkurentsi, mis võib kahjulikult mõjuda mitte üksnes Prantsusmaale, vaid ka Venemaale. See küsimus kuulub Prantsuse ja Vene sõjaministri vahel erilisele kooskõlastamisele».

Ainsaks kohustuseks, mille Bark enesele võttis, oli lubadus lasta Venemaalt teravilja ja piiritust välja vedada. Barkil oli muidugi hästi teada, et väljaveoks teravilja ei jätku, kuid mitte ainult tema, vaid isegi mina teadsin seda, et prantslastele piirituse loovutamisest Venemaa ei laostu.

«Meie Tšertolino viinavabrikus on kroonuviina müügi lõpetamise tõttu piiritust nii palju kogunenud, et aktsiisiametnikud tegid korralduse seda tsisternidest Siška jõkke välja lasta,» kirjutas maalt mu ema mulle viimases kirjas.

Küsimus, kust saada piiritust, ilmus päevakorda muide juba minu varustusalase töö esimestest päevadest alates: seda vajati suitsuta püssirohu valmistamiseks. Pärast Prantsusmaa põhjapoolse osa sakslaste poolt vallutamist võttis tööstusliku piirituse puudus ähvardava ulatuse, ja ma palusin korduvalt Sergeid kaasabi osutada, et Murmanskist tagasipöörduva aurikuga saadetaks välja sadu vaate seda kallihinnalist vedelikku.

Piiritust muidugi ei saadetud, kuid selles küsimuses Prantsuse valitsusega läbirääkimiseks sõitis Pariisi üks kõrgemaid aktsiisiametnikke, tagasihoidlik aus patrioot Gennadi Gennadijevitš Kartsov. Ta tõi enesega kaasa mingi kindla hektoliitri-hinna, mille alusel ta võis Prantsuse valitsusega lepingu sõlmida. Viimane oli nõus, ent niipea kui Kartsov sellest oma ülemusele telegrafeeris, küsis too kahekordset hinda. Prantslased nõustusid uuesti (oma oste Inglismaalt tehes ei pidanud nad mingit hinda kalliks — sõda oli tarvis ju võita!), kuid Petrograd tõstis siis juba hinna kolmekordseks. Aeg

möödus. Kartsov, kes mind kogu aeg läbirääkimistega kursis hoidis, punastas oma ametkonna pärast ja oli meeleheitel, mina aga olin sunnitud saatma järgmise jultunud telegrammi juba vahetult sõjaminister Suhhomlinovile:

«Kui piiritus pole kuu lõpuks Murmanskis lastitud ja ära saadetud, olen sunnitud Prantsusmaal vene püssirohu tootmise lõpetama. Ignatjev.»

Piiritus lastiti ja saadeti teele.

Varsti selgus ka viivituse põhjus: Aktsiisi Peavalitsus oli lepinguga seotud niinimetatud «Piiritusetöösturite Liiduga», kelle korraldusse Riiklik Viinamonopol oli kõik raudvaadid üle andnud. Piiritust oli, kuid polnud taarat, millega seda kohale toimetada. Juhust kasutades saatis Liit Pariisi omaenda delegaadid — kolm kahtlast aferisti, kes otsustasid Kartsovist mööda minna ja piirituse ise Prantsuse valitsusele ära müüa. Prantsuse minister, kellega nad kokkusaamist taotlesid, telefoneeris ja teatas mulle, et ilma minu nõusolekuta keeldub ta tundmatuid vene tegelasi vastu võtmast. Pärast seda nad muidugi ei ilmunud ei ministri ega minu juurde, ent mina ei suutnud veel kaua uskuda, kui jõuetuks on «tsaarivalitsuse isevalitsuslik võim» muutunud! Kuidas sai ta lahendada õnnetu sõjaga seotud tähtsamaid küsimusi, kui ta ei julgenud omaenda maal isegi vaate rekvireerida!

Bark sõitis ära, ent sõjaministritevahelise lisakokkuleppe allakirjutamisega ei tarvitsenud rutata: finantsprotokoll kinnitas juba kehtivat sõjaliste tellimuste läbiviimise korda.

Pariisi horisondile tõusis uus täht — tulevane sõjavarustusminister, sotsialistliku partei liige Albert Thomas.

Ausale, otsekohesele soldatile, kelleks oli Suurtükiväe Valitsuse ülem kindral Baquet, ei olnud jõukohane võidelda kavalate intrigantide-rahvasaadikutega ja tähtsate tuusade — Prantsuse senaatoritega. Ta sunniti lahkuma, ja pärast sõda kinkis ta mulle oma väikese mälestusteraamatu lühikese, kuid tähendusrikka pühendusega:

«En souvenir des jours où on nous promettait d'apporter des fusils sur des yachts!» («Nende päevade mälestuseks, mil meile lubati püsse jahtlaevadel kohale toimetada!»)

See pühendus meenutas üht kõige fantastilisemat projekti, millega tuluahned prantsuse poliitilised tegelinskid meid koormasid.

«Ignatjev peab kautsjoniks sisse maksma kümme miljonit franki selleks, et mitte kasutamata jätta juhust — Venemaa jaoks suurem partii mausereid osta, mis nagu olevat määratud Saksamaa jaoks. Saladuse pidamise otstarbel on püssid jahtlaevadele laaditud ja need seisavad ootel Bordeaux' sadamasuu ees.»

Muidugi ei hakanud ei mina ega Baquet säärase õnge otsa, ja nagu tavaliselt süüdistati meid vajaliku patriotismi puudumises!

Niisugusteks kategoorilisteks äraütlemisteks oli, nii imelik kui see ongi, teatavat treeningut vaja. Silme eest ei kadunud koletislik pilt: meie soldatid lähevad rindele, püsside asemel malgad käes. Tõsi küll, terve mõistus ütles, et valmispüsside varusid ei saa ju kusagil olla, kuid kavalaid pakkumisi püsside muretsemise alal oli esialgu ikkagi raske tagasi lükata. Aga äkki tõepoolest leidub mõnes võõramaa riigis niisuguseid ministreid, kes hea altkäemaksu eest on võimelised ümberrelvastumise ettekäändel ajutiselt omaenda sõjaväge desarmeerima!

Ei või ju meie Suurtükiväe Peavalitsus ilma igasuguste põhjusteta visalt nõuda mitte üksnes teatud tüüpi tänapäeva vintpüsside ostmist, vaid ka püstitada tingimusi nende varustamiseks teatava arvu padrunitega.

Spetsiaaltehase ehitamise mõttest tuli kohe loobuda, sest nagu ma oma suureks imestuseks teada sain, on välimuselt nii lihtsa vintpüssi valmistamine palju raskem kui kõige keerukama suurtüki valamine.

Lõppude lõpuks sai reaalseks ainult prantslaste poolt meile vananenud «Gras»-süsteemi püsside loovutamine, millega Prantsuse armee oli enne Lebel'i padrunisalvega püssi tarvituselevõtmist võidelnud. Need püssid olid üheealised meie tublide vanade berdanipüssidega,

millega ma õppisin püssivõtteid Kiievi kadetikorpuses. Mulle meenub, kuidas juba esimesel aastal pärast ohvitseriks kõrgendamist saime järjekordse polgukäskkirjaga ettepaneku osta hinnaga kolm rubla tükk üks või kaks berdanipüssi, mis selleks ajaks olid asendatud meie kolmeliinise vintpüssiga. Neid osteti küll karude küttimiseks, küll metsavahtide jaoks, kuid kroonu siiski nähtavasti ei teadnud, kuidas neist lahti saada.

Prantslased, nagu alati, jäid ka ümberrelvastumisel truuks oma eriomadusele — kokkuhoidlikkusele. Esialgu proovisid nad osa ühelaengulisi «Gras»-süsteemi püsse ümber teha kolme padruniga «Kropatšek»-süsteemi magasinpüssideks, ent kui see katse ei õnnestunud, kogusid nad need vanad relvad kokku ja asetasid korralikult selleks ehitatud puust laoruumidesse. Jälg nendest püssidest jäi järele ainult Sõjaministeeriumi valvurite koosseisude nimestikku: selles oli neli meest, 1870. aasta sõja invaliidid, kes valvasid ladusid Chartres' linnas. Need vanamehed elasid ühes oma perekondadega ladude kõrval asuvates väikestes majakestes, kasvatasid köögivilju, ning üksnes sõjaväelise distsiplineerituse tõttu, hoolimata igasuguse kontrolli puudumisest, täitsid nendele kunagi antud *«consigne»*[1]: nad olid kohustatud igal hommikul igaüks kakssada püssi puhastama ja õlitama. Tulemus oli see, et kui ma kolmkümmend aastat hiljem sellesse ajast mustaks muutunud barakki astusin, asusid mu ees sirgetes ridades kakssada viiskümmend tuhat avatud ja hoolikalt õlitatud lukkudega vintpüssi. Jäi ainult üle need sisse pakkida ja Venemaale saata kas või tagavaraväeosade õpetamiseks. Kui kahju, et sõna *«consigne»* on vene keelde tõlkimatu.

Suurtükiväe Valitsuse asemele terve Sõjavarustuse Ministeeriumi asutamine eesotsas Albert Thomas'ga oli tingitud tööstuse mobiliseerimisest: see mitte ainult laiendas varustusorganite tegevusringi, vaid nõudis ka suhete reguleerimist tööliste ja ettevõtjate vahel. Tehaseomanikud püüdsid tööjõu ekspluateerimist tugev-

[1] Consigne (prants. k.) — korraldus, eeskiri. *Tõlk.*

dada, ära kasutada mobiliseeritud ja rindelt tagasitoodud soldatite tööd. Kes siis veel — kui mitte üks silmapaistvamaid sotsialistliku partei liikmeid — oli võimeline delikaatset palgamäärade probleemi lahendama!

Juba esimesel tutvumisel võlus Albert Thomas minu ära. Üksnes tema üliilusate siniste silmade pärast võis mitte märgata labaseid näojooni, mis korratult mingi punaka karvakasvuga raamistatud olid. Tema kirjaoskuselt ja väljendusrikkuselt laitmatu prantsuskeelne kõne juba iseenesest kütkestas vestluskaaslast oma selguse ning veenvusega.

Albert Thomas saavutas minu poolehoiu ka oma töövõime, terase mõistuse, otsuste julgusega.

Alles pärast Veebruarirevolutsiooni ja Albert Thomas' sõitu Venemaale selgus mulle selle poliitikategelase, sotsialisti — Rahvasteliidu juures asuva Tööbüroo tulevase esimehe — moraalne laostumine.

Üks kohtumine Albert Thomas'ga aitab muide selle poliitikategelase näopilti tublisti täiendada.

Olles tööga üle koormatud ja põlates igasuguseid lisakohustusi, keeldusin ma sõja ajal põhimõtteliselt igasugustest kutsetest, mis tulid isegi kõige lähematelt prantsuse sõpradelt, seda enam veel tehaseomanikelt ning hankijatelt. Ent kui toosama firma Schneider mind ühes sõjavarustuse ministriga lõunasöögile palus, pidasin ma vajalikuks erandit teha. Ministritega peale ametialaste ka isiklikke suhteid sobitada oli asjale alati kasuks. Lõunasöök osutus intiimseks. Vanaaegse ja kõige kallima restorani «La Tour d'Argent», mis oli kuulus ruaani partide valmistamise poolest (restorani asutamisest alates kandis iga serveeritav part oma järjekorra numbrit), mugavas kabinetis oli laud kaetud neljale isikule. Küdes kamin. Pimestav elektrivalgus oli asendatud kandelaabritega, mille küünlaid varjasid väikesed õrnad kollased abažuurid.

Albert Thomas hilines. Schneideri peadirektor Fournier algas sellega, et näitas mulle lõunasöögi menüüd ja, nagu seda tavaliselt tehakse, küsis viisakuse pärast, kas see mulle sobib. Ma leidsin ta sõja aja kohta liiga luksusliku olevat, kuid teine direktor, eruadmiral de Courville, naeratas kavalalt ja seletas:

«Monsieur le Ministre aime la bonne chère! (Härra minister armastab maitsvalt süüa.)»

Kõõgi asjatundjana Albert Thomas mulle küll ei paistnud: kas Prantsuse rahvasaadikutele omase toimeka rahmeldamise tõttu või lihtsalt nälja pärast sõi ta aplasti kõike, mida talle ulatati, valmistades seega peremeestele suurt heameelt. Ehkki ärialaseid kõnelusi lõunalauas ei peetud, kriipsutas see kohtumine alla sõbralikke suhteid riigitegelase ja erafirma vahel. See vastas vähe tollele õhkkonnale, milles ma hakkasin Albert Thomas'ga töötama tema piiramatu ministrivõimu esimestel nädalatel.

Ta oli siis diktaator ja, nagu näis, toetas täielikult minu võitlust Schneideriga sõlmitava lepingu röövtingimuste vastu. Usalduse märgiks palus ta mind isegi isiklikult koostada Ribot-Barki finantsprotokollis ettenähtud konventsiooni teksti.

Dokument sai lühike, kuid see andis mulle kätte selle, mis oli kõige väärtuslikum:

«Prantsuse valitsus kohustub Vene valitsuse huvisid silmas pidama nagu omaenda huvisid, tagades kõikide tellimuste — nii tooraine kui ka valmistoodete — täitmise kõige lühematel tähtaegadel ja kõige kasulikumatel tingimustel.»

Vene valitsus võttis enesele kohustuse kõik tellimused läbi viia mitte teisiti kui oma Prantsusmaa sõjaväelise agendi kaudu.

Konventsioon kiideti heaks Pariisis ja kirjutati alla kahes eksemplaris 3. detsembril 1915. aastal.

Allkirjad:

«Prantsusmaa eest: sõjavarustuse riigisekretär Albert Thomas.

Venemaa eest: selleks volitatud Vene sõjaväeline agent polkovnik Ignatjev.»

See ebatavaline dokument tühistas kõik katsed ükskõik kelle poolt Prantsuse sõjalistest tellimustest isiklikku kasu saada, hiljem aga neid interventsiooni otstarveteks ära kasutada. Tema vastu purunesid ka laimulained, mis tõusid minu vastu, kes ma rangelt pidasin kinni sellest omapärasest väliskaubanduse monopolist, mille dikteerisid ette Venemaa huvid maailmasõja ajal.

Konventsioon Prantsuse valitsusega ei päästnud mind siiski nendest raskustest, millega ma juba üsna algul, Schneideriga lepingu sõlmimisel kokku põrkasin. Kui tähtsaimad tehnikaalased raskused olid ületatud, kui avansiks vajalikud esimesed miljonid olid juba minu jooksval kontol Banque de France'is, saabus lepingu enese allakirjutamise viimane vaatus. Iseäranis delikaatseks küsimuseks osutus hinna kindlaksmääramine; nendel Vene armeele kriitilistel päevadel näis see mulle teisejärgulise toiminguna. Kuid nõnda ei vaadanud sellele firma Schneider.

Hind on mulle alatiseks meelde jäänud: kolmetollise suurtükipadruni eest kaheksakümmend üks franki; sellest — kuuskümmend neli franki kuuskümmend santiimi metallosade eest, kuusteist franki nelikümmend santiimi aga püssirohu ja lõhkeainega varustamise eest, mis viidi läbi Prantsuse kroonuarsenalis.

Pigem südametunnistuse rahustamiseks kui hinna kohta toimuvate läbirääkimiste kergendamiseks nõudsin ma Kostevitši nõuandel padruni üksikosadele — mürsu kerele, messingkestale, süütajale — määratud detailhinda. Ent kuidas me ka kauplesime, andis kõikide nende numbrite liitmine lõppkokkuvõttes ikka sellesama hinna — kaheksakümmend üks franki. Pöördusin hinna kindlaksmääramiseks tarviliku abi saamiseks Prantsuse Suurtükiväe Valitsuse poole, kuid see pesi käed puhtaks.

Tundes oma abitust (iga päev viivitust aga maksis Vene rindel tarbetuid inimkaotusi), läksin ma otse Millerand'i juurde.

«Rahustuge, kolonel,» ütles sõjaminister mulle. «Ma ise olin kunagi Schneideri firma advokaat ja võin teile kinnitada, et leping, mida te kavatsete alla kirjutada, saab olema Venemaale kõige kasulikum kõikidest teistest, mis teie valitsus on seniajani sõlminud.»

Edasi polnud enam kuhugi minna.

Kodus ootas mind juba Schneideri kommertsdirektor, laitmatult viisakas Dawes, kaval rebane, kel ei olnud tehnikast ega rahandusest aimugi, kuid kes oli kangekaelsuseni visa ning enesealanduseni kannatlik. Need omadused on iseloomustavad nii kommertsdirektoritele

kui ka vahendajatele ja komisjonäridele. Oma viisaka järeleandmatusega on nad võimelised viima klienti raevuhoogu ja nurisematult taluma tema viha ükskõik milliseid avaldusi, et aga otsekohe sellesama neid huvitava küsimuse juurde tagasi pöörduda.

Nii oli lugu ka minu lepinguga: Dawes oli selle juba korduvalt ümber teinud ja ära kuulanud mu (ma polnud siis veel pühendatud Schneideri poliitika saladustesse) täiesti tarbetud, nagu ma varsti ise võisin veenduda, kaebused hangete tähtpäevade, hindade ja muu üle.

Kui ma Millerand'i juurest tagasi tulin, teadsin lepingu teksti muidugi juba peast, kuid lugesin ta tempelpaberile ümberkirjutatuna vormi pärast uuesti läbi. Järsku välgatas mu peas õnnelik mõte: number «kaheksakümmend üks» oli lepingus sattunud just rea lõppu. Ehk muuta too üks nulliks? See teeb ju tellimuse üldsummas välja kaks miljonit kolmsada tuhat franki.

Esitasin selle paranduse Dawes'ile kui viimase abinõu temalt midagi välja kaubelda.

«Ega te ometi sunni meie arvestusi selle viletsa ühe pärast iga kord keerukaks tegema! Mina armastan numbreid, mis lõpevad nulliga,» tegin ma oma ettepaneku puhul nalja.

«*Pour vous être agréable, mon colonel!* (Et teile rõõmu valmistada, härra polkovnik!)» vastas mu õla taga aupaklikult seisev Dawes. Ta laskus kummargile ja pani nõustumise märgiks minu paranduse parafeeringu[1] alla oma perekonnanime pikaks venitatud algtähe «D».

Seejärel me lahkusime, mina aga, ohates sügavalt nagu inimene, kellel on õlgadelt langenud raske koorem, otsustasin oma esimest võitu üksinduses pühitseda, rüübates Larue restoranis suure punase homaari juurde poole pudelit šampanjat. Ma ju sõlmisin tehingu ja kauplesin selle hinnast kaks miljonit kolmsada tuhat franki maha!

Minu poolt tellimustes tehtud kokkuhoiu eest, mis mu

---

[1] Parafeerimine — dokumendi või lepingu varustamine nime initsiaalidega. *Tõlk.*

jõudeolevate raamatupidajate arvestuse järgi ulatus kogu sõja kestel tubli saja miljoni frangini, ma tänu muidugi ei lootnud, nagu pole seda mitte kunagi ega mitte kelleltki oodanud. Isa rääkis alati, et parimaks autasuks elus on tunne, kui oled oma kohuse täitnud.

Järgmisel hommikul telefoneeris mulle minu suureks imestuseks peremees — härra Schneider — ise. See välimuselt tagasihoidlik, lahke ja täiesti ilmetu mees ei rääkinud ühegi võõraga oma firma asjadest, ja ma olin enne sõda teda sageli kohanud ainult suurmaailma salongides. Oma tavalise välimuse juures oli see Elsassi emigrantide võsu tänu oma rahale saanud kaunitarist abikaasa vaesunud, aga igivanast krahvide de Saint-Sauveur'ide aristokraatsest perekonnast, kuid pärijat neil ei olnud: nende ainus poeg langes maailmasõjas. Nii traagiliselt õiendas saatus arveid selle «surmavabrikandiga», nagu prantsuse rahvas Schneiderit nimetas.

«Te muidugi tegite eile Dawes'iga nalja,» ütles Schneider mulle. «Te ometi ju ei hakka minu «majale» (sõna «firma» on prantsuse keeles samatähenduslik sõnaga «maja») niisugust lööki andma. Dawes on lihtsalt «hulluks läinud», ning ma loodan, et te taastate endise hinna.»

«Mu armas patroon (selline oli Prantsusmaal viisakas ettevõtete peremeeste poole pöördumise vorm), ma pole ju selles süüdi,» vastasin ma, «et te minu juurde hullumeelse saatsite,» ja pöörasin ametliku jutuajamise seltskondlikuks naljaks ning pahvatasin kogu südamest naerma. «Oma allkirja aga pole mul veel iialgi tulnud maha kriipsutada. Kuid ärge sellepärast vihastage.»

Maailmasõda lõppes, Schneider läks rikkaks ja tema peadirektorile Fournier'le, rahvusvahelises mastaabis energilisele tegelinskile, näis Prantsusmaa kitsaks jäävat.

«Ärge unustage, et ma olen pärit Auvergne'ist,» ütles Fournier mulle tihtilugu. «See aga on kangekaelne ja hakkaja rahvas.»

Allutanud oma rahanduslikule ja tehnilisele mõjule niisugused välismaa kontsernid nagu Skoda tehased,

oma võimsusega maha surudes nõrgemaid võistlejaid ja ühendust luues endiste vaenlastega nagu Krupp, muutis Fournier Schneideri firma enesele märkamatult «pardipoegi väljahauduvaks kanaks». Kas see poliitika polnudki selleks põhjuseks, miks Prantsusmaa kaotas oma rahvusliku pale ja pisut rohkem kui kahekümne aasta pärast ka oma rahvusliku iseseisvuse?

On loomulik, et pärast sõda olid Fournier'le meele järgi Oktoobrirevolutsiooni tõttu Pariisi kokkusõitnud Vene Rahvusvahelise Panga ja Vene-Aasia Panga endise direktori Aleksei Ivanovitš Putilovi tüüpi rahvusvahelised tegelinskid.

Mulle sai teatavaks, et Putilov suhtub interventsioonipoliitikasse mõninga umbusaldusega, ja mul tekkis soov teda Maklakovi kadettidest täielikult lahutada. Meid tutvustas Fournier, kes sissejuhatuseks ütles järgmist:

«Vaadake, härra Putilov, te ei tea, mis mees see teie kindral on. Kui palju oleme temaga sõja kestel vaielnud, ja kui palju on ta meil närve rikkunud! Kuid me austame teda selle eest ja kahetseme väga, et ta pole nõus hea koha vastu meie firma juhatuses oma bolševikkudest loobuma. Aga siiski, mu armas kindral, lubage mul teile meelde tuletada intsidenti Dawes'iga esimese konventsiooni allakirjutamisel. Nüüd olen ma õigustatud teile teatama, et frank, mille te siis temalt iga mürsu hinnalt maha kauplesite, oli määratud just teile!»

Schneiderit võis Venemaale alati tarvis minna ja temaga vahekorda rikkuda polnud mõtet, ning seepärast vastasin ma samasuguses naljatoonis:

«Seda raha ei läinud teil muidugi korda mulle kinkida, kuid ma võin siiski uhke olla, et võitsin teilt sõja ajal ühe saja frangi suuruse kihlveo. Kas mäletate, kuidas järjekordse avansi saamisel suurtükkide eest, mida teie firma minu arvestuste järgi ei olnud suuteline tähtajaks valmistama, te vastupidist tõendades kinnitasite, et 1. augustiks saab selle tellimuse jaoks valmis uus bessemeri tsehh. Ma ise sõitsin Creusot'sse ja veendudes, et tulevase tsehhi kohale on kaevatud ainult vundamendiauk, hakkasin vastu vaidlema ning nõus-

tusin koguni teie lahke pakkumisega kihla vedada, et tsehh saab tähtajaks valmis. Tõepoolest telegrafeerisite te mulle 30. juulil: «Lillekimp on kohale asetatud», mis tähendas ahju valmisolekut, kuid veel samal ööl tuli teil saata teine telegramm: «Teil, kolonel, oli õigus, me kaotasime kihlveo — ahi langes sisse».»

Schneider tööga ei kiirustanud, kuid raha saamiseks ei kaotanud aega.

Mitmesuguste argumentide hulgas kurtis firma alati rahapuuduse üle.

«Kuulge,» ütlesin ma kord neile pärast kolmeaastast tööd tellimuste alal, «te olete mind korduvalt palunud, et ma aitaksin teil hõlbustada Prantsuse valitsuse kaudu Ameerikast terase hankimist, — seda olen ma teinud. Teie palve, et tooksin teile rindelt tagasi töölised ja insenerid, olen ka täitnud, aga kui te nüüd jälle palute avanssi pärast kõiki neid hinnatõstmisi, millega ma olin sunnitud nõustuma, siis olen ma tõesti veendunud, et te olete vaesed. Tõotan teile, et pärast sõda kinnitan teie Rue d'Anjou'l asuva maja seinale valgest marmorist mälestustahvli, millele on graveeritud pealkiri:

«Aux pauvres, mais honnêtes.
Souvenir du colonel Ignatieff.»

(«Vaestele, aga ausatele. Mälestuseks polkovnik Ignatjevilt.»)

KUUES PEATÜKK

TÖÖSTUSE RÜÜTLID

Prantslased pole võinud leida tabavamat sõna kui «rüütel», et valusalt naeruvääristada tööstureid, kes kaitsesid sõjas mitte kodumaad, vaid oma taskut.

Esimeseks «rüütliks», kes mitte üksnes ei õilmitsenud vene leival, vaid rõhus ka prantsuse väiksemaid vendi, oli kahtlemata ikka seesama Schneider. Eraldades end patentidega Prantsuse kroonutööstusest, kasutas Schneider muuseas oma huvides laialdaselt ära Prantsuse diplomaatilisi esindajaid: mitmed nendest

oskasid meeldivat ühendada kasulikuga — poliitikat kaubandusega.

«Kuulge, kulla sõber. Te võite Pariisis kõik,» kirjutas mulle Peterburist isiklikus kirjas, mis polnud kohale toimetatud mitte diplomaatilise kulleriga, vaid «ustava inimesega», Aleksei Aleksejevitš Manikovski. Ta asendas teenistuse alal Suurtükiväe Peavalitsuse ülemat suurvürst Sergei Mihhailovitši. «Päästke meid Schneideri siinsest filiaalist — Prantsuse saatkonnast, kes nõuab meilt sõja täies hoos olles vaguneid apelsinide Soome kaudu kohaletoimetamiseks! — Siis veel,» jätkas Manikovski, «suur tänu Teile Teie pideva kaasabi eest kõikides küsimustes, millega on tulnud Teid tülitada, eriti Schneideri asjas.

Putilovi tehas: juba tundub Teie mõju, sest Schneideri esindajad on nüüd tooni tugevasti pehmendanud ja rakendavad oma jõupingutused selleks, et ainult «palet säilitada».

Muidugi ei paku askeldused nende härradega Teile erilist mõnu nagu minulegi! Kuid mis parata, kui kehva Vene riigikassat tuleb nende hulguste kallalekippumiste eest kaitsta ... Seepärast ärge ka edaspidi kurtke, kui ma hakkan Teid hirmsasti tüütama, liiatigi kuna mul (s. o. Suurtükiväe Peavalitsuse ülemal!) pole ju peale Teie kellegi poole pöörduda!»

Et mulle niivõrd väärtuslikku usaldust ära teenida ja ühtlasi Petrogradis, nagu Manikovski sellesama kirja lõpus kirjutab, «mõningaid heasoovijaid» soetada, oli tarvis mitte niivõrd töötada, kuivõrd nende «saamarüütlitega sõdida»!

Schneider, nagu võis arvata, oli Prantsuse tellimustega niivõrd koormatud, et meie mürskude valmistamiseks esimese konventsiooni järgi sai töösse rakendada Pariisis vaid 69 *sous-traitants* (väikesed tehased ja töökojad, mis töötasid allettevõtetena). Ühtedes tagusid vasarad, teistes pöörles mõnikümmend trei- ja lihvimispinki. Täna ei jätkunud ühtedes metalli, homme oli teistele tarvis töökäsi, selle tagajärjel aga viibisid mürskude esimeste partiide hanked vääramatute, kuid igas lepingus ettenähtud «*force majeure*'ide»[1] tõttu.

[1] Force majeure — vääramatu jõud. *Tõlk.*

Analoogiliselt Saksa diviiside kohta koostatud tabelitele, mis rippusid Chantilly's mu kabineti seinal, ilutsesid Pariisis minu «salongis» graafikud, mis tähistasid mitmesuguste tootmisprotsesside parallelisme: kord tõusis punane joon, mis märgitses mürsukorpuste kerede tootmist, number sajalt sujuvalt number kaheteistkümne tuhandeni (seadsin enesele eesmärgiks seda arvu ületada kuni kahekümne tuhandeni ööpäevas), kord ta ristus, jäädes maha sinisest joonest, mis kujutas süütajate tootmist, sealjuures aga ei tahtnud kollane joon, mis näitas «šneideriidi» — lõhkeaine — tonnide arvu, üksvahe kangekaelselt oma teiste ödede tõusujoonele järgneda.

Tööpäeva programm täienes öiste visiitidega kord ühe, kord teise «Schneideri kaastöölise» juurde. Kui selle firma direktorid olid meie tellimuse teistele ettevõtetele edasi andnud, tahtsid nad vahekasu rahulikult tasku pista ja oma närve mitte rikkuda kord ühes tehases terasepuuduse, kord teises söevähesuse, kord töökäte puudumise pärast. Pärast ülevaatusi minu poolt Schneiderile torupostiga saadetud sinised «*petits bleus*» ei valmistanud direktoritele sugugi head meelt.

Kui juba mürskude tootmiseks täpselt vormistatud konventsioon nõudis alatist tagasundimist, siis raskete välisuurtükkide valmistamine kutsus esile võitluse mitte üksnes Schneideriga, vaid ka Sergei enesega.

«Meil on «narjaad»[1],» kordas üht ja sama mulle väheveenvat sõna halvasti hääldades Schneideri kommertsdirektor, kaval Dawes. «Meil ei ole õigust hindade üle vaielda. Meil on Vene tellimuste alal niisuguseid «kulusid», millest Prantsuse valitsus ei tea aimatagi. Petrograd on ju nii kallis linn!»

Finantskokkuleppe põhjal polnud mul mingit õigust kuulsat «narjaadi» lepinguga vormistamata jätta, vastavalt hindadele, mis olid Prantsuse valitsuse poolt samasuguste suurtükkide kohta kindlaks määratud. Sergei käsule — vene hindadega alla kirjutada leping saja viiekümnele pikale 42-liinisele suurtükile ja kahe-

[1] Наряд — korraldus, käsund; order. *Tõlk.*

teistkümnele 11-tollisele mortiirile — vastasin ma seepärast:

«Silmas pidades väikest erinevust kaliibrites, olen valmis meie hindu prantsuse hindadega võrreldes kahekümne protsendi võrra tõstma. Arvesse võttes mulle mitte-teadaolevaid kokkuleppeid Schneideriga, nõustun hinnatõstmist kolmekümne protsendini suurendama, kuid viiekümneprotsendilise hinnatõstmise korral keeldun lepingule alla kirjutamast.»

Niipea kui lõppesid finantssekeldused Schneideriga, algas toodangu jaotamine Albert Thomas'ga.

Raskete välisuurtükkide programmi suhtes osutus Prantsusmaa Venemaast mahajäänuks. Sel ajal kui Prantsuse suurtükivägi alles arutas nende suurtükkide tootmist, jõudis polkovnik Bordelius oma 23 töölisega Creusot's juba esimesed kaks 11-tollist mortiiri valmis teha.

Esikoht jäi meile, kuid Albert Thomas tegi ettepaneku toodang pooleks jaotada. Mina protesteerisin, tõendades, et Venemaale tuleb saata ainult kahemortiirilisi täie koosseisuga patareisid; hiljem prooviti mortiirid paaris- ja paarituarvulisteks jaotada, lõppude lõpuks aga teatas Albert Thomas:

«Mitte kuidagi ei saa aru, miks kahekümne neljast Schneideri poolt toodetud mortiirist Ignatjev sai enesele kuusteist, mina aga ainult kaheksa. See on uus, sõja ajal tarvitusele võetud jaotusviis!»

Minu töö muutus iga päevaga üha keerukamaks, kiskusin enese Chantilly' ja Pariisi vahel peaaegu lõhki, ent kaua jäid tagajärjetuks minu korduvad palved saata mulle Venemaalt abiks vähemalt ükski noor kindralstaabi ohvitser. Läänerinne ei olnud Vene ülemuse juures soosingus.

Nii imelik kui see ka oli, kuid minu varustusalasele tööle tuli mulle ootamatult abi selleltsamalt Grand QG'lt.

«Peremees käskis teie täielikku käsutusse komandeerida ühe vanemohvitseri Prantsuse suurtükiväe juhtivast koosseisust,» teatas mulle Pellet. «Ütelge ainult, millistele tingimustele ta peab vastama?»

«Olema suuteline pärast kolme magamata ööd viljakalt töötama,» vastasin ma naeratades, teades prantslaste kuni traagilisuseni küündivat kiindumust puhkeja töötundide korrapärasesse jaotusse.

Tükk aega siiralt naernud, lubas Pellet mõne sobiva inimese leida, kuid selle lubaduse täitmine ei olnud lihtne, ning alles kümmekonna päeva pärast ilmus minu juurde mitte enam noor, paljaks mineva pealaega, väikest kasvu major Chevalier ja palus tungivalt kõige raskemad küsimused temale usaldada. Alustasin Schneideriga, kuid väike Chevalier ei reageerinud: Schneider näis talle jumalusena, keda ei tohtinud kritiseerida, ja töötades koos minuga kogu sõjaaja, meenutas ta korduvalt seda umbusaldust, millega ta tollal Chantilly's suhtus minu hinnangusse, mille ma sellele prantsuse monopolistile andsin.

Chevalier oli omal ajal lõpetanud kõrgema polütehnilise kooli. Temale kui selle kooli väärilisele õpilasele oli ainsaks meelelahutuseks peale hommikuse ratsasõidu, mis kuulus meie tööpäeva programmi, ülesannete lahendamine kõrgemas matemaatilises analüüsis. Ta ise otsis neid enesele ja tegeles sellega isegi autos. Nagu kõik selle kooli õpilased, nii unistas ka Chevalier saada vanas eas, pärast pensioni väljateenimist Schneideri juures mõni soe kohake. Ta ei taibanud veel, et see firma oli XX sajandi ehtne orjapidaja: ükskõik milliseid projekte üks või teine tema inseneridest ka esitas, kõik läks firmale tasuta kasutamiseks. Schneider monopoliseeris ja ekspluateeris oma kaastööliste mõtteid.

«Kutsuge mulle meie kurt sõber välja,» kordasin ma Chevalier'le oma soovi.

Ehkki sellel kurdil vanakesel oli firmas tagasihoidlik positsioon, pidas ta end oma kompetentsuse tõttu õigustatuks oma arvamust ükskõik missuguses tehnilises küsimuses avaldama pigem joonisega kui sõnadega, sellal kui teised insenerid olid ainult Schneideri riigi alandlikud, hääleõiguseta ametnikud.

Pärast välisuurtüki granaatide tellimuste Prantsusmaale suunamist jäi minu kätte veel kauaks teostamist

ootama Venemaalt saadetud šrapnellide tellimus. Nende tootmise harukordse keerukuse pärast polnud ükski ettevõtja, Schneider kaasa arvatud, nõus seda tellimust täitma. Lõppude lõpuks jutustas mulle Baquet kui ühest iseloomulikust näitest, kuidas rahvasaadikud teda kellegi Citroëni puhul taga kiusavad:

«Saadikutekojas ei anta mulle tema pärast rahu. Ta on kas pankur või kaupmees, kuid igal juhul mitte tööstur. Pealegi räägitakse, et tema isa olevat välja rännanud teie Odessast. Tema õige nimi on Tsitron. Mina ei saa talle tellimusi anda. Osutage mulle teene, armas kolonel,» anus Baquet, «võtke see tüüp vastu. Rahvasaadikud kinnitavad, et ta äi on rikas mees, kes võib tema kasuks soliidse finantsgarantii anda. Võib-olla õnnestub teil oma õnnetud šrapnellid temale kaela määrida?»

Järgmisel päeval veeres minu kabinetti kiire, energilise sammuga umbes neljakümne-aastane väikest kasvu mees mustas laitmatus visiitkuues, väike Auleegioni lint nööpaugus. Kas ma võisin aimata, et kolme aasta pärast asendub see lindike suure ümmarguse kokardiga, millel on erariiete juures sellesama ordeni ühe kõrgeima järgu tähendus!

«André Citroën!» esitles end sisseastunu, oma ümbrust kiire rahutu pilguga läbi näpitsprillide silmitsedes. Kaenla all oli tal hiiglasuur papist aktimapp, mida ta, nagu mulle näis, ainult soliidsuse mõttes kandis.

«Mind saatis teie juurde kindral Baquet, lubage seletust anda,» alustas Citroën ilma prantslastele omaste igasuguste pikkade tervitusfraasideta ning komplimentideta ja laotas mu ette laiali mapist võetud hiiglasuure vatmanpaberilehe. «Vaadake siin, vasakpoolses alumises nurgas, see väike vaarikavärviline ruut tähistab minu kuullaagritehast; tema filiaal töötab juba edukalt Moskvas. Aga see siin,» vedas ta sõrmega piirjoone tohutu roosa ristküliku ümber, «see on minu poolt renditud maa-ala. Seal, nagu näete, on ainult kakskolm väikest maja, mida võib lammutada, peaosa pindalast aga on liilkapsaste all, kusjuures need taimed on talvise aja tõttu pealt klaasiga kaetud. See kõik, nii imelik kui see ka on, asub teist, see tähendab Eiffeli

tornist, mõne sammu kaugusel ja pole kellegi poolt kasutusele võetud. Ma tahan sellele väljakule tänapäeva tehnika kõikide reeglite kohase suure tehase ehitada ja selleks ootan ainult suurema sõjalise tellimuse saamist. Peale selle on mul veel (ta võttis mapist paki ingliskeelseid kirju) *«Options»* (ostuluba) ameerika automaattööpinkidele, missuguseid, nagu teile peaks teada olema, pole ühelgi minu konkurendil veel õnnestunud osta. Andke mulle tööd, ja kuue päeva pärast esitan ma teile üksikasjaliselt väljatöötatud tehnilise kui ka finantsprojekti.»

«Mahedad on su jutud,» mõtlesin ma, «aga kui ma sulle nüüd meie šrapnelli joonised ja tehnilised tingimused ette näitan, langed sa kohe tujust ära.»

Ma helistasin ja minuti pärast andsin Citroënile dokumentatsiooni üle.

Täpselt kokkulepitud päeval ja tunnil astus väike mees, käes suur aktimapp, jälle mu kabinetti.

«Siin on mu ettepanek,» lausus Citroën rahulikult, kuid kõikevõitva enesekindlusega, asetades krundiplaani uuesti minu ette lauale. «Täna on meil 10. märts. 1. augustiks on tehas valmis, ja ma alustan šrapnellide üleandmist sellise arvestusega, et kogu tellimuse täitmise lõpetan 1. augustiks 1916. aastal. Mürsu hinnaks on kuuskümmend franki. Avansiks — kaksküm-mend protsenti tellimuse üldsummast; avansi kindlustuseks annan peale esmajärgulise pangagarantii — teie valiku järgi — ka veel pantkirja «kogu tehase sisseseadele ja maatükile ühes sellel olemasoleva tehasega». Palun mulle teie otsusest võimalikult kiiresti teatada.»

Otsus oli mul juba valmis, ning ma lükkasin vastuse ainult silmakirjaks mõneks päevaks edasi, põhjendades viivitust vajadusega oma ülemuselt Venemaalt nõusolek saada. Kui tehas peakski üles ehitamata jääma, arutlesin ma endamisi, saaksime enda korraldusse linna piirides asuva krundi, millel on sõjaajal hindamatud eelised mis tahes tööstusettevõttele — esmajärgulised juurdeveoteed: Seine'i jõgi, mis ühendab tehast vahetult Inglismaa ja Ameerikaga, ja kalda ning tehase vahel kulgev kaherööpmeline raudtee. Schneideri firma

käealustele, 69 väikesele tehasekesele, mis asusid mööda Pariisi laiali ja millel puudus autotransport, mis oli peaaegu täielikult rindele saadetud, valmistas töö küllalt palju raskusi. Mina aga, võttes enesele vastutuse, läksin välja riisikole, mida ei jätnud mainimata oma vastuses meie Suurtükiväe Peavalitsusele.

Hea psühholoogina mõistis ka Citroën nähtavasti, mida ma sel korral üle elasin.

«Minuga ei ole teil muret. Kõik koondatakse ühte tehasesse. Teie rahustuseks hakkan teile ehitusplatsilt iga päev suuri ülesvõtteid tooma, mille järgi te ise võite tehase ehitamise käiku jälgida,» raporteeris Citroën.

Neist ülesvõtteist köidetud album on mul tänapäevani alles.

Esimese nädala pühendas Citroën krundi hoolikale nivelleerimisele, ja alles pärast seda, kui platsid kõikide tsehhide jaoks olid mitte ainult tasandatud, vaid ka tsementeeritud, alustas ta esimeste põhiliste raudkandekaarte juurdevedu. Üheaegselt nivelleerimisega ehitati normaalrööpmeline raudteeharu. Lõplikul kujul sai tehasest tolle aja kohta elegantne tehniline uudisehitus, mis muuseas oli varustatud elektrilise signalisatsiooniga ja mehaanilise sisetranspordiga. Rekordiline oli ka neljakuuline valmissaamise tähtaeg.

Kui Citroën nägi, et külastaja, kes oli tutvunud lastesõimega, imetlenud naistööliste lumivalgeid pearätte, puhtusest hiilgavaid seinu ja isegi põrandaid, kahtlustas peremeest puru silmaajamises, viis ta tema laboratooriumi, mis kujutas endast Prantsusmaa kohta haruldast, kuid igale tublile tehasele nii vajalikku luksust.

Tellimus täideti minimaalse hilinemisega ja ilma ainsagi praagiprotsendita.

Mõni päev pärast Compiegne'i metsas vaherahu sõlmimist helistas mulle ootamatult Citroën, kelle ma juba olin silmist kaotanud, ja palus mind sõita tema juurde tehasesse, mis tol ajal täitis mingit Rumeenia tellimust mürskudele.

«Mitme aasta jooksul — teie arvates — ei tule sõda?» esitas ta mulle küsimuse.

«Vähemalt kümne aasta jooksul,» vastasin ma.

«Niisuguse ajaga võib jõuda mis tahes kapitali amortiseerida,» tähendas Citroën. «Aga mis te ütleksite, kui ma võtaksin ette sõjakäigu selle härra vastu seal?» ning ta osutas Seine'i vastaskaldale, kus Billancourt'is suitsesid Renault' võimsa autotehase korstnad.

Minu juurde sõjaajal kokkutulnud hankijate koosolekutel istusid Renault ja Citroën alati teine teises lauaotsas.

«Konkurents saab olema raske,» vastasin ma, «aga kui autosid madalama hinnaga toota, siis minu arvates on sõda juba ise nendele turu loonud.»

Nii arutasime Citroëniga ja jätsime lahtiseks ainult ühe küsimuse: kas hakata valmistama viiehobusejõulisi autosid või jääda kõige nõrgemate juurde tol ajal esilekerkinud ameerika «Ford»-tüüpi kümnehobusejõulistest masinatest.

«Ma olen juba otsuse teinud,» teatas Citroën temale omases kategoorilises vormis. «Palun teid nädala pärast «meie tehast» külastada.»

Nagu nõiakepi väel oli tehas tühjaks tehtud, korstnad kustunud, tuhandete tööpinkide müra vaikinud. Tööpingid olid ostja ootel tehase keskõuele tõstetud, ja tehase tsehhides, mis kaunistamise mõttes olid peene kollase liivaga üle puistatud, polnud hiljuti valitsenud elavusest jälgegi järele jäänud. «Tööplats» oli, nagu enne tehase ehitamistki, valmis uute seadmete vastuvõtmiseks.

Alanud üksikute osade monteerimisest, mis olid tellitud kohalikest väikeettevõtetest, võitis Citroën, järk-järgult uusi tsehhe avades, tootmist arendades ja mehhaniseerides, kahe-kolme aasta jooksul Prantsuse autotööstuses Renault' järel teise koha.

Viimase ameerika süsteemi järgi sisseseatud karmist kontrollist hoolimata unistas iga tööline Citroëni juurde sattuda üksnes nende väikeste eeliste pärast, mis võimaldasid mõnesuguseid kultuurilisi saavutusi (söökla, haigla, lastesõim, eririietus jms.). Tema kuulsus kasvas iga päevaga, ning ta ise suurendas seda ka ameerikaliku reklaami kõikide vahenditega: hellitatud pariislasi polnud nii kerge millegagi üllatada, ent kui nad päise päeva ajal selges

sinises taevas nägid valgeid pilvekesi, mis kujutasid sõna «Citroën», siis ei taibanud nad kohe, et need tähed on kirjutanud lennuk. Õhtul ootas neid teine ebatavaline vaatepilt. Mitmekümne aasta vältel ööpimeduse hõlmas peidus olnud Eiffeli torn hakkas tipust kuni alumise ääreni äkki tuhandetest mitmevärvilistest ja pimeduses vilkuvatest elektrilampidest sätendama. «Citroën!!!» võis Pariisi mis tahes kvartali elanik lugeda. Punased tähed kustusid ja nende asemel süttisid kollased lambid, mis kujutasid firma märki — pikergust kolme triibuga vapikilpi. Nägemus kadus, kuid tulevase ostja tähelepanu köitis üliodav hind — «Ainult 20 000 franki» —, mille moodustas rohelistest lampidest pealkiri. Ja nõnda öö läbi, ja nõnda terve nädal kuni uute sõnakombinatsioonide ja uute kaunite elektrivalgustusreklaamide leiutamiseni.

Citroën oleks võinud vältida enda liigitamist «haide» kategooriasse, kui maa peal poleks jalutanud «Fausti» Mefisto ja kui maailma poleks valitsenud «ebajumal kuld». Tugevad olid luksuse ja muretu Pariisi elu ahvatlused, eriti veel säärasele tõusikule nagu Citroën. Ta ei olnud neid noorest peast maitsnud, ning see väljapaistev organisaator ja andekas administraator, pealegi veel tubli insener, polnud pärast hiilgavaid tõuse suuteline ahvatlusele vastu panema.

Tema rikkusest levisid linnas ebatavalised kuuldused, mis panid mind, kes tema südamesaladusi teadis, ainult muigama. Kuid visa kuuldus, et Citroën olevat Deauville'i mängukasiinos miljon franki kaotanud, pani mind järele mõtlema.

See toimus just tol ajajärgul, mil ma Nõukogude valitsuse ülesandel Citroëniga läbirääkimisi pidasin tema kaasatõmbamiseks meie autotööstusesse. Tema lähim ümbruskond ei meeldinud mulle: tema isiklikuks sekretäriks osutus keegi elegantne noormees, kes vastas mu küsimusele tugeva vene aktsendiga.

«Aga muuseas, mu armas patroon,» sähvasin ma meie endisele varustajale lahkumiseks, «kas te tõesti ei märka, et teil pole õigust miljonitega riskeerida,

kuna olete vastutav kümnete tuhandete tööliste saatuse eest?»

Kuid töölistele mõtles Citroën kõige vähem ning hakkas mulle rääkima oma rahanduslikest raskustest, mis ta pani, nagu kuuldused tema hasartmängustki, oma vaenlaste arvele eesotsas Renault'ga.

Ei tundnud Citroëni vastu enam huvi ka Prantsuse valitsus, kes oli sunnitud teda rahanduslikust krahhist päästma ainuüksi kartusest töölistega tekkida võivate arusaamatuste pärast. Võitlus «vaenlastega» osutus Citroënile üle jõu käivaks, ning ta suri verevalumi tõttu peaajju oma ettevõtte likvideerimise kõige hoogsamal ajajärgul.

Iga päev tõi mulle uusi ja esimese pilgu järgi lahendamatuid ülesandeid, mille pärast tuli kaasabi saamiseks uute «rüütlite» poole pöörduda.

Vaevalt olin ma jõudnud lõpetada suurtükipadrunite küsimuse, kui tekkis probleem mitmest miljonist süütajast mitte ainult Prantsusmaalt tellitud mürskudele, vaid ka neile, mida hakati prantsuse mudeli järgi valmistama Venemaal.

Neid süütajaid tehti kuni tolle ajani ainult Prantsuse kroonuarsenalides, mis loomulikult olid omaenese armee tellimustega üle koormatud. Juhuslikult jutustas mulle üks tuttav suurtükiväe major, kes teenis Sõjaministeeriumis, minu aitamise soovist lähtudes peaaegu salaja:

«Muidugi leidub mees, minu vana seltsimees kõrgemast koolist — Loucheur, kes võiks teile kasulik olla. See on säärane osav inimene, kes on võimeline lahendama iga küsimuse, kuid ta on sõjaväeteenistusse kutsutud tagavaraväest ning komandeeritud ühe väikese tehase juurde, mis töötab riigikaitse jaoks ja asub Pariisi lähedal. Kui te ministrit palute, et ta Loucheuri teie jaoks vabastaks, siis ta muidugi ei keeldu, kuid on tarvilik, et te selle üle peremehe enesega räägiksite.» Ning ta andis mulle aadressi.

Minu ilmumine sellesse «ettevõttesse», mis pigem meenutas teisejärgulist töökoda kui tõelist tehast, tekitas muidugi suurt sensatsiooni. Mingisuguses poolpimedas koridoris, mis enesest vastuvõturuumi kujutas,

oli juhtiv personal ühte viirgu rivistatud ja direktor, lahke vanake, hakkas mulle üksteise järel insenere esitlema. Vanemuse järgi kolmandana või neljandana seisis mitte enam noor, mustavõitu «*vareuse*'is» (kuues), täitsa paljapäine, peaaegu eemaletõukava välimusega suurtükiväe-kapten, kes meenutas osaliselt teleskoopkala: samasugused pungis silmad, samasugune lapergune nina ja lõug, mida pealegi tegi inetuks enesega rahulolev naeratus. See oligi Loucheur.

Niipea kui see näotu kapten oli järgmisel päeval mu kabinetti astunud ja oma väljakutsumise põhjuse teada saanud, muutus ta korrapealt ümber ja minu ette ilmus too ettevõtlik ärimees, kellega mul tuli tegemist teha kogu sõjaaja vältel. Ta rääkis ruttu sõnu valimata, tekitatavat muljet arvestamata, justkui kartes mõtet, et vestluskaaslane võib talle vastu vaielda.

«Te olete tõeline minister,» ütlesin ma talle mitmel korral, kui Loucheuri aplomb oli ületanud igasuguse piiri. «Teil on selleks kõik eeldused.»

Loucheur naeratas ja madaldas tooni.

Mulle enesele näis, et ma ainult naljatan, ja ma ei lubanud tekkida mõttel, et taoline hai, tema eraasjadesse igasuguse riikliku vahelesegamise leppimatu vaenlane, võib tõesti varsti ministriks tõusta ning et mul tuleb temaga tegemist teha mitte kui hankijaga, vaid kõikide küsimuste otsustajaga nendessamades sõjalistes tellimustes, kus ta oma vara oli kokku ajanud. Tugev Loucheur neelaski ilma vaevata ära pehmeloomulise Albert Thomas' ja istus tema kohale. Minu naljast sai tõsilugu. «Minule olete teie kahekordselt minister,» nagu ma talle hiljem ütlesin.

Sellega muide Loucheuri karjäär ei lõppenud. Pärast sõda sai temast rahandusminister, ja kõik leppisid sellega, et paljude aastate kestel suurepärase sõjaeelse kohvi asemel viletsat brasiilia kohvi juues nad võlgnesid selle eest tänu Loucheurile. Nimelt tema andis selle prantslaste lemmikjoogi peale suurele Brasiilia trustile riikliku monopoli, mis võimaldas tal samaaegselt saada toreda ajaloolise lossi peremeheks Pariisi lähedal. Niisugust hiilgavat karjääri alustas Loucheur küll raske, kuid võrdlemisi tagasihoidliku äritegevusega.

«Te palute, et ma kõige lühema aja jooksul süütajate tootmise organiseeriksin. Metalli ostan ma inglastelt, kes, nagu te teate, ei kiirusta oma tööstuse mobiliseerimisega,» seletas mulle Loucheur. «Kuid tööjõudu säärase erilist täpsust nõudva tellimuse täitmiseks me Prantsusmaalt juba ei leia — kõik on viimseni läbi sõelutud. Töölisi tuleb otsida välismaalt. Te rääkisite minuga esimest korda sellest küsimusest kolm päeva tagasi, kuid täna on mul projekt juba valmis. Me kutsume Šveitsist välja mõnisada kellasseppa ühes nende perekondadega. Kvalifitseeritumaid meistreid täpseks metallitööks ei leia me tervest maailmast, töökodade jaoks aga võtan ma äsja valmisehitatud ja veel tühjalt seisvad Lyoni aastalaada kohmakad hooned,» põmmutas Loucheur mulle silmagi pilgutamata. «Otsus oleneb teist.»

Ma lootsin selle energilise kapteni õhinat jahutada, hoiatades, et võin maksta ainult seda hinda, mis on Prantsuse valitsusega kindlaks määratud. Kuid see Loucheuri ei hämmeldanud.

Viivitamist tuli harjunud kombe järgi oodata Sergei poolt. Tekkis telegraafiline kirjavahetus iroonilise vihjamisega «teie (s. t. minu) šveitsi kellasseppadele». Ent ratas hakkas ka siin veerema, ja Loucheuri algatus avas mulle tee kellademaale: Šveitsi firmad hakkasid vahetult meie tellimusi vastu võtma, ja sõja kestel õnnestus mul Venemaale saata üle kümne miljoni süütaja.

Taolised lepingud Šveitsi firmadega, kes töötasid väga vastuvõetavate hindadega, olid Loucheurile erilisteks ihaldusobjektideks. Ta ootas kannatlikult sobivat juhust, et šveitslastele antud tellimusi enda kätte haarata, ja Veebruarirevolutsioon, nii imelik kui see ka oli, laiendas spekulatsioonivõimalusi minu vaenlastele — rahandus- ja tööstustegelinskitele.

Albert Thomas' kõrge soosingu all sõitis Loucheur Petrogradi ja tõi sealt mulle allakirjutamiseks Venemaal juba ettevalmistatud lepingu süütajate valmistamiseks.

«Riiklikes huvides tuleb tööstus ühendada suurteks trustideks,» selgitas mulle Loucheur. «Need kellasse-

pad on tarvis meile alistada. Noh, aga mis puutub hinnasse, siis on see teie valitsuse poolt kinnitatud: kolmteist rubla süütaja eest.»

«Kuid see teeb välja üle kolmekümne frangi, sellal kui ma Šveitsi firmale «Invicta» maksan ainult kaksteistkümmend franki ja viiskümmend santiimi. Muide, härra «minister», ei ole mõtet vaielda — ma saan krediidi Prantsuse frankides ja lepingut rublades alla kirjutama ei hakka.»

Loucheur ei jätnud järele:

«Kuid teil on ju käsk alla kirjutada leping Loucheuriga kümnele miljonile süütajale.»

«Kuulge,» ütlesin ma lõppude lõpuks Loucheurile, «kuulake minu head nõuannet: ärge sõjaajal valuutaga mängige.»

See viimane argument osutus kõige mõjukamaks, leping jäi sõlmimata, kuid Loucheur, nagu selgus, pidas seda meeldivat jutuajamist kaua meeles.

Oli Venemaale raske 1920. aasta, mulle aga tuli see aasta tugeva haigusehooga ja ränkade materiaalsete raskustega. Õnnestus siiski sõita Aix-les-Bains'i tervistavatele väävelallikatele ja leida mingisugune odav toake selle elegantse moodsa kuurordi äärelinnas. Vanad tuttavad olid mind vähehaaval lakanud tervitamast, aga niisugustest kõrgetest isikutest, nagu rahandusminister Loucheur, tuli solvava suhtumise vältimiseks igati kõrvale hoiduda. Seepärast oli imestus suur, kui kord vesiravilast väljudes mind hüüdis Loucheur, kes, nagu minagi, oli riietatud valgesse supelmantlisse. Kuidas ma ka püüdsin end oma halva tervisega vabandada, kuid ta jäi kindlaks oma kutsele — kõige luksuslikumas võõrastemajas üheskoos einetada. Seal esitles ta mind oma päris tavalisele ning mitte enam noorele abikaasale ja ütles:

«Siin esitlen sulle meest, kes üksi kõikide hulgas veenis mind Vene rublaga mitte mängida. Ma ei kuulanud teda ja kaotasin seetõttu viis miljonit!»

Ainult varajane surm taltsutas selle tegelinski.

Selle ärritusehulga järgi, mida mul tuli üle elada võitluses «tööstuse saamarüütlite» ahnusega,

oli pärast Schneiderit kahtlemata järgmiseks Louis Renault.

Erinevalt Loucheurist oli temast raske aru saada. Lesestunud emast ja kolmest vennast koosneva töölisperekonna noorim poeg Louis oli umbes kümme aastat enne sõda saanud vanemalt vennalt Fernande'ilt päranduseks väikese autotehase. Autod olid siis parajasti moodi minemas.

Majaesises aiakeses, peahoonesse viiva sissekäigu ees, on alatiseks säilinud väike barakk, milles metallitreial Fernande Renault oli koos ühe oma sõbraga valmis vusserdanud Prantsusmaal esimese käsitsitehtud auto. Teine vend oli esimesel primitiivsel autovõidusõidul varsti surma saanud, aga kolmas, Louis, oli juba tubli tehnilise haridusega. Venna rahaga oli ta jõudnud ka Ameerikas käia, ning mõni kuu enne sõda mulle oma tehast Billancourt'is, Pariisi eeslinnas, näidates kiitles muuseas eeskujuliku korra üle, mis tal oli tehase kauplustes kehtestatud. Prantsusmaa tolleaegse tehnilise mahajäämuse juures oli see muidugi saavutus, iseäranis tsehhides valitsev puhtus ja kord.

Ta oli siis, nagu Schneidergi, see monopolist suurtükiväe varustuse alal, haaranud Venemaal enda kätte monopoliõiguse autode andmiseks. Vist ainult tsaar ise ei sõitnud «Renault'l», vaid kasutas kallimat marki «Delaunay-Belleville».

Minu varustusalase tegevuse algul oli Renault'l oma ametlikus portfellis terve seeria segaseid väikesi kontrahte sõidu- ja veoautode hangeteks.

Otsides võimalusi mürskude tootmise laiendamiseks, sõitsin ma Renault' tehasesse, kus veendusin, et osa mulle juba tuttavaid presse on määratud prantsuse granaadikerede tootmiseks. Kindral Baquet avaldas arvamust, et Renault võiks seda tootmist intensiivistada, ja andis mulle nõusoleku selles tehases veel ühe miljoni vene mürsu tellimiseks ja sealjuures, võrreldes Schneideri hindadega, alandatud prantsuse kroonuhinnaga.

«Mul pole õigust teilt seda korraldust vastu võtta,» pomises peremees süngelt. «Ma ei või viivitada autode

tellimuse täitmisega, mis on mulle kindral Suhhomlinovi enese käsul antud.»

Kuid ma juba teadsin, et asi ei seisa autodes, vaid Vene tellimustelt saadavates vahekasudes, ja ohkasin silmakirjalikult karmide nõuete üle, mida võib seletada ainult sõjaajaga.

Võitlus Louis Renault'ga kandis alati allveesõja iseloomu: miinid veepinnale ei tõusnud, oma kaarte avada ei julgenud üks ega teine pool. Ma ei võinud oma arvamust avaldada seepärast, et mul oleks tulnud erafirma ees kompromiteerida mitte ainult tema Petrogradi esindajaid, kedagi saladuslikku Siquot'd, vaid ka meie oma sõjaväe-ametkonda. Renault sai juba esimestel päevadel aru, et Pariisis rääkida samasugust keelt, millist Siquot tarvitas Petrogradis, temal ei õnnestu. Puhuti oli mul tahtmine ennast veenda, et Louis Renault'l — tollel töölisklassi võsul, tollel jutukehval ja justkui muredest murtud mehel — eneselgi pole aimu kõigest sellest kõntsast, millega on kaetud tema tehingud Venemaal.

Tehnika Peavalitsuse telegramme, mis oma väikluselt meenutasid kirjavahetust poodnikega, lahendada ja neile kirja teel ametlikult vastata aitas mul selle peavalitsuse esindaja polkovnik Antonov.

Selleks et inimese üle otsustada, on äärmiselt huvitav tema korterit külastada: juba korteri suuruse, puhtuse, selles valitseva korra või korralageduse järgi võib tunda, kuidas elab ja missugune on tema peremees. Antonovile olid Pariisi kombed ja tavad võõrad. Elama asunud pisitillukesse, kuid puhtasse korterisse, muutis ta selle väikeseks Venemaa nurgakeseks, kus tema enneaegu tüsedaks läinud abikaasa valmistas talle äripäeviti hakklihast kotlette (välismaal ei söö neid keegi), pühapäeviti — kobedat kapsapirukat, vastlanädalal — pliine, lihavõttepühadeks aga — punaseks värvitud mune ja kulitši.

Muide, sõja ajal vaatas ta oma kodule kui suurimale luksusele, ja selle polkovniku nägu koos ebameeldiva täishabemega, mis ei kasvanud põskedel, vaid ainult lõua otsas, sulas jäädavalt ühte tema pisikese kinnise kaheistmelise autoga, mis millegipärast valgeks oli

värvitud. See oligi tema tõeline majake, mille kitsa aknakese kaudu ta maailma vaatas, kangekaelselt soovimata oma silmaringi laiendada. Ta ise hooldas oma autot ja tankis seda, kirjutades täpselt üles mootorikütuse ja määrdeõli kulu iga kilomeetri kohta, et mitte Vene riigikassa kahjuks eksida tema poolt esitatavates arvetes, mida ma kinnitasin oma allkirjaga ja «kroonupitseriga».

Kahju hakkas sellest ausast hõbepagunitega ametnikust, kui ta tõi mulle allakirjutamiseks telegraafilise vastuse oma Petrogradi ülemusele. Tsaarikindraleid ja -ohvitsere kritiseerida või neid isegi milleski kahtlustada Konstantin Aleksandrovitš muidugi ei julgenud. Isevalitsuslik võim, mis oli talle vaieldamatuks ning ümberlükkamatuks tõeks, oli eksimatu, ja see käis ka tema otsese ülemuse kohta.

Üksnes «selle kelmi Siquot'», nagu Antonov ütles, tempudega võis seletada ülemuse kangekaelset mittetahtmist arvestada Prantsusmaal meie tellimuste läbiviimisel kehtestatud korda. Hindade kolmekümne kuni neljakümne protsendi võrra tõstmiseks olid kõik ettekäänded head, ja neist peamiseks oli näiteks Prantsuse armees tarvitusel oleva tagavaraosade nimestiku mittevastavus meie tabelitele. Muide, tagavaraosade küsimus oli Venemaal alati üheks valusamaks küsimuseks: juba lapsepõlves Tšertolinos kuulsin ma kogu aeg kord niidumasina, kord vihusidumismasina tagavaraosade puudumisest. Teisest küljest andis standardsest valmistusviisist mittekinnipidamine, kaasa arvatud ka selline pisiasi nagu värvitoon, Siquot'le võimaluse hinnata autosid mis tahes talle meelepärase hinnaga. Seda küsimust reguleerida, Renault'd prantsuse hindadega töötama sundida me aga ei suutnud. Tehnika Peavalitsus meid selles ei abistanud, Renault aga oli pärast korduvaid tungivaid nõudmisi sunnitud omaks võtma, et ta ise on salajase lepingu kaudu seotud Siquot'ga, kes nagu Schneidergi kõrgendatud hindu põhjendab «Peterburi elu kallidusega».

Sel alusel toimus 1915. aasta augustis juba tõeline skandaal: Renault oli tarviliku veoautode koguse kinni pidanud. Kui ma jutuajamisel Pellet'ga olukorra ras-

kuste üle kurtsin, hakkas järgmisel päeval minu suureks imestuseks selle küsimusega ka Joffre tegelema.

«Kui palju autosid peate võimalikuks enne Arhangelski navigatsiooniperioodi lõppemist Venemaale saata?» küsis ta minult. (Murmanski sadam ei olnud sel ajal veel seadmetega varustatud.)

Säärast õnnelikku juhust tonnaaži arvestuse pärast kasutamata jätta oli võimatu, ja ma nimetasin sellise ümmarguse arvuna kakssada-kolmsada autot, millest tegelikult ei võinud unistadagi.

Nagu tavaliselt oma parema kulmu veidi üles tõstnud, kui ta tähtsat otsust tegi, vastas ülemjuhataja rahulikult:

«Mul on Vincennes'i laos igaks juhuks varuks väiksemaid veoautosid. Käskige minu nimel neid enesele näidata, valige välja nii palju masinaid kui soovite, ükskõik millist marki, teie oma maitse järgi, pakkige sisse ja saatke nad võimalikult kiiremini suurvürstile ära. Neid läheb talle ju talvel tarvis.»

Tavaliselt külmavereline Konstantin Aleksandrovitš oli niisuguse rõõmsa uudise puhul peaaegu tasakaalu kaotamas, ning siis me juba arutlesime ja kaalutlesime, kui palju tuleb meil võtta kolmetonniseid, kui palju poolteisetonniseid «Renault'sid», kui palju raskepäraseid, aga vastupidavaid «Panharde» või «Dion-Boutone». Vastavad tagavaraosad telliti vene tabelite kohaselt muidugi kiiresti juurde, autod saadeti välja ja toimetati õnnelikult Arhangelskisse, kuid tänu asemel, millega ma nii tahtsin Joffre'it rõõmustada, saime teenistusalase noomituse.

«Teie poolt väljasaadetud veoautodele on antud määrustikus mitte-ettenähtud värvus.»

«Ka siin ei saadud ilma «alatu Siquot'ta» läbi,» ohkas vaene Antonov.

Ei mingid intriigid tema vene ametivendade ja hulguste poolt suutnud teda segadusse viia, ei suutnud tema silmi avada kogu tsaarirežiimi lagunemisele.

Ka pärast revolutsiooni teenis ta edasi toda Venemaad, kelle kuju ta oli enesele Pihkva kadetikorpuses ja armee sapööripataljonis loonud. Suurepärane tehniline haridus, mille ta Inseneriväe Akadeemias oli saa-

nud, ei laiendanud tema poliitilist silmaringi. Ausalt täites oma teenistuskohuseid isegi pärast Oktoobrit, koostas ta minu käsu kohaselt eeskujulikult üksikasjalise aruande iga tellimuse kohta: sajad veo- ja sõiduautod, paarsada lennukit ja mootorit, väliprožektorid, tuhanded jalgrattad — mitte ükski neist Venemaale saadetud tellimustest ei pääsenud Konstantin Aleksandrovitši ausameelsest analüüsimisest.

Talle polnud meeltmööda isegi Ajutise Valitsuse esindajad, seda vähem veel deniikinlased ja koltšaklased. Kuidas julgesid nad pretendeerida kõrgemale võimule? Tema teed ei läinud nendega ühte ja, muide, ka Pariisi valgekaartlikele organisatsioonidele poleks see polkovnik sobinud.

Tema, nagu paljud teisedki mulle alluvad, nõudis minult kui sõjaväeliselt agendilt käskkirja «polkovnik Antonovi tähtajata ja palgata puhkusele laskmise kohta».

Saanud kätte paberilipaka, millel polnud enam mingit väärtust, andis Antonov toimikud mu arhiivi üle ja kadus, tekitamata mulle vähimatki muret oma saatuse korraldamisel. Prantslaste juurde teenistusse ta ei läinud, asus aga elama, nagu ma juhuslikult kuulsin, kõrgele mäele Monte Carlo mängupalee — selle Vahemere pärli kohal, mis on saanud paljude inimsoo riismete hukkumiskohaks. Mis võis ühist olla tagasihoidliku Antonovi ja rahvusvaheliste mängijate vahel, kes oma aega ruleti juures surnuks lõid? Mind hakkas see nii intrigeerima, et kord Nõukogude asjatoimetuste pärast Rivieras viibides otsisin Antonovi üles.

Ta elas üksikus ja ajast koltunud majakeses otse mägiraudtee jaama juures ning oli oma valge auto vahetanud inetu lahtise dranduleti vastu. Valutava südamega pidi Antonov oma laiad polkovnikupagunid maha võtma, et odava tasu eest sõidutada neid logardeid, kes kord rohelise laua taga kasiino sumbunud saalides, kord golfimänguga rohelistel Alpi mäginiitudel aega viitsid. Nendega vestlusse ta muidugi ei astunud.

Meie kokkusaamine oli väga sõbralik. Meenutasime Siquot' tempe; too oli Venemaalt hiljuti tagasi sõit-

nud, ning ma kirjeldasin Antonovile selle meile salapärase, molluskit meenutava tüübi välimust. Nagu süüdiolev koer, ei julgenud Siquot minu kabinetti ilmudes kordagi mulle silma vaadata, vaid pomises ebaselgelt midagi nõukogude võimuga koostöötamise raskustest. Ta pidas, nagu paljudki tol ajal, bolševike võimuletulekut ebameeldivaks, kuid ajutiseks arusaamatuseks.

Antonov, nagu mulle näis, sellesse ei uskunud. Ta vaikis ja ta nägu läks veel rohkem pilve.

Kaks vene inimest, imetledes nende jalgade juures laiuvat taevassinist, rahulikku, kuid neile võõrast merd, ei julgenud sõnagi lausuda Venemaast. Võitluses «tööstuse saamarüütlitega» teenisid nad teda ühtemoodi, kuid armastasid ja mõistsid isemoodi.

SEITSMES PEATÜKK

ÉLISÉE RECLUS' TÄNAV nr. 14

Esimeste päevade askeldused võimaluste väljaselgitamiseks, kuidas oma armeele materiaalset abi osutada, muutusid mu iseseisvaks vastutavaks tööks. Lahendamist vajavate küsimuste nimestik kasvas päevast päeva, ja nagu on kombeks igas sõjas, kõik need olid äärmiselt pakilised.

Prantsusmaa materiaalsed ressursid ei suutnud kõiki meie vajadusi rahuldada, ja ma muutusin Prantsusmaale akrediteeritud sõjaväelisest agendist enesele märkamatult maailmasõjast aktiivseks osavõtjaks.

Eemaldudes kindlast sadamast, milleks mulle oli saanud Grand QG, lootsin ma teda siiski veel mitte maha jätta, «territoriaalvetest» mitte lahkuda. Tegelikult aga oli kipakal laevukesel, milleks osutus minu improviseeritud tööaparaat varustamise alal, ees varstine väljasõit avamerele, võitlus tõeliste ookeanilainetega ja laveerimine veealuste karide vahel, mida polnud ühelegi lootsikaardile märgitud. Lainetele pidasime vastu hõlpsasti, baseerudes niisugusel rikkal sadamal, nagu seda oli Banque de France, kuid karidest vene intriigide kujul pääsesime vaevu.

Nagu kaubalaeva kaptenil, kes oma ekipaaži värbab kõige mitmekesisematesse rahvustesse ja elukutsetesse kuuluvatest meestest, nii tuli ka minul koguda enese ümber noori töömehi sõltumatult nende passidest, seltskondlikust positsioonist ning isegi nende minevikust.

Nagu vanasti zaporoožlased võtsid eneste hulka kaaslasi põhimõttel «kellesse usud», nii esitas ka meie kollektiiv igale juurdetulijale ainult ühe nõudmise: töötada tööpäeva pikkusele vaatamata ja ilma pühapäevade ning pühadeta. Puhkama hakkame pärast sõda.

Minu aparaat koosnes prantslastest ja venelastest. Kodumaast kaugel viibivad inimesed on mõnikord suured patrioodid: nad armastavad oma isamaad nagu peigmees kättesaamatut, kuid südamele kallist pruuti. Nii armastasid minu Pariisi paisatud vene kaastöölised oma kodumaad. Nad tõid enesega mu kantseleisse Élisée Reclus' tänavas maja nr. 14 kaasa tööinnu, hoo, prantslastest töökaaslased aga, kes venelasi täiendasid, — organiseerituse ja korra selles töös. See kahe kultuuri omaduste ühendamine võimaldas mul seitsmeteistkümne kaastöölisega teha ära selle, milleks naaberametkonnas, Londonis asuvas Varustuskomitees, oli vaja sadu töötajaid.

Tähtsamateks kaastöölisteks olid loomulikult kaks minu sõjaeelset sekretäri: Iljinski ja Širjajev. Širjajev oli armee erupodporutšik, üks neid juhuslikult Pariisi peatuma jäänud vene turiste. Ta oli enne sõda prantslannaga abiellunud, astunud Prantsuse kodakondsusse ja hinnatav ainult seepärast, et oli jäänud vene inimeseks ning tänu oma usinusele õppinud selgeks, tundmata huvi teksti vastu (sõjaväelisele agendile aga oli see väga tähtis), kirjutamise vene ja prantsuse tähestikuga kirjutusmasinatel. Niisugune sekretär ei võinud mulle sobida isegi rahuajal, kuid asemikku leida ei olnud kerge.

Pariisis elas kuude kaupa minu kauge sugulane — tädi, ehkki ilma «pärandita», kuid suurepärase mõistusega — hertsoginna Sasso-Ruffo, sündinud Stroganova, kes oma tujukuse tõttu kunagi oli abiellunud itaallasega. Ta oli pikka kasvu, sihvakas, isegi veidi

inetu ning tänu oma vaimukusele ja ootamatuile kapriisidele oli tal olnud rohkesti seiklusi.

«Kuule, õepoeg, sinu soov on täidetud,» ütles tädikene, «ma leidsin sulle sekretäri. See on Ferseni toapoiss, meie saatkonna atašee Ferseni, kes elatab end börsimängust. Tema toapoiss on temast enesest sada korda targem ja kannatab oma alandava seisukorra pärast. Ma saadan ta sinu juurde.»

Minu suurepärasel tädikesel oli õigus. Pjotr Konstantinovitš Iljinski oli aus, arukas, taktitundeline ja endast lugupidav inimene. Tema tagasihoidliku blondi meeldiva välimuse järgi, tema prantsuse kasvatuse ja maneeride järgi oli temas raske ära tunda endist õigeusu külaköstri poega ja väikeametnikku — statistikut ühest Hersoni kubermangu maakonnast. Säärane on vene inimeste loomupärane anne nendele võõras olukorras mitte kaduma minna.

Tsaari-Venemaal peeti paljusid statistikuid, semstvoarste ja mõningaid «batjuškaid» vanasti «punasteks» juba seepärast, et nad asusid liiga lähedal rahva hädale ja vaimupimedusele. Sellesse kategooriasse kuulus ka Pjotr Konstantinovitš, ja saades teada, et ta on «poliitiliselt mitteustavate» nimekirja paigutatud, vahetas oma igava maakonnalinnakese mitte vähema ega rohkema kui lõbusa Pariisiga. Ta ei võinud oletadagi, et Pariis on mitte ainult lõbus, vaid ka julm, et palju inimesi, isegi tugevamaid kui Iljinski, lõpetas oma elupäevad sogase Seine'i sildade all ööbides.

Võiks arvata, et Iljinski, tehes läbi karmi elukooli, pidi rohkem kui keegi teine hindama seda poliitilist positsiooni, millele ma pärast Oktoobrirevolutsiooni asusin. Kahjuks ei! Ta suri varsti pärast seda minu vaenlasena, kuna polnud võimeline leppima paratamatusega — ohverdada oma materiaalsed huvid riigi huvide kasuks.

Veel revolutsiooni eelõhtul esitas toosama prantsuse leitnandi vormiriietuses Iljinski mulle allakirjutamiseks tšekke päeva kestel kogunenud arvete ja rahaliste dokumentide tasumiseks.

Minu varustustegevuse rahandusliku külje korraspidamise peamine saladus seisis «ühtses kassas», mis

võimaldas vältida maksetega viivitamist, mida põhjustas Petrogradist telegraafi teel saadavate lubade krooniline hilinemine.

«Sõjaväeline agent,» kandis sõja lõpul tsaarile enesele ette tema Pariisi sõjaväeline esindaja, ikka toosama elatanud Fedja Palitsõn, «võtab enesele suurima vastutuse, teostades väljamakse ilma meie peavalitsuste sellekohase eelneva nõusolekuta, kuid pean oma kohuseks teie majesteedile kõige truualamlikumalt ette kanda, et temata oleksime nii mina kui Prantsusmaal minule alluvad väed ammugi nälga surnud.»

«Vastutus» muide paralüseerus seega, et igal laupäeval astus Iljinski töökabinetti salapärane punasejuukseline mehike, Banque de France'i sekretär, kes võrdles meie rahalisi arveldusi panga omadega. Mäletan, kui suureks sündmuseks oli kord kahekümne viie santiimine kokkuvõtte viga nädalaväljaminekus, mille suurus oli umbes nelikümmend seitse miljonit franki.

«Üles leida!» ütlesin ma Iljinskile, ja kolme päeva pärast oli kõik jälle korras.

Niisuguse vastutusrikka raamatupidamistöö alal leidis ja kasvatas Iljinski enesele abilise juba halliks minevate juustega ilusa härrasmehe Vladimir Aleksandrovitš Karõševi isikus. See Pariisi peatuma jäänud vene aadlik — memmepoeg ja kodukasvanud «poeet» — oli enne sõda täitsa loodrielu elanud, kuid Iljinski töökusest nakatatuna hakkas meie tööd armastama, just nagu oleks kogu aeg end selleks ette valmistanud. Olles kaugel igasugusest poliitikast, seletas Karõšev minu suhtumist nõukogude võimusse kui oma kohuse täitmist. Ei palga vähendamine ega lõppude lõpuks igasugusest töötasust ilmajätmine takistanud tal jääda minu juurde kuni Prantsusmaa poolt Nõukogude valitsuse tunnustamise päevani. Ta koostas täieliku rahalise aruande, kinnitas selle oma elegantse allkirjaga ja, likvideerimise puhul vastu võtnud osa oma palgast, kutsus mind vana kombe järgi kõige nooblimasse restorani einetama. Ta säras näost, teades, et on täitnud oma kohustuse Venemaa ees.

Samasugune härrasmees, kelle minu Pariisi varustusaparaat tagasihoidlikuks töömeheks muutis, oli

rikas moskvalane Karnejev. Ta oli lõpetanud Katkovi lütseumi, oli Pariisis enne sõda elu põletanud, abiellunud erakordselt võimuahne ning vulgaarse prantslannaga ning selle tuhvli alla sattunud. Juba mobilisatsiooni esimesel päeval avaldas ta soovi liitlasarmee ridadesse astuda, nähes selles oma patriootilist kohust; ta võeti sõjaväeteenistusse vastu, vaatamata oma koomilisuseni minevale lühinägelikkusele. Prantslased ei pööranud sellele tähelepanu. Nagu kõik vene vabatahtlikud, nii alustas ka Karnejev teenistust kasarmutes käimlate puhastamisega, komistas polguõuel halva nägemise tõttu, pingutas jõudu, higistas, kuid rindele ikkagi ei sattunud. Minu sekretäriks Karnejev muidugi ei sobinud: kartlikkuse tõttu ei julgenud ta võõrastega kõnelda, kuigi rääkis prantsuse keelt ideaalselt. Õppinud kirjutusmasinaga kirjutamise minu juures selgeks, leidis ta oma tõelise kutsumuse: telegrammide šifreerimise ja nende üleandmisel ka kõige sassiaetumate dešifreerimise. Et hinnata tema poolt tehtud töö ulatust, tarvitseb vaid öelda, et Esimese maailmasõja vältel kirjutasin ma alla kahekümne seitsmele tuhandele šifreeritud telegrammile!

«Sõjaväelise agendi šifreerimisosakonna ülem,» kirjutas ta dešifreeritud materjalile uhkustundega alla.

Kuulsus tema töövõimest ja talendist jõudis ka Prantsuse Välisministeeriumi, kuhu ta pärast minu varustusaparaadi likvideerimist kõrgekvaliteedilise spetsialistina tööle kutsuti.

Prantslastest personal, mille ma Chevalier' juhtimise alla seadsin, oli niisama kirju, kuid töös oma vene kolleegidega harjunud grupp. Eestoas võttis mind vastu hommikuti ruumi pühkiv käskjalg, habemesse kasvanud nagu suur orangutang — tuntud mobiliseeritud Pariisi advokaat ja pummeldaja Dusart — *ce sacré Dusart* (see neetud Dusart), nagu Chevalier teda laualt pühkimata tolmu ja mittepiisava sõjaväelise rühi pärast sõimas.

Minu isiklikuks sekretäriks oli ilus sihvakas leitnant, prantsuse kürassiir Tessier, kes oli abielus veetleva doni kasakaneiuga. Pärast tegevteenistusest tagavaraväkke lahkumist oli ta enne sõda mitu aastat teeninud

Prantsuse ühingus Donetsi kivisõebasseinis ja, nagu peaaegu kõik Venemaal elanud prantslased, venestunud.

Tema Venemaa teenistuskaaslane jalaväeleitnant Delavigne, kes juba sõja esimestel päevadel oli rindel haavata saanud ja kes vene keelt suurepäraselt rääkis, sattus samuti minu juurde. Ta juhtis vastutusrikast ja keerukat transpordiosakonda ning oli töös täpsuse eeskujuks; selle saavutas ta oskusega eraldada peamine teisejärgulisest, mis võimaldas lühikeses telegrammis edasi anda täieliku pildi Venemaale sõjaväelise varaga saadetava järjekordse auriku lastimisest.

Need kaks suurepärast töömeest said pärast Oktoobrirevolutsiooni käsu sõita spetsiaalse missiooniga «Denikini-Venemaale», et «seal Prantsuse huvisid kaitsta». Selle ürituse viletsat tulemust võis varakult ette näha: Tessier, sattunud Novorossiiskisse, hakkas valuutaga hangeldama, Delavigne aga, nagu Konstantinoopolist minuni jõudnud kuuldused pajatasid, sai tulu valgepagulastele passide väljaandmisest. Nagu nakkushaigused, nii hukutavad ka räpased tehingud kiiresti isegi ausaid inimesi, kel puudub tugev iseloom nendele vastupanu avaldamiseks.

Muide, maailmasõda tõi näiteid mitte ainult üksikute inimeste kiirest mandumisest. Sõjajärgsed tessier'd ja delavigne'id sobisid täielikult prantsuse kodanluse selle osaga, kelle iha hõlpsa tulu järele tumestas paljudeks aastateks igasuguse mõiste ausast patriotismist. Säärastele prantslastele näis kõik lubatud olevat.

Kui kaugel oli see sõjajärgne maailm minu Pariisi varustusaparaadist, kes Grand QG eeskujul oma tagasihoidlikkuse üle uhkust tundis, kuid mis ei takistanud Vene sõjaväelisel esindusel Prantsusmaal päev-päevalt üha populaarsemaks saada.

Seoses sellega muutus hommikune post järjest mahukamaks, aga sellest hoolimata pidasin ma kinni reeglist isiklikult tutvuda iga paberiga enne kirjade ja telegrammide jaotamist vastavate osakondade vahel. Pariisi töökogemused näitasid, et kasulikum on kulutada mõni tund paberite isiklikuks läbivaatamiseks ja

olla tänu sellele kursis oma alluvate tööga, kui töötada pimedas, olla mängukanniks omaenese, ehkki vastutavate abiliste käes. Resolutsioonid kirjutasin ma alati mitte pliiatsiga ja isegi mitte musta, vaid punase tindiga, et keelata enesel nendes midagi muuta, pidades meeles sõjaväelist põhimõtet: *ordre et contre-ordre—désordre* (käskude muutmised viivad korralageduseni).

«Sõjaväelise agendi «verised» resolutsioonid,» nokkis mind pärast Veebruarirevolutsiooni Ajutise Valitsuse komissar, vana pariislane Jevgeni Ivanovitš Rapp. Üksnes juba ülema märge, mitte aga sekretäri oma, ametliku paberi äärtel mõjutab alluvat suhtuma küsimusse tähelepanelikumalt ja täitma otsust lühima aja jooksul, välismaal aga mõnikord loobuma mõnesugustest tutvustest, mis võivad põhjustada ülemuse kahtlustusi. Küsimärk kirja äärel ütleb mõnikord rohkem kui paljusõnaline resolutsioon.

Kultuuri üheks põhitunnuseks on täpsed vastused kirjadele. Välismaalased hindasid seda eriti, ja seepärast olid mul töö kiirendamise ja lihtsustamise huvides säärased vastused varakult välja töötatud, masinal valmis kirjutatud ning isegi nummerdatud — kõikideks juhtudeks.

Nii tähendas «nr. 1» — kõige tarvilikum — «esimese järgu äraütlemist», viisakas vormis seletades, et mingisuguste malmist käsigranaatide pakkumine ei huvita meid sugugi. Seda jalaväerelva uut liiki, mille oli loonud maailmasõda, võis valmistada iga väike töökoda, ja mulle näis mõttetuse ülima astmena kasutada kõrgeväärtuslikku tonnaaži taolise väheväärtusliku kauba vedamiseks. Meie Suurtükiväe Peavalitsus püsis siiski teisel arvamusel, kuid pakkumised käsigranaatidele ületasid Venemaa tarviduse. Jäädavalt on mulle meelde jäänud nägus, meeldiv läbipaistvas suvekleidis blondjuukseline naine, kes vastuvõtutunnil minu juurde sisse tungis ja elegantsest käekotist munakujulise käsigranaadi võttis.

«Ärge ainult mind tapke,» hakkasin ma äärepealt naerma, aimamata, et minu vastus paneb vaese neiu peaaegu nutma: ta ei tahtnud auväärt senaatoritest ja

isegi küreedest[1] maha jääda, kes nagu temagi üritasid *faire une affaire* (teha üks äri)!

Järgmine vastus, «nr. 2», soovitas pakkumise esitada kirjalikult, mis samuti vabastas tarbetust külastajast — lobisejast.

«Nr. 3» juhatas paluja Londonisse, «nr. 4» — New Yorki ühes Vene varustusorganite täpsete aadresside teatamisega. Ühe säärase vastuse kasutas ära keegi Rintelen, saksa spioon, kes sellele ehitas oma «detektiivromaani» terve peatüki. Tõestades, mil viisil ta, just nagu tänu minule, oli võitnud Ameerikas Vene esindajate usalduse, tutvustas Rintelen mind muuseas kui oivalist bordoo veinide tundjat. Degustaatori[2] eriala, nagu iga teinegi, võis mulle elus vajalikuks osutuda!

Ja lõpuks üks viimastest numbritest-vastustest määras ära isikliku kohtamise.

Vaatamata kõigile katsetele külastajate arvu miinimumini vähendada, ei läinud mul siiski korda nendest lahti saada ja mu vastuvõtutuba kujutas enesest iga päev mitme tunni kestel sipelgapesa, millest tuli välja valida ainult kõige tarvilikumad eksemplarid. Nii kummaline kui see ka oli, kuid päeva lõpul oli üheks viimaseks ja alatiseks külastajaks tagasihoidlik mees, kel polnud midagi ühist tellimustega, — doktor Eduard Beneš, Tšehhi Komitee esindaja. Tema maa iseseisvusele ei mõtelnud veel keegi, kuid tema, veendunud patrioot, formeeris juba esimest vabatahtlike roodu — Tšehhi armee tulevast tuumikut. Ta oli väga delikaatne, hindas mu aega ja andis vaikides üle pisitillukese sedeli mulle tundmatute tšehhi nimedega. Need olid nood Prantsuse armees teenivad vabatahtlikud, keda ma vabastasin Beneši jaoks selsamal õhtul, kui kohtusin Pellet'ga Chantilly's.

Alatiste asjalike külastajate hulgas paistis silma ärakurnatud näoga ja enneaegu halliks läinud mees, tuntud prantsuse keemik Badin. Ta oli suurfirma «Allais

---

[1] Küree — rooma-katoliku vaimulik. *Tõlk.*

[2] Degustaator — spetsialist, kes maitse järgi hindab mõne toote, näit. veini väärtust. *Tõlk.*

ja Camargue» direktor ning tuli seekord pikriinhappe tootmise laiendamise asjas. Teatavasti on sellel lõhkeainel erekollane värvus, ja vaadates kollasele juuksesalgule, mis langes Badini otsaesisele, oli soov iga kord temalt küsida, kas ta ei ole end oma laboratooriumis ära määrinud. Badini saatis lahutamatult keegi punasejuukseline elegantne juudi tüüpi mees. Too ei võtnud jutuajamisest osa, kuid, nagu iga ülearune inimene, mõjus närvidele, pealegi kuna Badiniga peetavatel jutuajamistel oli tihtipeale salajane iseloom. Lõhkeainete puudus nii Venemaal kui Prantsusmaal omandas iga sõjakuuga üha ähvardavama ulatuse.

«See on härra Higgins,» seletas mulle viimaks Badin, leides sobiva hetke, kui tema saladuslik satelliit oli mingi asjatoimetuse pärast mu kabinetist väljunud. «Ta ei kuulu meie firmasse, kuid ilma temata pole mul õigust Vene asjadest rääkida.»

Sisemist pahameelt alla surudes tuli eriti viisakas vormis välja selgitada selle hästihoolitsetud punasejuukselise isanda osa.

«Hakkasin Vene asjade «eksperdiks»,» jutustas Higgins mulle üsna lihtsalt. «Mu isa on pärit Odessast, kuid vene keelt ma ei oska (selles kahtlesin ma alati tugevasti) ja asusin elama Pariisi, kus asutasin väikese panga spetsiaalselt Venemaaga asjaajamiseks. 1912. aastal käisin ma Peterburis ja mul oli palju vaeva sissetungimisega kõikidesse teie ministeeriumidesse ja sõjaväe-ametkondadesse, seletades, et nendel on palju mugavam tegemist teha ainult minuga, selle asemel et kirjavahetust pidada üksikute Prantsuse firmadega. Mul õnnestus teie mõjukaid isikuid selles veenda ja, varunud enesele nende kirjad, sõlmida välismaal komisjonilepingud iga liigi keemiatööstustega. Mina lepin piskuga: kõigest poolteist protsenti tehingult!»

Miljoniliste käivete juures võimaldas see protsent tal laialt elada luksuslikus üheperekonnaelamus Boulogne'i metsa prospektil.

Ma teadsin, et Prantsuse seadus kaitseb komisjonäride õigusi rangemini kui hankijaid, seepärast ei olnud ma õigustatud Higginsit oma kabinetist välja ajama ja «kergendasin südant» ainult seega, et tegin sellele

logelejale ettepaneku minu ja Badini vahelisi läbirääkimisi protokollida.

«*Le colonel est le premier homme, qui m'a fait travailler!* (Kolonel on esimene inimene, kes mind tööle panil)» ohkas punapea paberilehti täites.

Pikriinhappe tootmisega on seotud mälestused meie esimestest vangilangenud soldatitest. 1915. aasta suvel oli ühte prantslaste kaevikusse, mis asus rahulikus rindelõigus Elsassis, sisse hüpanud kollakashallis pluusis õitsva tervisega mees, korrates ainult üht sõna: «Russ!» Järgmisel hommikul rääkis kogu Prantsusmaa ainult sellest vene sõjavangi kangelasteost, kes oli sakslaste poolelt läbi traattõkete liitlaste juurde pääsenud. Teda pildistati, talle avaldati au ja ma esitasin sellе kirjaoskamatu külapoisi Georgi medaliga autasustamiseks.

Kuid juba mõne päeva pärast muutus meie vangide prantslaste poolele ületulek tavaliseks nähtuseks. Sakslased, ignoreerides rahvusvahelisi reegleid, kasutasid meie soldateid kaevikute kaevamiseks isegi rinde esijoonel. Vene soldatite jutustuste järgi suhtusid sakslased kõige paremini inglise vangidesse; viimased ei kannatanud peaaegu milleski puudust ja elasid omaette. Prantslased said toidupakke ning tihtilugu jagasid neid venelastest õnnetuskaaslastega, kes olid määratud kõige kehvemale näljaportsjonile. Kõikidest rahvustest vangide hulgas olid nemad kõige õnnetumad.

Pikriinhappe tootmine jäi töökäte puudumise tõttu mõneks ajaks seisma ja seepärast saatsin ma sadu vangist põgenenud soldateid Lõuna-Prantsusmaale Badini käsutusse. Kuidas ma ka püüdsin nendele korralikke elamistingimusi luua, ei suutnud Prantsusmaa nendele teiseks koduks saada. Võõrad olid nendele tema kombed, tema toit ja isegi kliima. Valus oli tajuda, et tonnaaži puudumise pärast ei saanud ma rahuldada nende ainsat soovi — vahetada taevassinise mere päikesepaistelised rannad, kus asusid «Allais' ja Camargue'i» tehased, neile kalli vene lume vastu.

Kaleidoskoop minu kabinetis keerleb edasi. Siin on vanad sõjaeelsed tuntud rahandustegelased Jacques Ginsburg ja Nikolai Rafalovitš. Nad arvavad, et sõda nõuab neilt «Venemaa päästmiseks» palavikulist tege-

vust; raske on hakkama saada nende «patriootiliste» tunnetega, mis dikteerivad neile tungiva tarviduse võtta elavalt osa kaitsetööstuse organiseerimisest. Nii ühel kui teisel polnud sellest tööstusest aimugi, kuid nad ei tahtnud sarnaneda nende prantsuse pankuritega, kelle kohta Loucheur oli mulle korduvalt ütelnud: «Kõiki oma pankureid peame me ise oma kukil kandma, nad ainult pidurdavad asjaajamist.»

Kuid siin on veel üks ebatavaline pankuritüüp: tagasihoidliku välimusega, tagavaraväest tegevväkke kutsutud vana suurtükiväe-kapten La Vallée-Poussin. Selle kuningliku aristokraatia võsu oli värvanud rahvusvahelise mastaabiga Prantsuse Pank — Banque de Paris et de Pays-Bas. Minu juurde oli ta tulnud liitlasriikide poolt akrediteeritud delegaadina, et asju ajada neutraalses Norras. Ära nähes, et sõda kestab kaua, õnnestus mul inglastest peaaegu ette jõuda ning Tyssedalis ja Arendalis asuvate Norra tehastega lepingud sõlmida. Need tehased tootsid prantsuse boksiitidest alumiiniumi. Teised kaks tehast produtseerisid õhulämmastikust ammooniumsalpeetrit. Nende tehaste sisseseade olid valmistanud Saksa firmad; viimased olid juba siis sellele maale oma juuri ajanud, kasutades tema valge kivisöe (nagu prantslased vee-energiat nimetasid) rikkalikke varusid. Kõiki neid ettevõtteid finantseeris toosama Banque de Paris et de Pays-Bas. Saksa allveelaevu kartmata veeti alumiiniumi ja salpeetrit väikeste laevakestega Murmanskisse ja Arhangelskisse.

Iga kord, kui tuli lahendada mõni säärane probleem, mis ületas Prantsusmaa piirid, tundsin ma, et mul puudub informatsioon maailma tooraineallikate küsimuses. Ökonoomikast ei olnud sõjaväelised agendid huvitatud, kuna seda pidid tundma Kaubanduse ja Tööstuse Ministeeriumi esindajad. Sealjuures ei tundnud me viimaseid rahuajal juba seepärast, et nad ei seisnud diplomaatilise korpuse nimekirjades. Teeninud välja polkovniku auastme, poleks ma muidugi enam suutnud kindral Zolotarjovile eksamit sooritada statistikas ega oleks saanud vastata küsimusele, kas Venemaal kaevandatakse niisugust metalli

nagu seatina, ja kui mitte, siis kust me seda saame. Selline küsimus tekkis mul, kui sain käsu osta kümme tuhat tonni seatina.

Selle telegrammi dešifreeritud ja kirjutusmasinal hülsipaberile ümberkirjutatud tekst oli minu ees laual lebavasse telegrammide raamatusse just praegu sisse kleebitud. Vasakpoolsetele lehekülgedele kleebiti sissetulnud telegrammid, parempoolsetele viimaste vastas — nendele saadetud vastused, äärtele jäeti koht märkmete tarvis. Seatina! kümme tuhat tonni seatina! Kust seda hankida? Millise firma poole pöörduda? murdsin pead, kui Tessier teatas mulle külastajast, kelle nimi selle päeva jutulesoovijate nimestikus puudus. «Monsieur Hauzeur palub tungivalt teda vastu võtta, kinnitades, et ta on teie hea tuttav,» seletas mu sekretär.

Olen kuulunud alati sellesse inimeste kategooriasse, kellel on palju vähetuntud tuttavaid, ja seepärast ei tulnud mul kohe meelde, et perekonnanime Hauzeur olin ma kuulnud juba enne sõda kusagil restoranis, kus räägiti kellestki ilusast pikka kasvu mehest.

«No kutsuge ta sisse,» ütlesin ma Tessier'le ärritatult. Sel hetkel polnud mul võõraste vastuvõtmiseks tuju.

Hauzeuri välimuses ma ei eksinud. See oli pisut küüruvajunud hästikasvatatud hiiglane, kes rääkis aeglaselt, mitte valjult, nagu see on sünnis enesega rahulolevale suurilma- ning samal ajal äriinimesele. Prantsuse keele raskepärane hääldamisviis reetis tema kuulumise belgia rahvusse. Hauzeur oli üleliia laitmatult riietatud ja silmitses liiga tihti oma poleeritud küüsi, millele tõeline aristokraat tavaliselt mingit erilist tähelepanu ei pööra. Ei võinud siiski kuidagi oodata, et just sellelt hästikasvatatud inimeselt sain ma kogu sõja kestel ainsa ettepaneku selleks, mida nimetatakse altkäemaksuks.

Kõikide asjaosaliste isikute osavõttu ettevõtte kasudest peeti Prantsusmaal täiesti normaalseks ja tihtipeale koguni seaduslikuks nähtuseks, mis valmistas riigihuvide tõelistele valvuritele võitluses kuritarvitustega küllalt palju muret.

Prantsusmaa rafineeritud äriinimesed muidugi vältisid niisuguse jõhkra sõna, nagu *pot de vin* (altkäemaks), kasutamist ja tarvitasid meeldivamaid ning esimese pilgu järgi süütuid väljendusi, nagu näiteks *intéresser quelqu'un à l'affaire* (asja vastu kellegi huvi äratada) või *participer à l'affaire* (asjast osa võtta).

Hauzeuril ei läinud isegi neid väljendusi tarvis, sest see mulle ootamatu, ebameeldiv intsident juhtus, nii imelik kui see ka oli, peaaegu minu enese süü läbi.

Pärast armastusväärsete lausete vahetamist, mis on Prantsusmaal igale jutuajamisele kohustuslikuks sissejuhatuseks, hakkas Hauzeur mulle kirjeldama, kuivõrd võimas on ühing «Asturien des Mines» ning et tema on selle esimees.

«Tsink on Venemaale tungivalt tarvilik, ilma meieta te seda hankida ei suuda, sest meie kaevandused asuvad erapooletul maal — Hispaanias.»

«See on väga huvitav,» vastasin ma harjumuse kohaselt, «ainult et tsingi järele me kahjuks vajadust ei tunne.»

Ent kuidas ma end ka ei pingutanud, ei suutnud ma murda Hauzeuri kangekaelsust; ta istus edasi, suitsetas kallist paberossi ja püüdis mind veenda, et Venemaale on tsink igas olukorras tarvilik.

Mu kannatus hakkas katkema. Tahtsin leida ettekääande, et otstarbetut vestlust lõpetada, ning sähvasin:

«Kui te tsingi asemel oleksite mulle seatina (see ei läinud mul peast välja) pakkunud, siis võib-olla oleks meil millestki rääkida.»

See mõjus. Hauzeur tõusis kiirustamatult püsti ja suundus samasuguse rahuloleva ilmega, nagu oli tulnud, ukse poole. Ta jättis mind hulgaks ajaks rahule.

Vahepeal sain ma Albert Thomas'lt teada, et seatina kohta, nagu teistegi metallide kohta, on Inglismaa ja Prantsusmaa vahel olemas kokkulepe ning et ilma nende maade valitsuste eelloata pole Hispaania firma «Peñarroya» õigustatud meie tellimust

vastu võtma. Hinnad määras kindlaks rahvusvaheline metallibörs, ja mulle ei tekitanud mingit vaeva kanda see tähtis riiklik tellimus Prantsuse krediidi arvele, kuigi välisvaluutas makseid ei olnud minu ja Albert Thomas' vahelises konventsioonis ette nähtud. Võimalus osta sõjalist varustust erapooletutest maadest Prantsuse krediidi arvel oli Venemaale muidugi kasulik.

Asi oli korraldatud, seatina ostetud ja teele saadetud, ning ma tegin juba telegrammide raamatusse Venemaalt tulnud telegrammi vastasleheküljele kõige meeldivama märkme: «Täidetud», kui mu kabinetti jälle ilmus Hauzeur.

«Ma olen sattunud väga piinlikku seisukorda,» alustas ta oma tavalise rahuliku tooniga, «ja te peate mind sellest välja aitama. Kas mäletate õhtut, kui ma teile tsinki pakkusin, teie aga vihjasite seatinale? Pool tundi hiljem istusin ma juba «Peñarroya» direktori kabinetis ning andsin talle teie viimased soovid üle. Sellest piisas, et ta andis mulle sealsamas kirja igalt Vene tellimuselt ühe protsendi komisjonitasu saamiseks. Ja nüüd on mul taskus «Peñarroya» tšekk viiekümne tuhandele frangile. Ega te ometi ţaha, et ma selle raha vastu võtaksin, kui kogu tehing läks mulle maksma ainult viis franki ja viiskümmend santiimi, mis ma maksin takso eest teie korterist kuni Vendôme'i väljakuni! Teil pole õigust mulle sõbraliku teene osutamisest keelduda ning seda summat minuga pooleks jagamata jätta,» lõpetas Hauzeur ja vaatas mulle kuidagi iseäralikult, peaaegu meeldida püüdvalt silma.

Mu meelepaha esimeseks põhjuseks oli teadmine, et istun sõjaväemundris, mõõkadega Vladimiri aumärk rinnal ja Auleegioni orden kaelas. Kas mu vestluskaaslane enesele selles tõesti aru ei anna, kas sellel täissöönud töösturil on välismaale akrediteeritud Vene esindajast tõesti nii alatu kujutlus! Esimesest pahameelehoost kiiresti jagu saades vastasin rahulikult:

«Nagu näete, ma säilitan sõbralikud tunded teie vastu

ja nende tõttu ei luba ma teie sõnade pärast isegi katkestada meie suhteid.»

Hauzeur mõistis mu vihjet, kuid, nagu selgus, ainult pooleldi. Ta väljus kabinetist vaikides ja ma ei kohanud teda kaua aega enam. Alles hiljem tuletas üks ühine tuttav pariislanna mulle Hauzeuri meelde.

«Ta on meeleheitel,» ütles ta mulle, «et te tema peale pahaseks saite. Ta mõtleb, et tegi teile mitteküllaldaselt kasuliku ettepaneku!»

Me naersime selle üle tublisti, kuid ma jäin mõtlema.

Mispärast kogu sõja kestel ainult Hauzeur üksi lubas enesele minu suhtes säärast faktitust? Kas mitte sellepärast, et, pidades end suurmaailma kuuluvaks inimeseks, ta otsustas minu üle enese järgi? Ta eksis, sellal kui sajad ärimehed, kes minuga ärilistesse suhetesse astusid, osutusid peenemateks psühholoogideks ega julgenud isiklikust huvitatusest piiksatadagi.

Kas mitte selsamal põhjusel ei ahvatlenud mind hiljem keegi osa võtma poliitilistest vandenõudest? Värbajad juba tunnevad, kelle poole nad võivad pöörduda.

Kui tihti tuli oma kaastöölistelt vastuseks minu nõudmistele kuulda ikka üht ja sama vastuväidet: «Kas maksab sellele tähelepanu pöörata? See on ju niisugune pisiasi!» Vahepeal aga veenis sõda mind tegelikult, et sakslaste paremus liitlaste ees seisis peaasjalikult iga plaani kuni pisiasjadeni väljatöötamises. Tõsi küll, see üksikasjade täpne läbitöötatus takistas tihtipeale ette näha juhuseid ja põhjustas nurjumisi, kuid liitlased aitasid sakslasi korduvalt välja oma hoolimatusega just nende üksikasjade vastu.

Tahtmatult tuli meelde kunagine õhupall Kurski manöövritel, mille kest oli kaetud mitte vene, vaid saksa lakiga, või tehnilise ettevalmistuse pisiasjad õnnetus Mandžuuria sõjas. Maailmasõda näitas, et ka mina ise, omandatud kogemustele vaatamata, ei mõelnud korralikult läbi ei liitlas- ega oma armee materiaalse ettevalmistuse kõiki üksikasju. Ei tulnud meeldegi, et Vene suurtükivägi vajab ka siidriiet püssirohulaengute kottideks ja põhjapukse padrunikestade jaoks, sõjatööstus

aga puure, tööpinke ning optiliste riistade tööstused prismalist klaasi.

Nõudmised kõikide nende esemete saatmiseks laoti Venemaalt saabuvate telegrammide tormilises valingus üksteise järel meie kaela, kuid sääraste nõudmiste rahuldamine raskenes mitte üksnes Prantsusmaa suhtelise nõrkuse, vaid ka kogu tema tööstusliku iseloomu iseärasuse — spetsialiseerumise ja sellega seotud killustatuse tõttu.

Nii näiteks valmistati siin vene tüüpi kapslipukse peaaegu paremini kui Venemaal, ent tootmise saladus oli teada üksnes süngelt vaikivale insenerist peremehele; too mees, kes minult isegi tehnilist abi ei nõudnud, näis mulle tõelise heategijana. Seevastu teine, juba vana mees, kes kogu Prantsusmaal üksi teadis prismalise klaasi valmistamise saladust, oli tõeliseks vaenlaseks mitte ainult mulle, vaid ka auväärt kindral Bourgeois'le, kes oma armeed binoklite ja optiliste riistadega varustas. Vanataat Paramantois oli nähtamatu olend. Teda seletuste andmiseks välja kutsuda oli võimatu, ja mul ei jäänud muud üle, kui protesteerimata tasuda iga nädal esitatavad kaubaarved tema poolt valmistatud mõne grammi klaasi eest, kusjuures hinnad ühtejärge tõusid progressiivses proportsioonis saja, kahesaja, neljasaja jne. protsendi võrra. Ei kindral Bourgeois'l ega minul õnnestunud Paramantois'd tema tööstust laiendama panna. Klaasimonopolist ütles meile kategooriliselt ära. Asjata tegin ma talle ettepaneku omal riisikol ja vastutusel tema tootmissaladus ära osta, asjata lubasin talle miljoneid, kui ta Venemaal optilise klaasi tootmise sisse seab. Prantsuse monopolisti ei häirinud põrmugi traagiline seisukord, milles olid liitlased oma rahuaegsete varustajate — Saksa firmade Zeissi ja Hertzi — kaotuse tõttu. Õnneks osutusid viimased paremateks kommersantideks kui Paramantois ja, soovimata oma välismaa klientuuri kaotada, võimaldasid osa produktsioonist oma maa vaenlaste käsutusse jätta. Teisiti ei saanud ma seletada saja tuhande saksa binokli ostmist, mis mul õnnestus algul Itaalia ja pärast selle sõttaastumist — Šveitsi kaudu.

Optilist klaasi siiski ei saanud Saksamaalt enam välja vedada, ja kaotanud lootuse firmale Prantsuse valitsuse kaudu tavaliste abinõudega mõju avaldada, otsustasin ma selleks otstarbeks ära kasutada valitsuse vaenlasi eesotsas juba tollal oma poleemikaga palju kõmu teinud senaatori Charles Humbert'iga.

Poliitilises suhtes täiesti õigeuskliku ajalehe «Journal» direktorina materdas Humbert Prantsuse valitsust mitteküllaldase energia pärast, mida too Prantsuse armeede varustamisel üles näitas.

«*Des canons! Des munitions!* (Suurtükke ja mürske!)» olid tema igapäevaste juhtkirjade pealkirjad. Tal oli terav sulg, ning kuna tema ajalehega võisid tiraaži suhtes võistelda ainult «Petit Parisien» ja «Matin», siis loomulikult tuli teda arvestada; pealegi äratas tema senaatori-auaste teatud lugupidamist.

Tema leppimatu vaenlane Poincaré — isegi see, vastates tema arvututele kritiseerivatele kirjadele, ei nimetanud tema poole pöördumisel teda teisiti kui «kallis kolleeg» (*cher collègue*). Lärmikale, jultunud ja auahnele Humbert'ile valmistas vabariigi presidendi säärane tema poole pöördumine ebatavalist lõbu. Need kirjad andsid temale kui tundmatu päritoluga inimesele, endisele restoranide põranda- ja nõudepesijale, õiguse kohtlemises nõudliku prantsuse kodanluse suursuguste esindajate üle irvitada. Sõjaajal olid eraisikutest parlamendiliikmed sunnitud kuulda võtma Humbert'i kui endise kindralstaabi-ohvitseri häält, kes oli sõjaväeteenistust alustanud reamehena.

Millise varjamatu sarkasmiga saatis ta mulle edasi Poincaré kirja originaali, milles viimane meelekibedusega tunnistab, et ta on võimetu «kodanik Paramantois' patrioötilisi tundeid mõjutama». «Mida võite te meilt oodata,» ütles Humbert, «kui meil on säärane president.»

Erilist huvi pakkusid mulle Charles Humbert'i lõunasöögid, kuhu ma olin kutsutud mitte kui sõjaväeline agent, vaid kui protesteerija selle mitteküllaldase abi puhul, mida liitlased Vene armeele osutasid.

Humbert'i kitsuke väike söögituba oli üleni lõunalaua all. Täiesti «demokraatlik» õhkkond avaldus ka

daamide tualettide, tsiviilfrakkide ja laua juurde ettemääratud kohtade puudumises. See lihtsus võimaldas paksul Charles'il hiilata mitte ainult hea köögi ja veinikeldriga, vaid ka oma kõneosavusega. Näost punane, laial enesega rahuloleval näol halliks minevad turris vurrud, pidas ta end vähemalt ülemjuhatajaks. Räägid talle enne lõunasööki raskustest, mida tekitatakse sulle lennukite saamisel, ja ennäe — pärast esimest veiniklaasi tungibki ta juba mõne küllakutsutu kallale, kelle tegevus on seotud aviatsioonitööstuse küsimustega. Kurdad Humbert'ile tema peaohvri — Creusot' tehase — aeglase töötempo üle, ja vaatad, juba lendavadki Schneideri suled ja udemed.

Tulemusena saad kahe-kolme päeva pärast Relvastusministeeriumi asjaosaliselt departemangult telefonilise teate, et ollakse valmis vastava materjalosa Venemaale saatmist kiirendama.

Vestluse peateema aga lükati edasi kuni kohvijoomiseni Charles'i tillukeses kabinetis. Seal oli üheks peamiseks kujuks väikesekasvuline suurtükiväe-kolonel Alexandre, kellest ma olin kuulnud kui vabamüürlaste looži mõjukast liikmest. Kui kolonel ütles: «Jah, seda on tarvis teha», siis võis kindel olla, et palve rahuldatakse. Charles ise jäi kabinetis vaiksemaks, arutati tähtsaid maailmasõja strateegia- ja poliitikaküsimusi, millest polnud juttu ei ajakirjanduses ega isegi parlamendi kuluaarides. Venemaast räägiti minu juuresolekul ettevaatlikult, kuid ei varjatud kartusi tsaari ümbruskonna saksasõbraliku meeleolu pärast. Tubli ajakirjanikuna kogus Humbert enesele materjali, kuulates neid etteheiteid, mida kaasvestlejad ohtralt jagasid nii Joffre'i aadressil, kes oli end ümbritsenud sõjaväemundris bürokraatidega, kui ka Albert Thomas' aadressil, kes oli jaganud tulusaid ametikohti oma poliitilistele sõpradele, kaasa arvatud ka aritmeetikaõpetajad, kes lahendasid metallurgilisi ülesandeid. *«La critique est aisée, — l'art es difficile* (Kritiseerida on kerge — luua raske)» — meenus mulle korduvalt see prantsuse vanasõna, ning ma vaikisin, pidades kinni vene kõnekäänust: «Kui kaks koera purelevad, ärgu kolmas vahele tikkugu.» Kuid ei minule ega kellelegi

juuresolijaist võinud pähe tulla, et peremees ise, süüdistatuna spionaažis Saksamaa kasuks, pannakse sõja lõpul vanglatrellide taha.

Ega asjata saanud Clemenceau, võtnud võidusse usu kaotanud parlamendilt 1917. aastal piiramatu võimu, hüüdnimeks «tiiger». Kellele siis veel, kui mitte temale, olid tuntud kõik räpased finantskombinatsioonid, millega Prantsuse ajakirjandus oli ammust ajast tihedalt seotud. Tema hakkas lahti harutama seda lõngakera, mille niidid läksid Pariisist Berliini ja Viini, tema suunas Kindralstaabi II büroo ja Sûreté Générale'i [1] jõupingutused esimese pilgu järgi täiesti tühiste satiiriliste bulvariajakirjakeste, nagu seda oli kurikuulus «Bonnet rouge» («Punane müts»), vastu ettekäändel, et nende peremehed olid välismaalased. Esimesena areteeriti Bolo Paša, «Bonnet rouge'i» direktor, kes juurdlusel ei salanud oma suhteid Charles Humbert'iga, kellele teda oli soovitanud Prantsuse Välisministeerium! Selgus, et ajalehe «Journal» oli Humbert omandanud rikka Bolo rahalisel toetusel. Pariis ahhetas — senaator Humbert areteeritud! Edasine uurimine avastas, et osa kuulutustest, mis «Journalile», samuti nagu Pariisi kõikidele teistelegi ajalehtedele, peamist tulu andsid, oli saksa agentide (keda meie ajal nimetatakse «viiendaks kolonniks») šifreeritud kirjavahetus. See «viies kolonn» tekkis juba siis, Esimese maailmasõja ajal. Pärast pikka ja rasket protsessi lasti Bolo maha, teised süüalused, Prantsuse kodanikud, sealhulgas ka Humbert, aga vabastati.

See murtud «atleet» jäi enesele ustavaks ja, kogunud viimse jõu kokku, kirjutas äraostetava Prantsuse ajakirjanduse kohta enne surma niisuguse paljastava raamatu, et selle kõrval muutus kahvatuks kogu tema eelnenud ajalehepoleemika.

Olen sagedasti tähele pannud, et kui inimene andub täielikult ühe teatud ülesande lahendamisele, siis tulevad asjaolud ise talle abiks. Ühel sõidul Chantilly'st Pariisi pöörasin ma sisse hotelli «Ritz», kunagi kõige

---

[1] Sûreté Générale — Riikliku Julgeoleku Valitsus, salapolitsei. *Tõlk.*

luksuslikumasse restorani, mis nüüd oli aga tühjaks jäänud, — soovisin kiiresti einetada. See restoran paistis silma alati saadaval olevate suurepäraste valmistoitudega ja oma kiire teenimisega. Selles välismaalasi tulvil elegantses «asutuses» tunti mind hästi, kuid alkoholi suhtes ei tehtud erandit isegi Vene sõjaväelisele agendile: alkohoolsed joogid olid sõjaväelastele, sõltumatult nende auastmest, sõja ajal rangelt keelatud. Mis võib armeed sõja ajal rohkem kompromiteerida kui purjus komandör!

Sõda ühtlasi lihtsustas ka karaktereid. Keegi ei julgenud protesteerida minu poolt tarvitusele võetud kombe vastu ametisõitudel Latisot'ga ühe laua taga einetada. See demokratiseerumine, mis vabariiklikule armeele loomulik näis, sai muidugi kriitika põhjuseks minu kaasmaalaste poolt. Kuid mul olid kõik põhjused seda mitte arvestada ning ma ei võinud saata inimest, kes minu elu eest vastutas, teenritetuppa lõunat sööma. Sel päeval kutsusin ma peale Latisot' oma lauakese äärde ka seersant Laborde'i, sama restorani vana alatise rahuaegse külalise. Saabunud koos minuga Grand QG'st oli ta loomulikult huvitatud minu tööst Pariisis ja pahandas harjumuse kohaselt viivituste üle, mida prantsuse ülemused Venemaa tellimuste täitmisel tekitasid.

Peamiseks raskuseks sel ajal oli püssirohu saamine.

«Aga mis te ütlete, *mon colonel*, kui ma selle teile muretsen?» teatas Laborde ootamatult. «Vaadake sinna, seal saali nurgas istub väike mehike. See on minu tuttav. Inglise lordi Multoni isiklik sekretär. Soovite, ma esitlen teda teile?» Ja minu vastust ootamata tõi Laborde hetke pärast oma sõbra meie laua juurde.

«Minu šeff tegeleb Inglismaa keemiatööstuse organiseerimisega,» seletas tundmatu mulle, «ja on väga õnnelik, kui saab teile abi osutada. Te peaksite ise Londoni sõitma, seal korraldate kõik. Palun teid minult telegrammi oodata,» lõpetas väike juut meie vestluse aupaklikult, kuid mitte ilma aplombita.

Ma kõhklesin, kuid saatus ise tõukas mind Inglismaale. Ei jõudnud ma Londoni vastust veel ära oodata,

kui mind kutsus enese juurde Joffre ise ja näitas telegrammi, mis oli koostatud tõelises inglise stiilis:

«Send me Ignatieff. Kitchener.»

(«Saatke Ignatjev minu juurde. Kitchener».)

«Mul muidugi pole õigust teid saata, kuid palun teid tungivalt, et Kitcheneri palve täidaksite. Te ju teate, kui tähtsad on meile suhted Suurbritanniaga,» ütles ülemjuhataja mulle.

Milleks vajas Kitchener mind, kui tema juures oli mu Londoni kolleeg kindralleitnant Jermolov? Kuid Joffre'ile ära ütelda ma ei võinud, pealegi et samaaegselt sain ka lord Multonilt isikliku kutse.

Sõja kestel olin ma korduvalt Briti saartel käinud, ning juba esimesel sõidul, niipea kui mu aurik oli Prantsuse sadamast eemaldunud, sain aru, et inglaste poolt merel kehtestatud korda tuleb võtta kui kõigutamatut seadust. Prantslased võivad end üle pingutada, õpetades oma meretagustele liitlastele sõjaasjandust, kuid nii hiilgavad kui prantsuse meremeeste traditsioonid ka oleksid, ei suuda nad merendusekunstis võistelda inimestega, kellele meri on nende tõeliseks stiihiaks.

Väliselt meenutas La Manche'ist ülesõit sõda ainult sellega, et kõik reisijad olid kohustatud end päästevöödega varustama, kuid igaühele, isegi nendele, kes ei olnud pühendatud Inglise Admiraliteedi saladustesse, oli selge, et mandriga pideva ühenduse pidamiseks üle veeruumi, mis oli täis vaenlase allveelaevu, oli tarvis mingisuguseid erilisi abinõusid.

Ühel niisugusel ülesõidul, mille põhjustas liitlastevaheline konverents Londonis, tabas mind Boulogne'is säärane torm, et Inglise esindaja keeldus meid enne järgmise päeva hommikut Inglismaale toimetamast. Allusin vastuvaidlematult tema otsusele ning jäin rahulikult mingisse rannaäärsesse võõrastemajja ööbima. Ent mõni minut hiljem saabus sõjaminister Painlevé, kuulus, kuid ülemäära kärsitu matemaatik, ning hakkas minu rahuliku lõunalauas istumise üle pahandama.

«Me ei tohi hilineda,» käratses ta. «Ma lendan Le Havre'i, võtan seal prantsuse miinilaeva ja olen juba öösel Londonis. Teen teile ettepaneku mind saata.»

Tegin hästi, et uskusin inglise kaptenit, aga mitte

prantslasi. Hommikul keil üksteist olin ma juba istungisaalis, kus koosolek oli edasi lükatud, sest Painlevé polnud veel kohale jõudnud.

Muide, inglise kultuur hakkas end tunda andma juba sisseastumisel pullmanvagunisse, mis meid sujuvalt ja peatumatult Folkestone'i meresadamast Londoni «Victoria» keskvaksalini sõidutas. Meresõidust mõnikord ka merehaigusest ärakurnatud reisija võttis istet mitte kupees, mitte väikesel diivanil, vaid vaguni mugavas leentoolis. Iga reisija ees oli väike kaetud lauake, millel auras teetass, roosatasid kuumad toastid[1] mingist eriti valgest ja maitsvast saiast võiga ja igasuguse maitse ning värvusega marjadžemmiga. Rong ei jõudnud veel liikuma hakata, kui reisija oli juba informeeritud kõigest, mis meie planeedil on toimunud: talle anti kätte ajalehe päevase väljaande viimane number. Mul muidugi polnud võimalik otsustada nende muljete üle, mida London avaldab tavalisele turistile. Ma olin ju Inglise valitsuse külaliseks, kuid mulle osutatud vastuvõtu järgi sain aru, et Inglismaa on rikas maa ja et inglane oskab elada mugavamalt kui Euroopa kontinendi inimesed. Vaatamata küsimuste pakilisusele, mille pärast ma siia sõitsin, ei kiirustanud mind keegi, ning pererahvas mõtles ennekõike minu isikliku elu eest hoolitsemisele. Vaksalis ootas juba minu käsutusse antud suur helepruun sõjaväeauto. Selle ukse avas autojuht — veetlev kaussümmarguselt lõigatud tumeruugete lokkidega šotlanna khakivärvilises sõjaväemundris. Minu protestist hoolimata kattis ta mu jalad ruudulise pleediga, istus sama rahulikult rooli taha ja pani suure auto sujuvalt liikuma. Käikude vahetus toimus ilma mürata, mitte nii nagu Prantsusmaal; tuhanded masinad liikusid ilma helisignaalideta, sõites mitte paremat, vaid vasakut kätt; rahvahulgad kõndisid vaikides. Peatamistel ei ragistanud autobussid piduritega kogu tänava kajades nii nagu Pariisi bulvaritel ja vist isegi koerad ei haukunud. Ning see linnamüra puudumine, see liikumine, mida reguleerisid üksnes hiiglakasvulise politseiniku

[1] Toast — röstitud saialõigud. *Tõlk.*

poolt antavad märgid, avaldas ülevat mõju. Hiiglaslikud kivihooned näisid samuti vaikivatena, inimesed aga — ükskõiksetena kõige vastu, mis neid isiklikult ei puudutanud. Prantslased pärivad teid kohates üksnes juba viisakuse pärast teie tervise üle, kui aga on teiega küllaldaselt tutvunud, siis huvituvad, kellega te eile kohtusite, kuid inglastel seevastu pole üldse harjumust kokkusaamistel küsimusi esitada.

Esmajärgulises võõrastemajas tuuakse pagaas sisse ilma ülearuste sõnadeta, uksed avatakse ilma kriuksumata, lift tõuseb sujuvalt, ja isegi vann täitub müratult...

Voodist tõusnud ja ümber riietunud, unustad juba meresõidu ja mürarikka Pariisi, tunned end olevat mingi vaikiva ning salapärase hiiglase võimuses. Tasane telefonihelin teatab, et lord Multon, nagu oli kokku lepitud, ootab mind lõunasöögile. Tihedas udus peatub mu auto kolmekordse väheldase üheperekonnaelamu ees — kõik nad on nagu õeksed üksteisega sarnased. Eredasti valgustatud eestoast viib vasakpoolne uks võõrastetuppa, parempoolne aga söögituppa (magamistoad asetsevad teisel korral, teenijaskond elab kolmandal). Lord Multon, täiesti hallide juustega, väikese põskhabemega vanamees, on riietatud pehmest mustast sametist kodusesse smokingisse. Ta ootab mind keset võõrastetuba seistes ja pärast esimesi tervitussõnu saadab mind söögituppa. Nurka on kaetud ümmargune laud kahele. Kaks sukkades ja vaskpannaldega kingades teenrit, müratult mööda sulgpehmet vaipa astudes, panevad toidud lauale ja kaovad. Pealtkuulajaid ei ole, asjalik jutuajamine, mida mõnikord katkestab võrratute prantsuse veinide hindamine (seliseid veine Pariisis ei leia), venib kaugele üle keskööö. Selgub, et vanamees on täielikult kursis kõigega, mida tehakse Inglismaal ja Prantsusmaal, kuid ei suuda mõista, mida tehakse Venemaal. Tema sõnade järgi on Londonisse kokku tulnud palju Vene esindajaid, kuid ükski neist ei suuda või ei soovi Inglise valitsusele oma vajaduste nimestikku anda. Kordub mulle tuttav Pariisi pilt: inglased ei anna väljaveolitsentse, sest nad ei soovi oma tööstust välismaa tellimustega desorganiseerida,

venelased aga püüavad oma tehinguid läbi viia salaja, Inglise valitsuse teadmata.

Suitsuta püssirohtu Multon anda ei saa, kuid sellest hoolimata teeb mulle meelitava ettepaneku: Prantsusmaa on juba märksa suurendanud püssirohuvalmistamiseks vajaliku väävelhappe tootmist, kuid pole veel jõudnud käima panna kivisöe destilleerimise saaduste kasutamist. Mulle on see juba teada, sest Pariisi gaasivabrikud võtsid aru pähe alles Kostevitši pealekäimisel. Seepärast sõltub Prantsusmaa toluooli suhtes ikka veel Inglismaast.

«Me suurendame Prantsusmaale antava toluooli normi saja tonni võrra päevas, kuid teatame, et selle vastu peab ta Venemaa jaoks käima panema suitsuta püssirohu tootmise teie spetsifikatsiooni järgi.»

Järgmisel hommikul pidin ma lord Kitcheneri juurde ilmuma. Londonis ei määratud ametlikke kokkusaamisi nii varajastele tundidele kui Pariisis, nii et ma jõudsin veel aegsasti Jermolovi juurde sisse astuda, kes mind War Office'i [1] sõidutas.

«Jumala pärast, olge ettevaatlik,» hoiatas Nikolai Sergejevitš. «Sellelt kohutavalt mehelt võib kõike oodata. Peaasi — ärge talle milleski vastu rääkige.»

Kitcheneri kabinetti tuli minna mööda lõpmata pikki, laiu koridore, mida katsid poolhämaruses peaaegu nähtamatud iidsed võlvid. Siin näis sipelgana mitte ainult väikest kasvu Jermolov, vaid ka mina olin kaotanud selles linnas oma pikkusemõiste: meid saatev unterohvitser oli minust pea võrra pikem.

Meie sisseastumisel tõusis Kitchener püsti, kuid oma marssaliväärikust rõhutades teretas kirjutuslaua tagant väljumata. Tema tervitusele vastasin ma inglise keeles, mille üle ta äärmiselt rõõmustas.

«See on hea,» ütles ta, «et ma võin teiega inglise keeli rääkida.»

Teadsin, et Kitchener oli oma sõjaväelist karjääri alustanud 1870. aastal Prantsuse-Preisi sõjas, astudes vabatahtlikuna leitnandi auastmes Prantsuse jalaväkke, mispärast viisakalt, kuid kindlalt vastasin, et eelistan

[1] War Office — (Inglise) Sõjaministeerium. *Tõlk.*

ametlikku jutuajamist Prantsuse-Vene asjades pidada talle hästi tuttavas prantsuse keeles.

«Või siis niisugune te olete,» ütles Kitchener imestunult ja suunas oma tinahallide silmade pilgu ainiti minule.

Saabus hetk vaikust. Mu ees istus monoliitne mees, kes oli sõdinud Aafrika päikese kõrvetavate kiirte all, kes oli joonud palju džinni ja viskit, kel puudus igasugune mõtte ja tunde peenus, kuid kes kaljukindlalt teadis, mida ta tahab.

«Vaadake mis,» alustas Kitchener prantsuse keeli. «Teil kõikidel olid rahuaegsed armeed ja te olite kohustatud neid aegsasti kõige vajalikuga varustama. Aga mina alles hakkasin armeed moodustama (teel ministeeriumi märkasin ma juba seintele kleebitud hiiglasuuri plakateid, mis ülistasid teenistust lippude all) ja seepärast vajan eranditult kõike. Ma ei saa teile midagi loovutada.»

«Niisugusel korral,» vastasin ma, «pole meil millestki rääkida.»

«Ei, see pole siiski nii. Ma palusin teid siia, et teiega Ameerika üle läbi rääkida. Nii teie kui prantslased suunate oma tellimusi juba sinna, kuid meie vajame Ameerika tööstust rohkem kui teie, meie oleme seal kindlad positsioonid sisse võtnud. Ja seepärast on meil tarvis omavahel kokku leppida, aga mina kuulsin, et teie tunnete Venemaa vajadusi teistest paremini ning võite meid nende väljaselgitamisel aidata.»

«Olen teie käsutuses,» jätkasin ma samasuguses lepitavas toonis, «ega jäta oma programmi Londonis olevate Vene esindajatega kooskõlastamata. Kindral Jermolov võib teile tõendada minu heatahtlikku suhtumist sellesse küsimusse.»

Kindlustanud enesele Kitcheneri toetuse raskes tonnaaži ja lõhkeainete küsimuses, andnud lubaduse luua tihe kontakt meie Londoni Varustuskomiteega, tõusin ma Jermolovi märguandel püsti, pidades audientsi lõpetatuks. Kitchener saatis meid kuni ukseni, pigistas mul tugevasti sõjamehelikult kätt, ja mina ning Jermolov sattusime jälle süngetesse koridoridesse, suundudes väljapääsu poole, kui meile järsku ootamatult

järele jõudis toosama hiiglane unterohvitser ja ette kandis, et milord palub mind üksi, ilma Jermolovita, oma kabinetti tagasi tulla.

«Näete nüüd, eks mul olnud õigus! Ongi skandaal. Poleks tarvis olnud vastu vaielda,» ärritus Nikolai Sergejevitš.

Kitchener seisis keset kabinetti. Oma lihtsas frentšis kahe pika mitmevärvilistest lindikestest koosneva ribaga rinnal, mis tema poolt kauakestva teenistuse eest saadud lahinguordeneid ja -medaleid tähistasid, nägi ta kena välja. Ta astus mulle üsna ligi ning jälle, vaadates ainiti otsa, küsis tasakesi, suure sisemise erutusega inglise keeli:

«Kinnitage, kolonel, et te ei ole Morganiga kokkuleppe sobitamise pooldaja?»

Niisugust pööret ma muidugi ei võinud oodata ja seepärast andsin põikleva vastuse:

«Ma ei tea, võib-olla läheb minu maale niisugust kokkulepet tarvis, kuigi ma tean, et meie tellimused on juba Põhja-Ameerika Ühendriikides antud teisele firmale. Ent lubage teada saada, mispärast see küsimus võib teid huvitada?»

Kindrali selletagi punane, tuulest kare nägu muutus tulipunaseks. Ta võttis närviliselt mu välimundri-kuue nööbist kinni ja lausus läbi hammaste:

«Kas või sellepärast, et seda just soovib Lloyd George!»

Inglased on hästi informeeritud kõikidest, kelle vastu nad huvi tunnevad, ja Kitcheneri lühitelegramm Joffre'ile dešifreerus iseenesest. Lord-soldat teadis, et ma juba algusest peale ei alistunud Morgani firma Pariisi esindaja härra Hardgesi ahvatlevatele ettepanekutele, mis nägid ette tema firmale ainuõiguse andmist meie tellimuste suhtes Põhja-Ameerika Ühendriikides. Morgan juba oskas parajaid saadikud Euroopasse läkitada. Londonis oli sellel ametikohal keegi pikatoimeline, rahulik, täiesti inglise tüüpi mustaverd mees, kuna Pariisis seltskonnainimene Hardges koos oma abikaasaga, ilusa blondjuukselise naisega, vallutas pariislasi oma oskusega kõnelda kõige tõsisematest asjadest väliselt meeldival ja kergel kujul.

Kui Morgani poolt pakutud kord võis meeltmööda olla inglastele, kes oskasid kolmandate isikute teeneid alati ära kasutada, siis meie poolt oleks Morganile monopoli loovutamine võrdunud enese temale vangiandmisega. Ei Kitchener-soldati pähe ega minu teadvusse mahtunud mõte ameerika miljardäri ülendamisest liitlasriikide sõjaministrite vahelise vahekohtuniku kohale. Kuid vahepeal asetas sõja pikaleveniv iseloom liitlaste ette veel ühe tähtsa küsimuse — maailma tooraine jaotamise küsimuse, milles Inglismaa hoolimata oma tööstuslikust ja merelisest vägevusest oli sunnitud arvestama tema armeest tugevamate Prantsusmaa ja Venemaa armeede vajadusi.

See avas laialdased võimalused inglaste ühe armastatuima töövormi kasutamiseks: nõupidamised, konverentsid komisjonide, allkomisjonide, ekspertide ja arvutute sekretäridega. Õnneks käsitses seda rasket masinat halliks minevate juuste lopsaka salguga, väikest kasvu reibas mees — Suurbritannia sõjavarustusminister Lloyd George, kel ei puudunud erk mõistus. Ta oli ka suur patrioot. Kuid nii välimuselt kui temperamendilt ei sarnanenud ta mitte ühegi senikohatud inglasega. Võis ainult kahetseda, et meil polnud Londonis esindajat, kes oleks selle uelslase, nagu Inglismaa läänepoolse mägise osa päriselanikke hüüti, ägedat iseloomu võinud Venemaa huvides ära kasutada.

Vene Varustuskomitee (mis moodustas terve ministeeriumi asukohaga hiiglasuures hoones «Indian House») esimeheks oli majesteetlik suurtükiväe-kindralleitnant Hermonius. Teda peeti üheks tublimaks suurtükiväe-tehnikuks ja ta oli enne seda, kui ma ei eksi, Sestroretski püssitehase direktoriks, kuid Londonis kaotas ta oma omadustest viiskümmend protsenti võõrkeelte absoluutse mittetundmise tõttu. Niisugused inimesed on sunnitud enese ümber taluma abilisi (*acolyte*), kes moonutavad oma ülemuse mõtte. Minul muidugi puudus auväärt Londoni-kolleegi auaste ja tema kompetents tehnilistes küsimustes ning ma ei salga, et olin eriti meelitatud, kui Hermonius, saades sõja lõpul Venemaal uue ametikoha, esitas minu kandidatuuri enesele ainsaks vääriliseks asendajaks. Tõsi,

Hermoniusel ei puudunud võimalus minuga lähemalt tutvuda kõikidel nendel konverentsidel, millest ma Londonis osa võtsin.

Saal, kus need konverentsid toimusid, oli väga suur, konverentsilaud oli samuti väga suur, Inglise esindajaid oli koos väga suurel arvul ja päevakorda olid võetud väga suure tähtsusega küsimused, kuid kõik need küsimused läksid komisjonidesse ning muutusid mitte otsusteks, vaid soovideks, mis, tõsi küll, olid rajatud vastava suurusega tabelitele ja memorandumitele.

Paberil oli meie Londoni Varustuskomitee tegevus otse hiilgav, mida tõendavad ka säilinud ajaloolised dokumendid: tuhanded suurtükid ja kuulipildujad, miljonid püssid ja mürsud olid kas lubatud või koguni tellitud, tõsi küll, hankelepingutega, mille tähtajad ulatusid 1917. ja 1918. aastasse. Tegelikult ei jätkunud krediitegi, mis aga ei seganud Petrogradi ametnike äärmist rahulolekut: vastupidiselt meile, Pariisi töötajatele, võtsid meie Londoni-kolleegid täitmiseks vastu iga nõudmise, täitmise tähtaja kohta aga oli nende arvamuse järgi aega küll edaspidi kirja teel kokku leppida. Telegraafilindid sallisid kõike. Konverentsidel läksid asjad samuti libedasti.

«Niisiis,» teatab plenaaristungil juhataja Lloyd George, «Venemaa vajaduste küsimuses on allkomisjonis kõik oma arvamuse juba avaldanud ja seda küsimust võib pidada ammendatuks. Nüüd võib üle minna Itaalia kohta käivate küsimuste juurde.»

Laua vastaspoolsest otsast, kus istun mina noorimana Vene kindralite ja hallipäiste tõeliste riiginõunike, Hermoniuse kaastööliste hulgas, on väikest kasvu koosolekujuhataja vaevu näha, kuid tema küll mitte vali, kuid skandeeriv kõne kostab minuni hästi. Tekib minut vaikust. Vaikivad, olles süvenenud oma paberitesse, ka Lloyd George'ist vasakut kätt istuvad helesinistes kuldgaloonidega kuubedes prantslased; vaikivad, ühe jala teise põlvele asetanud, mingisugused poolsõjaväelised inglise eksperdid; vaikivad — paraku! — ka minu naabrid. Aga mina kahjuks «ei saa vaikida». Pean kindlustama Prantsuse tellimused metallidele, fikseerima antimoni, seatina, alumiiniumi

hanked, ja ma tõstan kõhklevalt käe. Lloyd George muutub kohe tähelepanelikuks, ma tõusen püsti, sirutan vasaku käe peopesa välja, simuleerin sellel kirjutamist ja lausun ainult ühe sõna:

«*Sign* (kirjutage alla).»

Pärast esimest hämmastust on kogu saal aru saanud, et ma palun Vene asjade allkomisjoni protokolli allkirjaga kinnitada, mind autasustatakse naerulagina ja kiiduavaldustega. Lloyd George naeris samuti kogu südamest omaenese ministeeriumi asjaajamise pikatoimelisuse üle ja lubas mu palve veel samal õhtul täita. Kuid mina olin juba omandanud kogemusi läbikäimises meie Londoni Varustuskomiteega ja eelistasin oodata veel kaks päeva, et aga allakirjutatud protokoll isiklikult kätte saada.

«*Signing man*,» naeris Lloyd George, kohates mind järgmistel konverentsidel.

Enne Londonist ärasõitu tegin ma Nikolai Sergejevitš Jermolovile tavalise lahkumisvisiidi. Kindral riietus nagu rahuajalgi sõjaväevormi ainult ametlikel juhtudel ja võttis mind vastu harilikus hallis pintsakus oma tillukeses kantseleis kusagil War Office'i lähedal. Seina tagant kostis kirjutusmasina klõbinat.

«Kas te ka teate, et minu sekretäriks on suurvürst Mihhail Mihhailovitš ise?» seletas Jermolov mulle mitte ilma uhkusetundeta. «Krahvitar Torbey'ga morganaatilisse abiellu astumise pärast võeti vaesekeselt õigus Venemaale tagasi pöörduda. Ta kirjutas sellest tsaarile, kuid ei saanud vastust, siis tuli minu juurde masinakirjutajaks. Piinlik on ju sõja ajal Londonis ilma kindla tegevuseta elada.»

Vaat millega lõpetas minu nõbu, Mandžuuria võitluskaaslase Katja Ignatjeva endine peigmees.

«Asjatoimetusi on mul, tõsi küll, isegi juurde tulnud, kuid ma ei tee sellest enesele muret nagu teie,» õpetas mind mu vanem kolleeg. «Miks te ennast vaevate? Minule tuleb, nagu teilegi, Venemaalt järelepärimisi — mille pärast teie nii palju oma närve rikute — kord suurtükkide kohta, kord püsside kohta, ja kuigi ma juba ette tean, et Kitchener meile midagi

anda ei saa, lähen ma siiski selsamal päeval tema poole vastuvõtule. Ja õhtul vastan ilma viivituseta: «Nii- ja niisuguse numbri põhjal küsisin Kitchenerilt, kuid tema ütles ära. Jermolov.» Täitsin oma kohuse ja heidan rahulikult magama.»

«Mul on teist kahju, mu kallis noor kolleeg,» ütles Jermolov mulle lahkumiseks ja ronis diivanile, et mind emmata (ta oli lühikest kasvu). «Vaadake mind. Näete, ma olen kõikide poolt austatud kindralleitnant, minust ollakse väga heas arvamuses, sain veel hiljuti Valge Kotka ordeni ja lindi. Uskuge, Venemaad teenides tuleb kinni pidada ainult ühest reeglist: mitte milleski ja mitte kunagi initsiatiivi üles näidata!»

«Vana küünik,» tegin ma sel hetkel mõttes Jermolovi kohta otsuse. «Ta ei kujutle enesele minu positsiooni Prantsusmaal, mistõttu igaühel, isegi kõige kõrgemalseisvatel Piiteri bürokraatidel, käib üle jõu mul kaela murda.»

«*La Mission Russe en France — est une maison en cristal!* (Vene sõjaväeline esindus Prantsusmaal — see on kristallist maja!),» andis Chevalier mulle just enne mu ärasõitu mitte ilma uhkusetundeta üle hinnangu, mille ma Prantsuse Relvastusministeeriumis olin saanud.

Peletades enesest niiviisi igasuguseid kahtlusi, unustasin ma, et kindlusi saab vallutada mitte üksnes tormijooksuga, vaid ka näljaga. Londonist tagasi jõudes ei võinud ma oletadagi, et Jermolovi sõnad leiavad peatset kinnitust, ega märganud, kuidas minu vaenlaste arv iga päevaga kasvas.

Boulogne'is tuli mul mõneks tunniks peatuma jääda, et oodata oma autot, mis oli Pariisist välja kutsutud. Sakslased olid juhuslikult just sel päeval Ypres'i juures läbi murdnud inglaste rindest, kus seisis India diviis. See diviis oli rängade kaotuste osaliseks saanud, ja kerged sanitaarautod kihutasid üksteise järel Boulogne'i sadama poole, transportides rohkeid haavatuid. Astusin sanitaarlaevaks muudetud hiiglasuure ookeaniauriku trepi juurde, mis ühe otsaga

ulatus sadama kivist kaldapealsele. Laev oli üleni erevalgeks värvitud ja säras oma puhtusega kaldaäärsete määrdunud ehituste ning suitsunud aurikukeste seas. Samasugune vaikus ja rahu, mis üllatas mind Londonis, valitses ka haavatute pealelaadimisel. Kanderaamide puuduse tõttu liikus enamik hindusid, isegi jalast haavatuid, iseseisvalt, toetudes kaaslaste õlgadele. Need musta habemega tõmmud kõhnad hiiglased, peas khakivärvilised turbanid, mis hästi harmoneerusid nende frentšidega, ei lausunud kahe tunni vältel, mil ma pealelaadimist vaatlesin, ainsatki sõna ja isegi nende näod ei peegeldanud midagi, ei valu ega kaebust. Need olid nagu mingisugused hääletud fakiirid, kellest ma omal ajal nii palju ebatõenäolisi lugusid olin kuulnud. Milleks nad on siia toodud? Mille eest nad võitlevad, mille eest nii mehiselt kannatavad ja surevad kaugel oma päikesepaistelisest ning nõiduslikuna näivast kodumaast? See maailmasõja absurdne kuritegelikkus sundis veel kord järele mõtlema.

KAHEKSAS PEATÜKK

PIDURID

Pärast Londonit näis Pariis suurena, ilusana, kuid siiski külana. Chantilly's pigistasid Joffre ja Pellet mul tugevasti kätt, kuuldes Inglismaalt saadava toluoolikoguse suurendamisest kolme tuhande tonni võrra kuus. Niisugused olid Esimese maailmasõja mastaabid!

Joffre'i kaasabil sain ma oma käsutusse parimad püssirohuvabrikud Sèvres'is ja teatasin mitte ilma uhkusetundeta oma edust Suurtükiväe Peavalitsusele. Kuid just too avas enne teisi minu pihta kauge vahemaa pealt tule. Ta ei võinud sallida, et üks kindralstaabi ohvitser, ja pealegi veel mitteehtne suurtükiväelane, võis oma tööga välismaal kõrvaldada laskemoonapuuduse Vene rindel, seega kaudselt alla kriipsutades Vene suurtükiväe-ametkonna ebarahulda-

vat ettevalmistust sõjaks. Selle kindralstaabi-ohvitseri seisukord on hiilgav, raha, ja pealegi veel Prantsuse oma, on tema käsutuses piiramatul hulgal, — kuidas siis niisugune maitsev kroonupirukas proovimata jätta! Kuid seda tuleb teha peenelt: las ta muretseb raha, küll meie ise juba oskame seda kulutada.

Selletaoliste kavalate kavatsuste täideviimiseks on kõikides maades kantselei-paberimäärijad, kelle mõistus loominguliste mõtete puudumisel on täielikult suunatud kas kroonulike kirjavahetuste või ametlike paberite koostamisele, mis võtaksid nende ülemuselt ära võimalikult suurema osa vastutusest. Muide, kõikide meie peavalitsuste suhtumine minusse olenes tsaarirežiimi enda iseloomust. Iga minister pidas end iseseisvaks ja vastutavaks ainult tsaari ees. Kuid mitte ainult tahtejõuetu Nikolai II, vaid ka niisugused diktaatorid, nagu Witte ja Stolõpin, ei suutnud ministreid oma autoriteedile allutada, nagu tegi seda igal teisel maal iga, isegi keskpärane peaminister. Tulemuseks oli see, et üks minister intrigeeris teisega, üks Sõjaministeeriumi valitsus otsis abinõusid, kuidas vastutust eneselt teisele veeretada. Iga Vene ametkond, iga komisjon unistas sellest, kuidas võita enesele võimalikult rohkem õigusi ja kanda samal ajal võimalikult vähem vastutust.

Taolised tavad koordineerusid halvasti selle suunitlusega riiklike tellimuste läbiviimisel, millele oli rajatud minu konventsioon Albert Thomas'ga. Sellest muidugi saadi Petrogradis väga hästi aru, ja seepärast oli 1915. aasta kevadel Erilise Suurtükiväekomisjoni Pariisi saatmine korraldatud nii, et ta ei rikuks Pariisis kehtestatud korda.

«Osutage kaasabi Prantsusmaale saabuvale polkovnik Sviderski Erilisele Suurtükiväekomisjonile,» teatati mulle lühikese ametliku telegrammiga.

Aga mina, rumal, veeretasin kogu tehnilise töö prantslaste õlgadele, püüdes Venemaale säilitada mitte üksnes spetsialiste-insenere, vaid ka ohvitsere, olles väga hästi teadlik nii ühtede kui teiste puudusest.

Mõne päeva pärast tuli mu kabinetti väärika väli-

musega, veel mitte vana, kuid juba paljaks mineva pealaega suurtükiväe-polkovnik. Ta esitles end mulle nagu võrdne võrdsele ja hääldas oma perekonnanime nii ebaselgelt, et ma pigem taipasin kui kuulsin, et ta ongi Sviderski.

Ei suurepärasele paberile trükitud «Määrusest Erilise Suurtükiväekomisjoni kohta» ega Sviderski seletusest, kes igati hoidus mulle silma vaatamast, õnnestunud mul meievahelist teenistuslikku subordinatsiooni kindlaks määrata. Arvasin, et minu vastas istuv rahulik, vaikne mees on saanud Petrogradis mingisugused salajased instruktsioonid, mis võimaldavad tal pretendeerida minust täielikule sõltumatusele. Otsustasin temaga avameelselt kõnelda ning seepärast kutsusin ta selsamal päeval lõunatama. Mind sõbralikult veidi hirmutanud oma suhetega Sergei Mihhailovitšiga ning järelikult ka Kšesinskajaga, kelle salongis Sviderski vend oli hea vindimängijana enesele suurepärase positsiooni võitnud, hakkas mu vestluskaaslane lõunasöögi lõpul minu ees ka oma kaarte avama. Tema sõnade järgi ollakse Petrogradis väga rahutu selle mõju üle, mida Kostevitš olevat mulle avaldanud (nii just oli Sviderskil kästud seletada Schneideri firma Petrogradi esindaja rahulolematust minu tegevusega).

«Venemaal pole asjad sugugi nii halvad, nagu teile siin paistab (tagala esindajal Sviderskil polnud Vene rinde traagilise seisukorraga tegemist), ja seepärast tekitab palavikuline kiirustamine, millega Pariisis varustusküsimuse asju aetakse, ebasoodsat muljet.»

«Mida teie ülemus minult siis tahab?» küsisin ma juba ärritatult.

Kuid Sviderski kuulus nende vaikivat tüüpi inimeste hulka, kellele mitte üksnes temaga võrdses auastmes seisva ohvitseri, vaid isegi ülemuse mingisugune ärritus ei suutnud mõju avaldada, ning ta vastas täiesti rahulikult:

«Mulle lihtsalt on antud käsk «teile pidurid peale panna».»

Kõik oli selge. Nüüd jäi mul üle ainult kaitsta

Vene sõjaväe varustamise tegevust sviderskite õõnestustöö vastu, kasutades neid eeliseid, mida võimaldas mulle mitte Vene, vaid Prantsuse valitsus. Ja nimelt: šifreeritud telegrammide saatmine üksnes minu allkirjaga ja kirjavahetus Prantsuse valitsusega ainult minu blankettidel.

Tänu sellele avaldusid «pidurid» ainult selles jõudeolekus, millele Suurtükiväekomisjoni arvukad liikmed andusid, pealegi kuna meie relvastuse vastuvõtmist toimetasid endiselt prantsuse ohvitserid. Niisugust vastutust kartsid saabunud külalised enese peale võtta. Selleks tööks, millega minu juures sai hakkama major Chevalier üksi, oli tarvis terve kümmekond ohvitseri, luksuslik, minu kantseleist eraldi ruum, prantsuse sõjaväeautod ja säärased palgamäärad, millest minu esindus ei julgenud unistadagi: nooruk lipnik sai rohkem palka kui sõjaväeline agent ise. See sai Pariisis asuvate vene ohvitseride demoraliseerumise alguseks, millega võitlemine andis mulle uue ja peaaegu üle jõu käiva ülesande.

«Kui hirmus,» jutustas Sviderski abikaasa meie ühistele tuttavatele. «Ma olen sunnitud oma salongis kaitsma meie veetleva sõjaväelise agendi reputatsiooni, kelle kohta kõik räägivad, et ta on altkäemaksuvõtja.»

Nii tekkis too kuulus legend, mille järgi ma olevat pärast revolutsiooni erapooletul maal Šveitsis kõrvale pannud kaheksakümmend miljonit franki, nimelt kaheksakümmend, aga mitte sada!

«Oodake, küll me temast juba jagu saame! Tal pole õigust Pariisis oma korda maksma panna,» hooples see purjus kamp elegantse võõrastemaja «Crillon» baaris. Seal kostitas Nikolai II poolt aadliseisusse tõstetud määratu rikka kaupmehe Jelissejevi poeg iga päev omal kulul tagalakangelasi. Jelissejev oli reamehena Prantsuse armeesse teenistusse võetud, kuid üldtuntud joomarina päästis end «Crillon'i» baaris rindelesaatmisest, olles Vene kõrgema väejuhatuse esindaja kõrge protektsiooni all.

«Jah, see kõik on lubamatu,» ütles mulle Pariisi külastav uus Kindralstaabi ülem kindral Beljajev

ohates. «Teile peaks antama vähemalt korpusekomandöri või armeejuhataja õigused.»

Ent mingisuguseid õigusi ma ei saanud ja võitlesin ohvitseride inetute tegude vastu rohkem eeskuju näitamise kui karistamisega.

Vahepeal suurenes Pariisi komandeeritud ohvitseride-«spetsialistide» arv iga kuuga. Ei jõudnud ma veel oma suhteid Suurtükiväekomisjoniga teatavasse korda seada, kui saabus polkovnik Uljanini «Välismaa-aviatsioonikomisjon». See tahtis samuti «iseseisev» olla, kasutades selleks otstarbeks nimetust «välismaa-», just nagu ei oleks Venemaal teada, et kogu lennuväe varustust võis saada ainult Prantsusmaalt. Raske oli mul käskida kohusetruul polkovnik Antonovil, lennukite ja mootorite vastuvõtjal, asjad uuele komisjonile üle anda. See ala oli nii tema kui minu südamele kalliks saanud.

Sergei Aleksejevitš Uljanin, üks Vene lennuasjanduse pioneere, oli nagu Antonovgi aus inimene, kes tundis huvi ainult tehnika, eriti mootorite vastu. Vastupidi Sviderskile oli ta igasugustest intriigidest kaugel ja, taibanud situatsiooni ebanormaalsust minu ja oma komisjoni vahel, surus mul kaastundlikult kätt, andes valitsemisohjad üle oma abile kapten Bõstritskile. Bõstritski ei olnud lendur, kuid varustusasja tundis väga hästi. Väliselt distsiplineeritud, olemuselt aga anarhistliku iseloomuga pugeja, leidis Bõstritski uusi teid Prantsuse valitsuselt oma tellimustele loa saamiseks, milliseid minul ja Antonovil tõtt-öelda mõttessegi ei tulnud.

«Härra polkovnik, meie edukaks tööks on tarvilik komisjoni koosseisu võtta prantsuse lendur kapten Flandin. Teile ei tee see mingeid raskusi, kui palute prantslasi see ohvitser teie käsutusse komandeerida,» kordas Bõstritski tungivalt ning kangekaelselt mulle üht ja sedasama.

Peakorteris ei tehtud tõesti Flandini meie juurde komandeerimiseks mingeid takistusi. Ja mõne päeva pärast astus minu ette sparglina sirgelt seisev blond kapten helesinises husaaridolmanis, mis tema poolsõjaväelist rühti halvasti varjas. See oli toosama Flan-

din, see «makaron-Flandin» (*Cette nouille de Flandin*, nagu Chevalier teda sõimas), kes, omades suurima altkäemaksuvõtja skandaalset reputatsiooni, palju aastaid jätkas Hitleri-Saksamaaga kokkuleppe sobitaja poliitilise osa mängimist. Alles siis selgus mulle Bõstritski saladus: rahvasaadikuna ja väga rikka mehena, kes oli seotud kogu lennukitööstusega, omas Flandin võimalust «muretseda» meile seda, mida polnud Prantsuse valitsuselt võimalik seaduslikul teel saada. Milleks pidime Antonoviga kulutama nii palju aega viiekümne-hobusejõuliste «Clerget» mootorite kõlbmatuse tõestamiseks; askeldusteks, et saada kaheksakümne-hobusejõulisi «Gnome ja Rhône» mootoreid; meile ettenähtud vananenud «Maurice Farman'ite» asendamiseks praegusaegsete «Voisin'idega»! Flandini meie komisjoni tulekuga hakkasid paljud küsimused iseenesest lahenema.

Flandinid olid need, kelle kätesse sattus sõjatööstuse juhtimine. Nad «kohitsesid» kõige energilisemaid ministreid, demoraliseerisid nende tehnilist aparaati ja viisid Prantsusmaa täieliku sõjalise abituseni.

Need mõlemad komisjonid muidugi ei õigustanud neid kulusid, mis olid tarvilikud nende ülalpidamiseks; muide, uus komisjon, mis saabus Pariisi firma «Clément-Bayard» dirižaablit[1] vastu võtma, ületas selles suhtes kaugelt kõik eelmised.

Asjata veensime Antonov ja mina paljudes telegrammides Tehnika Peavalitsust niisuguse komisjoni kohalesaatmise otstarbetuses sel lihtsal põhjusel, et meie poolt enne sõda tellitud dirižaabli ehitamisele pole firma veel asunudki, olles sunnitud täitma just samasugust Prantsuse valitsuse tellimust. «Clément-Bayard'i» esindaja Petrogradis tõendas aga vastupidist, osates vajalikes inimestes oma äri vastu nähtavasti «huvi» äratada. Ta sai meist võitu. Komisjon jõudis kohale, üüris «korraliku» korteri, riputas seintele üles hiiglasuure lipu, mis oli määratud tulevase õhuhiiglase jaoks, ja korraldanud soolaleivapeo ühes

[1] Dirižaabel — juhitav õhulaev. *Tõlk.*

palvuse ning vastava joominguga, ilmus minu juurde kaasabi saama.

«Meie dirižaabel pole tõesti veel päris valmis,» tunnistas lipnik Doroševski — endine rahuaegne, iganenud tüüpi vene podrätsik. Ta oli tagasihoidliku ja vaikiva esimehe kapten Tihhomirovi juba esimesel päeval oma tahtele allutanud.

«Kuid prantslaste dirižaabel on ju valmis, ja me tahaksime seda liitlastelt tolle asemel enesele saada,» teatas Doroševski.

Milline aga oli mu imestus, kui Grand QG, kes harilikult nii kiivalt oma lennuväe huvisid kaitses, minu palvega peaaegu ilma vastuväideteta nõustus. See paistis mulle kahtlasena, ja mõningate ristküsitlustega õnnestus mul teada saada, et dirižaabli kandejõud ei vastavat tehnilistele tingimustele. Muide, dirižaabli-idee ise, arvestades lennutehnika kiiret tõusu, näis mulle lausa utoopiana.

«Prantslased ei taipa midagi,» teatas mulle saavutatud edu tõttu näost särav Doroševski. «Esmaspäeval alustame proove ja loodame, teie hiilgus, teidki sõidutada.»

«Tänan,» vastasin ma. «Luban osa võtta ainult viimasest proovilennust kiirusele.»

Doroševski uljus sellega lõppeski. Juba pühapäeval tuli ta mind paluma teha proovilennud ülesandeks prantsuse ekipaažile, kuna komisjon peab dirižaabli juhtimisega veel tutvuma. Umbes viie nädala pärast teatati mulle telefoni kaudu kogu selle ettevõtte kurvast lõpust: eelviimasel proovil oli dirižaabel sunnitud maandumise puhul abitult puu otsa rippuma jääma, õnneks aga Pariisi aerodroomi lähedal. Tuli välja kutsuda tuletõrje lendsalk ja teiste reisijate hulgas puu otsast maha võtta ka Doroševski, kel muide polnud põrmugi piinlik. Minul ning Antonovil tuli klaarida vahekord firmaga, kes nõudis paljude tuhandete frankide tasumist gaasi eest, millega õnnetu lennuaparaat oli täidetud.

Sõjaliste materjalide meritsi kohaletoimetamise küsimus oli rahuajal täiesti välja töötamata jäänud.

Palju ettenägelikum kui Prantsuse valitsus oli, imelik küll, Pariisi väikese transpordikontori omanik, keegi Schroeter. Nimeliselt kauples ta vene ajalehtedega, peamiselt «Novoje Vremjaga», tegelikult aga oli komisjonär, kes ekspluateeris Pariisi kokkusõitnud vene isandaid, kes olid maiad igasugustele teenustele ning valmis kandma mis tahes lisakulusid, et saaks aga vabaneda ülearustest askeldustest.

Nii sobiva inimese, nagu Schroeter, olemasolust teatas mulle juba mu Pariisi saabumise päeval minu eelkäija, ikka toosama jäljendamatu Grišok Nostitz.

«Kas tead,» seletas ta mulle, «korteri sisustus ei lähe sulle sugugi kalliks maksma. Kui sa ükskõik millisesse paremasse kauplusse sisse astudes teatad, et selle kaupluse on sulle soovitanud Schroeter, siis saad sa jalamaid tubli hinnaalanduse.»

Ma muidugi ei hakanud Grišokile tõestama, kuivõrd väärtuslikumad võivad Schroeterile enesele teataval juhul olla sõjaväelise agendi soovitused, ja enesestki mõista ei kasutanud oma eelkäija «tarka» nõuannet.

Juba sõja esimestel päevadel, kui veel polnud tekkinud mingeid kitsaskohti vedude alal, tuli Schroeter minu juurde kantseleisse järgmise pakkumisega:

«Härra polkovnik, teile peaks teada olema, et minu käes on monopol nii pagaasi kui kauba Venemaale toimetamiseks. Mitte ükski suurvürst ei saa ilma minu teeneteta läbi, ja teie samuti ei tohi mind alahinnata, sest sõja ajal tuleb teil kahtlemata saata Venemaale mitmesugust laadungit, mida, nagu ma juba tean, on tellinud Vene sõjaväe-ametkond. Seepärast teen teile ettepaneku minuga juba nüüd alla kirjutada leping teile prahiveoks aurikute rentimiseks kindla tonnihinnaga.»

Ning ta nimetas säärase muinasjutulise hinna, milleni, nagu ma hiljem teada sain, kogu maailmasõja kestel ei jõutud. Monopolistide printsipiaalse vaenlasena olin ma kõige rohkem nördinud selle tüübi enesekindlusest, kuna ta püüdis mind üllatada oma suhetega Romanovite perekonnaga. Tema välimus — ruudulised püksid ja valged kedrid — samuti ärritas oma prantsuse džentelmeni pretensiooniga. Liiga palju au oleks

olnud Schroeterile öelda, et ma pole saanud vastavaid volitusi, mis oli kõikide diplomaatide stereotüüpseks vastuseks, ja seepärast piirdusin lihtsa, kuid kindla äraütlemisega.

Kuid Schroeter ei jätnud järele. Ta hakkas ähvardama:

«Mõtelge, polkovnik, missugused kurvad tagajärjed võivad olla säärasel tähelepanematusel minu sõnade vastu. Teie eelkäijad osutasid mulle alati erilist usaldust. Muide, te saate vastava paberi sõjaminister kindral Suhhomlinovilt ja siis näete, millega teie niisugune suhtumine lõpeb.»

Ei mäleta, mis minuga seekord juhtus, kuid mõne hetke pärast leidsin end oma kantselei trepipealselt, all aga kohendas Schroeter ennast pärast kurba kukkumist.

Näis, et niisuguse armastusväärse kohtlemise tulemuseks on see, et olen garanteeritud selle härraga kohtumiste vastu. Ent läks tarvis veel palju õppetunde, et veenduda sääraste molluskite visas hinges: nende peksmisest ei piisa, nad on tarvis tappa.

Sõja kõige hoogsamas käigus hakkas Sviderski tungivalt nõudma mingi uue kuulipildujatüübi peale tellimuse andmist, tõendades, samuti nagu Doroševski, et Prantsuse valitsus on selles küsimuses võhik, et kuulipilduja on täiuslikkuse ülim aste. See sundis mind lõppude lõpuks kroonu polügoonile minema, et tutvuda selle uudisrelvaga, mis, nagu selgus, kujutas enesest praegusaegse kuulipilduja esiema — prantsuse mitraljöösi — täiustatud koopiat: kuulide vihk saavutati mitme püssiraua ühe lukuga ühendamisel. Nähtavasti pidas Sviderski mind laskeasjanduses täielikuks võhikuks, et julges mind tülitada isegi katselaskmisega. Ent saladus lahenes iseenesest: aupaklikus kauguses nägin ma mööda polügooni Schroeterit kõndimas, ikka endised ruudulised püksid jalas.

Kui ma Vene armeele materiaalse abi osutamise tööd alustades hakkasin vedude küsimusega tegelema, sain ma suureks hämmastuseks teada, et esimene autode ja lennukitega lastitud aurik oli Petrogradist tulnud korralduse põhjal saadetud Vladivostokki, sõites ringi

ümber Aafrika. Laevalaele laaditud õnnetud kastid algul pragunesid troopikakuumuses, meresõidu lõpul aga kattusid paksu jääkoorikuga. Oli tarvis leida teine, lühem tee.

Kasutades sõja esimestel kuudel Kreeka, Bulgaaria ja Rumeenia neutraliteeti, aitasid prantslased mul meie sõjaliste materjalide vedu Saloniki kaudu organiseerida. Selleks rentisin ma algul ühe auriku — kolme tuhande tonnise «Saint Pierre'i» («Püha Peetruse») — ning seejärel veel kogu seeria samatüübilisi «pühakuid», mis tegi äärmiselt lihtsaks meie lastimisplaanide koostamise. Et kindlustada raudteevedu erapooletute maade kaudu, laaditi suurtükid pianiinodeks ja lennukid viljapeksumasinateks maskeerituina; kastid mürskudega olid minu transpordiosakonna ülema de Lavigne'i arvamuse järgi väga sarnased šampanjakastidega. Taoliste keerukate kombinatsioonide pealt keegi muidugi «teenis», kuid mu kastid saabusid Vene-Rumeenia piirijaama Renisse juba kahe-kolme nädala pärast, arvates laeva lahkumisest Marseille'st. Solvav oli kuulda, et juba pärast esimese lasti teelesaatmist olid kaks 11-tollist välimortiiri, mille valmistamiseks, ärasaatmiseks ja lastimiseks nii palju vaeva nähti, just Venemaal «kaotsi läinud»: plombeeritud vagunid koos selle väärtusliku laadungiga leiti — pärast kestvaid ning asjatuid otsinguid kõikidel meie raudteedel — tagavarateelt Rostovis Doni ääres, aga neid relvi oodati nii väga meie rindel Ida-Preisimaal.

Balkani poolsaare kõikide riikide kaasakiskumine sõtta nõudis merevedude organiseerimist sihtsadamaga esialgu Arhangelsk ja hiljem Murmansk, mis oli suureks saavutuseks, kuna ühendus Arhangelski kaudu katkes jäälõhkujate puudumisel enam kui pooleks aastaks. Peale selle oli vedu raudteedel Arhangelskist Petrogradi ja Moskvasse nii halvasti korraldatud, et nagu Arhangelskis viibinud prantslased rääkisid, olid nad 1916. aastal reega sõitnud mööda prantsuse lennukitega lastitud kastide kaasi, kuna see laadung, mis minu poolt juba 1915. a. suvel oli välja saadetud, oli lumme mattunud.

Vahepeal aga vajasid lennukite-lastid just kõige kii-

remat kohaletoimetamist. Lennutehnika arenes sellise kiire tempoga, et teekonna vältel Pariisist kuni Vene rindeni osutusid meie lennukid juba vananenuks ja saksa masinad ületasid neid kiiruses. Kui viimaks pärast kestvaid pingutusi meil õnnestus prantslastelt saada ka kõige uuemaid mudeleid ja need kiiresti Venemaale toimetada, ei garanteerinud see siiski võimalust neid lennukeid meie rindel kasutada.

«Kõigil teie poolt saadetud lennukitel ja autodel puuduvad magneetod,» teatas Tehnikavalitsuse ülem kindral Milleant oma lakoonilises telegrammis.

Magneeto! «Boschi» magneeto! Ometi ju ohverdati maailmasõjas mootori selle väikese, kuid elulise osa pärast paljugi, pandi toime kuritegusid. Kui sõja esimestel päevadel Joffre 5. armee taganevatele vägedele vastu sõitis, jäi tema auto mootoririkke tõttu kaks korda seisma.

«Kui härra kindral oleks käskinud mulle «Boschi» magneeto välja anda,» teatas autojuht marssalile, «siis niisugust viivitust poleks juhtunud.»

Ent ülemjuhataja vastas:

«Ei. Kuigi ma mõni tund hilinen, pole sellest suuremat viga, kuid hüva magneeto puudumise pärast kas või ühegi meie lenduri eluga riskeerida ei ole mul mingit õigust.»

Pärast kõiki raskusi, mis meil tuli lennukite konaletoimetamisega läbi teha, muutis Prantsusmaalt saadetud mootorite juures magneetode puudumine kogu meie töö Pariisis kasutuks.

Hetketi näis, et sõitsin alles eile Stokholmist Peterburi, kus viibisin esimesel lennupeol, kusagil mitte kaugel Kolomäki hipodroomist! Ma nägin tulevase kangelase porutšik Nesterovi lendu; minu juuresolekul veeres «Maurice Farmani» lahtiselt istmelt alla ja kukkus surnuks kapten Rudnev. Meie kõige julgemad ohvitserid läksid lennuväkke. Ja nüüd on need kangelased õigustatud meid ära needma nende vananenud tüüpi masinate pärast, nende «puusärkide» pärast, millega nad peavad lendama.

Pärast telegrammi saamist sööstsin ma vaese Antonovi kallale, kes oli ka hämmeldunud.

«Ma ise pitseerisin oma käega iga kasti kinni,» kandis ta mulle ette, «kui eelnevalt olin kogu selle sisu kontrollinud.»

«Noh, nähtavasti pole meie kulliga pitser kuigi kindel abinõu,» leebusin ma. «Võtke, kallis Konstantin Aleksandrovitš, juba minu isiklik perekonnavapiga pitser, seda ei suuda nad salaja ümber vahetada. Suure kasti sisse aga kinnitage spetsiaalne väike kastike magneetoga ja pitseerige ka kinni.»

Kui ka see abinõu tulemusi ei andnud, tegin ma korralduse kohale tuua ja kirjutuslauale laduda kogu magneetode-partii lennukitelt, mis kuulusid ärasaatmisele järgmise aurikuga. Nad pakiti erilisse kasti, varustati laeva-lastikirja numbriga, ja mulle näis, et seekord võime oma kallihinnalise laadungi sihtkohta jõudmise pärast rahulikud olla. Kuid Tehnika Peavalitsuse vastus saatetelegrammile oli veel lakoonilisem.

«Nii- ja niisuguse numbriga kasti ei leidunud.»

Tuhandest kastist, mis saja kahekümne aurikuga sõja ajal Prantsusmaalt Venemaale saadeti, oli see esimene ja ainus teel kadumaläinud kast.

«Petrogradis valitseb kohutav spekulatsioon,» ohkasid Venemaalt saabunud prantsuse sideohvitserid. «Raha eest võib seal kõike saada, ja isegi meie «Bosch»-magneetosid müüakse seal, tõsi küll muinasjutulise hinnaga, Nevski prospektil asuva Põhjapanga kaudu!»

Vene erapankade vahelesegamine välismaistesse varustusküsimustesse sundis Pariisi kokkusõitnud «esindajate» tegevust üha terasemalt silmas pidama.

Nii registreeris kord end tavaliste külastajate hulgas minu vastuvõtule keegi kaasmaalane insener Kljagin, kelle komandeerimisest ei olnud mulle ette teatatud. Ma muutusin tähelepanelikuks, kui mu kabinetti astus noor sihvakas elegantne valgetverd mees, kes mitte ilma aplombita teatas, et ta on Murmanski raudtee esindaja. See hakkas mind veel rohkem intrigeerima, kuna selle magistraali ehitamine lahendas sõjaliste materjalide välismaalt kohaletoimetamise põhilise ülesande. Selgus, et Kljagin oli juba mõni aeg Pariisis

täiesti iseseisvalt tegutsenud, kokku ostes kõige mitmekesisemaid kaupu — alates raudteeröövbaste poltidest kuni kuivatatud ploomideni, omades enese käsutuses mingisuguseid suuri summasid välisvaluutas. Raskustega põrkas Kljagin kokku, nagu tavaliselt, kõige «tühisema», nagu talle näis, küsimuse — väljaveolitsentsi saamise — lahendamisel. Mu kaasmaalased jäid selles suhtes parandamatuks, nad ei tahtnud kuidagi alluda liitlasriikides kehtestatud korrale.

Muidugi lahendasin ma selle küsimuse kiiresti, tehes noorele insenerile ettepaneku erafirmadega tegelemine lõpetada, võtta minu kantseleis laud ja saada kaupu Prantsuse valitsuse kaudu. Aleksander Pavlovitš Kljaginist sai mulle kaastööline ja hiljem meie Teedeministeeriumi esindaja minu ametkonna juures.

Venemaalt komandeeritud heasüdamlike, enesega rahulolevate ja töö vastu ükskõiksete, kuid oma auastmete ning seisundiga uhkustavate ohvitseride-ametnike hulgas paistis Kljagin silma oma asjalikkusega ja arvamuste sõltumatusega. Kuigi ta polnud Venemaalt teedeinseneride vormimütsi ja roheliste kantide ning väikeste hõbedaste kontrpagunitega mundrit kaasa toonud, ilmnesid minuga suhtlemisel siiski jäljed sellest sõjaväelisest rühist, millega teedeinsenerid traditsiooni kohaselt silma paistsid. See instituut kuulus teatavasti Nikolai I ajal sõjaväeliste õppeasutuste süsteemi.

Vene sõjaväes omistati suurt tähtsust kõrgemate ülemate õigele tituleerimisele nooremate poolt. Ka minu kui polkovniku poole pöördusid ohvitserid auastmele sõna «härra» juurdelisamisega, eraisikud hüüdsid mind nime ja isanime järgi, kirjutajad ja soldatid aga asendasid mu krahvitiitli tõttu minu tituleerimise «teie kõrgeausus» — «teie hiilgusega». Nii kõnetas mind ka Kljagin. Esialgu seletasin ma säärast austamist kavalusega: selleks et oma ülemuse seljataga tehinguid sooritada, tuleb teda välise aupaklikkusega pimestada.

Kuid varsti selgus mulle, et see kõnetamisvorm olenes tollest orjameelsusest, milles «lihtsa» päritoluga inimesi perekondlike traditsioonide põhjal kasvatati.

«Ärge unustage, teie hiilgus,» ütles Kljagin mulle kord liiga avameelselt, «et mu vanaisa oli harilik metsavaht; ta tundis oma ala hästi, ja seepärast rikastuski metsatöödel. Isa oli juba metsaülemaks rikaste mõisnike juures, kes, nagu te teate, äriasjadest kuigi palju ei taipa. Aga mina juba, nagu näete, olen edasi jõudnud, ehtsaks inseneriks saanud, olen riietatud viimase Pariisi moe järgi (siin tõusis ta püsti ja naeratas kavalalt). Abielus olen põlisest aadlisoost neiuga. Ja-a, Maria Nikolajevna, tõsi küll, on väga kulukas, kuid mis seal parata, kannatan tema härrandlikud kapriisid välja. Aga ikkagi suren vene talumatsina. Ärge pange pahaks!»

Minu tegevus laienes üha, kuid Prantsuse krediidile ja meretranspordiks garanteeritud laevatonnaažile hambaihujate arv suurenes samuti. Kõik tahtsid oma äriasjus aina vabaneda sõjaväelise agendi eestkostmisest. Prantsuse senaatorite ja ettevõtlike ärimeeste eeskuju oli nakkav. Ja igaüks soovis üles näidata «isiklikku initsiatiivi», maskeerides seda «Venemaa päästmise» üleva ideaaliga.

Vastu 1916. aasta kevadet läksid asjad kodumaal päris halvaks. Sajad telegrammid, mis nõudsid kõige mitmekesisemate kaupade muretsemist, viitasid Sõjaministeeriumi abitusele — rahuldada rinde eluliselt tähtsaid tarvidusi. Nii nõudis Sviderski visalt tellimuse andmist mingile üsna kahtlasele firmale Bordeaux's — linnas, millel polnud sõjatööstusega midagi ühist, — kaevikumiinipildujate ja nende juurde kuuluvate pommide (nagu tol ajal miine nimetati) valmistamiseks.

«Vabandage,» katsusin ma meilt nõutavale muinasjutulisele hinnale vastu vaielda, «sääraseid, lubatagu öelda, suurtükke võib ka meie sepp Vanka Tšertolinos kokku neetida. Milleks koormata tonnaaži niisuguse kolu vedamiseks!»

Ametkonna esindajat vastupidises veenda oli raske: igaüks oli enesele Petrogradis tugeva toetuse kindlustanud, seda aga minul just ei olnud.

Ei tahtnud uskudagi, et lõppude lõpuks pälvib kogu minu sõjaaegne töö nii rindel kui tagalas, hoolimata

poleemikast valitsusringkondadega, siiski väärilise hinnangu, ehkki mõned pisifaktid veensid mind vastupidises. Järjekordsete ordenite jagamine oli, tõsi küll, Venemaal oma tähtsuse kaotanud, ja lugenud kord sõjaeelsel ajal «Russki Invalidis» minu autasustamisest Anna teise järgu ordeniga, ei olnud mul tahtmist selle rahuaegse ordeniga asendada Sandepu lahingu eest saadud Stanislavi teise järgu kaelas kantavat ordenit. Ent kui ma maailmasõja hoos sain väljateenitud aastate eest esimese diplomaatilise kulleripostiga jälle järjekordse Vladimiri kolmanda järgu ordeni, kuid ilma mõõkadeta, siis võtsin selle vastu mitte kui autasu, vaid kui auhaavamise.

Prantslased teadsid väga hästi, et mõõkadega orden annetatakse mitte ainult riviohvitseridele, vaid ka sõjatandril viibivatele staabiohvitseridele, ja minu võrdsustamine erapooletute maade sõjaväeliste agentidega näis nende silmis poliitilise taktitusena.

Nende reageering sellele tuli mulle täiesti ootamatult. Grand QG hommikuse posti hulgas oli harjunud kombe vastaselt ka järjekordne «*Journal Officiel*» — «Prantsuse Ametlik Teataja», kus alljärgnev lõik oli kellegi poolt punase pliiatsiga alla kriipsutatud: «Vastavalt ülemjuhataja käskkirjale, mis määratud kuulutamiseks kõikidele Prantsuse armeedele, autasustatakse Vene sõjaväelist agenti kolonel Ignatjevit väljapaistvate teenete eest Auleegioni kommodooriordeniga.»

Mulle oli eriti meeldiv see, et selle autasu olin ma saanud mitte kui diplomaat, vaid erilise erandina kui rindeohvitser. Tollesama puhtsõjaväelise iseloomu andis Joffre ka autasustamise korrale enesele — vormi järgi, mis oli kehtestatud Prantsuse armee ohvitseridele.

Trompetihelide saatel ilmus ratsasõiduteele Chantilly's pataljon laskureid uljalt ühele küljele lükatud tumesinistes barettides ja rivistus üles selle koha lähedal, kus elas Joffre. Mulle anti käsk tulla samasse kohta veerand tundi hiljem — ajaks, mis oli ette nähtud Peakorteri kõikide ametiisikute kokkukogunemiseks.

See juba pani mind sügavalt heldima. Nii Pellet kui Dupont pigistasid juba eelnevalt mul eriti sõbralikult kätt.

Nagu harilikult kergelt vasakule küljele kõverdudes ja kindralipalašist kinni hoides tuli Joffre lähemale.

Kõlas käsklus:

«Garde à vous! Présentez armes!» («Valvel! Auandmiseks — võtt!»)

Väeüksus annab püssidega au.

Mina seisan juba rivi ees, kolmevärvilise lipu ees valveseisangus nagu vana kaardiväelane, pidades kätt mütsisirmi juures.

Ülemjuhataja paljastab palaši ja minu juurde astudes puudutab sellega rüütliks pühitsemise traditsiooni kohaselt esiteks mu paremat, siis vasakut õlga, seejärel seob adjutandi kaasabil mulle välivormi-kuue peale kaela suure, roheliste pärjakestega valge risti laia punase lindi otsas. Surunud mu kätt, embab ta mind kaks korda, samal ajal otsekui käskluse järgi: *«Ouvrez le ban!»* («Mängige tušši!») mängib orkester sõjaväetervituse signaali.

Kuid tseremoonia sellega veel ei lõpe: Joffre käsib mul temaga kõrvuti ühe sammu ettepoole astuda, pataljon aga rivistub ümber, et uue Auleegioni kommodoori eest tseremoniaalmarsiga mööda sammuda.

Igal sõjaväelasel on tulnud läbi elada unustamatuid silmapilke...

Pärast meie II büroo «Popotte'is» toimunud harilikku einet, mida tähistati sõbraliku šampanjapokaaliga, saatsin ma vastavalt Vene armees kehtestatud korrale järgmise telegrammi oma otsesele ülemale, kindralkortermeistrile:

«Palun Keisri Majesteedi kõigekõrgemat luba vastu võtta ja kanda mulle täna annetatud Auleegioni ordeni kommodooriristi.»

Hiljem jutustati mulle, et meie Peakorteris oli see teade vajalikku muljet avaldanud, kuid minu suhteid Petrogradiga see ei parandanud.

Isegi mu oma ema kirjades lipsas läbi kriitika, et ma «ei arvestavat» Vene valitsevaid ringkondi. Üksnes Polivanov, mu endine professor Paažidekorpuses,

kes oli Suhhomlinovi asemele määratud sõjaministriks, rahustas mu ema, teatades, et «Ignatjev on meile Pariisis tarvilik».

Mõnesugust, tõsi küll ainult puhtmoraalset, toetust sain ma nendel päevadel Riigiduuma ja Riiginõukogu Pariisi saabunud deputatsioonilt. Selle Vene parlamendiliikmete välismaasõidu eesmärgiks oli liitlasmaade avalikule arvamusele näidata, et Rasputini rühmitusega seotud saksasõbralikud voolud pole Venemaal veel nii tugevad ja et kõige mitmekesisemate poliitiliste parteide esindajad on täis valmisolekut jätkata sõda võiduka lõpuni, demonstreerides solidaarsust Saksamaa vastu võitlevate Lääne-Euroopa demokraatiatega.

Oma olemuselt kujutas Vene delegatsioon justkui mingit «opositsiooni tema majesteedile», mille kadetid juba Esimeses Riigiduumas välja kuulutasid. Samal ajal pidid Riiginõukogu ja Riigiduuma sõjalise komisjoni esindajad välismaal ka Vene varustusorganite tegevusega tutvuma.

Võttes arvesse mu võõrdumist Vene tegelikkusest, mu teenistuslikku üksindust, mille põhjustas erinevus minu ja Venemaalt komandeeritud kaastööliste arvamustes, on loomulik, et ma uutest tuttavatest kui õlekõrrest kinni haarasin. Prantsusmaa oli mind õpetanud sõjalisi küsimusi läbi viima mitte sõjaväelaste, vaid eraisikute abil. Kuid tõelist huvi minu tegevuse, minu tagasihoidliku kantselei ehk, täpsemalt öeldes, kantseleilaudu täis isikliku erakorteri vastu tundsid vaid Riigiduuma liikmed Miljukov ja Šingarev. Neid saatis, vist küll vormi täiteks, keegi Riiginõukogu liige äärmiste parempoolsete hulgast, kes oma majesteetliku vaikimisega püüdis nähtavasti alal hoida Vene impeeriumi selle kõrge asutuse väärikust.

Ulatusliku ettekande, mis toimus kõikide minu vanemate kaastööliste juuresolekul, lõpetasin ma nõnda:

«Te näete, kuidas iga päevaga kasvab nomenklatuur kaupadele, mida Prantsuse krediidiga ostame. Rääkimata juba piprast, mida võib jätkuda paljudeks aastateks, tiiglitest, mille kogus ületab peaaegu kogu maa-

kera vajaduse, äratavad kahtlust paljud kaubad, nagu näiteks ravimid tsiviilelanikkonnale, väävel viinamarjakasvatajatele: kas nad pole mitte, nagu magneetodki, räpase spekulatsiooni objektiks? Ütelge, mida veel võib Venemaal leida? Mida nimelt on mul õigus ära anda, riskeerimata rindele kahju tekitada? Keda võin seaduslikul alusel kuradile saata?»

Šingarev hõõrus otsaesist ja lausus ilma suurema kindluseta hääles:

«On veel olemas kanep, nii et takku pole õigust teilt nõuda.»

«Ka selle eest aitäh,» tuli jutuajamine sügava meelekibedusega lõpetada.

Kõige rohkem üllatas minu külalisi mu keskaparaadi töötajate väike arv ja sellega seotud eeskujulik kokkuhoid. «See on juba prantsuse kooli mõju,» seletasin ma Miljukovile, kes vaevu leppis kurikuulsate vene koosseisudega, mis sõja puhul olid ülemäära suureks paisutatud.

«Kuidas te siis ilma määralise koosseisuta saate töötada?» imestasid kaasmaalased.

Šingarev oli, nagu ma pärastpoole kuulsin, sel puhul Riigiduumale isegi erilise ja minu suhtes äärmiselt kiitva ettekande esitanud.

Niisiis, olukorra tõttu sattusin ka mina «tema majesteediga opositsiooni» ja, vastupidi oma saatkonnakolleegidele, hakkasin saama kutseid kõikidele vastuvõttudele, mis Prantsuse parlamendi- ja poliitilised organisatsioonid vene külalistele korraldasid. Kõnedega esineda, tänu jumalale, ei tulnud, kuid teiste kõnede pärast õnnestus häbipuna vaevu varjata.

Iseäranis pidulik ja seepärast ka koormav oli hiiglasuur bankett, mille korraldas «Inimeseõiguste Liiga» Anatole France'i enese eesistumisel. Äuväärne kirjanik, pika kasvuga vanamees, mulle erilist muljet ei avaldanud: ta oli juba väga vana ja nagu vabariikliku Prantsusmaa ja selle loosungi «vabadus, võrdsus, vendlus» traditsioonide sümboliks.

Kõned voolasid ojana, sest nii teemade iseloom kui ka aeg ei olnud piiratud. Võis lobiseda nii palju kui süda soovis. Iseäranis kuritarvitas sellega Riiginõu-

kogu liige Gurko, näljahädalistele leiva varumisel tekkinud kelmuseafääri üks terveks jäänud tegelasi.

Juba tema välimus — halliks minevasse harjashabemesse kasvanud inetu nägu, seltsimatu inimese õel pilk — viitas äärmiste parempoolsete ebaõnnestunud valikule.

«Härrased,» alustas Gurko oma kõnet. «Kord, veel enne sõda, saabus Pariisi ühe aafrika suguharu valitseja — väike keiser. Iseäranis võlusid teda pariislannade veetlevad jalakesed, ja ära sõites tekkis tal mõte varustada oma kaasmaalannad samasuguste võluvate kingakestega, mida ta oli imetlenud Pariisi bulvaritel.

Lootes liberaalseid, tarku kõnesid, olid koosolijad niisugusest originaalsest algusest esiotsa intrigeeritud ja isegi Anatole France pööras end huvitava kõneleja poole. Kuid varsti tuli pettumus. Möödus veel tubli pool tundi, aga endine tsaariminister jätkas igavat seletamist, kuidas Pariisis neegritele tellitud kingad osutusid liiga kitsaks, kuidas Aafrikasse oli sõitnud saksa kingsepp, võtnud seal neegritaridelt jalamõõtu ja kui kasuliku afääri oli ta sellega osanud teha. Keegi ei saanud mitte midagi aru. Eesistujast paremal pool istuva Miljukovi nägu hakkas nördimusest punetama, mina aga, suunanud oma pilgu üksisilmi taldrikule, puhastasin hoolikalt ühe pirni teise järel.

Miljukov, muide, oli asjata nördinud: mõistuse poolest muidugi ei saanud talle keegi vastu, kuid taktivaesuselt ületas ta järgmisel päeval isegi Gurko.

Sel korral oli intiimne lõunasöök: kokku olid tulnud ainult Rahvusvahelise Parlamendiühingu prantsuse ja vene liikmed. Kõik parempoolsed puudusid, juhatamine oli Miljukovi hoolde usaldatud. Iga lauakatte kõrvale oli asetatud menüü, mis oli kõigi liitlasriikide mitmevärviliste lippude kimbuga kaunistatud. Vene külalised olid minu poolt organiseeritud rindelesõidust äsja tagasi jõudnud ja rääkisid Prantsuse armeest saadud värsketest muljetest, ennustades aega, mil saabub vältimatu võit vaenlase üle. Võõrastemaja «Crillon» — mis asus ühes kahest Concorde'i väljakut kaunistavast paleest — pärani akendesse voolas paitavat kevadist

õhku. Ning ainult Pariisile mitteomane tänavavaikus meenutas, et vaenlane on veel päris lähedal, nii kuuekümne kilomeetri kaugusel linnaväravatest. Ja seal tõuseb Miljukov püsti, võtab menüü kätte ja seda silmitsedes peab järgmise lühikese lauakõne:

«Mina joon,» ütles Vene tulevane välisminister, «selle peale, et meie järgmisel kohtumisel ilutseksid nende lippude hulgas ka praegu puuduvad lipud! . . .»

Minul kui ainsal sõjaväelasel eraisikute hulgas, kui Vene esindajal, liitlasarmee juures oli tahtmine maa alla vajuda. Ehkki Miljukovi poolt tehtud vihje Saksa ja Austria lippudele oli küllalt selge, püüdsid kõik juuresolijad seda kas mitte mõista või lõbusa naljana võtta.

«Kas tõesti mõeldakse meil rahust sakslastega?» küsisin ma Engelhardtilt hotellist väljudes ja Élysées' väljadel jalutades.

Engelhardt, minu endine koolikaaslane Paažidekorpuses, kes tagavaraväest tegevväkke tagasi pöördus, oli nüüd kindralstaabi polkovniku mundris, kuid Riigiduuma sõjalise komisjoni liige.

«Ei,» vastas ta. «Siin tahtis Pavel Nikolajevitš Miljukov ainult teravmeelselt naljatada. Kuid muidugi ei saa tsaari ümbruskonna saksasõbralikkust eitada. Tema ise, nagu sa tead, on tahtejõuetu inimene, aga sõjaküsimustes jääb liitlaskohustustele ustavaks. Usu mind — kõik sinule tekitatavad ebameeldivused lähtuvad, nagu ka Šingarev ütles, Rasputini ja sellega tihedalt seotud Suhhomlinovi klikist. See klikk on kahtlemata tugev, kuid me saame temast jagu.»

«Aga mil viisil?» küsisin ma Engelhardtilt.

«Jah, küllap vist siiski revolutsioonilisel teel,» vastas mu vana kolleeg mitte eriti kindlalt. «Ainult kardame, et meid vasakult üle trumbatakse.»

LÕPU ALGUS

Kõik sõja esimeste päevade tumedad eelaimused, kogu mure oma armee pärast, mis meid 1915. aasta pikkade talvekuude kestel vaevas, — kõik see leidis esimese sõjakevade saabumisega valusa kinnituse.

Just selleks ajaks jõudis esimeselt Venemaa-sõiduilt tagasi major Langlois, kelle Joffre oli määranud isiklikuks sidepidajaks Vene Peakorteriga. Ükski kiri ei suuda, eriti sõjas, asendada elavat sõna, ja tänu Langlois'le teadsid prantslased Venemaast palju rohkem kui venelased Prantsusmaast. Meie omad aga, nagu «must» Danilov mulle kirjutas, «ei pannud seda sugugi pahaks». Ainult viimase kaalutlusega võisin ma seletada nii meie Peakorteri kui Kindralstaabi kangekaelset keeldumist määrata ka meie poolt sideohvitser, ja pealegi alatine nagu Langlois, kes igal sõidul ei avastaks Ameerikat.

Ka sel korral ei olnud Joffre nende ülesannete täitja valikus eksinud: tugeval, tervel ja lustakal Langlois'l oli siira poisi väljanägemine, milleks küllalt palju kaasa aitas ka tema oivaline vene keele tundmine. Ent selle muretu välimuse taga peitus peen vaatleja ja järelemõtlev analüütik. Hariduselt polütehnik ja sõjaväeteenistuse erialalt suurtükiväelane, oli Langlois oma isa — suurtükiväe tolleaegse laskemetoodika ühe rajaja — vääriline poeg.

Minu sõbralikud suhted Langlois'ga võlgnesid suurel määral tänu mu «*aubère*» karva (kimmel, mustade karvadeta) normandia tõugu ratsahobusele, kellesse Langlois armus meie sõjaeelsetel ratsasõitudel Boulogne'i metsas, kuna ma pärast tema tungivaid palveid selle kerge puhastverd linnukese temale loovutasin. Hobustearmastajad ei unusta niisuguseid teeneid kunagi, ja pärast igakordset Venemaalt saabumist jäi Langlois minu kabinetti Chantilly's tükiks ajaks istuma. Tema poolt toodud teated Vene armee kaevikuelust äratasid mälestuses ellu talviseid Mandžuurias istumisi. Seesama üheks pidevaks jooneks veninud rinne, seesama

strateegiliste reservide puudumine, seesama igav jõudeolek staapides, mis kümneid ja sadu kilomeetreid rindest eemal olid.

Prantsuse rindel pidas iga kindral, isegi armeejuhataja, oma kohustuseks iga päev kas või mõneski rindelõigus ära käia, ja seepärast üllatas mind eriti see, et vene soldatid näevad kõrget ülemust ainult ülevaatustel ning paraadidel. Soldateid toidetakse hästi, kuid talve olid nad mööda saatnud viletsates hallides õhukestes sinelites ja katkistes saabastes.

Suurtes staapides valitseb heasüdamlik enesega rahulolek ja Peakorter püüab rinnete juhatajaid agaralt omavahel lepitada; Kuropatkini moodi kirjutatakse ka seal põhjalikke motiveeritud ettekandeid ja arvutuid projekte. Mobiliseeritud on üle kaheteistkümne miljoni mehe, ent püsside vähesuse tõttu on roodudes soldateist puudu. Patareidel on lubatud tulistada ainult viis lasku ööpäevas.

Langlois' jutustused sakslaste metsikutest tegudest ajasid hirmu peale: viimastes talvistes lahingutes Augustówi[1] metsades oli Saksa väejuhatus kättemaksuks ebaedu eest vene sõjavangid kolmekümnekraadise pakasega paljajalu välja ajanud. Sääraste faktide ees kahvatas ka belgia naispatrioodi, halastajaõe miss Cavelli palju kõmu valmistanud mahalaskmine sakslaste poolt ja kõik need arveteõiendused, mis nad toime panid okupeeritud Prantsuse linnades.

Vene rindel ilmnesid pärast talviseid veriseid lahinguid Lodzi ja Varssavi all, mis oma heroismilt meenutasid Homerose «Iliast», juba ähvardavad tunnused tagala laostumisest, mis oli täis rindelesaatmise eest kõrvalehoiduvaid ohvitsere, kõlbmatuid kindraleid ja armeede juures enestele mugava koha leidnud kõige mitmekesisemate elukutsetega tegelinskeid. Nii tagasihoidlik kui Langlois väljenduste valimises ja «kõrgete isikute» iseloomustamises ka oli, ikkagi libises vahete-

[1] Augustów — linnake Põhja-Poolas, Suvalki kõrgustikul, mitme järve vahel. Maailmasõjas olid A-i ümbruses 1914. a. septembris ja 1915. a. veebruaris suured lahingud. 1915. a. võitlused lõppesid Vene 10. armee purustamisega, kusjuures hävis armee koosseisu kuuluv 20. korpus. *Tõlk.*

vahel sekka sõna *«criminel»* (kuritegelik), eriti siis, kui ta puudutas tagala varustusalast tööd. Juba algul näis, et oma välisest avameelsusest hoolimata jutustab Langlois oma ülemusele palju rohkem kui mulle, milles tuligi mõne päeva pärast veenduda.

Täiesti ootamatult kutsuti mind operatiivbüroo söögituppa lõunatama, kuhu peale «omade» polnud lubatud kellelgi minna. Võtsin selle kutse vastu peaaegu nagu sõbraliku usalduse märgina, kuid laua juurest püsti tõustes tegi Gamelin ettepaneku jalutama minna, ja märkamatult jõudsime pimedasse metsa.

«Siin vähemalt ei kuule meid keegi,» algas operatiivbüroo ülem. «Ütelge, kas saksasõbralikud voolud Venemaal tõesti niivõrd tugevad on? Mida kujutavad endast teie arvates säärased isikud, nagu Suhhomlinov, Rasputin, keegi Andronnikov ja lõpuks keisrinna ise?»

Mida võisin ma Gamelin'ile vastata? Tol ajal ei olnud mul veel tõendusi Suhhomlinovi lähedaste suhete kohta saksa spioonidega, kahtlesin isegi Mjassojedovi kohta tehtud kohtuotsuse õigluses, olles meie vastuluure tööst üsna madalal arvamusel. Rasputinist olin ma enne sõda kuulnud ainult Vladja Orlovilt, tollal tsaari kõige lähemalt soosikult. Ta oli õukonnast jäädavalt eemaldunud pärast seda, kui oli Nikolai II-le näkku kõik ära öelnud, mida tollest liiderlikust talumatsist mõtles.

Kõigist neist üksikasjadest ma välismaalastele muidugi jutustama ei hakanud ja avaldasin Gamelin'ile vaid isiklikku veendumust, et küllap leidub Venemaal mehi, kes tolle saksa roojuse «oma tarest» välja pühivad. Kuid nähtavasti oli Gamelin Langlois' jutustustega eriti rahutuks tehtud.

«Ärge unustage, armas kolonel,» jätkas ta, «et ka meil oli kord kuningas, kes maksis oma peaga selle eest, et tema naine oli sakslanna.»

Mul käis värin üle keha, jäin vait, ent taktiline Gamelin viis piinlikkust tundes kõneluse üle Saksa diviiside Läänerindelt Idarindele ümberpaigutamisele. See küsimus muutus 1915. aasta kevadeks Venemaa sõjakäigule mitte ainult tõsiseks, vaid ka otsustavaks.

Õnneks hakkas luureteenistus Vene Peakorteris selleks ajaks korda saama, ja viimaks jõudsime talve jooksul Prantsusmaalt ümberpaigutatud Saksa sõjajõudude suuruse kohta ühisele arvamusele.

Sõja algul oli Vene rindel kolm aktiivkorpust (I, XVII ja XX) ning kaks ja pool reservkorpust (I, kaardiväe-reservkorpus ja II korpusest 5. diviis).

Märtsi lõpuni oli Läänerindelt Idarindele ümber paigutatud: neli aktiivkorpust (II, XI, XIII, XXI) — kaheksa diviisi, ja kolm reservkorpust (III, XXIV ja XXV) — kuus diviisi. Kokku seitse korpust, mis võrdus neljateistkümne diviisiga, ja Saksamaalt saadetud kolm uuesti formeeritud korpust (XXXVIII, XXXIX ja III), s. o. veel kuus diviisi. Üldse pidi Vene rindel olema kakskümmend viis Saksa aktiiv- ja reservdiviisi, arvestamata landwehri ja landsturmi brigaade, ning kolmkümmend viis kuni nelikümmend Austria-Ungari diviisi.

Peale selle paistis märtsi lõpp silma terve seeria uute Saksa diviiside ilmumisega, mis olid formeeritud rindelt äraviidud polkude arvel; inimvarude puudusel hakkasid sakslased endi olemasolevaid sõjalisi jõude juba «läbi raputama». Seisukord mõlemal rindel muutus üha pingelisemaks ja nii minu kui ka II büroo töö üha vastutusrikkamaks.

Lõpuks toimus neilsamul esimestel kevadistel päevadel, nagu meile näis, erakordselt tähtis sündmus: esimest korda sõja algusest alates oli Saksa kaardiväekorpus Prantsuse rindelt kadunud! See ennustas ettevalmistusi sakslaste suureks pealetungiks Vene rindel.

Dupont muutus süngeks, Pellet — murelikuks. Õhtuti helistasid armeede ja rinnete sideohvitserid ning nõudsid vägedelt nende vastu võitlevate vaenlase diviiside kohta saadud teadete kiiret kontrollimist.

Salajase agentuurluure ülem, koomilisuseni vaikiv major Zopf — isegi too hakkas rääkima, kandes mulle ette tema poolt tarvitusele võetud rutulistest abinõudest selle õnnetu kaardiväe otsimiseks.

Minu tuba proua Boulanger' majas muutus otsekui

tõeliseks väikeseks staabiks: pärast kuus kuud kestnud sõda ja kauaseid tungivaid palveid sain ma viimaks oma käsutusse hea abilise — kapten Patz-Pomarnatzki. Kuus kuud läks tarvis niisuguse «koosseisulise üksuse» kinnitamiseks, kuid ega asjata öelnud üks tark vanamees, et «Vene impeeriumis on igal paberil oma voolus». Tema, kullake, voolab kiiresti otse keset jõge, kuid näe! — jääbki mõnesse vaiksesse abajasse seisma.

Aleksander Fadejevitš oli korralik, distsiplineeritud kindralstaabi-ohvitser, keda võis usaldada, ja näis, et kuigi olime esimeste õpilastena nii Kiievi kadetikorpuse kui ka akadeemia eri ajal lõpetanud, võisime maailmale vaadata ühtede ning nendesamade silmadega. Tegelikult aga, niipalju kui me üheskoos ka töötasime, ei suutnud me teineteist lõpuni ikkagi mõista. Sõidame kord näiteks lahtises autos Pariisist kaugel asuvale Prantsuse idarindele. Imeilus kuupaisteline öö, maaliline tee lookleb keset Vogeese, mõtted puhkavad igapäevastest muredest ja kroonupaberitest. Hing kandub kusagile kaugele, kaugele, kodumaale...

«Milline öö!» häirin ma tahtmatult vaikust.

«Just nii, härra polkovnik! Ilm on soodne!» toob Aleksander Fadejevitš mind maa peale tagasi.

«Äh, proua!» ütles nokastanud Tšertolino tallimees Fedka kord südametäiega liiga peenutsevale vanatüdrukule Jeropkinale, kes temaga oli kutsaripukis poolpurjuspeast laulmise eest tõrelnud, «sinul pole hing, vaid ainult toss!»

Ilma hingelise sügavuseta mõista niisugust revolutsiooni, nagu meie Oktoobrirevolutsioon, ei olnud kerge, ja Patz eelistas minust lahkudes jääda välismaale.

Olen muide jäädavalt säilitanud tänuliku mälestuse tundidest, mis koos temaga telegraafiliste kokkuvõtete koostamise kallal esimese sõjakevade rasketel päevadel mööda saatsin.

Pingutused Saksa kaardiväe otsimisel lõppesid edukalt peaaegu kuu aega enne tema Vene rindel esilekerkimist.

Juba 6. aprillil kandsin ma ette:

«Elsassi on ümber paigutatud nähtavasti kogu kaardiväekorpus, mille mõlemad diviisid tulid vagunitest maha ööse1 30/31. märtsil Schleinstadti — Kolmari joonel.»

Ja kahe nädala pärast täpsustasin teate nõnda:

«On saadud kindlaid andmeid, et kaardiväekorpus pärast kolm nädalat kestnud täielikku puhkust Elsassis on teisipäeval, 20. aprillil raudteevagunitesse laaditud. Siin muidugi ei teata, kuhu ta on saadetud, kuid kaldutakse arvama, et ta on määratud kas Trentinosse või Karpaatidesse, igal juhul Austriale abiks.»

Jah, me veel ei teadnud, me ainult oletasime, kuid mul oli soov lennata Vene Peakorterisse (kahjuks polnud lennukid tol ajal suutelised üle Saksamaa lendama) ja öelda ainult kaks sõna: «Valmistuge ette!» Mulle näis, et sakslaste otsustav löök Vene rindel on möödapääsematu. Kuid millises rindelõigus?

Selle mõistatuse aitas mul lahendada, nii imelik kui see ka on, värskelt nimetatud staabiülema abi kindral Nudant. Tema ilmumine Grand QG-sse oli mulle eriti meeldiv, meenutades muretut noorust, kui ma kapteni auastmes 4. ratsaväediviisi manöövritel Argonnides galopeerisin, Nudant aga, kõhn ripakil vurrudega suurtükiväe-major, nõrga bassihäälega, mis oli kähedavõitu nagu pärast tublit joomingut, uljalt, täiskarjääril ratsasuurtükiväe divisjoni komandas.

Nüüd astusin ma tema poole sisse tavaliselt pärast tööpäeva lõppu, kui tuled võõrastemaja «Grand Condé» koridorides olid juba kustutatud ja staabi büroodesse jäänud ainult korrapidajate ohvitseride öised vahetused. Nudant istus kirjutuslaua taga seljaga seina poole, millel oli hiiglasuur Vene rinde kaart.

Oo, see kaart! Iialgi ei saa ma teda unustada. «Vaata,» just nagu oleks ta mulle öelnud, «kui halvasti sa töötad: kaheksa sõjakuu kestel ei ole sa jõudnud oma Kindralstaabilt nõutada Venemaa kümneverstastki kaarti.. Austria-Saksa rinde kaardi asemel saadeti sulle Türgi rinde kaart, ja lõppude lõpuks tuli prantslastel oma vahenditega fabritseerida mingi improviseeritud palakas.» Sellel kujutasid inetud rohelised laigud

prantslaste arvates läbipääsematuid metsi, harvad mustad jooned rõhutasid veel kord raudteevõrgu vaesust, linnade moonutatud nimetused tõestasid meie liitlaste ebaselget kujutlust nendest.

Sel õhtul oli kaardile laia söejoonega märgitud Vene rinde tardunud joon Balti merest kuni Rumeenia piirini, eendiga vaenlase poole Karpaatide mäeseljandiku põhjapoolses osas. Kaardil ei olnud Vene armee paigutuse kohta mingeid märke.

Jutuajamine Nudant'iga sõlmus nagu iseenesest kaardiväekorpuse küsimuse ümber.

«No küll aga käitusid need härrad Strassburgis inetult!» alustas Nudant. «Joomise ja liiderdamiseta sakslased sõdida ei oska. Me ju mäletame neid 1870. aasta järgi, noh, aga nüüd, isu täis ulanud, valmistavad nad ilmselt ette teie rindel üsna tõsise löögi andmist.»

Asjata silmitsesin ma musta joont kaardil, soovimata Nudant'ile põhjendamatut vastust anda ja ühtlasi talle veel kord näidata oma täielikku informeerimatust sellest, mis toimub Venemaal.

Mulle uuriva pilgu heitnud, pöördus ta kaardi juurde tagasi, ja näidates sõrmega meie rinde lähtenurgale, mis kulges selles kohas piki mingit väikest helesinist jõekest, teatas autoriteetselt:

«Vaat arvatavasti siin, teie lääne- ja edelarinde liitekohal. Minu arvates siin just tulebki lööki oodata.»

Ma tõusin püsti, et seda rindelõiku lähemalt vaadelda, ja lugesin jõekese nimetuse: Dunajets. Ületamiskohta ei olnud kaardile märgitud.

«Dunajets! Dunajets!» kordasin ma enesele, pimedas üle ratsasõidutee oma urka poole vaevaliselt edasi liikudes. Kas teatada või vaikida Nudant'iga toimunud jutuajamisest — just selle üle pidasin ma Patziga kaua nõu, koostades sel ööl järjekordset telegrammi meie Peakorterile. Staabiülema abi kaalutlused ei kandnud ametlikku iseloomu, ei olnud dokumentidega kinnitatud, ja nende mainimine ametlikus ettekandes võis meie väejuhatust eksiarvamusele viia. Peale minu telegrammide pidid Peakorteri käsutuses olema täpsemad andmed Saksa reservide juurdeveo kohta.

Kui ainult Peakorter tarbetult ei oleks sisse võetud andmeist, mis saadud meie agentuurluure keskuselt, mille oli ellu kutsunud sõjaväeline agent Hollandis polkovnik Meier. Saksa Kindralstaap oli Meieri juba ammu kavalusega üle trumbanud, saates Haagi «ustavaid informeerijaid» ja tekitades nende läbi väära strateegilise olukorra. Meieri andmeterohketel ettekannetel oli aukoht meie Kindralstaabi kokkuvõtetes, ja nende ees jäid muidugi varju minu kuivad telegrammid, mis lühidalt teatasid rindel kindlakstehtud korpustest.

«Ei,» otsustasime viimaks, «Grand QG kaastöölistena ei ole meil õigust kontrollimata teateid edasi saata.»

Need, muide, poleks saanud asjale kaasa aidatagi: 2. mail, s. o. kolm päeva pärast Nudant'iga toimunud vestlust, murdsid juba sakslased meie rindest läbi just selles kohas, kus me seda oletasimegi, istudes kauges Chantilly's. Saksa suurtükiväe marutulele polnud meil millegagi vastata, ning algas too kogu Vene rinde kauakestev ja raske taandumine, mis otsustas ette sõja tulemused Venemaa jaoks.

Selle sündmuse esimeseks ja traagiliseks tulemuseks oli Nikolai Nikolajevitši tagandamine ja tsaari asumine ülemjuhataja kohale.

Ükskõik milline põikpea Nikolai Nikolajevitš ka oli, milliste tühiste isikutega ta pärast oma hindamatu kaastöölise Palitsõni kaotust end ka ümbritses, ikkagi oli see vene hiiglane tõeline sõjamees, kel oli ohvitserkonna silmis suur autoriteet ja kes imponeeris vägedele juba üksi oma sirge rühi ning uhke hoiakuga.

Millise meeletuseni võis küll minna tsaar, see pataljonikomandöri silmaringiga polkovnik, kes ei olnud võimeline korda looma isegi omaenda perekonnas, et ta ülendas end väejuhiks, võttis enesele vastutuse miljoniliste armeede sõjaliste operatsioonide eest, tõi Peakorteri töösse õukondlike intriigide hukatusliku õhkkonna.

Minule oli see lõpu alguseks.

Kui ilma vastastikuse usalduseta sõjaline liit rahu-

ajal näis mulle ainult liigse koormana, siis sõjaajal olid isiklikud suhted liitlasülemjuhatajate vahel tähtsaks edu pandiks. Joffre ja tema lähikond pidasid Nikolai Nikolajevitši täiesti põhjendatult Prantsusmaa ja Prantsuse armee sõbraks, kuid tsaari õukond jäi nendele salapäraseks. Nad muidugi mõistsid, et kõikide küsimuste otsustajaks ei ole tsaar, vaid tema staabiülem kindral Aleksejev, kuid viimasega ei olnud nad tuttavad ja võisid tema üle otsustada ainult Venemaal viibivate Prantsuse esindajate ettekannete põhjal. Minu endine jutukehv ja võõrkeeli mittevaldav akadeemiaprofessor ei olnud muidugi määratud liitlastega suhete tugevdamiseks nendes mastaapides, mida nõudis maailmasõda.

Selsamal Venemaale traagilisel 2. mail tuli mul kummalise juhuse tõttu anda kodumaa nimel oma allkiri liitlaste ja meie poolel sõtta astunud Itaalia vahel sõlmitavale sõjalisele konventsioonile.

Mitte ainult minul, vaid ka kogu Prantsuse sõjaväelisel maailmal ei läinud korda omaks võtta seda lihtsat tõde, et poristes hallides sinelites miljonite relvastatud meeste kindla kaitse taga istuvad smokingites ja frakkides mehed, kes poliitilisi intriige punudes samuti «tegelevad sõjaga», omades sellest, tõsi küll, üsna hämarat kujutlust.

Prantslased pidasid oma rinnet kaua aega ning mitte ilma põhjuseta otsustavaks. Kuid tegelikult võttis sõda pärast stabiliseerumist 1914. aastal maailmasõja iseloomu, ent maailmalinnaks Euroopa pealinnade seas oli ammust ajast muidugi mitte Pariis ega Peterburi, vaid London.

«See pole ju meie projekt, vaid inglaste soov!» õigustas end minu ees Millerand, kui ma juba 1915. aasta algul Dardanellide[1] avantüüri teravalt arvustasin. Väina vallutamist ilma kalda kindlustamiseta, dessant-

[1] Dardanellid — Egeuse ja Marmara mere vaheline väin. Esimeses maailmasõjas püüdsid liitlased 1915. a. väina Euroopapoolset randa — Gallipoli poolsaart — vallutada. Operatsioon kestis 19. II 1915 — 9. I 1916 ja lõppes liitlaste suurte kaotustega ilma tagajärjeta. *Tõlk.*

operatsiooniga pidasin ma kõlbmatute vahenditega katsetuseks. Seda operatsiooni ette võttes ei pidanud inglased nõu isegi Joffre'iga, ja Izvolski ägestus jälle ning avaldas äärmist pahameelt, et mina, istudes Chantilly's, selle õnnetu projektiga kursis ei olnud.

Samasugune pilt oli ka Itaalia sõttaastumisel. Üha uute ja uute maade sõtta kaasatõmbamine seletus mõlema poole jõudude tasakaaluga, mille väljendajaks oli 1915. aasta kaevikusõda.

«Delcassé — selle tüüpilise võitleva prantslase-poliitiku, kes sai välisministri portfelli, — arvamuse järgi pidi Itaalia sõttaastumine kujunema sündmuste käigu pöördepunktiks,» kandis Izvolski 19. aprillil ette, «sellal kui teie (s. o. Sazonov ja Nikolai Nikolajevitš) ei pane suuri lootusi Itaalia vägede sõjalisele abile.»

Itaalia armee organisatsioonist olime meie, Vene sõjaväelised agendid, informeeritud välismaa armeede kohta koostatud salajaste kogumike järgi, kuid mulle oli peale selle tugevasti meelde jäänud prantsuse anekdoot, mis iseloomustas Itaalia vägesid.

Pisut aega enne maailmasõda otsustas Itaalia Põhja-Aafrika ranniku vallutamises Prantsusmaast mitte maha jääda ja võttis suurriikide loal ette sõjakäigu Tripolitaaniasse. Võit näis talle kergena, ent kui pärismaalased ei soovinud alistuda ning hakkasid tulistama, jäid itaallased kaevikutesse istuma, keeldudes neist välja tulemast. Lõpuks leidus nende hulgas üks vahva kapten. Too hüppas kaevikust välja, mõõk käes, ja eeskuju andes hüüdis: «*Avanti! Avanti!*» Vastuseks kapteni rünnakussekutsele hakkasid soldatid ainult käsi plaksutama. «*Bravo, bravo, capitano,*» karjusid nad vaimustust avaldades oma ülemusele, jäädes kaevikutesse edasi istuma.

On riike, keda on parem liitlasteks mitte saada, vaid ainult nende neutraliteeti ära kasutada sealt tooraine ja tööstustoodangu saamiseks. Mulle näis Itaalia just niisuguse maana: Milaano keemiatehastele õnnestus mul anda suur tellimus püssirohule ja «Fiati» tehased võisid meile oma autode ja lennukitega suurt abi osutada.

Kuid otsustav sõna oli öelda Londonil: Itaalia osa-

võtt sõjast kergendas Inglismaa kontrolli Vahemere basseini üle, ja mitte hiljem kui nädal pärast Izvolski ettekannet kiitsid Venemaa, Prantsusmaa ja Suurbritannia Londonis heaks Itaalia memorandumi selle maa liitlastega ühinemise kohta.

Selle dokumendi peamiseks punktiks oli Itaaliaga viivitamatu sõjalise ja merekonventsiooni sõlmimine, kusjuures Delcassé, püüdes seda otsust kiirendada, avaldas korduvalt soovi need konventsioonid alla kirjutada Pariisis, varustanud selleks meie sõjaväe- ja mereväeagendi vastavate volitustega Venemaa poolt.

«Pariisis toimuvatel nõupidamistel on meie agentidel lubatud viibida, kuid hääleõiguseta,» vastas Sazonov Izvolskile, «sest ülemjuhataja soovib läbirääkimisi Itaalia ja Vene armeede ühise sõjategevuse kohta pidada meie Peakorteris Itaalia sõjaväelise atašee kaudu.»

«Kui saaks aga neid kiiremini sõtta kaasa tõmmata, küllap sõjalistest operatsioonidest jõuame veel rääkida,» teatas Joffre omalt poolt, saates nende sõnadega mind ja Pellet'd nõupidamisele Pariisi.

Astudes Kindralstaabi ühte kabinetti Saint-Germaini bulvaril, nägime seal liitlaste maailmasõja-aegsete konverentside tavalist pilti: tubli kaks kolmandikku lauast olid enda alla võtnud inglased, kes istusid mugavalt enesekindlate ja alati rahulolevate inimeste sundimatuis poosides. Nende vastas, nõupidamise juhatajast Millerand'ist vasakut kätt, istusid mõned asjaliku ilmega tagasihoidlikud prantslased, suured paberilehed ees, millele nad kogu aeg märkmeid tegid. Pellet istus arglikult Millerand'i juurde, mina aga oma mereväekolleegiga, 1. järgu kapteni Dmitrijeviga, aukohtadele meie uute liitlaste, itaallaste kõrvale.

Harva on mul juhust olnud kuulda ilusamat ja veenvamat sõjalist ettekannet kui too kõne, mida kahe tunni vältel pidas sihvakas ilus mees, kindralstaabi kolonel, Itaalia armee delegaat. Tema perekonnanimi Montanari kõlas niisama musikaalselt nagu tema emakeel — itaalia keel, mis nagu vene keelgi on lauljatele justkui nimme loodud. Oma armee kohta mingeid andmeid varjamata seletas ta laitmatus prantsuse keeles meile

nii mobilisatsiooni plaani kui vägede hargnemise korda ja isegi eelseisvaid sõjalisi operatsioone Tirooli Alpides. Näis, et Austria pealinn Viin oli juba meie jalge ees!

Mis siis lahti on? esitas iga juuresolija enesele tahtmatult küsimuse. Alles eile ju istus võib-olla seesama kindralstaabi ohvitser oma endiste liitlastega tollessamas Viinis või Berliinis.

«Ma tunnen, et lähen hulluks,» ütles Pellet oma otsaesist hõõrudes, jalutades minuga istungite vaheajal käe alt kinni hoides mööda teise korra pikka palkonit, mis bulvarile suundus. «Millega te seda kõike seletate, mida võivad nad meilt loota? Kas meie ja teie täbar seisukord tõesti nendel teada pole?»

Piduliku eine ajal tegi Millerand lauakõnet pidades Itaalia delegaadile, kes temast paremat kätt istus, ja minule, kes ma tema vasakul käel istusin, ettepaneku juua pokaal veini meie armeede kui relvavendade sõpruse terviseks ...

Mida pidulikumalt algust pühitsetakse, seda viletsamaks osutub ürituse lõpp, ja rõõmu asemel kallas liit Itaaliaga minu elusse selles sõjas palju mürki. Vältisin nagu võlgnik kohtumist oma väga armastusväärse itaalia kolleegiga. Ta leidis alati ettekäände meie rindelt mõne diviisi või brigaadi ümberpaigutamise üle hädaldada.

«Ärge pöörake sellele tähelepanu,» lohutas mind vahel mu sõber Bell. «Nendel on säärane jõudude ülekaal, et mingid ümberpaigutamised teie rindelt ei tohi neid häirida.»

Vaene Bell! Ta ei suutnud aimatagi, et just temal tuleb võidelda ja surra brigaadi eesotsas, mis kiiresti Itaaliasse saadeti mitte niivõrd lahinguks austerlaste vastu, kuivõrd pärast Caporetto all toimunud lüüasaamist paanikas põgenevate itaallaste pidurdamiseks!

Õnneratas pöörles vankumatult, ja minul, olles 1919. aastal kõik eelisõigused kaotanud, tuli pärast sakslaste purukslöömist oma itaalia kolleegi viimast korda kohata Prantsuse Kindralstaabi sellesama hoone väravas Pariisis. Ta väljus bulvarile terve sõjaväelise esinduse eesotsas, uhkete siidsärpide ja mitmevärviliste suletutti-

dega paraadmundris. Kui itaallased olid mu ära tundnud, tervitasid nad kõik mind aupaklikult.

«Noh, soovin õnne,» ütlesin ma oma endistel liitlastel sõbralikult käsi pigistades. «Viimaks ometi õnnestus austerlasi lüüa!»

Mind saatnud prantsuse kindralstaabi-ohvitserid ei suutnud naeru tagasi hoida.

Itaalia sõttaastumine tekitas liitlastele tungiva tärviduse istuda ühe laua taha, et paljude asjade kohta aegsasti kokku leppida. Kuid üksnes raske seisukord mõlemal rindel, mis tekkis 1915. aasta suvel, sundis neid tõsiselt järele mõtlema oma armeede sõjategevuse kooskõlastamise küsimuse üle. Saksa väejuhatus aga kasutas ära vastasvägede ühise juhtimise puudumist, säilitades oma initsiatiivi nii Ida- kui Läänerindel.

Nii osutus Joffre'i poolt ettevõetud pealetung Artois's, mis toimus nädal pärast läbimurret Dunajetsil, hilinenuks ega kergendanud olukorda meie rindel. Prantsuse operatsioon oli peale selle niisuguse pikaldase iseloomuga, et telegrammid, mis me Grand QG andmete alusel koostasime, näisid meile üsna arusaamatud: Vene rinde liikuvuse juures oli Prantsuse vägede tähtsusetut edasiliikumist raske seletada.

«Mai lõpuks,» kandsin ma ette, «panid prantslased välja umbes 10 korpust, kuid suurtükitulest hoolimata, mis saavutas küll enneolematu pinge, ei läinud neil korda sakslaste visast kaitsest läbi murda.»

«Sõidame õige ise rindele,» otsustasime Patziga. «Käime järk-järgult läbi kogu rindelõigu, mille pikkus Lens'ist kuni Arras'ni pole rohkem kui nelikümmend kilomeetrit.»

Sellel rindelõigul oli peale taktikalise ka suur strateegiline tähtsus: liitlased viis ta välja kogu vaenlase rinde ühendusteedele, sakslastele aga avas tee Prantsuse põhjapoolsetesse sadamatesse, mille kaudu toimetati mandrile Inglise abivägesid.

Prantslased näitasid, et süstemaatilise suurtükitule ettevalmistusega ja selle vaimustusega, kuidas nende jalavägi ründama läks, on nad võimelised vallutama

tugevasti kindlustatud asulaid ja läbi murdma sakslaste kaitsest, hoolimata nende kuulipildujate ülekaalust ning betoneeritud kindlustuste kasutamisest.

«Kuid edu edasiarendamist takistab Saksa raskesuurtükivägi,» kandsime me ette. «See pole tänase päevani oma tegevust katkestanud, arendades väga tugevat tuld prantslaste poolt vallutatud rindeosade vastu. Just sellel lahingu teisel perioodil kannavadki prantslased kõige suuremaid kaotusi, mis Arras' juures ulatusid kuni 100 000 meheni.»

«Pikaajaline paigalseismine on andnud mõlemale vastasele võimaluse ette valmistuda tulistamiseks imestusväärse täpsusega, millele tunduval määral aitas kaasa lennuvägi. Uute 105-mm suurtükkide kaliibrit ei peeta küllalt võimsaks ja prantslased töötavad energiliselt suurema kaliibriga suurtükkide valmistamisel.»

«Prantsuse jalavägi,» lõpetasin ma ühe telegrammi pärast rindega tutvumist, «pole iialgi olnud sellises hiilgavas seisukorras: mehed on toidetud paremini kui rahuajal, meeleolu on suurepärane, isegi väeosades, kes on kandnud raskeid kaotusi, sanitaarteenistus on ometi korda seatud, riietus ja varustus — kõik uus.»

Niisugused ettekanded tõestasid, kui suure töö oli Prantsuse armee sõja esimese aasta vältel ära teinud, ja olid dikteeritud palavast soovist, et Vene armee võimalikult laialdasemalt kasutaks ära Läänerindel omandatud kogemusi, hoolimata sellest, et sõda näis lootusetuna.

On iseloomulik, et Läänerinde seisukorra kohta üksikasjalisemate kaalutluste Venemaale toimetamiseks tuli mul tarvitusele võtta uus suhtlemisviis isiklikkude kirjade näol uuele kindralkortermeistrile Leontjevile, ja kasutada selleks mitte diplomaatilisi kullereid, vaid usaldusväärseid juhuslikke isikuid.

«Kuivõrd prantslased on minuga avameelsed ja tõearmastajad vaenlase kohta kogutud teadete suhtes, niivõrd jäävad nad tagasihoidlikeks kõiges, mis puudutab nende oma armeed — kartusest teadete avalikukstuleku pärast mitte minu kaudu, vaid nende instantside kaudu, kust need teated läbi käivad,» lõpetasin ma ühe oma kirja, vihjates neile tunnustele, mis viita-

vad liitlaste umbusaldusele mõnesuguste Vene sõjaväeliste ja diplomaatiliste ringkondade vastu.

Just sellisena näis mulle tookord üldine olukord:

«Saksamaa ja Prantsusmaa elavjõu ning tehnika pinge on peaaegu võrdne: 70-miljonilise elanikkonna juures panid sakslased välja 75 kuni 90 korpust, kaasa arvatud ka landwehri väed, ja prantslased 39-miljonilise elanikkonna juures — 45 kuni 50 korpust. Sakslaste kaotused kahel rindel on märksa suuremad kui prantslastel, ja seepärast peavad nende inimvarud kiiremini lõppema.

Nende kaotuste juures, mida prantslased möödunud kuude operatsioonides kandsid, loodavad nad nende poolt käesoleval ajal väljapandud sõjaväeüksuste arvulise koosseisu säilitada kuni 1916. aasta märtsini, pärast seda tuleb neil kas väeosi laiali saata või nende koosseisu vähendada, ühe sõnaga arvuliselt kahaneda. Kuid seejuures loodavad nad säilitada 1917. aasta kutsealuste kontingendi kui viimase reservi kuni 1916. aasta kevadeni.

Prantsuse Peakorteril pole põhjust rindest läbimurdmist karta. Champagne'is ja Artois's toimunud pealetungide kogemused näitasid, et taktikalist rinnet võidaks suurtükiväe toetusel läbi murda, kuid strateegiline edu paralüseeritakse suurema vaevata selle poolt, kelle käsutuses on tugevad reservid.

Need kakskümmend diviisi, mis prantslastel on õnnestunud ülemjuhataja käsutusse jätta, on võimelised paralüseerima lööke, kuid nendest ei piisa esimeste edusammude arendamiseks. Samal põhjusel äratavad prantslaste imestust sakslaste vasturünnakud lõikudes, millel puudub strateegiline tähtsus. «Milleks,» küsivad nad eneselt, «kannavad sakslased, omamata reserve, asjatuid kaotusi?...»»

Seega näis prantslaste olukord lootusetuna pärast nende tagajärjetut kevadist pealetungile üleminekut Artois's. Inglased viivitasid ikka veel, ja Läänerinne ei osutunud võimeliseks toetama Vene armeesid, kes päev-päevalt kaotasid sõja esimeste kuude võidurikaste pealetungide tulemusi.

Sõjalistesse küsimustesse segasid vahele diplomaa-

did, ja pärast kestvaid läbirääkimisi otsustati Delcassé initsiatiivil 7. juulil 1915. aastal Chantilly's kokku kutsuda esimene Prantsusmaa, Inglismaa, Venemaa, Itaalia, Belgia ja Serbia ülemjuhatajate sõjaline nõupidamine. Juhul kui ülemjuhatajatel on võimatu nõupidamisest isiklikult osa võtta, võivad nad oma esindajad saata.

Meie Peakorter nähtavasti ei omistanud sellele liitlastevahelisele algatusele suuremat tähtsust, sest alles pärast nii minu kui ka suursaadiku korduvaid telegramme sain ma kaks tundi enne esimese istungi avamist käsu nõupidamisele ilmuda «ilma õiguseta vastu võtta mingisuguseid kohustusi Vene armee tegevuse suhtes».

Mingeid teisi direktiive ma enesestki mõista ei saanud ja astusin Joffre'i kabinetti, kus nõupidamine toimus, tühjade kätega. Nõupidamist juhatas Millerand, kes esimesena andis sõna Prantsuse ülemjuhatajale.

«On tarvis kindlaks määrata põhimõte,» alustas Joffre, «et liitlasarmee, kelle vastu antud silmapilgul on suunatud vaenlase jõudude peamine surve, on õigustatud abi saama teistelt liitlasarmeedelt, kes toetavad teda üleminekuga energilisele pealetungile oma sõjatandreil. Taoliselt sellele, nagu 1914. aasta augustis ja septembris Vene armee läks Ida-Preisimaal ja Galiitsias üle pealetungile, et kergendada Prantsuse ja Inglise armeede seisukorda, kes peaaegu kogu Saksa armee survel taandusid, nõuab praegune olukord liitlaste poolt samasuguseid operatsioone, sest viimase kahe kuu kestel on Vene armee sakslaste ja austerlaste tugevama surve tõttu sunnitud ajutiselt taanduma.»

Kindral Joffre'it toetas feldmarssal French, pidades vajalikuks, et Prantsuse ja Inglise väed läheksid lähemal ajal üle pealetungile.

Kõrgema ülemjuhataja nimel avaldasin ma tänu ülemjuhatajate poolt väljendatud õilsate tunnete eest ja nendepoolsete kavatsuste eest pealetungile üle minna, et kergendada seisukorda Vene rindel. Nende ilusate fraasidega ma peaaegu lootsin pääseda igasugustest järelepärimistest, kuid Millerand pani temale omase visadusega mulle ette kas või üldjoonteski kõnelda

Vene armee seisukorrast. Oma täieliku informeerimatuse juures pidin meelde tuletama oma akadeemiaprofessori kindral Zolotarjovi loenguid, kasutades ikka seda Nudant'i õnnetut maakaarti. See nägi välja kurjakuulutav: sellele iga päev märgitud Vene rinde jooned moodustasid hiiglasuure musta laviini, mis liikus pidurdamatult ida suunas. Kus võis ta peatuma jääda? Jah, muidugi, ainult neil arvutuil «metsastel ja soistel» ning jõgedest moodustatud looduslikel tõketel, millega olime kunagi akadeemias nii hästi tutvunud. Kukkus välja nõnda, et mida kaugemale sakslased meie maale tungivad, seda ohtlikumaks muutub nende seisukord. Mul oli õpilase ilme, kes sooritab rasket eksamit rangete professorite areopaagi[1] ees. Ainult heasüdamlik paks Joffre avaldas naeratuse ning jaatavate peanoogutustega oma kaastunnet. Meie taanduvate armeede kiire peatumise võimaluses liitlastele lootust andmata, viitasin sellele, et Idarindel käimasolevate operatsioonide arendamine vajab pikemat aega, mida liitlased peaksid ära kasutama Läänerindel otsustava löögi andmiseks veel enne talve saabumist.

Joffre kortsutas seda kuuldes laupa, pidades vajalikuks rõhutada, et parem oleks mitte tarvitada sõna «otsustav», sest käesolev sõda on võtnud niisuguse ulatuse, mille juures ka kõige hiilgavam edu ei anna alati otsustavaid tulemusi, ja et jõupingutus, mis liitlastel tuleb teha, sõltub vahenditest, mis tööstus nende käsutusse annab.

Joffre'i küsimusele, kas Vene armee on suuteline peale tungima sel juhul, kui sakslased Idarindel oma jõude nõrgendavad, vastasin ma, et ma pole õigustatud selle kohta kindlaid lubadusi andma ning et mul pole kõrgema ülemjuhataja plaanid teada.

«Aga kas Vene armee on materjalosaga piisavalt varustatud, et olla suuteline sõjaliste sündmuste praegust käiku muutma?» küsis Millerand.

Siin Zolotarjovi loengud mind enam päästa ei suutnud — tuli piirduda ilmekate, kuid uduste fraasidega

---

[1] Areopaag — kohtunike, üldse mõjuvõimsate isikute kogu. *Tõlk.*

Venemaal ettevõetud eratööstuse mobiliseerimisest ja lootustest liitlaste materiaalsele abile.

Lõpuks otsustati, et Prantsuse armeed jätkavad rea «lokaliseeritud operatsioonide» läbiviimist ja võtavad ette üldise pealetungi pärast suurtükkide ning mürskude tagavara täiendamist ja toetuse saamist Inglise armee poolt, kes ootab kuue diviisi suuruse abiväe saabumist. Itaalia armee aga jätkab tema poolt alustatud pealetungi arendamist, millega peavad koordineeruma Serbia armee operatsioonid.

Nende kõige nõrgemate liitlasarmeede operatsioonide tähtsuse rõhutamine nõupidamise poolt viitas sellele, et nendele just teatud ajani usaldataksegi ülesanded Vene rindele toetuse osutamiseks.

Raske südamega tegin ma Izvolskile ettekande konverentsi tulemustest. Põlisel võõraste pattude eest kannatajal — Vene jalaväel — tuleb heroiliste täägivasturünnakutega, suurtükiväe toetuseta, katta Vene armeede taandumist peaaegu kuni — meie tolleaegsete mõistete järgi — võimaliku sõjatandri piirideni. (Dvinaa ja Dnepri joonest ida poole me sõjageograafiat, kooli keeles öeldes, «läbi ei võtnud».)

Möödus juuli, läks mööda august, ülipikalt venisid septembripäevad, kuid liitlasarmeede lubatud pealetung lükkus üha edasi. See oli meie kannatuse — selle iga sõjaväelise diplomaadi tähtsaima omaduse — uueks prooviks.

Prantslasi kasutute järelepärimistega ärritada, nagu seda nõudis Peterburi, oli muidugi taktitu. Tahtsin vaid uskuda, et pealetungi tõsine ettevalmistus võimaldab võitmatuna näivat sakslaste kaitsemüüri sel korral kui mitte just purustada, siis vähemalt tõsiselt vankuma panna.

Viimaks saabus oodatud päev.

«Täna, 25. septembril,» telegrafeerisin ma, «läksid Prantsuse ja Inglise armeed üle üldisele pealetungile, mida viimase nelja päeva jooksul valmistati ette kõvendatud suurtükitulega. Tulistamine toimus ülimalt süstemaatiliselt: välisuurtükid tegid vaenlase esimese ja teise kaitsejoone traattõketesse laiad läbikäigud. 120- ja

125-mm kaliibriga lühikeste suurtükkidega purustati kindlustatud tugipunkte. Samakaliibrilised pikad suurtükid võitlesid lennuväe poolt avastatud patareidega. 270-, 280- ja 370-mm mortiirid tegutsesid eriti tähtsate tugipunktide vastu ja pikad 14- ja 16-sentimeetrised ning 274- ja 305-millimeetrised purustasid raudteeliine vastase tagalas, katkestades liikluse piki rinnet Champagne'i rajoonis. Viimaks, täna koidu ajal, lõppes suurtükiväe ettevalmistus 58- ja 240-mm kaevikumortiiride tulega. Inglased tarvitasid oma rünnaku läbiviimisel lämmatavate gaaside pilvi. Prantslased eelistasid mürske lämmatavate gaasidega ja süütemürske. Peaaegu üheaegselt umbes kell 9 hommikul läks liitlasarmeede jalaväegi rünnakule.

Esimeseks — inglased rajoonis La Bassée ja Lens'i vahel 25 km pikkusel rindel, jõududega 13 diviisi ja 900 suurtükki, neist 300 suurekaliibrilist.

Teiseks — prantslased Arras' rajoonis 20 km pikkusel rindel kindral Fochi juhtimisel, jõududega 17 jalaväediviisi, 700 välisuurtükki, 380 rasket suurtükki ja 7 ratsaväediviisi, neist 4 inglise oma.

Kolmandaks — prantslased Champagne'i rajoonis 30 km pikkusel rindel kindral Castelnau juhtimisel, jõududega 34 jalaväediviisi, 1400 välisuurtükki, 1100 rasket suurtükki ja 7 ratsaväediviisi.

Viimaste teadete põhjal on liitlasväed (kell 21) paljudes punktides vallutanud sakslaste esijoone ja tungivad edasi. Seniajani püsinud väga ilus ilm, mis soodustas suurtükitule ettevalmistust, on eilsest päevast alates kahjuks halvaks läinud. Vihma sajab kogu rindel.»

Vihm. Kas tõesti on see niisugune ebatavaline loodusnähtus, et teda maksis mainida ettekandes, ja pealegi veel telegraafilises, tähtsa sõjalise operatsiooni kohta käivas ettekandes!

Kas siis prantslased tõesti on niisugused õrnad olevused, et ei saa vihmaga sõdida?

Nõnda arvatavasti arutasid minu ülemused, kes kogu sõja kestel ei suutnud Eiffeli torni kaudu organiseerida ka kõige lühemate, kuid regulaarsete ilmateadete andmist. Milleks vajavad prantslased Champag-

ne'is pealetungile minekul teateid, milline ilm on praegu Moskvas või Jakutskis? Kui pealetükkiv on see Ignatjev — ei anna oma telegraafiliste järelepärimistega rahu!

Kui kümme aastat tagasi Mandžuurias Šahoe lahing katkestati läbipääsematu pori tõttu, mis takistas suurtükipatareide liikumist ja jalaväeosade ümberpaigutamist, siis nüüd Prantsusmaal avaldas halb ilm rünnaku ettevalmistamisele veel suuremat mõju, võttes võimaluse kasutada suurtükitule ettevalmistuse korrigeerimiseks uut võimsat tegurit — lennuväge.

Saksa kaitsesüsteemi esimesed ja isegi teised jooned murti läbi kõikidel rinnetel, kuid kaitse sügavus nõudis lühikeste suurtükkide positsioonide muutmist, ja tulemuseks oli see, et pealetung jäi üksikutes rindelõikudes pärast kümme päeva kestnud korduvaid rünnakuid lõplikult seisma. Eesmärk — Saksa rinde läbimurdmine — jäi saavutamata, «osalt seepärast,» seletasin ma, «et rünnakud toimusid juba varem atakeeritud lõikude vastu, samuti ka seepärast, et kauakestva ettevalmistuse tõttu jäi ootamatusemoment kasutamata».

Vene armeele võis mõnesuguseks lohutuseks olla ainult Saksa kaardiväe- ja X korpuse avastamine Prantsuse rindel, kuhu nad olid Venemaalt kõige vilets-samas ning räbaldunud olekus tagasi jõudnud.

Sõjaliste operatsioonide initsiatiiv oli jäänud veel sakslastele, kuid «moraalne üleolek oli prantslaste arvates juba üle läinud liitlaste poolele».

Mulle ja Patzile andis septembrioperatsioon väga rikkalikku materjali Prantsuse rinde kogemuste põhjal väljatöötatud kõikide uute taktikaliste võtete tundmaõppimiseks.

Me kõik lootsime veel, et Vene väejuhatus oskab raskest suvisest võitlusest järeldusi teha ja aru saada vajadusest mitte maha jääda kiiresti arenevatest kaasaja sõjapidamise meetoditest.

Kas oli varem mõeldav rünnaku ettevalmistamine 1285 väli- ja 650 raskesuurtüki metoodilise tulega, mis vältas kolm päeva järjest rindel, mille pikkus oli ainult kolmkümmend kaks kilomeetrit, kusjuures lasti välja 1 320 000 mürsku?!

Kas võis arvata, et pöördutakse jälle tagasi polgusuurtükiväe rajaja Peeter Suure taktika juurde: olid ju esmakordselt mõnedele Prantsuse polkudele juurde antud 65-millimeetrised kahurid — nüüdisaegsete roodukahurite eelkäijad?!

Kas võis lennuvägi veel mõni nädal tagasi mõelda lennukite relvastamisele kahuriga, mis ilma suurema vaevata võttis maha sakslaste poolt harrastatavad kinnitatavad sigarikujulised vaatluspallid ja võitles edukalt sakslaste lennukitega!

Kuid kõige rohkem üllatas meid teraskiivreid kandva jalaväe välimus: need kiivrid hoidsid ära kolm neljandikku kõikidest võimalikest peahaavadest. Asjata sundisin ma seda varustuseset Vene väejuhatusele peale, tehes ettepaneku selleks otstarbeks ära kasutada Prantsusmaal organiseeritud kiivrite valmistamist. Nikolai II, kellele minu poolt saadetud näidiseid demonstreeriti, leidis, et kiiver rikub vene soldati sõjakat välimust. Siingi oli tarvilik terav telegraafiline poleemika Petrogradiga, et saada luba kiirele tellimusele Prantsuse valitsuse kaudu ühe miljoni kiivri valmistamiseks.

Septembrioperatsioon tähistas Joffre'i karjääri lõpu algust. Tagajärjetud korduvad pealetungid, mis olid seotud suurte kaotustega, andsid rikkalikku toitu selleks telgitaguseks tööks, mida ülemjuhataja ja tema lähikonna vastu juhtisid mõned mõjukad parlamendiliikmed. Nende rahulolematuse esialgseks ja üheks peamiseks põhjuseks oli see, et Joffre keeldus kangekaelselt parlamendiliikmeile lubasid andmast mitte ainult rindele, vaid isegi armeetsooni minekuks.

Avalik väljaastumine Saadikutekojas oli sõja ajal võimatu, seepärast otsustati töötada salaja, telgi taga. Nad leidsid enesele usaldatava kaastöölise ülemjuhataja lähikondlaste hulgast, kelleks osutus ajakirjanduse esindaja, rahvasaadik André Tardieu. Joffre ei võinud aimatagi, et tema kasinas lõunalauas istub reetur, kelle eest ta oli hoolitsenud, ning et 1915. aasta septembripealetung osutub ettekäändeks talle esimese löögi ja 1916. aasta Verduni operatsioon — viimase löögi and-

miseks, mis oli Tardieu ja tema südamesõbra Maginot' ühiste jõupingutustega juba ammu ette valmistatud.

Jalaväe-seersandi auastmes Maginot oli jalast tõsiselt haavata saanud ja kepile toetudes liikus raskelt. Sellega oli ta pälvinud seadusliku õiguse ülemust kritiseerida ja isegi Saadikutekojas sõjalise komisjoni esimeheks tõusta. Tulise patrioodi maski all, kes on täielikult andunud sõjaasjandusele, kujutas Maginot endast juba noorusaastatest alates kogenud poliitilise intrigandi tüüpi, kellele rahvasaadiku mandaat, seda rohkem veel ministriportfell olid kui mitte tähtsaiks isikliku rikastumise, siis igal juhul laheda Pariisi-elu tagamise vahendeiks, mis pidid avama nii toredate restoranide uksed kui ka ilusate naiste embused. Maginot' sõjajärgne liin üksi juba kujutas endast kindlat kerge tulu saamise viisi kui mitte tema loojale enesele, siis tema kõikidele rohkearvulistele sõbrataridele ja sõpradele.

Maginot oli minu ammune tuttav, ja seepärast ei olnud ma põrmugi imestanud, kui kord pärast septembrioperatsiooni too punasejuukseline hiiglane mulle telefoneeris, mind lihtsalt restorani «Voisin» einetama kutsudes. Samuti ei hämmeldanud mind tema arutlused klaasitäie hea bordoo veini juures Prantsuse armee osalise pealetungile ülemineku kasutusest. Selles küsimuses olin tagalastrateegidelt juba varem kuulnud mõnesuguseid vihjeid. Ent järsku, ootamatult, pärast väikest pausi, justkui aegsasti ettevalmistatud sõnu kaaludes küsis minult Maginot, nagu tavaliselt oma tihedaid kulme kortsutades ja mulle ainiti otsa vaadates:

«Aga mis teie, venelased, ütleksite, kui me Joffre'i minema kihutaksime?»

Niivõrd lugupidamatu arvamus ülemjuhatajast, kelle juures ma just sel hommikul ettekandega olin, äratas minus vastikust.

«Aga mitte midagi ei ütle,» vastasin ma järsult, millega tegin täiesti relvituks upsakaks läinud endise seersandi, kellele minu ja Joffre'i vahekord muidugi väga hästi teada oli.

«See on teie sisemine asi,» jätkasin ma, «ja meie sel-

lesse end vahele ei sega, samal ajal kui teil aina kõneldakse Rasputinist, keisrinnast ja Suhhomlinovist. Need on samuti meie siseasjad.»

«Kuid, kallis kolonel,» katsus Maginot ebaõnnestunud kõnelust juba libitseva naeratusega uuendada. «Te räägite minuga kui ametiisik, aga mina lihtsalt taht-sin teie isiklikku arvamust kuulda.»

«Mida siis mul veel on teile ütelda!» jätkasin ma. «Ainus mees teie kindralitest, kellest vene rindesoldatid on kuulnud, see on «papa Joffre». Tema populaarsus on kõigil liitlasrinnetel väga suur. Kuid mis puutub teie armeesse, siis pidage mu sõnu meeles, et kui te, nagu ütlesite, Joffre'i minema «kihutate», siis sellega te purustate tema aparaadi, teile nii ebameeldiva Grand QG, ning ei möödu kuut kuudki, kui olete sattunud kõige raskemasse seisukorda.»

Ma palju ei eksinud: kindral Joffre vallandati ülem-juhataja ametist 2. detsembril 1916. a. Tema järeltu-lija kindral Nivelle'i poolt 1917. aasta kevadel ettevõe-tud pealetung tõi enesega kaasa nii raskeid kaotusi, et Prantsuse armeed olid peaaegu hävingu piiril.

Aeglaselt, kuid vankumatult loojus Joffre'i täht. Sep-tembripealetung osutus ka minu aktiivse informat-sioonitöö lõpuks, sest varsti pärast seda tehti meie Peakorteri esindaja kindral Žilinski saabumisega nii-suguste suurte ning tähtsate operatsioonide, nagu Ver-duni operatsioon, tundmaõppimine mulle ja Patzile võimatuks.

Rindesõitudest on mul mälestusesemeina järele jää-nud kaks saksa mürsu kildu, mis tabasid minu «Rolls Royce'i» tiiba ja väliskummi; see sõiduk asendas selles sõjas minu truud vana mandžuuria Vaskat.

Kas tõesti, mõtlesin ma korduvalt, jääb kogu minu töö Grand QG's mitte ainult tähelepanematuks, vaid Venemaale ka kasutuks?

ÜLEMUSED JA ABILISED

Kuigi välismaal elatud pikad aastad mind mu emakesest kodumaast ei eemaldanud, varjasid nad kahtlemata minu eest Vene tegelikkusest nii paljugi.

Rahuajal seadsin ma enesele reegliks igasugusel ausal ja ebaausal teel taotleda seda, et võiks kordki aastas vene õhku hingata: ilmuda ülemuse juurde Palee väljakule ja saada temalt näpunäiteid, lõunatada ning istuda veiniklaasi juures koduseks muutunud polgus Zahharjevskaja tänavas, külastada perekonda Tšertolinos ja isamaja välistrepilt keskustleda Smerdino ning Karpovo talupoegadega, teel aga pöörata sisse Belokamennajasse [1], kummardada iidsele Kremlile ja «Slavjanski bazar'is» botvinjat süües kuulata Moskva «aadli klatšijutte».

See võimalus langes mul sõja esimesest päevast alates ära, ning tuli elada nendest mõtete ning tunnete tagavaradest, mis olid kogutud lapsepõlvest peale nii kasvatusega kui teenistusega Vene armees.

Kui pärast Vene-Jaapani sõda võis kõrget ülemust tagaselja kirudes sepistada plaane vajalikest reformidest, siis maailmasõjas langes mulle osaks juba korduvalt häbi pärast kas või maa alla vajuda mitte ainult oma ülemuste tõttu, vaid ka mõnede lähimate abiliste pärast. Raske oli välismaalastele sisendada tuntud sõjaväelist tarkust — «garnisoni üle mitte otsustada esimese vastutuleva halvasti riietatud trummilööja järgi». Veel raskem oli kaasmaalasi veenda, et on asju, millega võib omas kodus leppida, mida aga ei tohiks liitlastele tagarääkimiseks majast välja kanda.

Esimeseks kõrgeks vene külaliseks — keisri enese saadikuks Prantsusmaal — oli tema majesteedi saatjaskonda kuuluv kindralmajor vürst Jussupov krahv Sumarokov-Elston. Ühes isikus kahe tiitli ja kolme perekonnanime ühendamine seletus üsna lihtsalt: sugu-

[1] Belokamennaja — Moskva muistne nimetus. *Tõlk.*

võsa viimasel vürstil Jussupovil, kelle esiisale Puškin oli pühendanud luuletuse «Aukandja», oli ainuke tütar — muuseas ka Moskva lähedal asuva toreda Arhangelskoje mõisa pärija. Ta ei olnud niivõrd ilus kuivõrd veetlev oma juba varajastest aastatest halliks minevate juustega, mis raamisid tema säravate hallide silmadega kaunistatud nägu, — ühe sõnaga, ta oli selline, millisena Serov on teda oma kuulsal portreel kujutanud.

Noorpõlves oli vürstitar «seltskonnas käinud», s. t. tantsinud kõikidel Peterburi kõrgema seltskonna ballidel. Kõik tema sõbrannad olid ammugi üksteise järel mehele läinud, ent ilusale vürstitarile ei julgenud keegi abielu-ettepanekut teha: rikkaid pruute muidugi ei põlatud, kuid Jussupova oli niivõrd rikas, et kaardiväelased, isegi kõige nimekamad, pelgasid tema kätt paluda kartusest end kasu pärast abiellumisega teotada. Mõnedel sõpradel õnnestus viimaks veenda üht küll piiratud mõistusega, kuid rikast ja juba kahekordset perekonnanime Sumarokov-Elston omavat kavalergardiohvitseri Jussupovaga abielluma.

Üsna tark ja võluv abikaasa tegi sellele tavalisele kaardiväelasele karjääri, kuid mõistust talle muidugi ei saanud juurde anda.

Sel korral oli Jussupovile ülesandeks tehtud missioon, mis, tõsi küll, ei olnud väga vastutusrikas: ta pidi Joffre'ile Marne'il saavutatud võidu eest kätte andma Vene kõrgeima lahingulise autasu — 2. järgu Georgi risti (1. järgu «Georgit» — lint üle õla — omasid minu ajal ainult kaks feldmarssalit: Gurko ja suurvürst Mihhail Nikolajevitš).

Minult sellest autasust teada saades oli Joffre äärmiselt meelitatud ja otsustas tsaari saadikuga toimuvale kohtumisele võimalikult intiimsema iseloomu anda. Ta muidugi teadis, et Jussupoviga ametlikku jutuajamist ei tule, ja seepärast palus teda Pariisist Grand QG'sse sõidutada otse eineajaks, täpselt keskpäevaks. Sellest prantslastele pühast tunnist peeti, muide, kinni ka sõjas: kella kaheteistkümnest kuni kaheni oli rindel otsekui salajane vaherahu sõlmitud ja kahurid lakkasid mõlemal poolel tulistamast.

Teades, kuivõrd kasin on ülemjuhataja toidulaud, soovitasin ma major Touselier'l erilist tähelepanu pöörata eine menüüle ja veinide kvaliteedile, mida Jussupov, nagu teada, väga armastas.

Astudes määratud tunnil ühes Jussupoviga Joffre'i kabinetti, ei pidanud ma end õigustatuks, nagu harilikult, oma kaasmaalast esitlema: ta oli selleks liiga kuulus, ja seepärast jätsin jutu algatamise tsaari esindaja enese hooleks. Ent minu plaan ei õnnestunud: Joffre seisis keset tuba, oodates, nagu see on sõjaväelasele sünnis, mingit tervitust saabunu poolt, kes oli temast auastmelt noorem, kuid Jussupov samuti vaikis, arvates, et Joffre on kohustatud esimesena teda viisakusavaldustega üle külvama. Pärast ebameeldivat pausi pomises Jussupov midagi ja andis Joffre'ile üle karbikese ordeniga, too lausus ennem koostatud komplimendi Vene armee aadressil, millega pidas ametlikku osa lõpetatuks. Kuid võta näpust! Jussupov tahtis ordeni kandmise reegleid mitte ainult seletada, vaid kohmakale paksule Joffre'ile valge risti must-kollase lindi otsas ka isiklikult kaela panna. Seda polnudki nii lihtne teha. Prantsuse kombe kohaselt kinnitati kaelas kantavad ristid nende saamise hetkel mugavuse mõttes mundri peale, ent Jussupov ei tahtnud seda kommet tunnustada ja nõudis tungivalt, et ülemjuhataja tema juuresolekul oma mundri seljast ära võtaks. Too ei nõustunud traksides, mis arvatavasti olid oma esimese värskuse kaotanud, uhkelt riietatud välismaise kindrali ette astuma ja kutsus abiks korrapidaja käsundusohvitseri. Kuid Jussupov ei loobunud oma nõudest ja hakkas ise linti piinliku seisukorra tõttu punastanud vanamehe pooleldi lahtinööbitud mundri alla siduma. Mina arvatavasti samuti punastasin, aga ei tohtinud «tema hiilgust» segada.

Kergendatult hinge tõmmates siirdusime viimaks tillukesse naaberruumi — söögituppa, kuhu oli kuuele inimesele laud kaetud. Algas eine ja hakkas voolama vestlus ehk täpsemalt Jussupovi monoloog, mis kolme piinarikka tunni vältel ei katkenud.

«On tarvis, et te teaksite,» algas Jussupov, «mis see Georgi rist on. Mina näiteks sõidan hospidalid läbi ja

kinnitan eranditult iga haavatu rinnale kas Georgi risti või medali.»

«Vilets autasu,» võis Joffre mõelda, teadmata erinevust Georgi ohvitseriristi ja soldati «Jüri», s. t. «sõjalise ordeni teenetemärgi» vahel.

Minust paremal pool istuv Pellet naeratas leebelt, Joffre aga, seadnud salvrätiku kaeluse taha, hakkas usinalt austreid neelama. Ta paistis oma hea isuga alati silma.

«Meie peamiseks õnnetuseks on sakslaste ülevõim. Kujutlege enesele, mu kindral,» jätkas Jussupov latramist Peterburi kõrgema seltskonna, s. t. poolkirjaoskamatus prantsuse keeles, «näiteks Moskvas — see on teatavasti Vene linn — ei saa meie ohvitser binoklit osta. Kaupluste peremehed — sakslased — on kauba ära peitnud ja ei taha neid müüa!»

Pellet lakkas naeratamast, ent Joffre, pühkinud salvrätikuga oma lopsakaid halle vurrusid, ei suutnud tagasi hoiduda ja lausus kaastundlikult: «*Ce n'est pas possible!* (See ei või tõsi olla!)»

Kui Jussupov pärast Prantsusmaale sõitu Moskva kindralkuberneriks määrati, siis ei imestanud kaupluste rüüstamised Kuznetski mostil mind sugugi. Need näisid mulle juba Chantilly päevilt vältimatutena.

«Kuid peale selle on meie armeele suureks õnnetuseks intendandid,» valis näost kergelt punetama löönud tsaariesindaja teadmata miks säärase uue teema; ta oli kehtestatud lõunasöögirituaali juba mitu korda rikkunud ja Joffre'i tentsikult nõudnud, et too talle ainult punast veini kallaks — teistsugust ta ei tunnistanud.

«Vene soldatitel on vaat missugused jalad,» näitas ta mõlema käe laia žestiga, «aga intendantuur hangib sihukesi pisikesi saapaid.»

Joffre teeskles, nagu poleks seda kuulnudki, Pellet samuti jäi üksisilmi taldrikule vahtima, kuid see-eest ei pidanud minust vasakul istuv kurja keelega Tardieu, kes ammu mu jalga laua all müksis, seekord vastu ja end minu poole kallutades sosistas mulle kõrva:

««Tõde kuuled sa laste suust», — see pole ju hoopiski too, mida teie meile jutustate.»

Lõpuks märgates, et prantslased sõjaväelistele tee-

madele ei reageeri, läks Jussupov vaimulikele üle ja keetis kas Jaroslavli või Vologda peapiiskopi intriigidest kokku säärase keeruka supi, et sellest ei saanud ka mina midagi aru, hoides mõttes kõrvu kinni ja oodates piina lõppu.

Enne kohvi serveerimist asusid tentsikud üldiselt kehtestatud tava kohaselt kõiki lauanõusid järk-järgult ära koristama, kuid Jussupov hakkas kategooriliselt protesteerima.

«Jätke minu klaas alles, jätke alles,» kordas ta, hoides ühe käega lõpuni joomata punase veini klaasist kinni. Siin astus juba Joffre ise tema eest välja ja käskis klaasi mitte ära viia, vaid vene külalisele ka veini edasi valada ...

Lühike talvepäev kaldus õhtule, kui, olles laua tagant väljunud ja peremehega hüvasti jätnud, ma valmistusin juba punetavat kindralit Pariisi sõidutama. Kuid seegi ei õnnestunud.

«Ignatjev, rindele! Viige mind rindele! Teie, tagalamehed, siin ei tea, mis on rinne!» ja vene keelele üle minnes hakkas ta minuga rääkima juba selle ülemusliku tooniga, millega oli harjunud kohtlema ohvitsere, kellel polnud au nagu temal kavalergardimundrit kanda. Prantslased võisid ainult aimata, et kindral on millegi üle äärmiselt rahulolematu, ja surusid kaastundlikult meil kätt, vormistades sõiduloa nende nõuandel valitud lähimasse rindelõiku.

Ainult sinnajõudmiseks kulus vähemalt kaks-kolm tundi, ja oli lihtsalt talumatu oma kallist aega poolpurjus kindrali sõidutamiseks raisata.

Nii nagu ma juba ette hoiatasin, jõudsime rindele viiva ühenduskraavi juurde täielikus pimeduses. Tihe külm udu kattis Compiègne'i metsa, rindelõik oli rahulik, kuid eesmistes kaevikutes oli vali jutuajamine keelatud. Suitsetamiseks pidi varjendisse laskuma.

«Argpüksid!» pahandas Jussupov, paberossi suust võtmata. Ta oli juba kõvasti purjus ja sajatas iga saja sammu järel seisatades, et teda pole autos eesliinile lähemale toodud. Viimaks, ühenduskraavi ühe käänaku taga, kohtasime vahvat habemikku, suaavi fess peas ja hiiglalaiad punased püksid jalas. See oli heaks ette-

käändeks peatuda ja suaavile briljantidest tsaarimonogrammiga kaunistatud kuldportsigarist paberossi pakkuda, kuid tunnimees keeldus viisakalt.

Tranšeed muutusid sügavamaks ja pimedamaks, «tema hiilgus» aga üha torisevamaks.

«Kus siis lõpuks laskurite ahelikud on? Kus reservid on?» piinas ta mind küsimustega. Seletada, et kaevikutes pannakse välja ainult vaatlejad, polnud mõtet, ja ma tundsin tõelist kergendust, kui viimaks lähimasse sügavasse ohvitseride muldonni laskusime: siin võis vürst juba himu täis suitsetada ja oma jutustustega vene korrast täiesti ära tüüdata hämmeldunud prantsuse kapteni, kes oma elu oli mööda saatnud igava kasarmu ja palava Aafrika kõrbe vahel.

Rinde vaatlemine oli lõpetatud, kuid auväärt külalist Pariisi sõidutada mul siiski ei õnnestunud: mingist külakesest läbi sõites ja teada saades, et kollane laternatuli tähistab ratsaväediviisi staapi, astus vürst autost välja ja teatas tundmatule kindralile, et tema ise on ka ratsaväelane ning soovib sel põhjusel nende juures ööbida.

Ma lihtsalt lõin käega, pealegi ootasid mind Pariisis kiired ja väga tähtsad asjad.

Näis, et rahuaja praktika oleks pidanud mind õpetama nii Jussupovite kui Romanovite satraapliku välismaal käitumise viisiga harjuma; kuid sõja tõelise mõtte mittemõistmine nende poolt süvendas veel rohkem kuristikku nende ja tolle tagasihoidliku Prantsuse sõjaväelise maailma vahel, millega ma olin kodunenud, ent millest nemad kuidagi aru ei saanud.

Sõda sai paljude väärtuste ümberhindajaks. Sellest saatusest ei pääsenud ka Prantsuse-Vene sõprus.

Amis et alliés — sõbrad ja liitlased — otsustasid, et on saabunud sobiv hetk liitlaslikke suhteid ära kasutada isikliku majandusliku ja teenistusliku kasu saamiseks.

Sellele uuele tegevusalale pandi algus Bordeaux's, initsiaatoriks polnud aga keegi muu kui Oznobišin. Nähes, et tema projektid ei leia minu poolehoidu, sai ta enesele liitlase suursaadiku abikaasa proua Izvolskaja

näol. Nagu iga luterlanna, nõnda oli ka tema kohustatud peale vastavate kirikulaulude laulmise pühapäeviti veel «häid tegusid tegema» ja mitte kellelegi keelduma näiteks soovituse andmisest. Seda tõttasid ära kasutama mitte üksnes end tagalas varjavad prantsuse logardid, vaid ka mõned ohtlikud seiklejad. Suursaadik teadis seda oma abikaasa nõrkust ja hoiatas mind: «Kui keegi peaks minu naise soovituskaardiga teie juurde tulema, siis ma palun teid, polkovnik, juba ette talle kõiges ära ütelda.»

Oznobišinile oli Izvolski juba ammu käega löönud, ja mu abiline võis talle sümpaatseid prantslasi takistamatult Prantsuse-Vene sõpruse vaimus kasvatada, nõnda nagu ta sellest oli alati aru saanud. Juba ammu enne kurikuulsate «semhusaaride» moodustamist riietas ta rikaste vanemate pojukesed, luksuslimusiinide omanikud, sõjaväevormi ja formeeris nendest kaks «Vene sanitaar-autokolonni», nõutades nendele, minu seljataga muidugi, keisrinna enese kõrge protektsiooni. Lõpuks pandi suurema tähtsuse andmiseks kolonnide etteotsa kaks Oznobišini vene eraisikust sõpra, kes rääkisid hästi prantsuse keelt ja olid riietatud mingisse fantastilisse poolsõjaväelisse univormi, tsaarikroonid kuldpagunitel.

Vaat mil viisil moodustati Vene lipu all see kõige häbematum enesepeitmise kolle, mille halb reputatsioon jõudis kiiresti Grand QG-ni. Näiliselt sündsa ettekäändе all tuli see «hea algatus» likvideerida, kõige jultunumad nende keigarite hulgast aga pidid tutvuma vähem laheda eluga prantslaste kaevikutes.

Vaevalt olin summutanud Oznobišini autokolonnides toimunud skandaali, kui mind tabas uus üllatus, ja seekord juba mu lähemalt alluvalt staabirittmeister Šegubatovilt, kes oli minu käsutusse saadetud veel rahuajal.

Kord telefoneerisin ma Oznobišinile Pariisi ja palusin mulle Chantilly'sse kiiresti üks vajalik dokument saata. Ta soovitas selleks mittekeerukaks asjatoimetuseks Šegubatovit kasutada, ma ei vaielnud vastu, ning juba kahe tunni pärast oli see keigarlik ulaan, pannud

enesele ümber välirakmed ning kinnitanud nende külge saabli ja revolvri, minu juures Grand QG's.

Ümbriku mulle üle andnud, palus ta luba tagasisõidul «ainult üheks tunnikeseks» tuttavat lossi külastada, et noorele hertsoginnale de Gramont'ile visiiti teha. Keelata midagi, kui ma pole kindel, et käsk täidetakse, ei olnud minu põhimõtteks ja seepärast, omamata aega tegelda õnnetu naisteküti ümberkasvatamisega, nõustusin ning tõtt-öelda unustasin ta sealsamas. Kuid mitte kauaks: juba järgmisel päeval staabiruumi minnes nägin ma Pariisi suunas kihutavat mingit Noa-aegset lahtist autokest, milles istus pidulikus poosis minu oma abi, tema kõrval aga ulaanisaablit käes hoides pikavurruline prantsuse sandarm. Kahtlust ei olnud — Šegubatov oli areteeritud.

Grand QG's jutustas Dupont heatahtlikult naeratades mulle kogu selle loo, mida minu palvel vabaks lastud Šegubatov meelepaha tekitava rahulikkusega samal õhtul minu Pariisi kantseleis täiendas. Selgus, et Chantilly's oli ta mulle valetanud ja visiidi Gramont'idele valinud vaid ettekäändeks, et sõita rinde eesmistesse kaevikutesse. Tal oli soov säärase «kangelasteoga» Pariisi kõrgema seltskonna tagalakangelaste ees lihtsalt veidi kiidelda.

Chantilly'st välja sõites andis ta oma autojuhile, kes teda kord oli Pariisist Bordeaux'sse sõidutanud, käsu sel korral mitte läände, vaid sakslaste poole itta sõita.

Maakaarti, nagu ikka, Šegubatovil ei olnud ja seepärast jõudis ta teelt alatasa kõrvale eksides alles täielikus pimeduses eesmiste kaevikute juurde. Keegi ei julgenud teel kinni pidada «Vene sõjaväelise agendi abi», nagu oli mainitud armeede tsooni pääsemise erilises lubatähes, mille Šegubatovile oli andnud Grand QG.

Ja siis on ta kaevikutes. Pimedat ühenduskraavi mööda viiakse ta roodukomandöri varjendisse, kes esimesel hetkel on rabatud ja nii kõrge külalise visiidi üle meelitatud. Teda on tarvis võõrustada, ja mõned ohvitserid, tulnud õhtusöögiks muldonni, saadavad kiiresti šampanja järele, et juua vapra Vene armee terviseks. Nad silmitsevad uudistavalt Vene armee esin-

dajat ja külvavad ta küsimustega üle, kuid Šegubatovi vastused juhivad lauavanema, kapteni, üsna kummalistele mõtetele.

«Ütelge,» küsib ta Šegubatovilt, «mitu suurtükki on teie välipatareis?»

«Kaheksa!» vastab «Vene sõjaväelise agendi abi» aplombiga, aimamata, et igal prantsuse ohvitseril on teada Vene 8-suurtükiliste patareide ümberformeerimine 6-suurtükilisteks.

«Aga mitu kuulipildujat tuleb teil pataljoni kohta?»

«Hästi enam ei mäleta,» pomiseb Šegubatov, «kuid piisavalt.»

«On võimatu,» mõtleb prantsuse kapten endamisi, «et vene ohvitser, ja pealegi veel sõjaväeline atašee, oma armee organisatsiooni ei tunne. Võib-olla on see libitseva ning meelitava pilguga ja teeseldud tõsidusega keigarlik noormees isehakanu? Kui õige tema dokumente kontrollida!»

«Aga kuidas teil siis meie juurde läbi pääseda õnnestus?» esitab prantsuse kapten ootamatult naiivse küsimuse.

«Siin on minu luba,» vastab Šegubatov kohmetamata, võttes välivormikuue sisemisest taskust elegantse rahatasku.

«Ah kui ilus, lubage imetleda,» ja prantslane hakkab kiirustamata ning vestlust jätkates rahakoti sisu sorima.

«Räägitakse, et teil olevat suurepärased revolvrid. Võib-olla ütlete, mis süsteemi nad on?»

Vastuseks võtab Šegubatov, soovides oma relvaga hoobelda, nagaani kabuurist välja ja ulatab selle üle laua muldonni peremehele.

«Oma sügavaks kahetsuseks,» kuulutab prantslane oma otsuse, pannes rahulikult käe revolvrile, «olen ma sunnitud teid arreteerima!»

Asjatud olid mahavahtiva Šegubatovi nutused protestid — seletuse andmise asemel võttis kapten tema rahataskust ja näitas vaikides kõikidele juuresolijatele fotot, mis kujutas paraadvormis, kiivriga ja ordenitega ehitud saksa ohvitseri.

«See, see on ühe minu armastatu, *mademoiselle* Ger-

maine d'Anglemont'i kallima portree,» pomises Šegubatov. «See mees oli enne sõda Saksa Pariisi saatkonna sekretäriks ja ära sõites jättis selle foto mälestuseks, *mademoiselle* aga, kartes Prantsuse politsei kahtlustusi, palus mind seda hoolsasti alal hoida.»

«Kuid andestage, mu härra,» sai kapten pahaseks (ta ei pidanud Šegubatovit enam sõjaväelaseks), «ma ei saa teie seletusi kontrollida. Kogu Prantsuse armees ei leidu ohvitseri, kes oleks nõus mõnelt naiselt säärast alandavat ülesannet enese peale võtma.»

Ta võttis naisena nutvalt Šegubatovilt relvad ära ja tegi talle ettepaneku muldonni sissekäigu juurde määratud tunnimehe järelevalve all öö pingil mööda saata ning end kamina juures soojendada. Hommikuks jõudis roodukomandöri ettekanne telefoni kaudu mööda ülenevat staabiastmestikku kiiresti kuni Dupont'i kabinetini.

Šegubatovi komandeerisin ma Venemaale tagasi, ent atestatsioon ühes tema poolt Prantsuse rindel sooritatud «kangelasteo» kirjeldusega põhjustas Petrogradis ainult tema kõrgendamise: Langlois teatas mulle meeldiva uudisena, et Šegubatov sõidab mööda Nevskit ja on ühe suurvürsti juures adjutandiks.

Kuid vaatamata dissonantsile, mis iga päevaga minu ja Petrogradi ning selle maailma vägevate vahel suurenes, õnnestus mul, omamata isegi distsiplinaarvõimu, isiklikult likvideerida kõik prantslastega tekkinud lahkhelid ning arusaamatused, tuginedes ainult Vene armee vanema sõjaväelise esindaja autoriteedile. Juba üksnes seepärast hämmeldas mind teade kõrgema ülemjuhataja täievolilise esindaja Prantsusmaale saabumisest väga. Kartsin, kas see ei põhjusta iga töö ja iga distsipliini kõige ohtlikuma vaenlase — kaksikvõimu — tekkimist.

Muide, need kaalutlused ei tõusnudki kohe esimesele plaanile. Tsaari esindaja valik ise kutsus hämmelduse esile. Raske oli Prantsusmaa jaoks leida vähem sobivat kindralit kui Žilinski. Teda kui Varssavi rinde ülemjuhatajat pidasid liitlased mitte aluseta Samsonovi armee hukkumise süüdlaseks, Joffre'il aga olid peale selle veel temast säilinud ebameeldivad mälestused

kindralstaapide ülemate viimasest Peterburis toimunud sõjaeelsest nõupidamisest.

«Mida korralikku võib vabariiklikult režiimilt loota?» oli Žilinski mulle korduvalt öelnud. «Kõik, mis Prantsusmaal head leidub, on loodud kuningate ajal!»

Sääraseid ligipääsmatuid tuimi mehi, kes uhkustasid oma aukraadide ja positsiooniga nagu Žilinski, leidus meie kindralite hulgas vähe. Millega võiksin talle head meelt teha, kuidas teda vastu võtta, kuid peaasi — kuidas lepitada teda Grand QG «kloosterliku elulaadiga»?

«Pange Boulogne'i sadamas välja auvahtkond lipuga, õppige Vene hümn selgeks, saatke ühes minuga vastuvõtmiseks kohale Joffre'i esindaja vähemalt kindrali auastmes, rekvireerige mitte vähem ega rohkem kui Rothschildi enese loss, mis asub Chantilly'st kahe kilomeetri kaugusel, tooge Pariisist parim kokk, muretsege mitte niisuguseid tavalisi toite, mida meile siin antakse, vaid kõige väljavalitumaid roogasid ning kõige paremaid veine,» õpetasin ma oma kokkuhoidlikke ja vene külalislahkusega harjumata prantsuse sõpru. Kõik täideti nende poolt tiptopilt, mis võeti Žilinski poolt vastu sobiva üleva väärikusega nagu midagi enesestmõistetavat.

«Kas mulle on juba raha üle kantud?» oli üks tema esimesi minule esitatud küsimusi.

«Käsin oma arveosakonnal teie ekstsellentsile määratud päevaraha, toiduraha ja palga viibimata välja kirjutada. Millal ja kuhu käsite kätte toimetada?»

«Palun teid raha mulle isiklikult kätte tuua võõrastemajja «Continental». Üürisin seal enesele alatise numbri, kuna ei kavatse Chantilly'sse pidevalt istuma jääda,» andis Žilinski mulle käsu, seega minu alluvat seisundit alla kriipsutades. Selle, muide, määras juba kindlaks telegramm, mis mulle tema saabumisest teatas:

«Ajal, mil kindral Žilinski Prantsuse armee juures viibib, allute teie tema ekstsellentsile ja peate oma tegevuse ning ettekanded kõigis küsimustes, välja arvatud tellimused, temaga kooskõlastama.»

«Vabandage, teie ekstsellents, see on vilumatu-

sest,» vabandasin ma, korjates «Continentali» kullaga ilustatud salongis udusulgpehmelt vaibalt üles Prantsuse hõbe- ja vasksantiime, mis olid minu poolt kaasatoodud rahaümbrikust justkui kiuste välja kukkunud.

Tubli kassapidajana luges Žilinski helelillad sajafrangised pangatähed üle, kuid viisakuse mõttes mind abistada püüdes katkestas rahalugemise ja laskus samuti kummargile. Ta mõistis.

«Järgmisel korral võite mu palga mõne oma prantsuse ohvitserikesega saata, kuid teadke — ainult mõne väljadrillituga.»

«Mitte kellegi teisega kui mehise ja toreda Tessier'ga, kürassiirikiiver peas ja isegi palašš küljel,» tegin ma juba ette otsuse. Muide, sõja ajal ei kandnud Prantsusmaal külmrelva keegi, mis Žilinskit samuti marru ajas.

Palga üleandmise tseremooniat tahtsin ma ära kasutada, et kindlaks määrata meie töökava Grand QG-s, millist küsimust Žilinski püüdis igati vältida. Ise ta mõistagi ei kavatsenud tegelda mitte millegagi, oli enesega ühes toonud ainult isikliku adjutandi, oma vana polgukaaslase Pantšulidzevi pojukese. Kes siis hakkab Prantsuse büroodega sidet pidama? küsisime eneselt mina ja Patz ning lõppude lõpuks otsustasime soovitada Žilinskil Pariisi komandeeritud polkovnik Krivenko enese juurde jätta. Viimane, nagu taolistel juhtudel sageli ette tuleb, sai arvatavasti kadedusest mu suureks vaenlaseks.

Kogu selle segaduse eest, mida põhjustas ühe asemel kahe Vene organi ilmumine Grand QG's, õnnestus kaitsta ainult üht: ei miski võinud mind takistada saatmast Venemaale igapäevaseid telegramme teadetega vaenlase kohta.

Žilinski komandeerimise peamiseks põhjuseks oli teine liitlastevaheline ülemjuhatajate konverents, kes 5. detsembril 1915. aastal pärast kaua aega kestnud poliitilisi läbirääkimisi Chantilly's kokku tulid. Sel korral pidas meie Peakorter ise jooksvate küsimuste arutamist liitlaste vahel tarvilikuks, valides selleks

otstarbeks Londoni. Asquith[1] tegi koguni ettepaneku asutada alatine organisatsioon, millele alluksid mitte ainult sõjaväelised ja diplomaatilised, vaid ka poliitilised küsimused. Briand arvas, et piisab perioodiliste konverentside kokkukutsumisest. Viimaks nõustusid kõik, et pärast tagajärjetut septembripealetungi Prantsuse rindel ja Vene rinde pikemaks ajaks stabiliseerumist oli tarvis leida väljapääs tekkinud rõõmutust seisukorrast, kas või ära kasutades näiteks selleks ajaks moodustatud küll veel väga nõrka Saloniki rinnet.

Pärast Bulgaaria sakslaste poole üleminekut ja vapra Serbia armee kiiret purustamist ülekaalukate Saksa-Austria-Bulgaaria vägede poolt omandas Balkani tander erilise tähtsuse. Liitlased tahtsid Rumeeniat maksku mis maksab enda poole tõmmata, et tema kaudu Vene armeele kätt ulatada. Kuid selles küsimuses läksid arvamused järsult lahku.

Napoleoni strateegia järgi kasvatatud prantslased arvasid, et sõda võidakse võita ainult pärast peamise vastase purustamist ja kõige lähemas strateegilises suunas.

«Kõik väed Saksamaa vastu suunata, austerlastega aga räägime siis, kui te juba Berliinis olete,» andis Messimy mulle sõja algul nõu.

Prantslastele tundus ikka veel, nagu oleksid sakslased Pariisi väravate juures, ja mulle hästi tuntud poliitilise silmaringi kitsuse tõttu ei olnud nad kaua aega nõus oma vägesid Saloniki rindele saatma. September kainestas neid, ja Joffre hakkas kuulda võtma Aleksejevi arvamust, kes asus seisukohal, et võitluses koalitsiooniga tuleb löök suunata nõrga vastase pihta, selleks et teda tugevamast lahti kiskuda. Lõppude lõpuks olid nii Venemaa kui Prantsusmaa nõus operatsioonidega Saloniki rindel, arvestamata Itaalia kaasabi, kuigi viimase apetiidid Balkani poolsaarel olid nendele hästi teada.

---

[1] Asquith, H. H. (1852—1928) — Inglise riigimees, oli 1908.—1916. a. Inglismaa peaminister ja liberaalide partei liider. *Tõlk.*

Teisiti vaatas sellele küsimusele «merede valitsejanna», kes oma huvisid oli harjunud suunama mitte ainult mõnele ühele tandrile või ühele mandrile, vaid kogu maakerale. Seda kinnitas veel kord mu viimane vestlus lord Kitcheneriga, kes 1915. aasta sügisel tagasi tuli oma inspektsioonireisilt itta. Nähtavasti ei olnud ta unustanud meie vaidlusi Londonis Ameerika turu üle, ja läbisõidul Pariisis viibides kutsus mind ootamatult Inglise saatkonda.

«Ütelge,» küsis marssal minult tavalise otsekohesusega, «milleks oli teile Saloniki rinnet tarvis? Ma olen kindlasti otsustanud meie väed Balkani poolsaarelt ära kutsuda, et arendada Egiptusest pealetungi Türgimaa vastu.»

«Moosese eeskujul läbi Punase mere,» muigasin ma. «Ehkki tahaksin teile, milord, meeltmööda olla, arvan ma, et need rännakud mööda vaenlase poolt vallutamata kõrbeid ei suuda meile erilist huvi pakkuda.»

«Jälle hakkame vaidlema,» juhtis Kitchener poolnaljatades jutu teisale ning hakkas pärima, kas ma olen rahul liitlaste poolt Venemaale antava materiaalse abiga.

Säärased liitlastevahelised vastuolud arvamustes Saloniki rinde kohta ei tõotanud eelolevalt konverentsilt, millest Žilinski pidi osa võtma, suuremaid tulemusi.

Eelmisel päeval ei lubanud ta mul konverentsile ilmuda, kuid Chantilly'st ka mitte lahkuda juhuks, kui talle on tarvis mõnesuguseid andmeid. Ent viimasel minutil ta ikkagi telefoneeris mulle ja teatas jahedalt:

«Joffre soovib, et te tingimata osa võtaksite. Tulge viibimata.»

Ühes Grand QG kabinetis leidsin ma jälle eest tuttava konverentsipildi ainult selle vahega, et sel oli täiesti sõjaväeline iseloom: Millerand'i asemel oli juhatajaks Joffre. Temast paremal istus marssal French ühes oma, nagu tavaliselt, rohkearvuliste kaastöölistega, vasakul aga Žilinski, kelle kõrvale ma istusin, kui olin kõiki kokkutulnuid käigul kummar-

dusega tervitanud. Joffre ei jõudnud oma üsna ulatuslikku kõnet veel lõpetada, kui Žilinski end minu poole kallutas ja mulle kõrva sosistas:

«Ütelge tollele matsile, kes minu vastas istub, et ta viisakalt istuks.»

«Teie ekstsellents, see on ju Inglise armee staabiülem kindralleitnant Wilson, mul pole õigust talle märkusi teha.»

Minu inglasest sõber, asetanud jala teisele põlvele ja toetanud lõua käele, muidugi ei aimanudki, et oma hariliku poosiga võib ta segada auväärt vene kolleegil riikliku tähtsusega küsimuste arutamist.

Telegramme aruandega selle konverentsi kohta Žilinski, nagu tavaliselt, mulle ei näidanud, millega võib-olla seletubki konverentsist igasuguse jälje puudumine nii minu aruandes kui ka mälus.

Muide, mulle oli juba ammu selgeks saanud, et Venemaale võib kasu tulla ainult neist nõupidamistest, mis peetakse materjalidega varustamise ja liitlaste vahel maailma toorainevarude jaotamise kohta. Sääraseid juhuseid ei oleks pidanud kasutamata jätma, ja seepärast oli väga kahju, et ma ei saanud kutset järgmisele liitlastevahelisele konverentsile, mis toimus Pariisis 27. märtsil 1916. a.

Quai d'Orsay kullatud saalidesse olid sel korral kokku tulnud niisugused mehed, nagu konverentsi juhatav Briand, Joffre, Albert Thomas, Asquith, Grey, Lloyd George, Kitchener, Salandra, Titoni, Cadorna, Pašitš. Venemaa esindajateks olid määratud ainult Izvolski, Žilinski ja tehnilise töötajana saatkonnanõunik Sevastopulo.

Kõigil peale venelaste olid kaasas aegsasti koostatud varustusealased programmid ja nõudmised.

Märtsikonverents osutus kõige grandioossemaks kokkutulekuks kogu sõja kestel. Tõsi küll, ka hetk oli otsustav: Marne ise tuhmus Verduni pärast peetud, mitu nädalat kestnud ja lõppkokkuvõttes prantslastele võidurikkaks osutunud lahingu suuruse ees. Prantsuse armee oli verest tühjaks jooksnud, kuid ka sakslased kaotasid selles avantüüris suurema osa oma võitlusvõimest. Prantsusmaa ja Inglismaa töös-

tuslike ressursside mobiliseerimisest hoolimata olid Kesk-Euroopa riigid veel säilitanud oma üleoleku tehnikas ja eriti raskesuurtükiväes.

Selleks ajaks hakkas Prantsusmaal mõjule pääsema tema tulevase lemmikoraatori Aristide Briand'i sametpehme bassihääl — tollesama Briand'i, keda Clemenceau iseloomustas kui «meest, kes mitte midagi ei tea, kuid kes kõike mõistab». Uus Ministrite Nõukogu esimees, pika kasvuga, halliks minevate juuste lakaga ja lopsakate, allalangevate tihedate vurrudega, kergelt küürus turjaga brünett, oli tänu puhtprantsuslikule mõistuse peenusele ja mõtteväljenduste elegantsile sündinud diplomaat.

«Ma tunnen elu, mind ei pane ükski asi imestama!» kõneles tema eest ta sügavate kurdudega ilus nägu. «*L'enfer est pavé de meilleures intentions* (Põrgu on sillutatud kõige paremate kavatsustega),» ütlevad prantslased, ja Briand, samuti kui tema inglasest mõtteosaline — ägedaloomuline Lloyd George, mõlemad märtsikonverentsi peaalgatajad, uskusid, et veel on võimalik saavutada maailmasõja mitmesugustel rinnetel sõjaliste operatsioonide kõrgema juhtimise ühendamist. Samuti olid nad juba ammu aru saanud, et ühises ürituses on egoism halb nõuandja, et Inglismaal ja Prantsusmaal tuleb oma materiaalsetest ressurssidest loovutada üks osa oma liitlaste, esmajoones Vene armee kasuks.

Ma esitasin sageli enesele küsimuse: kellega on parem tegemist teha — kas häid kavatsusi tulvil kõrgete ülemustega või täideviijatega, kes kantseleiliku asjaajamise rägastikus nendele antud direktiive moonutavad? Igal juhul, olles konverentsi tööst kõrvaldatud ja teades konverentsi kava mitte oma ülemuste, vaid prantsuse sõprade kaudu, lootsin ma, et ükskõik missugused otsused ka tehakse, neid õnnestub alati muuta, kui säilitatakse head suhted ametnikega, kes Prantsuse Relvastusministeeriumi kohmakat masinat käsitsevad.

Just konverentsipäeval istusin ma rahulikult oma Pariisi kantseleis päevast posti sorteerides, kuid umbes keskpäeval kandis Tessier mulle erutatult

ette, et mind palub telefoni juurde ei keegi muu kui Ministrite Nõukogu esimees ise. Tundsin otsekohe ära Aristide'i sametpehme bassihääle:

«Palun teid, kolonel, toimunud arusaamatus meile andestada ja isiklikult minule seda suurt meelehead teha, et nõustute sõitma meie juurde einele lihtsalt, ilma tseremooniata, nii nagu olete!»

Kümme minutit hiljem astusin ma paraadtreppi mööda Välisministeeriumi ja nägin oma imestuseks ülemisel trepipealsel mind ootavat Briand'i, põlev pabeross hambus nagu alati. Talle omase ekspansiivsusega hakkas ta minu mitte üht, vaid mõlemat kätt pigistama.

«Keda te meile saatsite? Millisesse seisukorda teie kindral meid kogu konverentsi ees pani? Ta teatas valju häälega, et püssid, mis itaallased teile andsid, ei kõlba mitte kuhugi. Üksnes teie saate seda intsidenti lahendada, ja ma käskisin jätta eine ajal teile koha Itaalia ülemjuhataja Cadorna ja nende sõjalise varustuse ülema kindral Dalolio vahele.»

Nende sõnadega juhtis Briand mu juba ammu tuttavasse *salle de l'Horloge'i* (kellade saali), kus esitles mind kõrgetele konverentsiliikmetele, nagu näiteks Asquithile ja Pašitšile, kellega mul enne seda polnud veel juhust kohtuda.

Teretasin ka Izvolskit, kuid Žilinskit saalis ei olnud. Hakkasin teda otsima ja leidsin ta täielikus üksinduses eemalasuvas piljardisaalis mõtlikult kõndimas.

«Aa, tere,» tervitas ta mind oma suuruse kõrguselt nagu tavaliselt. «Muuseas, kas teate, et olete valitud varustuskomisjoni liikmeks? No küll ma nendele ladusin!»

«Kellele, teie ekstsellents?» küsisin ma, varjates oma vestlust Briand'iga.

«Aga nendele nurjatutele itaallastele,» ning ta kordas mulle juba tuntud üksikasju püsside saamisest.

Eine, nagu meenub, oli niivõrd maitsev, kuivõrd magusad olid minu vestlused meie värskete hädaliitlastega, ning sellele järgnenud istungil Lloyd

George'i ja Albert Thomas'ga, nagu alati, ei puudunud ametlikule laadile vaatamata ka huumor.

«Noh, teate,» ütles Lloyd George nagu muuseas, «olen meie vene kolleegilt igasuguseid argumente kuulnud, kuid tema motiveering alumiiniumi erakordsest tähtsusest Venemaale kui vahendist võitluses teede puudumisega ning kevadise teede lagunemisega tõestab tema leidlikkust ja meie võhiklust!»

Tegelikult, et seda tol ajal väärtuslikku metalli mõne tuhande tonni võrra rohkem välja kaubelda, juhtisin ma, silmas pidades teede puudumist, tähelepanu tungivale tarvidusele igati kergendada meie jalaväelase varustuse kaalu, asendades näiteks välismaal tarvitusel olevad rasked soldati vaskkatlakesed alumiiniumkatelokkidega.

«Ignatjevile on väga raske ära ütelda,» lisas Lloyd George. «Ma ainult avaldan mõningat kartust, kas ta Venemaa vajaduste arutamisel suhtub ka küllalt tõsiselt minu ja mu lugupeetud kolleegi Albert Thomas' vahelise tõlgi pühadesse kohustustesse.»

Venemaad mõistusega mõista ei saa.
Ka arssinaga ei saa teda mõõta,
tal on oma eriline omadusjoon, —
Venemaasse võib ainult uskuda.

Tõepoolest, kellele Pariisi konverentsi kõrgetest osavõtjatest võis pähe tulla, et nimelt see armee, kes teistest kõige rohkem materiaalset abi vajas, kelle moraalne jõud oli sügavalt vapustatud 1915. aasta raske taandumisega, alustab just esimesena pealetungi ja hoiab veel kord ülal oma vanade lippude au. 1916. aasta suvised võitlused Vene rindel mitte ainult ei pannud sakslasi lõplikult loobuma Verdunist, vaid sundisid neid ka oma diviise Austria demoraliseeritud armeedele abiks paiskama, mis omakorda kergendas prantslastel Saksa rinde läbimurdmist Somme'il.

Selline mõju oli maailmasõja käigule tollel meie edelarinde vägede pealetungile üleminekul, millest

ma, nagu alati, enne ametlike telegrammide saamist lugesin Pariisi kõikidest 1916. aasta 6. juuni ajalehtedest.

«Venelased murdsid Austria rindest mitmes kohas 350 kilomeetri laiuselt läbi, nad ületasid piiri, ületasid Sereti jõe, nad liiguvad Lvovi peale, nad said saagiks sada tuhat, kolmsada tuhat, lõppkokkuvõttes 420 000 vangi ja 600 suurtükki,» järgnesid üksteisele kuni sügiseni rõõmustavad teated kodumaalt, hoides ülal prantsuse rahva meeleolu, kes oli pikast sõjast juba ära kurnatud.

Kuigi liitlased püüdsid olla objektiivsed Vene rindel toimunud operatsioonide hindamises, ei suutnud nad arvestada seda tähtsust, mille hiljem tegi kindlaks ajalugu. Vene pealetung, mis näis prantslastele ainult hiilgava kohaliku tähtsusega operatsioonina, viis Saksa kõrgema väejuhatuse segadusse ning ajas segi ka tema plaanid edasiseks pealetungiks Verdunile. Kahjuks jäi see teiste rinnete poolt toetamata hiilgav pealetungioperatsioon seisma. Üheksa diviisi jõuga — mille hulgast neli olid ümber paigutatud Prantsuse rindelt (3. kaardiväe-reservdiviis, 215. ja 53. diviis ning 7. ratsaväediviis) ja viis (92., 93., 202., 205. ja 224.) uuesti formeeritud — õnnestus Saksa väejuhatusel seisukorda Galiitsias parandada ja Vene vägede ees alati põgenenud austerlased peatada.

Halvem oli olukord meie tagalas. Vene tööstuse mobiliseerimine rõhutas veel tugevamini tehaseseadmete ja toorainevarude mittevastavust nõuetele, mida kestev sõda Venemaale esitas. Kui esimestel kuudel oli võimatu saada teateid meie vajaduste kohta, siis nüüd olid välismaal asuvad Vene varustusorganid üle ujutatud üksteisele vasturääkivate telegrammidega, mis paisutasid tellimuste suuruse astronoomiliste arvudeni (tiiglitele tellimuse andmisel oli meie ülemus ühe nulli võrra eksinud ja nõudis 10 000 asemel visalt 100 000 tiigli Venemaale saatmist!). Oli tunda ametkondadevahelist korralagedust, keskaparaadi abitust hangete reguleerimisel ning toormaterjalide jaotamisel tehaste omanike vahel. Niiviisi

praktilises töös kobades õppis ka sõjaväeline diplomaat, kes saatuse tahtel oli muudetud varustusvalitsuse ülemaks, väliskaubanduse riikliku monopoli põhimõtteid tundma.

Kaos tellimuste alal võttis 1916. aasta suveks niivõrd ohtliku ulatuse, et põhjustas erilise komisjoni komandeerimise välismaale eesotsas Kindralstaabi ülema Beljajeviga. Tema paremaks käeks osutus minu endine kolleeg Berliinis, lugupeetud Aleksander Aleksandrovitš Michelson. Raskepärane kindral Michelson tõi enesega kaasa samasugused raskekaalulised toimikud meie vajaduste mahukate loeteludega, mida me taotlesime tellimustena välismaalt. «Kolm päeva ja kolm ööd» istusime nende dokumentide kallal, kuid selgust ikkagi ei saanud.

Beljajevi Pariisi saabumist varjati minu eest millegipärast kuni viimase hetkeni. Venemaalt ma selle kohta mingit teadet ei saanud, alles päev enne komisjoni saabumist tuli minu kolleegilt Londonis kindral Jermolovilt lakooniline telegramm , ühes komisjoni liikmete perekonnanimede loeteluga. Jermolov lisas:

«Komisjoniga on kaasas Inglise sõjaväeline agent Venemaal kolonel Knox.»

«Mis on Knoxil sellega tegemist,» mõtlesin ma. «Kas meie Kindralstaabi ülem tõesti vajab Prantsusmaa külastamiseks inglise nõuniku abi?»

Tegelikult selgus, et kogu selle Beljajevi sõidu olid organiseerinud inglased.

Kui ma järgmisel päeval ka Prantsuse valitsust ja Grand QG'd komisjoni tulekust olin informeerinud ning kõrge ülemuse vastuvõtmiseks Põhjavaksalisse sõitsin, nägin selle välisukse ees eeskujulikult ülesrivistatuina uhiuusi inglise helepruune, kaitsevärvi sõjaväeautosid. Minu mitmetüübilised prantsuse autod näisid nendega võrreldes armetutena ja tolknesid kusagil tagapool. Paigutanud oma «Rolls Royce'i» esimesena vaksali väljapääsu juurde, käskisin oma autojuhtidel rivistuda selle kõrvale ühte ritta, inglastest ettepoole.

Beljajev, mu endine kolleeg Kuropatkini staabist,

embas mind vagunist väljumisel. Tema eeskuju järgi talitasid ka meie komisjoni teised liikmed, viimasena aga väljus toosama morn kolonel Knox, kes hiljem Koltšaki juures üsna juhtivat osa etendas.

«*Oftly glad to meet you!* (Väga rõõmustav, et kohtun teiega!)» vahetasime inglise kolleegiga tervitusi ja surusime teineteisel tugevasti kätt.

«Kas sõidame «Ritzi» hotelli?» küsis Knox, millest ma sain aru, et Inglise valitsus on meie komisjonile Pariisis isegi ruumid üürinud.

«Ei,» teatasin ma viisakalt, «me sõidame hotelli «Crillon», kus ma juba olen toad tellinud,» ja palusin rahulikult Beljajevit minu autosse istuda. Punasel-valgel vöödil, Grand QG eraldusmärgil, mis asetses auto uksel, paistis uhkelt pealkiri: «*Attaché Militaire de Russie*».

Õhtul Chantilly's palusin ma Joffre'ilt luba talle järgmisel päeval meie komisjoni esitleda.

«Knoxi võtan ma vastu eraldi,» ütles vanamees, «teda peab mulle esitlema nende Inglise agent Yard-Buller. Te teatage talle sellest ette.»

Etiketist peeti kinni.

Ei olnud kerge sundida avameelsusele Beljajevit — seda «surnud pead», millise hüüdnime me talle Mandžuurias andsime. Ikka tollesama ettevaatuse ja suure kartusega puudutas ta kõiki küsimusi, mis heitsid mingisugust varju ülemusele, seda enam veel tsaarile, keda ta isegi eraviisilisel jutuajamisel aukartuse ning mingi erilise lugupidamisega tituleeris «keisrihärraks». Ei võinud sel ajal küll arvata ega oletada, et see kartlik ametnik Rasputini protektsioonil tsaari viimaseks sõjaministriks saab.

«Asuge minu seisukorda,» kurdan ma. «Kuidas pean ma vastama meie Kindralstaabi järelepärimisele, mille sain juba mitu nädalat tagasi: millised abinõud võetakse Prantsusmaal tarvitusele demobiliseerimise ettevalmistamiseks? Te ju näete, et sõda on meil täies hoos ja taolisi küsimusi pole keegi kaalunud.»

«Jah, teil on õigus. Teeselge, et te pole niisugust paberit saanud.»

«Aga ütelge,» küsin ma peaaegu sosinal, «näe prantslased lobisevad, et meil on palju väejooksikuid. Kas on see tõesti tõsi?»

«Aga kui palju neil endil on?» püüab mu kõrge ülemus minu küsimust kõrvale juhtida.

«Mul olevate andmete järgi samuti mitte vähe: midagi umbes viiekümne tuhande ümber, juurde arvatud ka «kõrvalehoidujad»,» ning esitasin arvud, mis ma olin veidi aega enne seda Gamelinilt saaduskatte- all saanud.

Beljajev kohendab kohmetult oma näpitsprille ja lausub ohates veel vaiksema häälega kui harilikult:

«Aga meil on neid kuni miljon kakssada tuhat!»

«Kas tõesti on distsipliin juba niivõrd langenud? Kas sõda tõesti on nii ebapopulaarseks muutunud? Kas tõesti isegi võidurikas Vene pealetung ei ole tõstnud meeleolu rindel ja tagalas?» puistan ma Beljajevile oma küsimusi.

Beljajev vaikib.

«Niisugusel puhul on aeg lõpetada,» ütlen ma samuti sügavalt ohates, lõpetan vestluse, kihutan Chantilly'st autoga tagasi ja lähenen Pariisi eeslinnale.

ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK

EKSPEDITSIOONIKORPUS

Nimetus «ekspeditsioonikorpus» paneb mõtlema mingist suurest väekoondisest, mis maailmasõja ajal kusagil Venemaa piiride taga iseseisvat ülesannet täitis. Kuid ma ise, nii imelik kui see ka on, kuulsin «Vene ekspeditsioonikorpusest» alles pärast sõda, kui saabusin Pariisist Moskvasse, kus tutvusin ulatusliku kirjandusega, mis oli sellele korpusele pühendatud. Selgus, et jutt on nendest neljast jalaväebrigaadist, mis eri aegadel kindralite Lohvitski, Maruševski, Diderichsi ja Leontjevi juhtimisel Prantsusmaale ning Salonikisse saadeti. Nendest asusid kaks brigaadi Prantsuse ja teised kaks Saloniki rindel. Nad kuulusid Prantsuse armeede ja korpuste

koosseisu ega olnud allutatud mingile ühisele Vene väejuhatusele.

Need brigaadid, arvulise koosseisuga igaüks umbes seitse tuhat meest, ei erinenud millegagi, välja arvatud esimene, tavalistest Vene brigaadidest, kuigi kandsid «eri»-brigaadi nimetust. Nad ei saanud sõjategevuse käigule mõju avaldada, kuid hiljem etendasid revolutsioonilise liikumise arendamisel Prantsusmaal teatud osa ja takistasid nii paljuski diplomaatiliste suhete taastamist selle maa ning Nõukogude Venemaa vahel. Nende järgi otsustasid välismaalased distsipliini langemise üle Vene armees, vältimatud revolutsioonilised ekstsessid aga pakkusid Nõukogude-vastase propaganda jaoks paljudeks aastateks tõhusat materjali.

Meie vägede Prantsusmaale saatmine osutus muidugi poliitiliseks veaks, kuid selle teostajaks ei olnud Prantsuse ega Vene väejuhatus, vaid need Pariisi politikaanid, kes küsimusi piisavalt läbi mõtlemata pidasid lihtsustatud otsuseid geniaalseteks.

Üks sääraseid küsimusi tekkis 1915. aasta sügisel: tööjõupuuduse tagajärjel sattus sõjatööstus niivõrd raskesse seisukorda, et tehastesse tuli rindelt Prantsuse armee juba niigi hõredaks jäänud ridadest soldateid tagasi tuua. Pariisi targad otsustasid nii, et selle sõlme võib ühe kirvelöögiga läbi raiuda, tellides mehi Venemaalt, mis nende arvates kujutas endast komplekteerimise ammendamatut allikat.

See projekt tuli mulle nagu välk selgest taevast. Kord novembri algul jõudsin ma Joffre'i juurest hommikuselt ettekandelt tagasi ja lõpetasin parajasti päevast kokkuvõtet vaenlase kohta, kui ootamatult kostis telefonihelin Pariisist, kus Izvolski ise sellel temale ebatavalisel varajasel tunnil palus mind mingi tähtsa küsimuse arutlemiseks kiiresti linna sõita.

Suursaadiku kabinetis leidsin ma juba eest senaator Paul Doumer', vabariigi tulevase presidendi, tol ajal Senati sõjalise komisjoni esimehe. Doumer oli oma aja äraelanud prantsuse liberaalse kodanliku kultuuri kandja, kellele vabariiklik režiim näis eksimatuna, Prantsusmaa aga kõrgeimate poliitiliste ide-

aalide kandjana. Erinevalt kolmanda vabariigi tegelaste enamikust kujutas Doumer enesest laitmatu perekonnainimese eeskuju, kes juba sõja esimestel nädalatel kaotas oma neli palavalt armastatud poega, mis lõi talle tõelise patrioodi oreooli. Ta kandis südilt oma muret, ning ainult hallid karvad tema habemes ja must leina-kaelaside meenutasid raskeid katsumusi.

«Härra senaator sõidab homme Venemaale,» teatas Izvolski mulle. «Tahtsin teada teie arvamust selles küsimuses, mis on tema teekonna peaeesmärgiks.»

«Teile on meie raske seisukorra peamised põhjused muidugi teada,» hakkas Doumer siinsamas oma meelitleva häälega seletama. «Need on suured inimkaotused ja nekrutite kontingentide mittepiisavus, sellal kui sõja pikaldane iseloom nõuab niisugust suurt inimkulu, et ohustab meie kaitsevõimet,» ning ta hakkas arendama mind juba äratüüdanud teooriat ammendamatuist Vene inimressurssidest.

«Teil ei jätku püsse, et neid kasutada, kuid meie, transportides siia sadu tuhandeid teie soldateid, võime nendega oma jalaväe iga kuuga harvenevaid ridu täiendada.»

«Halastage oma suurepärasele jalaväele,» proovisin ma Doumer' projekti ühe hoobiga purustada. «Liites temaga kas või kõige valitumaid, kuid keelelt ja kasvatuselt talle võõraid elemente, te ainult madaldate tema lahingulisi omadusi.»

«Mis te nüüd räägite! Mis te räägite!» vaidles vestluskaaslane mulle enesekindlalt vastu. «Aga meil on ju armees annamiite[1], kes ei oska sõnagi prantsuse keelt, kuid sõdivad meie juhatuse all suurepäraselt.»

«Härra senaator,» teatasin ma oma meelepaha alla surudes ja ametlikule toonile üle minnes, «venelased pole annamiidid, ning luban enesel teile nõu anda niisuguseid võrdlusi mitte tarvitada.»

Izvolski, kartes Doumer'ga vahekorda teravaks

---

[1] Annamiidid — Annami (Prantsuse kaitse alune kuningriik Taga-India idarannikul) elanikud. *Tõlk.*

ajada, kuid ühtlasi soovides mind kaudselt toetada, viis kõneluse üle heroismile, mida meie väed olid raske suvise taandumise päevadel üles näidanud.

Paul Doumer' Venemaa-sõidu kaaslaseks valisid needsamad targad eraisikutest poliitikud sugugi mitte targa, kuid kuulsusrikka vanamehe kindral Pau, kes oli juba 1870. aasta Prantsuse-Preisi sõjas käe kaotanud. Raske vigastus ei takistanud sel vapral kindralil hobuse seljas sõitmast ja maailmasõja esimestel päevadel koguni juhtimast territoriaalsetest diviisidest koosnevat gruppi, mis oli moodustatud selleks, et kaitsta Inglise kindrali Frenchi liiga kiiret lõunasse taandumist. Venemaa-sõidul pidi õnnetu vanamees oma vigastusega meie kõrgematele sõjaväelistele ringkondadele sobivat muljet avaldama.

Kogu see üritus näis mulle niivõrd naeruväärsena, et ma ei viivitanud Chantilly'sse tagasipöördumisega, kus enesele Grand QG ohvitseride hulgas mõttekaaslasi leidsin. Selgus, et ka Pellet oli Doumer' projektist üllatatud ja et sõjaminister oli ülemjuhatajalt järele pärinud ainult seda, kuidas valitsuse poolt väljatöötatud projekti vormistada.

Pellet'le oli muidugi selge, et säärane Venemaalt marsipataljonide saatmine on mõttetus, ent kuna ta ei soovinud küsimust nende või teiste Vene väekoondiste kohta isiklikult otsustada, palus ta mind selle kohta mitte hiljemalt kui järgmiseks hommikuks märgukiri koostada.

Peale Patzi mul teisi nõuandjaid ei olnud, kuid sellelt ettevaatlikult kindralstaabi ohvitserilt polnud kerge tema arvamust kuulda küsimustes, mis ületasid rahuaegsetele sõjaväelistele agentidele ettenähtud ametliku instruktsiooni piirid.

Ühelt poolt oli tungivalt tarvilik Vene vägedele teatav osa iseseisvust anda, kuid ühtlasi nendele ka mitte üleliia suurt vastutust panna. Diviis, seda rohkem veel korpus näisid meile liiga suurte koondistena, kuhu kuuluvad kõik relvaliigid, mille rakendamine iga liiki tehnikaga küllastatud Läänerinde spetsiaaltingimustes võis meie kindralitele liialt suuri raskusi valmistada.

Teiselt poolt oli polk liiga väike üksus, mida prantslased võisid käsutada meelevaldselt, arvestamata meie vene määrustikke ja tavasid.

«Ei,» otsustasime me, «Vene väeüksuse eesotsas peab olema kindral, pealegi et sellest auastmest Prantsusmaal palju rohkem lugu peetakse kui Venemaal.»

Nõnda tekkiski projekt meie abivägesid üksikbrigaadide kujul Prantsusmaale komandeerida; need väekoondised vastasid sõjalis-poliitilise olukorra nõuetele kõige paremini.

Informeerides Vene sõjaministrit Paul Doumer' poolt Venemaale ettevõetava sõidu eesmärkidest, nimetasin ma oma kirjas nende plaani — saata Prantsusmaale kakssada kuni kolmsada tuhat organiseerimatut vene soldatit — naiivsuseks.

«See projekt,» kirjutasin ma, «tõestab:

1) vene rahva vaimulaadi ja tunnete täielikku mittemõistmist;

2) hoolimatust soldatielu usundilise, teenistusliku ja isegi materiaalse külje vastu...

Sellele vaatamata oleks meie soldatite Läänerindele ilmumine suureks moraalseks teguriks, tõstes liitlaste võitlusvaimu ja saades sakslastele ebameeldivaks üllatuseks.»

Veel leidsin ma, et peamiseks raskuseks tervete väekoondiste saatmisel oleks meil ohvitseride puudus.

Keskmise juhtiva koosseisu vähesus oli Vene armees üheks alatiseks paheks.

Harukordselt suured kaod ohvitserikoosseisus sõja esimestel kuudel ja hilinenud abinõud lipnike ettevalmistuse alal olid Vene jalaväe lahinguvõimele tõeliseks ohuks. Kasarmud olid tagavarapataljone täis, kuid ei olnud kedagi, kes soldateid õpetaks ja lahingusse viiks.

See kõik, nagu palju muudki, sai mulle teatavaks mu usaldusväärse informeerija Langlois' kaudu. Kasutasin, nagu tavaliselt, Beljajevile saadetavat kirja Prantsuse armees esinevate nähtuste kohta tulusaiks, nagu mulle näis, nõuanneteks meie oma armee suhtes.

«Prantsusmaal,» kirjutasin ma, «on enamik ametnikest mobiliseeritud, sealhulgas ka Välisministeeriumi

ametnikud; adjutantide arvu, mis isegi rahuajal oli väga väike, on veelgi koondatud, aga kindraleid, kes rindel ei teeni, pole üldse olemas. Haavatud haigete ja puhkusel olevate ohvitseride kohta peetakse kõige rangemat arvestust (Langlois ütles mulle, et Peterburi ja Moskva on neid täis) ning tagalas viibimine on karmilt piiratud. Väerinde ja tagala vahel toimub alatine vahetus, kusjuures tagala-ametikohad täidetakse peaasjalikult raskesti haavatud ohvitseridega. Staabitööks kasutatakse naisi (mis tol ajal oli suureks uudiseks).»

«Taban nagu rusikaga silmaauku,» mõtlesin ma, väljendades niisuguseid kaalutlusi ja ette teades, kuivõrd kohmakas ning arglik on meie kõrgem sõjaväejuhatus.

«Aga kuidas siis koosseisudega jääb?» hüüatab vististi meie heasüdamlik Beljajev neid ridu lugedes.

Nagu sellest kirjast näha võib, ei vaielnud ma mõningatest eelaimustest hoolimata siiski kategooriliselt Vene brigaadide Prantsusmaale saatmise vastu. Pealegi olid tol ajal mu kainele mõtlemisele tugevaks takistuseks minusse lapsepõlves istutatud idealistlikud mõisted. Mu pähe ei mahtunud mõte, et prantslased lihtsalt püüavad oma mürskude eest osta vene suurtükiliha. Seda aitas mul mõni päev pärast Beljajevile kirja ärasaatmist mõista Poincaré ise.

Neil päevil saabus viimaks Prantsusmaale minu poolt Venemaalt juba ammu nõutud rindeohvitseride komisjon — Prantsuse rinde tehnilise küljega tutvumiseks. Ma lootsin, et meie armee kompetentsed esindajad võivad kinnitada minu ettekandeid selle kohta, et Vene rindel on vaja lahingupidamise meetodeid põhjalikult muuta.

Nagu tavaliselt algas komandeeritute tegevus Sõjaministeeriumi kõrgematele ohvitseridele esitlemisega, kuid komisjonile erakordse tähtsuse omistamiseks nõutasin ma talle audientsi ka vabariigi presidendi juurde. Meie ohvitserid olid vaimustuses ja tundsid juba aegsasti head meelt isiklikust vestlusest Poincaréga.

Poincaré võttis meid vastu ilma igasuguse tseremooniata oma töökabinetis Élysée palees ja pärast kõigi minu kaaslaste esitlemist palus meid lahkesti oma kirjutuslaua ümber istet võtta. Kõik ootasid, et riigipea

hakkab meid küsitlema Vene armee seisukorra üle, kuid Poincaré, unustanud ohvitserid, hakkas mulle põhjendama Doumer' sõitu Venemaale. Sõnu skandeerides seletas see südametu advokaat künismini ulatuva loogikaga, kuivõrd õiglane on kompenseerida Venemaale antavat Prantsuse materiaalset abi mitte üksnes soldatite, vaid isegi tööliste Prantsusmaale saatmisega.

Asjata püüdsin ma presidendi mõtteid teistele rööbastele suunata, meenutades ühtlasi mu visiidi tõelist otstarvet, pöörates tähelepanu vene ohvitseride juuresolekule, kes polnud hoopiski Doumer' komandeerimise saladusse pühendatud.

«Milline jälkus, milline alatus!» ründasid meie ohvitserid mind, väljudes presidendi palee väravast. «Kuidas, kas me hakkame nende mürskude eest oma soldatite verega maksma?»

Liitlasmaast saadud esimene ebasoodne mulje hüvitati järgmisel päeval toimunud sõiduga Grand QG-sse, kus meie komisjonile organiseeriti kõige huvitavamate ja seepärast ka kõige enam salastatud rindelõikude külastamine.

Olles Venemaale lahinguvarustuse tähtajaliste ärasaatmiste töö keerisest kaasa haaratud, ei märganudki ma, kui kiiresti nädalad möödusid, brigaadide kohalesaatmise küsimus aga piirdus Paul Doumer' visiidiga minu juurde pärast tema tagasijõudmist Venemaalt.

«Tulin teie poole, kallis kolonel, et suruda teie kätt ja tänada teid siiralt hoiatuse eest, mille te tookord Izvolski kabinetis tegite. Kujutlege enesele, et isegi tsaar, kes võttis meid vastu äärmiselt lahkelt, seisis vastu oma soldatite Prantsusmaale saatmisele, rääkimata juba kangekaelsest kindral Aleksejevist. Lõppude lõpuks saavutasime, et üks brigaad katseks siiski saadetakse, kuid allveelaevade kartusel ei tule ta mitte harilikku teed mööda Arhangelskist, vaid Vladivostoki kaudu!»

Niisugust meeletust ei võinud ma kuidagi ette näha, pealegi et kogu sõja kestel ühtki minu poolt saadetud aurikut põhja ei lastud.

Algas meie vägede väärika vastuvõtu ettevalmistamine.

Prantslased omalt poolt nõustusid meie väiksemategi soovidega. Esimese brigaadi jaoks valiti Mailly laager, mida peeti eeskujulikuks, oli kõige lähem nii rindele kui ka Châlons'ist Pariisi viivale suurteele, mis hõlbustas Vene juhtkonna läbikäimist Prantsuse juhtkonnaga nii rindel kui tagalas.

Ehkki Inseneride Akadeemia lõpetanud vene ohvitserid olid tõesti iga töö peale meistrid, sattus polkovnik Antonov pisut segadusse, kui ma talle ülesandeks tegin vene sauna ehitamist juhatada. Selletaolisi ehitusi ei olnud akadeemiliste õpikute koostajad ette näinud.

«*C'est épatant!* (See on vapustav!)» olid prantslased hämmastatud, kui nad vene kappadega leili viskasid.

Oma häbiks pidin ka mina esmakordselt kogema, et tatrapuder on Bretagne'is niisama moes nagu meilgi Venemaal.

Kõige tõsisemaks näis muutuvat tõlkide küsimus, kes olid tarvilikud mitte üksnes päev-päevalt keerukamaks muutuva ühenduse pidamiseks suurtükiväe ja lennuväega, vaid ka igapäevases sõjaväelises läbikäimises. Kõikidesse Prantsuse armeedesse lendasid järelepärimised isikute kohta, kes on tutt'avad vene keelega, ja pärast kahekordset väljavalikut Mailly laagris pandi nad erikursusele oma keeleoskust täiendama. Keda seal küll leida võis: Moskva rikka firma «Einem» peremehe poeg, tagasihoidlik mütsitegija-juut Pariisist, Peterburi prantslasest juuksuri poeg — kõik eraisikud, keda sõda oli pannud sõjaväemundrisse.

Ettevalmistus meie brigaadi vastuvõtmiseks oli ettekäändeks uuesti ilmunud prantsuse lahingueeskirjade vene keeles väljaandmiseks. Kunagi veel jõuavad Vene polkudesse kõik meie telegrammid, mis teevad teatavaks lahingupidamise uued meetodid! Kuid mis väärtus nendel on, kui sõjaeelsed eeskirjad ja määrustikud kehtima jäävad! Sõda võib lõppeda, enne kui Venemaal jõutakse uusi eeskirju ja määrustikke välja anda. Need ju vajavad tsaari kinnitust!

Tuleb riskeerida ja ülemusest mööda minna, et anda meie vägedele kõige lühema aja jooksul täiesti ametlik eeskiri.

Meie algatust abistas ikka toosama prantsuse kokku-

hoidlikkus. Rahvusliku trükikoja arhiivides olid täiesti puutumatult säilinud vene trükikirjad Aleksander I ajast. Nendega laoti 1814. a. kõik Vene valitsuse korraldused ja sõjaväelised käskkirjad okupatsioonikorpusele. Leidus ka vene trükiladujaid ja head paberit, mis võimaldas kahe nädala jooksul vastupidavas pappköites välja anda Prantsuse jalaväe lahingueeskirja ühes meiepoolse impressumiga:

«Trükitud Prantsusmaale akrediteeritud sõjaväelise agendi korraldusel.»

Hiljem oli rõõmustav kuulda, et selle dokumendi üsna suurel tiraažil, mis me Venemaale saatsime, oli Vene armees olnud suur menu.

Saabus meie I brigaadi esimese ešeloni Marseille'sse päralejõudmise päev. Raske on kirjeldada viimaste tundide erutust, mis mind igatsetud kohtumisest lahutasid. Ma ei olnud mulle kalleid soldateid näinud pärast seda, kui Poincaré enne sõda Krasnoje Selood külastas, siin aga õnnestub neid mitte ainult imetleda, vaid ka nendele võõral maal nende elu eest vastutada ja nendega Prantsuse armee ees uhkustada.

Lõpuks oli ka sõit Marseille'sse, kus toimus nende vastuvõtmine, mulle nagu alati pidupäevaks. Kui palju kordi olen ma tänanud saatust võimaluse eest lahkuda Pariisi talvisest hallist taevast ja külmast lörtsi-ilmast, et järgmisel päeval ärgata lasuurse taeva all helesinise mere kaldal, pimestavalt päikesepaistelises Marseille's.

Päike ja valgus pagendasid kõik haigused, ja inimesed, kellel polnud kuhugi ruttu, kes olid alati pidulikus meeleolus, täitsid arvutuid pärani lahti uste ning akendega kohvikuid ja kutsusid üles vaatama lõbusamalt nii oma kui võõrale elule. Marseille' elanikel olid muidugi omad mured ja pahandused, kuid need lõunamaalased ei sarnanenud põrmugi teenistust otsivate pariislastega. Nad leppisid vähesega, armastasid oma linna — seda taevalikku nurgakest, meri ning päike aga asendasid nendele teiste linnade kauneid kohti ja lõbustusi.

Marseille' anekdoodid on Prantsusmaal väga moes, kuid iga pikantset lugu jutustatakse seal säärases jäl-

jendamatus žargoonis, et ka kõige suuremad üleaisalöömised muutuvad täiesti vastuvõetavaks.

Kui loed Alexandre Dumas' «Kolme musketäri» või Alphonse Daudet' «Tartarini Tarasconist», siis viivad nende romaanide kangelased sind mõttes Lõuna-Prantsusmaa pealinna — seikluslinna Marseille'sse. Too on kuni tänapäevani säilitanud oma algupärase folkloori üleskirjutamata jutustuste kujul, kus käsitletakse teravmeelse ja naljaka Mariuse seiklusi.

Marseille' elanikud on igasuguste liialduste armastajad ja räägivad mitte ilma uhkusetundeta, et «kui Pariisil oleks Canebière, siis oleks ta õigustatud end Marseille'ks nimetama», ent mina lisaksin veel, et too, kes pole Marseille' võludest aru saanud, ei tunne Prantsusmaad.

Canebière — linna lai peatänav — lõpeb purjelaevastiku aegadest säilinud vanas sadamas. Nüüd kasutasid seda sadamat üksnes vaesed kalurid ja rikkad jahisõidusportlased, tema kitsa väljapääsu kaudu libisesid vaikselt merele kord kollased, kord punased purjed ja üsna madala betoonist tammi juures, mille asemel päris hiljuti veel oli puust paadisild, seisis kai külge seotuna sadu mitmevärvilisi väikesi paate ning jullasid.

Siin, otse linna keskkohas, lõhnas juba mere järgi. Arvutud pajuvitstest punutud korvid olid täis mitmesuguseid kohalikke nimetusi kandvaid merikarpe. Neid serveeriti kergeks eineks siinsamas kaldal, ajast tumedaks muutunud pisitillukestes restoranides, kus söödi veel tulist *bouillabaisse*'i [1] ja kalast ning küüslaugust lugupidajatele muid soovitatavaid Marseille' köögi imesid.

Vaevalt olite istunud kogu aasta läbi lahtisel väikesel terrassil asuva laua juurde, kui teie ette sillutisele ilmusid kohalikud tänavaartistid — viiuldaja ja lauljanna, kes Provence'i rahvalauludega teie meelt lahutasid.

Teie taga linna kohal on mägi sellel asetseva püha

---

[1] Bouillabaisse — küüslaugu ja vürtsidega kalasupp, eriti levinud Lõuna-Prantsusmaal. *Tõlk.*

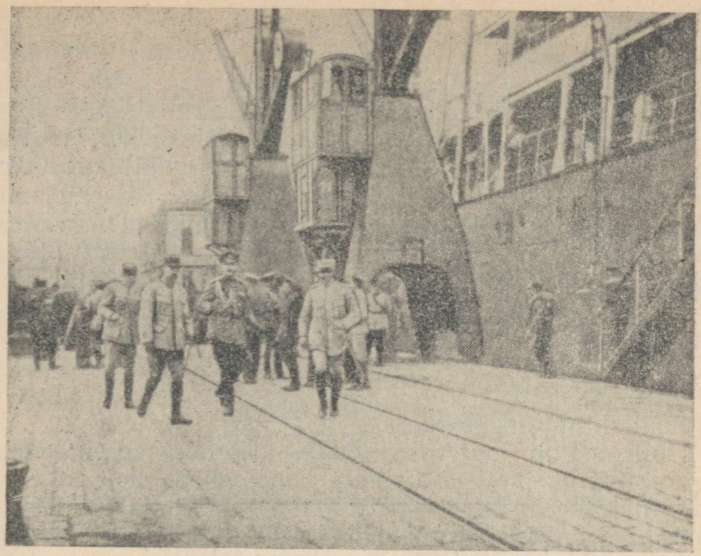

Prantsusmaale saabuvate Vene vägede vastuvõtmine Marseille's. Keskel A. Ignatjev.

Maria, meremeeste kaitsja kõrge katedraaliga. Teie ees, sadama lõunapoolsel kõrgel kaldal, on maaliliste turgude ja hoopiski mitte salapäraste avalike majade — selle Prantsusmaa häbistava nähtuse, välismaa turistide ja meremeeste varjupaiga — vana kvartal. Religioossus ja prostitutsioon seltsivad teineteisega millegipärast eriti hästi Prantsuse sadamalinnades.

Halastamatu aeg, muide, on selles kuussada aastat enne meie ajaarvamist foiniiklaste poolt asutatud vanaaegses linnas nii paljugi muutnud. Linn elas peamiselt oma suuruselt Prantsusmaa esimese sadama hulgikaubanduse — viljabörsi tähe all. Kaupade lastimine ja lossimine ise aga oli juba ammu linna piiridest välja viidud. Sinna, aurikusuitsuga varjatud arvutute kaide juurde, pidid jõudma ka meie I brigaadi esimese ešeloni transpordilaevad.

Niipea kui vaatepiiril tulid nähtavale kahe hiiglasuure transpordilaeva kontuurid, olin ma juba muulil

ja kõndisin laevade randumise ootel, andes viimaseid korraldusi. Mulle näis muide meie soldatite ilmumine ilma relvadeta — vintpüsside puudumise tõttu Venemaal — äärmiselt alandavana. Organiseerisin Prantsuse intendantuuri protestidest hoolimata, kes soovis soldatite perekonnanimed ja nendele väljaantavate prantsuse vintpüsside numbrid üles märkida, aegsasti elava ahela, kes pidi esimesena laevatreppi mööda üles jooksma ja ilma igasuguse eelneva registreerimiseta püssid kätte andma mitte kaldal, vaid auriku pardal.

Nüüd hakkasid ka sõjaväe- ja tsiviilvõimude esindajad minu juurde kogunema.

Siis rivistusid auvalve ja eskadron helesinistes dolmanites husaare.

Saabus pidulik hetk.

Hallroheline loor, mis katab mõlema merekoletise tekke, osutub laevade kaldale lähenemisel meie kaitsevärvilistes pluusides soldatite tihedaks massiks. Nüüd võib juba nende nägusid näha, nüüd kullendavad laevatrepi juures ohvitseride pagunid, kaldalt aga venitab prantsuse orkester, nagu alati, ilma selletagi aeglast Vene hümni. Sõnad «valitse vaenlaste hirmuks» ei ütle ammu enam mu südamele midagi: minu ette kerkib Nikolai II armetu kuju.

Vastuseks mängib meie orkester, mis on palju võimsam kui prantsuse oma, «Marseljeesi» ja mu kõrvu kostab joovastav, võrratu vene «hurraa».

Prantslased ei oska «hurraa» karjuda ja minu taga seistes hoiavad vaid korralikult väga kaua kätt mütsisirmi juures.

Esimesena astub kaldale brigaadikomandör kindralmajor Lohvitski. Ta on üsna pikk, elegantselt välivormi riietatud valgetverd mees, lahinguordenid rinnal, ning selle sundimatu, peaaegu hooletu käitumisviisiga, millega paljud kaardiväe ohvitserid, isegi pärast oma polgust lahkumist, püüdsid näidata oma üleolekut ärahirmutatud armeeohvitseridest. Nagu kõik, kes olid Kindralstaabi Akadeemia lõpetanud mitte esimese, vaid teise järguga, nii peab ka see vapper, lahingukogemustega kindral lahingute eest saadud aumärkidest hoolimata end alati kui mitte solvatuks, siis alahinnatuks.

Ehkki ta minuga tuttav ei olnud, kaisutab ta, solidaarsuse märgiks välismaal viibivate vene ohvitseridega, mind kolm korda. Tema sülelusest satun ma oma vana akadeemiakaaslase Ivan Ivanovitš Štšolokovi käte vahele. Sellel on juba tõesti, mille üle solvuda: Peakorteri operatiivosakonna ülema kohalt on ta paigutatud brigaadi staabi ülema kohale.

Sel ajal kui toimuvad tutvumised ja esitlemised, rivistuvad kaldal kiiresti ning müratult üles meie esimesed roodud, kostavad venekeelsed käsklused ja Vahemere kaljustel kallastel hakkab kõlama vene laul:

> Sõbrad! tore lugu juhtus
> meil Poltaava ligidal:
> iga mees meist rootslast vihtus
> kord seal Peetri lipu all.

Pataljonide kaupa rivistumist ootamata läksid roodud üksteise järel meie jaoks sisseseatud ajutisse laagrisse, vanemad ülemad aga olid XVI sõjaväe-ringkonna komandöri juurde lõunasöögile kutsutud.

Kolmest pataljonist koosnev ešelon pidi juba järgmisel hommikul rongiga oma alatisse asupaika, Mailly laagrisse, välja sõitma. Kuid pärast tuliste tervituskõnede vahetamist lõunasöögil kindrali juures hakkas heldinud linnapea, keda toetas ka departemangu[1] prefekt, ärasõidu edasilükkamist paluma, et võimaldada Marseille' elanikel vene soldateid näha. 1. polk, mis oli peaaegu eranditult komplekteeritud mitmesuguste polkude vabatahtlikest, nägi tõepoolest kaardiväelik välja. Me nõustusime prantslaste palvega.

Lõunasöögilt tulles tahtsin ma vene ülemustele ettepaneku teha laagrit vaatama sõita, mis asus linnast viie-kuue kilomeetri kaugusel, kuid kindral ja härrad polkovnikud olid teekonnast väsinud. See torkas mind valusalt ning ma läksin hüvasti jätmata teele laagrisse, kus mul tuli enesele ootamatult peaaegu et väesalga juhtimisele asuda!

---

[1] Departemang (prants. k. *departement*) — Prantsusmaal administratiivne ühik, vastab umbes maakonna mõistele, kehtiv alates 1789. aastast. *Tõlk.*

Pärast laagrisse saabumist olid kõik ohvitserid kohe linna sõitnud ja prantslaste plaan õhtusöök üheaegselt mitmest katlast välja jagada kukkus läbi. Keegi üleliia püüdlik alamlipnik oli otsustanud kehtestada järjekorra «roodude viisi astumiseks» korraga ainult ühe katla juurde ja seetõttu seisid mehed veel kell kümme õhtul näljastena rivis. Oli kahju, et kõik mu püüdlused kalleid külalisi prantslaste poolt väärikalt vastu võtta asjatuks osutusid.

«Teil tuleb üks öö üleval olla,» ütlesin ma hüvastijätuks oma improviseeritud adjutandile rittmeister Balbaševskile.

Meestele andsime lõpuks süüa ja panime nad magama, ent mind tegi rahutuks, kuidas on ohvitserid end öökorterites sisse seadnud.

«Kontrollige, valvake korra järele ja tulge kell kuus hommikul minu juurde võõrastemajja,» ütlesin ma Balbaševskile.

«Härra polkovnik, teie käsk on täidetud,» raporteeris tugeva kaukaasiapärase hääldamisviisiga mind järgmisel hommikul äratanud Balbaševski.

See oli väga kõhn, ilus, mustaverd ratsaväeohvitser, kes oli ammu juba erru läinud, kuid mingisuguste armulugude pärast Pariisi istuma jäänud.

«Leidsin «vanast kvartalist» 1. polgu komandöri polkovnik Netšvolodovi koos adjutandi ja suure ohvitseride kambaga. Leidsin nad ähmi täis prantsuse politseiagentide juhatuse järgi. Nendel agentidel on ju omad tavad: käitu nii sündsusetult kui tahes, ainult et kõik oleks osavasti varjatud,» kandis Balbaševski ette, murelikult ohates ja silmi taeva poole pöörates. «Aga siin oli säärane üle kogu kvartali kostev müra, et kõik elanikud aeg-ajalt tänavale kargasid. Ma läksin ühte kõrtsi ja ütlesin: «Härra polkovnik, sõjaväeline agent saab äärmiselt pahane olema.» Kuid tema ütleb mulle: «Mina olen Georgi kavaler ja mulle ei loe teie sõjaväeline agent tühjagi. Prantslased peavad teadma, kuidas vene ohvitserid pummeldada oskavad.» Šampanja voolab ojana ja raha muudkui lendab,» lõpetas jälle sügava ohkega Balbaševski, kes oli kurikuulsa prantsuse kokkuhoiukirega juba «rikutud».

Raske oli kuuldut uskuda. Vaat mis tähendab oma keskkonnast kaua aega eemal olla, unustada kõik ohvitseride purjus päi skandaalitsemiste inetused, elada vene laulude illusioonidega, unistada raskeil sõjaaastail eranditult kõikide ennastsalgavusest. Seal kusagil on rinne, siin aga — näotu tagala.

Kui ma Balbaševski jutustuse Lohvitskile edasi andsin, ei tundnud too sugugi piinlikkust.

«Jah, Netšvolodov on pisut omapärane mees, kuid ta pole paha poiss ning on soldatite poolt armastatud ohvitser. Te peaksite teda ju veel Mandžuuriast saadik tundma. Ta oli siis Kuropatkini juures tõlgiks, nüüd aga, nagu näete, on temast saanud lahingukogemustega komandör.»

Vägede möödamarssimise ootel jalutasime Lohvitskiga linna raekoja ees ja päikesepaistelise hommiku leebe mereõhk hajutas kiiresti mõtted öisest košmaarist. Meie silme ette kerkis uus unustamatu vaatepilt: vana sadama poolt venis laiale Canebière'ile ere mitmevärviline lint. See oli meie jalavägi, kaetud lilledega. Kui Sienkiewiczi romaanis kirjeldati lillevanikutega ehitud võidurikkaid Rooma leegione, siis näis see kunstniku fantaasiana, kuid siin, eesmiste roodude lähenedes, sai muinasjutuline nägemus reaalsuseks.

Polgu eesotsas kandsid kaks soldatit grandioosset lillekimpu, iga pataljoni, iga roodu ees kanti samuti lillekimpe, iga ohvitseri rinda kaunistas nelgikimbuke, ka iga vintpüssi raua suudmes oli kaks või kolm õit.

Kogu meie vägede teekond rõkkas ekspansiivsete lõunamaalaste, igasuguste vaatemängude kirglike armastajate vaimustatud hüüetest. Tumedasilmalised tõmmud mustaverd naised ei teadnud, kuidas saaks oma tundeid paremini väljendada neile blondidele hiiglastele, kes olid kaugetest põhjamaadest saabunud, et nende kallist Prantsusmaad päästa.

«Oh, ceux-là nous sauveront pour sûre! (Oo, need päästavad meid kindlasti!)» kuuldus rahva hulgast valjusid arutlusi, nagu kunagi suurmanöövritel Montauban'is.

See ootamatu sõjaväeline pidupäev pani veel kord

üle elama sedasama, mida ma alles hiljuti tundsin Prantsuse jalaväe paraadil rindel.

«Kui tore on olla venelane!» mõtlesin ma.

Õppus Mailly laagris algas ettevalmistusega paraadideks ja Prantsuse kõrgema juhtkonna eest tseremoniaalmarsiga möödumiseks. Jahutada seda tuhinat, millega Lohvitski ja Netšvolodov nautisid marssimist koondrivis, lüües kallist aega surnuks pikkuse järgi rivistumisele ja laitmatule esinemisele, oli muidugi väga raske. Nad õigustasid end ühtelugu sooviga liitlaste ees enestele mitte häbi teha. Asjata veensin ma Lohvitskit, et tarvis on asuda võimalikult kiiremini Läänerindel tehnika ebatavalise arengu survel kujunenud uue jalaväetaktika äraõppimisele. Kõik ettekäänded olid head selleks, et taolist õppust edasi lükata. Muuseas vihjas Lohvitski ka prantslaste talumatutele nõudmistele, nagu näiteks kohustuslikele kaitsesüstimistele tüüfuse ja kangestuskrambi vastu; nende süstimiste tõttu olid meie soldatid mitu päeva haiged.

Tagajärjetuks osutus ka kogu brigaadi ohvitserkonnale minu poolt tehtud ettekanne, mille lõppemisel tekkis piinlik vaikus. Oli selge, et ohvitsere huvitasid Pariisi võlud rohkem kui kaevikusõja pidamise peensused.

Varsti hakkasid üksteise järel paljastuma ka tolle ajani tundmatud pildid Vene armee laostumisest revolutsiooni eelõhtul. Kõige ebameeldivam oli see, et ettekanded meie vägedes valitseva korra kohta jõudsid ka Grand QG'ni.

Sellest hoolimata, et Prantsuse politsei detektiiviametit kõvasti pilgata suvatseti, oli ta siiski hästi korraldatud, ja seda just ei suutnud Lohvitski kuidagi mõista.

«Meile on saanud teatavaks,» ütles peen diplomaat Pellet mulle kord poolnaljatades, «et õppuse ajal kuuldub männitukkadest, mis asuvad teie õppeväljakul, kummalisi karjeid. Kuidas te arvate, mida võiks see tähendada?»

Vastata ma muidugi ei suutnud, kuid aimata polnud

raske. Juba esimesel kohtumisel Lohvitskiga küsisin ma:

«Kas tõesti, Nikolai Aleksandrovitš, lubate te veel soldatite peksmist?»

«No muidugi,» vastas kindral mulle piinlikkust tundmata. «Teile lihtsalt ei ole teada Nikolai Nikolajevitši salajane käskkiri, milles pannakse ette soldatite vali ja kõvendatud arest sõja ajal ihunuhtlusega asendada.»

«Kuid saage aru,» püüdsin ma Lohvitskit veenda, «et mul käib üle jõu meie vägesid vabariiklikust Prantsusmaast hiina müüriga eraldada, ja teil tuleb seda arvestada. Muuseas, veel üks küsimus: millal te siis oma 2. polgu preestri Venemaale tagasi saadate?»

«Aga keda ta segab?» hakkas Lohvitski, nagu tavaliselt, oma alluvat kaitsma. «Seda kõike on teile prantslased kokku klatšinud.»

«Kuid te vist ei eita, et juba esimesel õhtul pärast Mailly'sse jõudmist läks see musta lakaga papp koos ohvitseridega avalikku majja tantsima. Tõsi küll, prantslased solvusid peamiselt seepärast, et seda tehti mitte ohvitseridele, vaid soldatitele ettenähtud avalikus majas, kuhu juhtival koosseisul on sisseminek keelatud.»

«Aga kas teate, Aleksei Aleksejevitš, ma võin teile kinnitada, et lahingus käitub see papp täitsamehena. Tal on ju lindi otsas rinnas kantav Georgi rist ning ta on soldatite keskel populaarsem kui too vagane nohiseja preester 1. polgust,» teatas Lohvitski mulle, ise naerma pahvatades ja lõppude lõpuks lubades oma ülearu originaalsest alluvast vabaneda.

Erinevus vaadetes sõja kohta Vene ja Prantsuse juhtkonna vahel pidi, nagu mulle siis tundus, esile kutsuma meie soldatite tõsise rahulolematuse. Mis võib igale rindel viibivale mehele näiteks veel kallim olla kui puhkus? Prantsuse armees oli puhkuselelaskmise kord ühtne kõigile alates ülemjuhatajast kuni reameheni ning sellest peeti rangelt kinni. Mida küll võisid Mailly laagrisse suletud vene soldatid mõelda, nähes oma ohvitsere peaaegu iga päev prantsuse kroonuautodega Pariisi sõitmas!

«Soldateid ei kavatse ma mitte mingisuguse ette-

käände all linna lubada!» teatas Netšvolodov. «Pariis on vene revolutsionääre täis ja minu soldatite kokkupuutumine nendega on lubamatu.»

Samal ajal aga istus Netšvolodov prantsuse eeskirjadest hoolimata demonstratiivselt koos oma ohvitseridega Folies-Bergère'i litera-loožis, mis, nagu talle näis, 1. polgu ohvitsere Pariisi kahjulikust poliitilisest mõjust kõige kindlamini päästis.

Juhtus siiski, et Netšvolodovil ei õnnestunud üht oma alluvatest kaitsta palju suurema ohu — ehtsa saksa spionaaži — eest.

Minu kantseleis kehtestatud korra kohaselt pidi kõiki naissoost külastajaid kui mittetõsiseid, ehkki mõnikord ka hurmavaid, vastu võtma paks Oznobišin ja seepärast polnud ma vähe imestunud, kui mu adjutant Tessier mind tungivalt paluma hakkas, et ma erandina selle päeva lõpul kellegi daami vastu võtaksin. Too oli kategooriliselt keeldunud Oznobišini juurde minemast ja istus juba kolmandat päeva ooteruumis, visalt paludes, et tal lubataks minu kabinetti astuda. Oma nime ta ei öelnud.

«Noh, tulgu pealegi,» vastasin ma ärritatult, kuid mõne hetke pärast, tunnistan üles, leebusin, nähes enda ees elegantset, üpris pika kasvuga, kauni kehaehitusega tõmmut naist, kes sundimatult ja peaaegu väljakutsuvalt minu diivanil oli istet võtnud. Silmitsedes tema jämedavõitu näojooni ja pakse tundelisi huuli, ma pettusin pisut. Iseäranis ebameeldiv oli tema hääle kurgutämber, prantsuse keele raskevõitu flaamipärane hääldamine aga reetis tema välismaise päritolu, manitsedes isegi valvsusele.

«Ma olen meeletult armunud,» ütles tumedajuukseline kaunitar mulle ilma igasuguse tseremoonitsemiseta, «ja väga õnnetu. Te ei suuda enesele kujutleda, kuidas me teineteist armastame, ja ainult teie üksi võite hajutada minu lõpmatu mure oma armsama pärast.»

«Kuid kes ta siis on?» küsisin ma lõppude lõpuks, kui olin kannatlikult ära kuulanud kõik üksikasjad sellest armuromaanist, mis oli toimunud kõikide vene-

laste poolt armastatud võõrastemajas «Grand Hôtel», mis asub otse Pariisi tsentrumis.

Mitte ilma vaevata õnnestus mul teada saada, et minu ees istuv armuromaani naiskangelane pole keegi muu kui kärarikka reklaamiga märgitud tantsijanna Mata-Hari, meeskangelane aga meie 1. polgu kapten nimega Maslov.

«On juba nädal, kui mul pole temast teateid, ja palun teid mulle öelda, kus tema polk asub. Kas laagris või eesmistel positsioonidel?»

Kuid säärane küsimus oli «Grand Hôteli» armuromaaniga nii halvasti seostatud, et tahtmatult tekkis kui mitte otsene kahtlustus, siis igal juhul kahtluse vari külastaja kogu pika jutu tõepärasuses.

Ma vabandasin end informeerimatusega, lubasin brigaadi helistada ja palusin kahe-kolme päeva pärast vastuse järele tulla. Mata-Hari uudishimu, tõsi küll, huvitas mind kõige vähem, kuid see-eest tundsin ma rahutust selle üle, et meie tagasihoidlikul ohvitseril on armuvahekord nii elegantse naisega. Maslovit olin ma juba Marseille's tähele pannud kui sümpaatset, uljast, valgetverd poissi, mõõkadega Vladimiri orden rinnal. Lohvitski ja Netšvolodov andsid mulle tema kohta kõige parema atestatsiooni ja lubasid teda hädaohu eest hoiatada.

Iseenesest tähtsusetu fakt minu kohtumisest Mata-Hariga, kelle palvet ma keeldusin täitmast, paistis mulle varsti hoopis teises valguses.

Karmi Clemenceau võimuletulekuga langetati Mata-Harile ühena esimestest surmaotsus. Teda süüdistati spionaažis Saksamaa kasuks, kuigi informeeritud inimesed kinnitasid, et samaaegselt kasutas tema teeneid endast halva mälestuse jätnud kapten Ladoux, kes tollal Prantsuse vastuluuret juhtis.

Maslov, keda Mata-Hari kohtulikul juurdlusel antud seletuste järgi tõesti armastas, astus pärast sõja lõppu kloostrisse.

Käes oli 1916. aasta. Vene väed olid juba kodunenud. Gouraud sattus otse vaimustusse meie soldatitest, kes purustasid kõik rekordid, mis prantslased olid käsigra-

naatide heitmises püstitanud. Meie vägedele oli see relv uudiseks. Samasugusteks uudisesemeteks olid ka teraskiivrid, mis tuli spetsiaalselt tellida mitte Prantsuse, vaid Vene vapiga.

Gouraud' neljas armée koos meie brigaadiga kuulus Keskrinde koosseisu, mille etteotsa oli pandud kindral Pétain. Raske oli tema välimust meeles pidada, selles polnud ühtki iseloomustavat joont, ja ma ei tea tänapäevani, kas ta on võimeline naeratama või vihastama. See oli suur puuslik, kelle peamiseks omaduseks näis olevat külmaverelisus lahinguis rasketel silmapilkudel, kuid ka selle lükkasid ümber Poincaré memuaarid, mis röövisid Pétainilt kui Verduni päästjalt tema kuulsuse.

Kuulnud väga palju uue rindejuhataja rangusest, otsustasin ma vältida võimalikke arusaamatusi ja isiklikult sõita tema poolt sooritatavale brigaadi ülevaatusele.

Gouraud juba seisis paraadiväljakule rivistatud vägede tiival; sinna tuli minna jalgsi läbi laagri.

Autost väljumisel tervitasin ma Pétaini Vene armee nimel ja pärast jahedat sõjaväelist käepigistust läksin välimuselt vähelahket kindralit saatma.

«No vaatame siis, kuidas teie soldatid ka oskavad meie vintpüssiga ümber käia. Nad on ju teil peaaegu kõik kirjaoskamatud.»

«Mitte täiesti nõnda, kindral,» vastasin ma, «aga mis puutub vintpüssisse, siis teie vananenud tüüpi «lebel» on meie kolmeliinisest palju lihtsam.»

Vastuseks kutsus Pétain ühe meile vastutulnud soldati enese juurde ja tegi mulle ettepaneku käskida sellel soldatil püss laadida ning seejärel tühjaks laadida. Edasistest küsimustest selgus, et Pétain pidas meid metslasteks, paljastades end selles, mis hiljem tegi temast natsismi mõtteosalise.

Pärast kestvat õppust võttis I brigaad viimaks enda alla väikese rindelõigu Châlons'ist põhja pool. See lõik oli kokkuleppel Gameliniga valitud spetsiaalselt kui üks kõige rahulikumaid. Meie soldatid kodunesid kiiresti eluga prantsuse kaevikutes ja leidsid need meie omadest palju paremad olevat. Iseäranis pakkusid nen-

dele huvi kamufleeritud[1] vaatluspostid: puukänd, mis ühe öö vältel asendati täpse terasest koopiaga, väike küngas, mis tähelepandamatult oli muudetud moodsaks dzotiks. Nad isegi harjusid asendama teed kohviga ja viina — konjakiga. Jõudnud eesliinile, võttis ohvitserkond end märgatavalt kokku, ja Lohvitski pööras teatud uhkusetundega mu tähelepanu tema rindelõigus valitsevale korrale, aina kaevates prantslaste peale nende tähelepanematuse pärast meie haigete ja haavatud soldatite vastu. See tõi mulle jälle uut tööd tagala organiseerimisel, ja sõjaväeline agent muutus ilma mingite Venemaalt saadetavate korraldusteta tagala ülemaks võõral maal, vastutades eranditult kõige eest, ka rindel krooniliselt mitte-kättesaadava palga eest. «Kas teie ohvitserid ei käi selle rahaga Pariisis?» küsisin ma kord Lohvitskilt. See oli jälle meie Vene väejuhatuse tegevuse üks tumedamaid lehekülgi. Prantslastele ei võinud see mõttessegi tulla.

III brigaadi täiendavat ettevalmistust Mailly laagris juhatas minu vana akadeemia- ja Mandžuuria sõja kaaslane Vòlodja Maruševski. See väga osav pisike valgetverd mees kohanes prantsuse tavadega palju kiiremini kui Lohvitski, ja tema õnnetus seisis ainult tema abikaasas, ilusas tumedajuukselises naises, kes kasvult oli temast kahe pea võrra pikem. See asjaolu justkui andis naisele põhjuse oma üleolekut tunda, mehe ametiasjadesse segada, ohvitseridelt lillekimpe saada; ta pidas mitte üksnes tentsikuid, vaid kõiki soldateid orjadeks, kes olid kohustatud teda teenima. Minu ja endise «zonti» vahekorra jahtumine muutus paratamatuks.

Saloniki brigaadid saabusid inglaste poolt juba kordaseatud mereteed kaudu Murmanskist Bresti, kus nad raudteevagunitesse laaditi ja Marseille's jälle laevadele pandi.

Ešelone vastu võtma ja minu poolt tervitusi ütlema komandeerisin ma alati tollesama Balbaševski, kes oli harjunud arvutuid pisiraskusi ja prantslastega tekki-

---

[1] Kamuflaaž (prants. k. *camouflage*) — maskeerimine kaitsevärvimisega. *Tõlk.*

nud lahkhelisid iseseisvalt lahendama. Näis, et kõik on korras, kui ootamatult ööl vastu 3. augustit 1916 minu voodi juures Pariisi korteris äkki kostis telefonihelin Marseille'st.

«Härra polkovnik, on juhtunud suur õnnetus,» kandis Balbaševski ette. «Soldatid tapsid IV eribrigaadi ešeloni komandöri. Laagris on päris mäss lahti. Ohvitsere ei ole. Soldatid ei kuula kellegi sõna. Nüüdsama areteerisin ma prantslaste kaasabil kolmanda kuulipildurite roodu ja viisin selle laagrist välja Saint-Nicolas' forti. Ma tean, et teil on Pariisist võimatu lahkuda, kuid ma palun teid mingisuguseid abinõusid tarvitusele võtta. Prantslased on väga erutatud. Laager on husaaripatrullide poolt ümber piiratud...»

«Sõidan kohale. Tulge mulle ülehomme vaksalisse vastu ja rahustage prantslasi,» vastasin ma Balbaševskile ja, kutsunud sealsamas auto välja, kihutasin Chantilly'sse.

Pidin esmajoones kõigest Žilinskile ette kandma, kes meie brigaadide kõrgemaks ülemuseks oli ja nende suhtes rinde ülemjuhataja distsiplinaarõigusi omas.

Kuid nii kella seitsme ajal kui ka kella kümne ajal hommikul tema ekstsellents muidugi veel puhkas, kui Joffre'i adjutant oli juba telefoneerinud Patzile, kutsudes mind ülemjuhataja juurde. Joffre oli Marseille' sündmustega kursis ning võttis mind viivitamatult vastu.

«Mul on teada,» ütles ta, «et need teie väed jätsid juba Brestis nende rongilepaigutamisel vähem soodsa mulje kui teie eelmised ešelonid, kuid mässu me oma territooriumil lubada ei või. Meil muidugi pole raske kõige lühema aja jooksul korda jalule seada, meil on selleks vägesid Marseille's küllalt, kuid otsustage ise, missugust materjali see annab saksa propagandale: prantslased lasevad omaenda liitlasi maha! On tarvis, et te ise oma vägedes korra jalule seaksite. Sõitke Marseille'sse; annan igaks juhuks teie käsutusse kõik XV ja XVI sõjaväeringkonna (Marseille' ja Nizza) väeüksused.»

«Olen teile, kindral, teie usalduse eest väga tänulik,» vastasin ma, «kuid loodan, et teie vägesid ma ei vaja.

Olen kohustatud ainult sellest kõigesti kindral Žilinskile ette kandma, kes teatab teile oma otsuse.»

«Aga on see nii tarvilik? Muide, tehke, kuidas leiate vajaliku olevat.» Nende sõnadega laskis vanamees mind tulema; ta oli halvas tujus.

Rothschildi villa luksuslikus söögitoas jõi Žilinski saatjaskond mõnuledes hommikukohvi ega teadnud juhtunust midagi. Kõrgema ülemjuhataja esindaja võttis mind vastu magamistoas ja kuulanud minu ettekande ära, teatas ärritatult:

«Nemad (põlgusest prantslaste vastu tarvitas ta nende suhtes alati asesõna) ise ju soovisid meie vägesid saada, tulgu siis nendega ise ka toime, nagu tahavad. Minul ega teil sellega asja ei ole ja mingil juhul ei hakka ma kedagi «omadest» Marseille'sse saatma.»

Asjatud olid minu tulised põhjendused vene nime aust, Venemaa prestiižist, asjatud olid kaalutlused saksa propagandast.

Žilinski hallikaskollane nägu jäi liikumatuks, kuna tema ükskõikne suhtumine kõigesse toimuvasse seletus tema siira vihkamisega kõige vastu, millel oli juures väikseimgi demokratismi lõhn, — olgu see siis vene soldat või Prantsuse vabariigi kindral.

«Millise ettepaneku te ise võiksite teha?» küsis viimaks Žilinski läbi oma liiga pikkade ja kõverate hammaste.

«Sõidan ise Marseille'sse,» vastasin ma sõjaväeliselt aupaklikult, kuid kindlalt ja märkasin imestusega, et kindral on võimeline elavnema.

«Vaat see on tore. Ma annan teile üle oma volitused, kõik ülemjuhataja õigused, tegutsege keisri nimel,» ning me hakkasime juba meeldivamas toonis arutama I brigaadi koosseisust ühe pataljoni- ja nelja roodukomandöri minu käsutusse komandeerimist. Mu oletuste kohaselt oli Marseille' ešeloni juhtiv koosseis kõigepealt tarvis uuega asendada. «Kala hakkab haisema peast,» ütles Mihhail Ivanovitš Dragomirov.

Châlons'ist võis hea autoga Pariisi jõuda kolme tunniga, ent vana vene maailm oli juba kord niiviisi loodud, et Žilinskil kulus selle lihtsa korralduse täitmiseks mitte üks, vaid tervelt kaks päeva; ohvitserid hili-

nesid, ja mul tuli Marseille'sse välja sõita õhtuse rongiga, täielikus üksinduses.

Sel korral ei suutnud lustakas linn mu raskeid mõtteid millegagi hajutada. Kaalul oli ju inimeste elu ja surm, välismaal viibiva Vene armee reputatsioon. Esimesel hetkel tekkis soov kihutada Marseille' vaksalist kohe mulle juba tuttavasse laagrisse, kuid järele kaaludes otsustasin oma ilmumise mässu tõstnud väesalga ette hästi läbi mõelda, tegevusplaani aegsasti välja töötada.

Mulle meenus ka isa õpetus, kes nagu aimas ette, et poeg võib sattuda veel raskemasse olukorda kui tema ise, kui tal tuli Kuramaa ulaanipolgu juhtimine üle võtta pärast seda, kui ulaanid polnud oma komandöri tervitusele vastanud. «Püüa mässu tõstnud jõuguga rääkida,» soovitas isa, «ainult hommikul, kui närvid öisest puhkusest rahulikud on. Nii imelik kui see ka on, kuid pärast keskpäeva töötavad inimesed halvemini ega arutle nii kainelt.»

Mulle juba vaksalisse vastutulnud erutatud Balbaševski ja väesalga ajutise ülema polkovnik Krõlovi küsitlemisest selgus, et mõrvatud polkovnik Krause oli sel saatuslikul õhtul peale korrapidaja lipniku ainus ohvitser, kes polnud laagrist linna sõitnud. Soldatid olid kättesaamata palga ja laagri piiridest väljumise keelu üle ärritatud.

Hämardus, kui Krause oli läinud neid manitsema, kuid vestlus nähtavasti võttis niivõrd ähvardava iseloomu, et ta oli sunnitud selle järsult katkestama ning seejärel soldatite hassetamishüüete saatel ukse poole suunduma, esiteks rahulikult ja siis, hirmu tundma hakates, peaaegu joostes. See otsustaski tema saatuse.

Soldatite hulgast sööstis talle järele mitu meest, kes tõukasid ta maha ja peksid julmalt surnuks. Sündmusekohast kümme sammu eemal viibinud karaul ei võtnud tarvitusele mingisuguseid abinõusid, korrapidaja ohvitser aga oli hoopis kadunud. Polkovniku ainukese kaitsjana astus välja laagri valvur, vana prantsuse unterohvitser, kelle soldatid ainult kõrvale tõrjusid, oma viha aga lahutasid nad neid keelitada püüdva enda

vabatahtlikust veltveebli, rahvuselt juudi Lissitski kallal. Tal löödi pealuu puruks.

Prantsuse tõlkide kaudu linnast kiiresti väljakutsutud ohvitserid saabusid, kui kõik oli juba lõppenud ja mehed barakkidesse laiali läinud. Süüdlasi ei teatud, hirmust värisev Krõlov aga kartis juurdlust alustada. Muide, see oli kriminaalasi ja vajas viivitamata kohtuliku juurdluse alustamist. Õnneks seisis reidil juhuslikult meie ristleja «Askold», ja loonud selle komandöriga telefoniühenduse, õnnestus mul oma käsutusse saada mereväe kohtu-uurija, väga rahulik ja kultuurne justiitsalampolkovnik. See võimaldas vältida Prantsuse kohtuvõimude vahelesegamist, vahepeal aga tegelda surnu isiku tundmaõppimisega.

Õnnestus vaid teada saada, et Krause oli korralik, teenistuses vilunud kaadriohvitser, kandis alati tuliuut mundrit, lakksaapaid ja kitsaid, mitte jalaväe, vaid ratsaväe kintspükse. Teeninud välja staabiohvitseri auastme ja saanud pataljonikomandöriks, hakkas ta pinnima mitte üksnes nooremaid ohvitsere, vaid ka roodukomandöre, norima — Krõlovi sõnade järgi — igasuguste pisiasjade kallal. Mida Krõlov «pisiasjadeks» pidas, oli temalt raske teada saada, kuid ta pundunud ja halvasti raseeritud näo järgi, samuti ka mitte just uue vormikuue järgi võis taibata, et vanamees välisele distsiplineeritusele üldse tähelepanu ei pööranud.

Ešeloni ettevalmistamisel Venemaal olid soldatid oma ulja pataljonikomandöri valjusega juba harjunud, kuid ohvitserid ei soovinud tema ülemuslikku tooni andestada, ja niipea kui ešelon oli Arhangelskis transpordilaevale paigutatud, hakkasid kõiki merereisiga ühenduses olevaid ebameeldivusi oma komandöri süüks ajama. Juba teekonna esimestest päevadest alates hakkasid levima mõttetud kuuldused auriku paratamatust põhjalaskmisest Saksa allveelaevade poolt, mis hakkavat tegutsema Krause näpunäidete järgi, sest tal oli saksapärane perekonnanimi.

Marseille'sse päralejõudmisel tekkisid viivitused palga väljamaksmises roodukomandöride poolt, mida samuti seletati Krause kui väesalga ajutise majandusala-juhataja korraldamisoskuse puudusega.

«Suvatsege homme kell kuus hommikul väesalk üles rivistada,» ütlesin ma Krõlovi minema saates, «ja mulle raportiga esineda (see hämmeldas mind mõnevõrra, kuna elatanud Krõlov oli minust polkovniku-auastmesse ülendamise poolest nähtavasti vanem) ning kui ma väesalga eest mööda lähen, siis nimetada mulle roodude numbrid, sest «veljedeks» ei kavatse ma teie soldateid homme kutsuda.»

«Kuidas käsite, härra polkovnik, soldatid välja tuua, kas relvadega või relvadeta?» küsis Krõlov minult poolvaljusti salapäraselt.

«Kas tõesti ohvitserid niivõrd oma soldateid kardavad?» välgatas mu peas.

«Mitte ainult relvadega, vaid ka lahingupadrunitega, ühe sõnaga täielikus lahinguvarustuses,» ütlesin ma järsult, iga sõna selgesti hääldades, ja ruttasin visiidiga Prantsuse kohaliku kõrgema väejuhatuse juurde. Ma palusin, et laagri ümberpiiramine Prantsuse ratsaväe poolt kui tarbetu lõpetataks.

Järgmisel hommikul, täpselt kindlaksmääratud tunnil, astusin ma Balbaševski saatel, kes end minu «ihukaitsjaks» pidas, laagrit ümbritseva kiviaia väravast sisse, mida alles nii hiljuti läbisid meie soldatid, käes lilled.

Esmakordselt tuli mul olla jalaväest koosneva väesalga rivikomandöriks, ja seepärast kuulasin ma mitte ilma erutuseta käsklust: «Valvel! Tervituseks — võtt!», nägin auväärt polkovnikut Krõlovi, kes tuli üle niidetud platsi, tervituseks ülestõstetud mõõk käes, mulle raportit andma.

«Tervist, kolmas rood! Tervist, üheteistkümnes rood!» teretasin ma mehi, astudes kiirustamata piki viirge edasi ja silmitsedes soldatite nägusid.

Meeste koosseis oli kirju: kõrvuti vurrudeta noorsoldatite ja mehiste kaadriunterohvitseridega oli palju habemikke, kes meenutasid vanu võitluskaaslasi Mandžuuria sõjast. Kõik «sõid ülemust silmadega», ja oli raske uskuda, et sinu ees seisavad mässajad, kes on oma ülema mõrvanud. Ent kuula!

«Tervist, kaheksas rood!» (Roodud olid eri pataljonidest ega seisnud numbrite järjekorras.)

Vastuseks hariliku «Tervist! ...» asemel ainult mõned ebakindlad hääled. Seisatan, ent Krõlov, kes oli roodu numbri mulle valesti ette ütelnud, sosistas mulle kõrva: «Viieteistkümnes».

«Vabandage,» ütlen, «ma eksisin. Tervist, viieteistkümnes rood!»

Ja otsekohe kuuldub mitte ainult üksmeelne, vaid peaaegu rõõmus vastus.

Ringkäigu lõpetanud, läksin ma üsna kiviaia nurka, kust taganeda polnud mul, nagu Krauselgi, kuhugi. Soldatid ümbritsesid mind tiheda rõngana ja ma alustasin kõnet. Ma ei olnud seda ette valmistanud ega üles kirjutanud, vaid ainult läbi mõelnud, milliste kuulajatega võin ma arvestada. Kõne — see ei ole ettekanne; ettekanne vajab ranget läbimõtlemist, mis põhineb dokumentatsioonil ja loogikal, kõne aga püüab äratada mõtteid ning tungida südamesse. Vaat mispärast on võimatu taastada kõike, mida ma tubli poole tunni jooksul rääkisin.

«Mõtelge häbile, mida olete enesele teinud, kurvastusele, mida olete toonud oma sugulastele ja omastele meie kõigile kallil kodumaal, vene soldati aule, mis on välismaalaste ees teotatud. Ma ei suuda teid kõiki süüdlasteks pidada, kuid häbipleki saate eneselt maha pesta ainult mõrtsukate väljaandmisega. Sõjaseadus on teile teada. Ta on halastamatu, ja ma ei taha, et tema ees vastutaksid süütud. Annan teile järelemõtlemiseks kuus tundi aega.»

Iialgi ei saa ma unustada seda üsna väikest kasvu habemikku-reameest, kes vasakul tiival, väesalga viimases viirus, tihedal murul sammu tagus, kui ma väesalgal enesest paraadmarsiga mööda sammuda lasksin, samuti nagu ei kustu mu mälestusest ka kõik need teised temataolised lihtsad vene inimesed, kes hingepalve ajal Krause kirstu ees maanikummardusi tegid.

«Ka teie, kõrgeausus, ja sina, issand jumal,» võis nende soldatisinelitesse pandud naiivsete vene talupoegade silmist lugeda, «näete, kui usinad teenistusnõuete täitjad me oleme, kuidas me küll tahaksime andeksandmist ära teenida, pattu hingele mitte võtta!»

Ent vaevalt olid «Igavese mälestuse» helid kustu-

nud, kui kõrvus hakkasid kumisema alpiküttide vasktrompetid, hakkasid kõmama Aafrika diviiside ennenägematute mustanahaliste soldatite trummid ning sätendama isemeelsetel araabia tõugu hobustel ratsutavate husaaride hõbejad tressid helesinistel dolmanitel. Need olid Marseille' garnisoni esindajad, kes saabusid liitlasarmee surnud polkovnikule sõjaväelist austust avaldama. Oli, mis puhul vene inimesed võisid pea kaotada.

Kella neljateistkümneks olid areteeritud, kui ma ei eksi, neli või viis unterohvitseri, kelle süü mõrvas oli kindlaks tehtud, ja kell kuusteist asus kogu väesalk eeskujulikus korras rongidesse, et Mailly laagrisse sõita. Äsjasaabunud ohvitserid asusid väeosa ja selle allüksuste juhtimisele, kõlbmatud aga komandeeriti kohtu alla andmiseks Venemaale tagasi.

Minu missioon oli lõpetatud. Marseille' väesalk läks Žilinski vahetusse alluvusse, kes otsustas seadusest ja väljakohtu otsusest rangelt kinni pidada.

Kangelastena surid Prantsusmaal kohtuotsusega mahalaskmisele mõistetud seitse unterohvitseri ja soldatit, kangelastena võitlesid ja surid kaugetel Balkanitel viimastel nädalatel enne revolutsiooni nende seltsimehed IV eribrigaadist!

Lahkudes Marseilles'st tundega, et olen täitnud raske kohustuse, istusin juba samal õhtul Pariisi ekspressis... Oli õnnestunud kõrvaldada prantslaste vahelesegamine meie asjadesse, vältida paratamatu karm ja, nagu alati, liiga kiire prantsuse arveteõiendamine meie soldatitega. Ma ei suutnud unustada Võõrasteleegioni vene vabatahtlikke, keda mul ei õnnestunud sõja esimestel kuudel prantslaste poolt mahalaskmisest päästa.

Kui rong liikuma hakkas ja pikast Marseille' tunnelist väljudes sujuvalt läbi Provence'i rahvavaese, vaikse lauskmaa kihutas, läks mu süda väga kurvaks. Kusagil seal kaugel läänes loojuva päikese viimaste kiirte all loobusin ma nendest Vene armee kohta moodustunud kujutlustest, mis juba Vene-Jaapani sõjas olid tugevasti kõikuma löönud.

Mälestuses kerkis esile kogu Marseille' tragöödia.

Peale tolle poolkirjaoskamatu massi, kes hingepalvel kummardusi tegi, kerkisid esile soldatid, missuguseid

ma seni polnud näinud. Vihased, valmis kõigeks, vaatasid nad mulle otsa, kui ma asjatoimetused laagris lõpetasin ja ka Balbaševski poolt vahistatud kuulipildurite roodu külastasin. Tajusin esmakordselt, et säärastele inimestele saab mõju avaldada ainult oma kartmatust näidates; ma rivistasin nad meelega üles kindluse fordi ja ligipääsmatu kaljujärsaku vahelisele üsna ahtale platsile. Ühe minu ees seisva soldati nõrgemgi tõuge oleks mind merre paisanud. Võib olla, et rahulik toon, millega ma püüdsin nendega rääkida, lepitas neid minu polkovnikupagunitega, kuid mulle tundus, et mitte kauaks. Need olid Oranienbaumi kooli lõpetanud kuulipildurid, millise kooli revolutsioonilisest reputatsioonist mul oli juhus kord üht-teist kuulda.

Siin nad ongi, need vene inimesed, keda revolutsionäärideks nimetatakse, need pahempoolsed, kes Engelhardti väljenduse järgi ähvardasid «vene liberaale kord üle trumbata». Kes suudab ja kuidas suudetakse nendega toime tulla?...

Riigivõim on nähtavasti juba nii nõrgaks jäänud, et sõjaväe juhtkondki kardab oma alluvatega liiga lähedalt suhelda. Selles veensid mind ohvitserid, kellega ma alles täna laagri kantseleis kolm tundi järgemööda vestlesin. Kas säärased ülemad on võimelised alal hoidma meie armee au ja väärikust? Ühel või teisel kujul provotseerinud soldateid liiga range ülema vastu välja astuma, ei julgenud nad pärast tema mõrvamist oma alluvaid ise üle kuulata ega oma käitumise kohta mulle seletust anda, püüdes sellest igati kõrvale põigelda.

Nii andis see Marseille's möödasaadetud päev mulle ühe lähtepunkti tulevase revolutsiooni üle otsustamiseks. Tajusin hirmuga, et laostuva ohvitserkonnaga lähevad mu teed lahku. Mida kallim sulle keegi on, seda raskem on temas pettuda. Vene armee aga oli mulle kallis.

Kui tohutu ja raskesti kättesaadava õnnena näis mulle kunagi ohvitseriks kõrgendamine, kui pühalikena näisid oma kalli kavalergardide polgu hõbepagun ja lumivalge munder! Nagu elavatena on mällu sööbinud Siberi kütipolkude tagasihoidlikud kangelased-ohvitse-

rid kaugetel Mandžuuria sopkadel ja justkui eile kuulsin ma jutustust meie kaardiväelastest, kes kogu oma pikkuses püsti seistes olid suures Galiitsia lahingus rünnakule läinud, kavalergardiohvitseridest, kes olid esitanud raportid nende üleviimiseks jalaväkke, et kangelaslikult langenud seltsimehi asendada.

Valus on kõigest sellest lahkuda.

Päike oli juba loojunud, aga ekspress tormas läbi öise pimeduse edasi põhja poole, Pariisi, kus mind ootas jälle töö, lõppematu töö.

KAHETEISTKÜMNES PEATÜKK

ÜKS ÖÖ

Grand QG'sse ma ööl vastu 8/21. märtsi 1917 ei sõitnud, vaid pöördusin pärast tööpäeva lõppu tagasi linna kärast eemalasuvale püha Louis' saarele, kus me Natalja Vladimirovnaga juba teist aastat tema endises korteris Bourboni kaldapealsel majas nr. 19 elasime.

Kuri saatus viis meid sõja esimestel kuudel teineteisest lahku. See aeg paistis eriti pikana, ja kui Natalja Vladimirovna Pariisi tagasi tuli, meenutasime oma sõjaeelset kevadet kui kaotatud paradiisi.

Siin on kamin ja tugitool, kus me alles hiljuti vanaaegseid armastusduette laulsime:

See oli ammu, ammu siis...
Ent kevadine jää kõik viis.

Nataša armastas väga minu kitarrimängu. Nüüd polnud enam aega laulda, kaminale aga tuli süte puudusel «keskkütteks» juurde paigutada malmahi, mis rikkus kabineti ampiirstiilis ja ampiirajastusse kuuluva sisustuse harmooniat.

Siin on trepp, mis viib väiksesse aeda, kus näeme põliseid saari ja kahesaja-aastast sirelipuud. See puu on kas sõja või oma vanaduse tõttu kaheks lõhenenud ja surnud. Veranda mustade malmist käsipuudega —

seal puuduvad lilled, mis neid kunagi kaunistasid. Ka nendega pole nüüd aega tegelda.

Enam ei kosta võõrastetoast klaveri helisid, millel meie sõber komponist Ducasse nii väga mängida armastas, enam ei istu suure ümmarguse lõunalaua taha veneetsia kristallkroonlühtri all elegantne Henri Barbusse ja ekspansiivne Gémier. Neid asendavad mu tagasihoidlikud lähimad sõbrad ja ametivennad Élisée Reclus' tänavalt. Tööga koltunud Iljinski ei lakka kurtmast meie «sisemiste vaenlaste» üle, kes oma taipamatuse tõttu ise «saevad oksa, millel istuvad».

Kui võõrad on lahkunud, ütleb Nataša mulle alati: «Ära kurvasta, kõik lõpeb hästi ja meie soovi kohaselt!» Mida sõnad «meie soovi kohaselt» tähendavad, pole mulle veel selge. Kas tõesti saabub tund, mil kõik need teadlikud ja ebateadlikud saksa käsilased, kes saboteerivad meie tööd Prantsusmaal, saavad pälvitud karistuse? Ja kuidas võib see sündida?

Mis toimub Venemaal?

Viimase kümne päeva vältel olid prantsuse ajalehed meile ainsaks informatsiooniallikaks. Lühitelegrammides oma kirjasaatjatelt Venemaalt teatavad nad mingisugustest tänavarahutustest Petrogradis, mida tekitasid leivajärjekorrad. See põhjus näib mulle vähetõenäolisena: kas tõesti ei ole Venemaal leiba?! Muide, kes siis veel minust paremini peaks teadma, mis väärtus on sõjaajal prantsuse ajalehtedel!

Tuli elada, nagu tavaliselt, oletustest. Aga kuidas siis leiba tegelikult ei jätkunud? Arvesse võttes ranget toitlusrežiimi, mis Prantsusmaal oli kehtestatud juba sõja esimesest päevast alates, üllatasid mind Natalja Vladimirovna poolt Venemaalt saadetud kirjad Moskva «rõngassaiadest» ja «lahtistest täidetud pirukatest», ent jutuajamised Langlois'ga sundisid mind hiljem tõsiselt järele mõtlema: tema sõnade järgi oli meie armee juba sõja esimestest päevadest peale saanud rahuajaga võrreldes peaaegu kahekordse liha- ja leivaportsjoni. Venemaal peeti liha, vastupidi Prantsusmaale, alati luksustoiduks ja Tšertolino talupojad sõid soolaliha ainult pühade puhul, leiba aga jätkus nendel vaid kevadeni.

Kui me Šingarevi sõnade järgi vajame nüüd «eran-

ditult kõike», siis võib arvata, et meie riikliku ebamajanduslikkuse juures on miljonid mobiliseeritud ära söönud nii liha kui leiva kogu maal.

Tänavarahutused iseenesest ei tähendanud veel revolutsiooni: olime nendega kogu Nikolai II valitsemisajal küllaltki harjunud, kuid nende põhjus — leivapuudus — tuletas analoogia põhjal meelde Prantsuse revolutsiooni tekkimist. See mõte, muide, ainult vilksatas mul peas: olin sõjast nii haaratud, et instinktiivselt kõrvaldasin tema lõpliku edu saavutamise teelt kõik takistused. Üheaegselt pidada sõda ja teha revolutsiooni käis minu arusaamise järgi Venemaale üle jõu. 1905. aasta revolutsioon oli selles osas küllalt selgeks tõenduseks.

«Ei, tuleb kannatada ja loota,» mõtlesin ma viimase kahe aasta jooksul korduvalt, «vahest suudame ilma suurema lammutamiseta, üksnes peajuhtide asendamisega Wilhelmi Saksamaa üle võidu saavutada. Asendati ju Suhhomlinov liberaalse Polivanovi ja ausa Šuvajeviga, ning Sergei, kuigi ta oli suurvürst, niisuguse toreda vene inimesega nagu Manikovski.»

Muide, möödunud talv kõigutas tugevasti mu kindlat usku sisepoliitilise pöörde võimalusse. Ma ei võinud kuidagi kujutleda valitsuse eesotsas Stürmerit, kes minu arvates oli võimeline juhatama ainult Välisministeeriumi tseremoniaale ja lõhnastatud tallmeistrimundris läbi Talvepalee saalide välismaade saadikutele teed näitama.

Veel suuremaks mõistatuseks oli mulle Protopopovi võimuletulek. Ta oli ju meie parlamendidelegatsiooni eesotsas alles äsja Pariisis viibinud. Haiglasest, närvilisest, tasakaalutust liberaalist muutus ta — nendes asjades alati hästi informeeritud Sevastopulo sõnade järgi — ootamatult ägedaks reaktsionääriks.

Nad mõlemad — Stürmer ja Protopopov — olid niivõrd tühised, et nendega võrreldes näisid mitte ainult Witte ja Stolõpin, vaid isegi Kokovtsev suurte riigimeestena. Venemaalt saabunud ohvitserid seletasid salatsedes ja ettevaatlikult, et kõrgemaid ametikohti jagatakse Rasputini näpunäidete järgi. See mõte, et riigiasjadele võib kas või kaudseltki mõju avaldada keegi kõlvatu poolpurjus talumats, ei mah-

tunud mu pähe. Paljut, mida Rasputinist räägiti, oli tol ajal tahtmine laimujutuks pidada, ainult tema saladuslikku tapmist tuli sündinud faktina võtta. Milleks oli vürst Jussupovil ja suurvürst Dmitri Pavlovitšil vaja säärase roojasega oma käsi määrida! Teisiti vist ei saanud nad tema tegevust takistada.

Pealinnas toimunud «rahutuste» üle tõsiselt järele mõtlema sundisid mind möödavilksatavad vihjed sellele, et nendest olid ka Volõnski polgu soldatid osa võtnud. Varssavi kaardivägi! Kuidas võis ta Peterburi sattuda? See võis olla ainult selle polgu tagavarapataljon, arvasin ma. Peab ju olema kas mõni Beljajev või Habalov, et mõttele tulla — pealinnas korra tagamiseks vaja see tagavaravägesid täis toppida, kuigi need kõige kergemini laostumisele alistuvad! Prantsuse riigivalitsejad olid selles mõttes kavalamad: nad tõid Pariisi ümbrusse puhkusele ainult kõige ustavamad ja kõige distsiplineeritumad väeosad — ratsaväe. Nad tõendasid kindlalt, et armee jääb «väljapoole poliitikat», kuid tegelikult pidasid teda muidugi vabariikliku režiimi toeks. Tõsi, nad ei hoolinud kulutustest tubli politsei ülalpidamiseks, ei maininud oma sõjaväemäärustikes, vastupidi meie määrustikele, «sisemisi vaenlasi», kuid ikkagi lootsid armeele kui viimasele politseireservile.

Tuleb andestada palju patte vanale Vene armeele, kes pärast 1905. aasta revolutsiooni oli muudetud «kardavoiks». Üksnes naiivsed vene poliitikud võisid mitte taibata, et XX sajandi algusest peale püsis tsaarirežiim 1 200 000 soldatil, kes rahuajal tsaari armees teenisid. Armee lõi vankuma — ja Vene impeerium varises kokku «justkui kaardimajake», nagu needsamad naiivsed poliitikud ise väljendasid.

Korduvalt tuli Vene armeele pealesunnitud politseiniku osa üle kaevata, ent kui Pariisi ajalehtedes ilmus sõnum kuulipildujate väljaandmisest Petrogradi politseile, Vene armee poolt igivanast ajast saadik põlatud politseikordnike ja sandarmite ümberriietamisest meie sõjaväevormi, haaras mind sügav

meelepaha. Esimest korda võib-olla tundsin ma end ülestõusnute poolel.

Omamoodi nördimust avaldas viimase tsaarivalitsuse suhtes ka alati nii rahulik Matvei Markovitš Sevastopulo. Me saime viimasel ajal sõpradeks ka veel seepärast, et Žilinski ilmumisega Pariisi jagas suursaadik minuga oma mõtteid harva. Minu arvamust võis ta enam mitte arvestada. Žilinskit asendanud Fjodor Fjodorovitš Palitsõn, ikka toosama «Fedja», saades kuulda Petrogradis alanud tõsistest rahutustest, toimis, nagu alati, «targalt»: ta puges Grand QG'sse varjule, mis pealegi oli Chantilly'st üle kolinud Pariisist kaugemal asuvasse Boves'sse.

13/26. märtsil vastu õhtut helistas Sevastopulo mulle töökohta ja palus kiiresti saatkonda sõita. Rangelt kehtestatud politseikontrolli tõttu oli telefoni kaudu rääkimine Pariisis sõjaajal ohtlik.

«Tsaar on troonist loobunud, seda muidugi võis oodata,» teatas Sevastopulo mulle.

Tema rahulik toon oli mulle vastumeelne. Kas ta siis tõesti nende sõnade kogu tähendusest aru ei saa? Ma lihtsalt ei tahtnud uskuda, kuidas ometi võib Vene tsaar vabatahtlikult troonist loobuda! Kuidas saab Venemaa ilma tsaarita eksisteerida? Olles tugevasti erutatud, sõitsin ma kantselei asemel Quai Bourbonile, et oma mõtteid korrastada.

Kuid Nataša samuti ei suutnud mind kohe mõista: temale oli tsaar ainult selleks «Kolkaks-Mikolkaks», kelleks teda Moskvas juba ammu hüüti, poliitika üle aga arutas Nataša Prantsuse revolutsiooniga antud retseptide järgi. Kannatada ju saavad ainult aristokraadid.

Juba järgmisel hommikul oli kõikides prantsuse ajalehtedes suurte tähtedega trükitud:

«Keiser Nikolai II loobus troonist oma venna Mihhail Aleksandrovitši kasuks.»

Selle pooliku haridusega isikuga oli mul juba kohtuda tulnud.

Oma töökabinetti astumisel oli esimene, mis mulle silma torkas, Preobraženski polgu univormis Nikolai II ovaalne, väga halvasti maalitud portree. Kumma-

lise juhuse tõttu olid mu alluvad selle pildi mulle alles hiljuti, uueks aastaks kinkinud. Millal ja kes nimelt selle õnnetu mõtte algatas, ei õnnestunud mul kindlaks teha, kuid säärane kink mulle head meelt küll ei valmistanud: iialgi polnud ma oma töökabinetti tsaari portreedega kaunistanud.

«Võtke see portree maha ja asendage ta selle peegliga, mis siin varem rippus,» andsin ma Tessier'le käsu ning jätkasin oma tavalist tööd.

Hiljem tõlgendati pagulaskonna poolt seda lihtsat žesti kui midagi senikuulmatut: Ignatjev, näe, olevat tsaari portree seinalt maha rebinud ja seda avalikult jalgadega tallanud.

Keskpäeval astus minu juurde sisse Lohvitski ja nõudis täpseid juhendeid, mida ja kuidas peab ta sellest vägedele teatama. Soldatid aga olid Venemaal toimunuga juba kursis ja võisid ohvitsere süüdistada teostunud riigipöörde nende eest varjamises. Oma otseselt ülemuselt Palitsõnilt Lohvitski telefoni teel selgust ei saanud, kuid kahjuks polnud ka minu käsutuses mingisugust ametlikku dokumenti. Mul samuti oli tarvis mõtelda mulle vahetult alluvatele vene komandantidele, haigetele ja haavatud soldatitele, kes olid laiali üle kogu Prantsusmaa.

«Suurusest kuni naeruväärsuseni on ainult üks samm», — ja sellesama päeva õhtupoolikul kutsus Izvolski mind küsimust arutama, milline vorm peab olema saatkonna kirikus peetava õhtujumalateenistuse ekteenial [1]: oli laupäev, ja auväärt isa Smirnov nõudis juhendeid, kas palvetada suurvürst Mihhail Aleksandrovitši eest kui tsaari eest ja kuidas sooritada liturgial armulauaesemete pühalikku kandmist ohvrilaualt altarile? Kogu jumalateenistus kubises ju palvetamistest tsaari ja tema perekonna eest, mis juba ammust ajast polnud mulle meele järgi.

«Krahv Ignatjev ei tunne kirikuteenistust halvemini kui teie,» teatas Izvolski muiates isa Smirnovile, «las ta siis lahendab selle küsimuse.»

---

[1] Ekteenia (kreeka k. «tungiv palve») — osa õigeusu kiriku jumalateenistusest, eespalve. *Tõlk.*

Iga tund, mille ma mööda saatsin ilma ametliku telegrammita Venemaalt, näis igavikuna, kuid mu ülemus nähtavasti jäi ka siin enesele ustavaks ja lihtsalt unustas oma esindajad välismaal.

Möödus päev, möödus kaks, ja esimene, kes telegrammi sai mingi valitsuse moodustamisest, kes end «ajutiseks» nimetas, oli meie mereväeagent, 1. järgu kapten Dmitrijev, «habe», nagu teda nimetasid kaasteenijad, kes teda üsna vähe arvestasid. Petrogradis olid Mereväestaabi töötajate hulka järele jäänud veel mõned «noortürklastest» ohvitserid, kelle sünnitajaks oli olnud Tsušima. Need tervitasid revolutsiooni, rõhutades, et see on toimunud «ilma vähimagi verevalamiseta».

See optimism vastas kõige paremini ka minu lähimate Élisée Reclus' tänava kaastööliste meeleolule. Võttes kogu mu võitluse nende aluste säilitamise eest, millest sõltus meie sõjakrediit Prantsusmaal, enese südamelähedaseks asjaks, lootsid nad, et revolutsioon, ja pealegi «veretu», suudab «ärilist õhkkonda» tervendada, kahtlasi tegelinskeid ja altkäemaksuvõtjaid kõrvaldada.

Suurtükiväekomisjonis, kus jätkus heasüdamlik jõudeolek, andis revolutsioon võimaluse kasutada töötunde lõpmatuteks tagarääkimisteks, Lennuväekomisjonis aga materdas vanaldane lipnik Doroševski kui äge monarhist intelligentsi, süüdistades samal ajal «Venemaa hukkumises» kogu maailma juute.

Rahataskust Vene paberraha välja võttes ja seal kujutatud Venemaa embleemile sõrmega näidates kordas nokastanud Doroševski üht ja sedasama: «Vaadake siia, selle kokošnikut kandva naise pärast pean ma hukkuma!»

Tuttavad prantslased surusid mul kaastundlikult kätt, arvates, et pärast tsaarirežiimi langemist Venemaal minu jaoks kohta ei ole.

Sõjaväelastest prantsuse sõbrad panid mulle ette viibimata Prantsuse armee ridadesse üle minna. Lõpetanud kõrgemale juhtivale koosseisule ettenähtud täienduskooli Châlons'is, võisin ma nende arvates enda juh-

timisele saada mõne brigaadi ja teenistuses kiiresti edasi jõuda.

Mõned «tööstuse saamarüütlid», nagu Citroën ja eriti Schneideri peadirektor Fournier, ei viivitanud mulle pakkumast häid võimalusi töötamiseks sõjatööstuses üsna austaval, mitte liialt koormaval, kuid peaasi — väga tulukal ametikohal *conseils d'administration* (juhatustes). Nad tahtsid minu kaudu Venemaaga sidemeid alal hoida, ka Inglismaa ja Ameerikaga äriasju ärendada.

Albert Thomas hoidus juba mitu päeva minuga kohtumisest. Tema, nagu enamik poliitikategelasi, asus minu suhtes äraootaval seisukohal.

Mihhail Aleksandrovitši troonist äraütlemine tõi meie kahte brigaadi veel rohkem segadust, Lohvitski aga telefoneeris mulle Mailly laagrist, paludes juhendeid: kellele peame vandetõotuse andma? Kuid saatkond polnud veel isegi tsaari troonist loobumise venekeelset manifesti saanud, soldatid aga vajasid tõendit. Vene inimene on juba niisugune — öeldut ei usu, nõuab mitte ainult üriku, vaid ka selle allkirja näitamist.

Lõppude lõpuks taipasin, et kõikide arusaamatuste lahendamiseks on tarvis mingisugune käskkiri välja anda. Suursaadik seda teha ei saa, Palitsõn ei taha, tähendab, kõigile on tõendiks käskkiri, mille annab «Sõjaväelise Agendi Valitsus», nagu ma mõnest ajast peale olin sunnitud oma kunagi tagasihoidlikku Pariisi kantseleid nimetama.

Muide, 7. aprilli hommikul tuli viimaks kauaoodatud telegramm Zankevitši allkirjaga. Aimasin, et see on toosama Zankevitš, kes lõpetas akadeemia minust kaks aastat varem, millest ma taipasin, et Kindralstaabis on toimunud muudatused. Noored on võimu enda kätte võtnud.

Teatades lühidalt Nikolai II troonist loobumisest ja Mihhail Aleksandrovitši läkitusest rahvale, ei ütelnud uus kindralkortermeister seda, et Ajutine Valitsus on kõrgema võimu enda kätte võtnud, vaid ainult märkis: «Kõik Sõjaministeeriumi peavalitsused jätkavad endiselt oma funktsioneerimist Ajutise Valitsuse juhtimisel.»

«Juhtimine» kui mitte täiesti sõjaväeline termin mulle eriti ei meeldinud.

Kogu revolutsioon piirdus ainult sellega, et nimetus «alamväelane» asendati sõnaga «soldat» ja et:

«Soldatitele on kästud (kes käsib, ei olnud märgitud) öelda «teie», nemad aga tituleerivad ülemaid «härra kindral või polkovnik» ine.

Tühistatud on Sisemäärustiku paragrahvidega 29, 100, 101, 102 ja 103 kehtestatud kitsendused (samuti vähe-arusaadav sõna).»

Selles dokumendis ei tundunud mitte mingisugust revolutsioonilist otsustavust ega kindlust, kuid ta andis uue korra kehtestamiseks ikkagi mõnesugust materjali.

«Teen mulle usaldatud ametiasutusele teatavaks kindralkortermeistri järgmise telegrammi,» loen ma praegu uuesti oma käskkirja nr. 15 — 8. aprillist 1917. a. koopiat, mis on säilinud aja jooksul koltunud prantsuse paberilehtedel.

Troonist loobunud tsaari ja tema «ebakasulikust pärandist» lahtiütelnud venna Mihhail Aleksandrovitši manifesti edasi andnud, lõpetasin ma oma käskkirja nõnda:

«Ülaltoodud dokumentide põhjal käsin:

1) Edaspidi kuni võimalike muudatusteni kehtivaks jättes kõik sõjaväealased seadused ja määrused, välja arvatud Sisemäärustiku ülalmainitud paragrahvid, pidada Ajutist Valitsust kõrgemaks võimuks Venemaal.

2) Osakondade ülematel, vanem- ja nooremkomandantidel erilise tähelepanuga seletada ohvitseridele ja soldatitele Venemaal toimunud riigipöörde mõtet ning tungivat tarvidust rohkem kui kunagi varem kinni pidada kõikidest seaduse nõuetest ja sõjaväelisest distsipliinist.

Juhin kõikide mulle ametkondlikult alluvate isikute ja Prantsusmaal asuvate allasutuste tähelepanu vajadusele käesoleval silmapilgul oma töö ning eeskujuga meie liitlaste silmis alal hoida ohvitseri ja soldati vene nime au. Käesoleval hetkel on meie elu peaeesmärgiks võit välisvaenlase üle, ja seepärast peame kõik esma-

joones olema sügavalt teadlikud oma sõjamehekohusest meile kõigile lõpmata kalli Isamaa ees.

Algkirjale on alla kirjutanud: polkovnik krahv *Ignatjev.*

Algkirjaga õige: kapten *Pardigon.*»

Viimane punkt oli ilmselt põhjustatud meelteärevusest soldatite hulgas ja lodevusest ohvitseride ringkonnas.

Enne tööpäeva lõppu oli kirjutusmasinal ümberkirjutatud käskkiri juba minu ees laual. Jäi üle ainult alla kirjutada. Kõik näis mulle täiesti põhjendatuna, kuid mu oma sõnastus: «Pidada Ajutist Valitsust kõrgemaks võimuks Venemaal» viis mind viimasel hetkel veel kord segadusse. Nende sõnadega võtsin ma enesele mingi iseseisva poliitilise vastutuse.

«Siin on kaks trükiviga,» ütlesin ma oma sekretärile, «niisuguses dokumendis on need lubamatud. Käskige ümber kirjutada, homme kirjutan alla.» Pistsin mustandi vormikuue taskusse ja pöördusin Quai Bourbonile.

Suureks abiks elus oli mulle noorest east saadik sisendatud lugupidamine allkirja vastu. Kui palju viletsust said vene perekonnad tunda meeste või poegade poolt järelemõtlematult allakirjutatud rahaliste kohustuste pärast ja kui palju kompromiteeriti prantsuse poliitilisi tegelasi nende kire tõttu igasuguseid kirju kirjutada, esimese pilgu järgi päris süütuid soovitusi välja anda. Olles kogu sõja vältel üksnes pangatšekke rohkem kui kahe miljardi frangi ulatuses alla kirjutanud, olin ma õppinud oma allkirja veelgi ettevaatlikumalt andma. Seda läks mulle väga tarvis kogu minu järgnevas teenistuses Venemaa kasuks, nõukogude ajal aga andis see mulle meie välismaiste kaubanduslike huvide ustava kaitsja reputatsiooni.

«Andke need vekslid Aleksei Aleksejevitšile allakirjutamiseks,» ütles kord üks meie Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi töötajaid, «tema uisapäisa allkirja ei anna.»

On arusaadav, missugust tähtsust omistasin ma ka

Veebruarirevolutsiooni kohta käiva käskkirja allakirjutamisele.

Püüdes hädavajalikust dekoorumist[1] kinni pidada, saatis Ajutine Valitsus arvukaid juhendeid ning kehtestas uusi eeskirju, mis puudutasid meie vägesid Prantsuse rindel.

Kuid asjata otsisin ma sellest korralduste valingust vene soldati suhtes mõnda põhjalikku muudatust.

24. aprillil (1917. a.) läkitati saatkonnast mulle edasi Miljukovi telegramm ühes sellele tehtud paljutähendava märkmega: «Konsulitele teatavaks teha.»

Miljukov kirjutas departemanguametnike vana režiimi keerukas stiilis:

«Panen ette kõikidel juhtudel välismaal olevate asutuste nimetustest edasilükkamatult kõrvaldada omadussõna «keiserlik», vapikilbid asendada asutuse parandatud nimetust kandvate siltidega, pitsatid valmistada ajutised, ilma vapita, ainult asutuse nimetusega, lippudeks kasutada vapita rahvuslippe.»

See korraldus täideti, tsaarivapid kõrvaldati, kuid lootused, mis hõljusid oma maast kaugel olevate vene soldatite südametes, jäid ilma vastuseta.

Näis, et nende päevade ja tundide jooksul, mis tsaari troonist loobumisest olid möödunud, oleks võimalik olnud kindlaks määrata ka oma isiklikku suhtumist Venemaal toimunud sündmustesse. Kuid oleme juba nõnda loodud, et nii rõõmu kui kurbust ei taju me mitte kohe. Aeg alles mitmekordistab neid. Armuda võib mõnikord esimesest pilgust, ent sügavalt armastama hakata saab ainult üheskoos läbi raskete katsumuste sammudes.

Tundsime revolutsioonist rõõmu, kuid mida toob ta endaga kaasa?

Mulle, kes ma olin väsinud mitte ainult tööst, vaid ka võitlusest, kes ma igatsesin põhjalikke muudatusi Venemaa valitsemiskorras, näis revolutsioon esimesel hetkel suure õnnena. Ent kas saab Venemaa ilma tsaarita elada? Mida ütleb meie paljumiljoniline rahvas? Kuidas suhtub revolutsioonisse meie suur armee?

---

[1] Dekoorum — väline sündsus, välised kombed. *Tõlk.*

Mõtted ja tunded läksid segi, vasturääkivused ängistasid...

Need oli tarvis iga hinna eest lahendada, ja seejuures lõplikult. Tundsin ebaselgesti, nagu aimamisi, et käskkirja alla kirjutades määran ma sellega ära kogu oma edaspidise saatuse.

Sel mulle unustamatul ööl oli meie kabinetis Quai Bourbonil vaikne. Nataša magas, mina aga asetasin puhta paberilehe enese ette lauale ja hakkasin kirjutama. Juba akadeemias oli mul harjumuseks mõtelda, pliiats käes: sõjamehel on kasulik oma kaalutlusi täpsustada ja paberile panna. Kuid minu häda seisis selles, et mõtelda tuli mitte vägedest, mitte mürskudest, vaid millestki abstraktsest, mida ma ei söandanud nimetada «poliitikaks». Säärase asjaga ei sobinud ohvitseridel tegelda.

Algul kippusid mõtted segi minema, ent kui ma otsaesist hõõrudes selle virvarri põhjust otsima hakkasin, veendusin hirmuga oma peaaegu absoluutses «poliitilises kirjaoskamatuses».

Akadeemiasse astudes olin ma Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajaloo põhjalikult läbi võtnud.

Esimese Vene revolutsiooni ajal sain ma teada brauningutega relvastatud sotsialistide-revolutsionääride ja relvastamata sotsiaaldemokraatide olemasolust, kellest viimased, kuigi relvadeta, olid kehtivale režiimile palju ohtlikumad, kuna nad toetusid mitte killustunud talurahvale, vaid organiseeritud töölishulkadele. Kunagi lugesin ma Pariisis Plehhanovist, ent teistest pahempoolsete parteide juhtidest ei olnud ma isegi kuulnud.

Erinevuses kadettide ja oktobristide vahel orienteerusin ma halvasti, sest ma ei suutnud aru saada, millega erineb habemik gastronoom Miša Stahhovitš — silmapaistev kadett — minu korpusekaaslasest Engelhardtist — oktobristist.

Puriškevitšiga ei olnud ma tuttav ja tema kõned paistsid mulle vaid lobana, milles ei puudunud andekus. Markov II aga näis lihtsalt toore, kasvatamatu inimesena.

Teenistus välismaades, eriti Prantsusmaal, sundis mind kobamisi orienteeruma poliitiliste parteide tume-

das labürindis, sest nendest sõltus meie liitlasriigi kaitsevõime. Olin lugenud Jaurèsi ajalehte ja palju kuulnud streikidest kui tööliste äärmisest võitlusvahendist ettevõtjate vastu.

Lõppude lõpuks olin ma Prantsusmaa poliitilise palgega rohkem tuttav kui sellega, mis toimus viimaste aastate kestel Venemaal.

«Kui kahju,» mõtlesin ma, «et mul pole ühtki venelast, kellelt võiksin nõu küsida. Izvolski on pea kaotanud, Sevastopulo mõtleb Venemaast nagu välismaalane, minu kaastöölised aga, isegi polkovnik, ei taipa poliitikast midagi.»

Üksindus sundis juba hauda varisenud kalleid ja lähedasi inimesi meelde tuletama. Kuidas mõtleksid ja toimiksid nemad minu olukorras?

Mäletan, kuidas ma kammerpaaži kullaga kaunistatud mundris pühapäeviti pärast päevast jumalateenistust vanaema pool istusin, kuidas lell Nikolai Pavlovitši poole einele kutsutuna tema erilist poolehoidu kasutades otseteed selle endise riigitegelase töökabinetti läksin. Ta istus kirjutuslaua ääres, mis oli vististi harjumuse järgi alati mingisuguste paberitega üle kuhjatud, mina aga ootasin, millal ta kirjutamise lõpetab, ja vaatasin aknast välja Moikale ning teisel pool teed asuvale keisrikoja tallide punasele hoonele.

«Vaadake, lell,» ei suutnud ma hüüatusest hoiduda, «kasakad lähevad! Siia sõites kuulsin ma voorimehelt, et üliõpilased Kaasani väljakul meelt avaldavad. Kas tõesti hakkavad kasakad neid raiuma?»

«Mõni raiumine või! See kõik, vennas, on tühi asi. Vaat kui rahvas «kirvestega» läheb, siis tuleta mind meelde,» ütles vanamees ja kirjutas edasi.

Kuid kas rahvas juba läks «kirvestega» — selles on küsimus.

Venemaal toimunud revolutsioon näis mulle kaua aega suure rahvamässuna, mis oli suunatud mitte üksnes mõisnike ja võimude vastu, vaid ka kõikide haritlaste vastu, kellel kodumullas polnud sügavaid juuri.

Minu ainus tõeline sõber — mu isa Aleksei Pavlovitš — poleks ka suutnud mulle nõu anda. Revolutsioo-

nist hoidus ta rääkimast, õpetas aga mind lapsepõlvest peale, et «ainukeseks õiglaseks aktiks Prantsuse revolutsioonis oli poliitilistelt emigrantidelt nende Prantsusmaal oleva varanduse äravõtmine». Kuidas oleks Aleksei Pavlovitš emigratsioonisse suhtunud, oli mul raske aimata, kuid mäletan hästi, et isegi raha ülekandeid välismaale mõnede vene rikaste poolt pidas ta Venemaa huvide raskeks rikkumiseks.

Nendele kahele vene mehele olid Venemaa ja tsaar lahutamatud mõisted. «Vene keisririigi põhiseadused» olid nendele pühad, ja vaat mispärast «17. oktoobri manifest» neid nii segaseks tegi.

Vaadates kiivrit, mille Nikolai I oli mu vanaisale kinkinud ja mida hoiti klaaskupli all kabinetis Gagarinskaja tänavas, pidid Ignatjevid meeles pidama, kuidas too isevalitseja isamaa teenimisest aru sai.

«Mina olen Venemaa esimene teener,» olevat ta öelnud, «teie, kindralid, peate olema teised, vastasel korral — Siberisse!»

Kuidas küll pidi Aleksei Pavlovitš pärast seda kannatama, olles veendunud Nikolai II tühisuses! Ega asjata mõlgutanud ta omal ajal mõtteid paleerevolutsioonist, kuid ikkagi ei suutnud ta Venemaad enesele kujutleda ilma tsaarita.

Nagu teiselt poolt maailma kerkisid sel ööl minu ette kujutlused Vene isevalitsusest, ja hoolimata kogu mu meelepahast Nikolai II isiku vastu mõistsin ma, et tema lahkumisega muutub mu kodumaa pale põhjalikult.

Need, kes mu kodumaad valitsesid, ei pöördu enam iialgi võimu juurde tagasi.

«Hoia troikaohjad, kui kihutamas oled, võimalikult tugevasti käes. Iialgi ära tari ohje. Hobused tunnevad su nõrkust, ja mõni teine kutsar, kes sinust võib-olla palju nõrgem on, tuleb nendega paremini toime,» seletas isa mulle säärase näite varal inimeste valitsemise peamist põhimõtet.

«Jõgi ei voola tagasi,» tulid mulle meelde doni kasakate laulu targad sõnad.

Venemaad ma revolutsioonist enam lahutada ei suutnud, kuid kas saan ma oma kodumaad edaspidi teenida

nii, nagu teenisin teda tsaari ajal? Kelle käske pean ma täitma? Kellele alluma?

Erapooletuks jääda ei või — olen erapooletuid alati põlanud.

Samuti ei olnud ma «riigi aluseid õõnestav» revolutsionäär.

Kas niisuguste tingimuste juures poleks parem kõrvale tõmbuda, käskkiri alla kirjutamata jätta, Prantsusmaa oma uueks kodumaaks teha ja tema armee ridades oma sõjamehekohuse täitmist jätkata?

Kuid üksnes juba mõte, et lakkan olemast venelane, kiskus mu südame valusasti kokku. Kuidas võis niisugune lollus pähe tulla?!

«Tuleb end käsile võtta,» otsustasin ma, «tuleb oma mõtteid ja tundeid külmavereliselt analüüsida, nii nagu kunagi noorpõlves Žitetski tundides Turgenevi romaanide kangelasi analüüsisime.

Ometi peab kõik, mis nia täna öösel otsustan, jääma vankumatuks kuni minu elupäevade lõpuni.»

Siin on koopia sellest paberilehest, mille ma alal hoidsin kui «suripalve» endisele elule, kui «lähetuskirja» uude maailma.

Argumendid

Selle poolt, et venelaseks jääda ja revolutsiooni poole üle minna:	Selle poolt, et revolutsioonilisest Venemaast lahti ütelda ja Prantsusmaale jääda:
Loomulik ja seetõttu seletamatu kiindumus emakesse kodumaasse.	Perekondlikud troonile ustavuse traditsioonid, mis ei luba revolutsiooni teenida.
Lõpmatu tänutunne Venemaa ja vene rahva vastu kogu seni elatud elupäevade eest, kogu selle edu eest, mis ma olen välismaal saavutanud kui vene-	Puudub tahtmine osa võtta sellest vägivallast, mis iga revolutsiooni juures on paratamatu.

lane ja kui Vene sõjaväe esindaja Prantsusmaal.

Valusalt sügav meelepaha langenud tsaarirežiimi vastu tema poolt kuritegeliku sõjapidamise pärast.

Võimalus jätkata nii Venemaa kui Prantsusmaa Saksa agressoritest vabastamise üritust Prantsuse armee ridades, mis mulle nii lähedaseks on saanud.

Pime usk vene rahva loovasse geeniusse. Ta oskab oma edasist saatust alati kindlaks määrata.

Lugupidamine ja usaldus prantslaste vastu, mis tuleneb nendega sõja ajal tehtud ühisest tööst.

Rahuldustunne demokraatlike põhimõtete võidu üle Venemaal, mille kui riigikaitse tähtsa teguri väärtusest ma sain teadlikuks alles Prantsusmaal.

Usu kaotus võimalusse kasutada ka edaspidi Venemaa jaoks kõiki neid kogemusi, mis olid omandatud nii suure jõu- ning energiakuluga kolme sõjaaasta vältel.

Teadlikkus oma ametikohustest Venemaa ees tolle sõja jätkamiseks vajaliku krediidi säilitamisel ja moraalsest vastutusest Prantsusmaa ees, kes selle krediidi rakendamisel mulle isiklikku usaldust osutas.

Võimalus korraldada oma saatust revolutsioonilistest vapustustest eemale hoidudes.

Ei! Ükskõik missugust isiklikku kasu ja rahu Prantsusmaa mulle ka ei tõotaks, kuid ma ei suuda ilma jääda õigusest kõndida kalli kodumaa pinnal, hingata vene õhku, imetleda kaskede (Prantsusmaal neid ei kasva) valgeid tüvesid, kuulda vene laulu või lihtsalt isegi venekeelset kõnet!

Mis mind siis veel tagasi hoiab alla kirjutamast käsk-

kirjale, mis tähistaks minu astumist nende ridadesse, kes tsaari kukutasid?

Ent sel hetkel aitas mingi sisemine hääl, mida ma ei suutnud lämmatada, mõistatust lahendada:

Aga «v a n d e t õ o t u s»? ...

Ohvitseri vandetõotus? ... Oled sa selle unustanud? Oled unustanud kavalergardipolgu lipu, mille ees selle vande andsid, tõotades kaitsta «tsaari ja isamaad» «kuni viimse veretilgani». Andes käskkirja, sa mitte ainult ei murra oma vannet, vaid nõuad tema murdmist ka oma alluvatelt.

Hakkas õudne, oli tahtmine kõik, mis oli kirjutatud, katki rebida ...

Kuid tsaar ise, kes ta nüüd on? Ma pean ainult temast lahti ütlema, aga tema on ju Venemaast lahti ütelnud. Ta murdis vande, mille minu juuresolekul oma kroonimisel Uspenski katedraali vanade võlvide all andis.

Manifesti ülespuhutud sõnad, mis õigustavad troonist loobumist, ei ole veenvad. Vene tsaar ei tohi «troonist loobuda».

Paul I oli alati mulle armetu kujuna paistnud, ent temagi leidis eneses mehisust viimasel minutil ütelda oma mõrvaritele — kaardiväe ohvitseridele, kes tegid talle ettepaneku troonist loobumise aktile alla kirjutada: «Te võite mind ju tappa, kuid ma suren teie keisrina», — ning ta kägistati ära, aga tema järglane Aleksander I võib-olla tänu sellele võiski takistamatult troonile astuda.

Oma troonist loobumisega vabastab Nikolai II ise mu talle antud vandetõotusest, ja millist halba eeskuju ta meile kõigile, sõjaväelastele, annab! Kuidas mõistaksime kohut soldati üle, kes on rivist lahkunud, ja pealegi veel lahingus? Ja mida võime siis öelda Vene keisririigi «esimesest soldatist», kõigi maavägede ja merejõudude ülemjuhatajast, kes sõja kõige kriitilisemal perioodil oma ametikohalt lahkub, mõtlemata sellele, mis saab tema armeest?

Kunagi keeldus minu 3. eskadroni vahva noor kaardiväeulaan N. puulao juures olevalt vahipostilt enne vahtkonna paigutaja tulekut lahkumast.

Minagi olen kasvanud r i v i s ja nagu vana kaardiväelane jään «kuni paigutaja tulekuni» tunnimeheks mulle usaldatud paljumiljonilise rahakasti juurde!...

Taevas koidab. Otsus on tehtud, ning see on lõplik. Tsaarirežiim on langenud, kuid Venemaa elab ning jääb elama.

Kirjutasin käskkirjale alla.

Kuidas oleksingi tahtnud, nagu paljud teised, eilset sündmust võtta vaid suure pidupäevana, on see minule, kes ma ajalugu tunnen; pika, raskuste ja ränkade katsumustega täidetud teekonna algus.

Heitku revolutsioon minu pimedale kodumaale kas või pisutki valgust.

Hakkan teda teenima niisama ennastsalgavalt, nagu olen teda teeninud siiamaani.

Ma võlgnen kõige, eranditult kõige eest tänu vene rahvale.

Olgu ta nüüdsest peale minu ainsaks käskijaks!

VIIES RAAMAT

ESIMENE PEATÜKK

NOORSOLDAT

Pärast «üht ööd» kahtlemist minu poolt tehtud vankumatut otsust — jääda truuks revolutsioonilisele Venemaale — polnud tegelikult sugugi nii kerge täide viia.

Nii nagu noorsoldat uskus hardalt tema poolt korratavatesse sõjaväelise vandetõotuse sõnadesse, nõnda ka mina, vandudes truudust Ajutisele Valitsusele, lootsin veendunult kui just mitte kindraliks, siis vähemalt revolutsiooni ustavaks soldatiks saada.

Nii nagu noorsoldat, kes on maha jätnud oma kalli kodu ja perekonna, ilmub kasarmusse ainult väikese tugevasti kokkulöödud kastiga, nõnda ka mina, jätnud seljataha kakskümmend aastat sõjaväeteenistust ohvitseriauastmetes ja pühaks peetud perekondlikud traditsioonid, astusin revolutsiooni teenistusse tema olemuse ja tema arenemisseaduse kasina mõistmisega. 1905. aasta ähvardavatest kõuekärgatustest hoolimata ei küündinud minu teadmised revolutsiooni kohta kaugemale Prantsuse 1789. aasta revolutsioonist, nii nagu me seda kirjandusest olime õppinud.

Ratsutab vahel noorsoldat tasast, siledaks rullitud maneeži mööda ega aimagi, missugustest barjääridest tal tuleb selles maneežis varsti jagu saada. Nõnda ei tekkinud ka minul mõtet nendest katsumustest, millest mul paratamatult tuli läbi käia sellel pikal teekonnal tsaaripolkovnikust kuni Nõukogude kindralini, kelleks ma nüüd olen saanud.

Täna kuuleb noorsoldat käratust: «Pea distantsi!» — ja alles pärast hobuse sadulast vabastamist saab teada, mida see keerukas sõna tähendab, homme aga tehakse talle sellesama õppuse ajal märkusi mingist «intervallist» mittekinnipidamise pärast. Uued sõnad, uued mõisted, uued ja talle tundmatud vastastikused suhted!

Nõnda ei olnud ka minul kerge taibata erinevust niisuguste mõistete vahel nagu «distsipliin», mille järgi ma olin lapsepõlvest saadik kasvatatud, ja mingi uus, tollal raskesti mõistetav sõna «revolutsiooniline distsipliin».

Katse säärast revolutsioonilist distsipliini luua, millest ma kirjutasin oma käskkirjas, mis käsitles Ajutisele Valitsusele vandetõotuse andmist, ei rahuldanud mitte kedagi. Kõik said aru, et Ajutise Valitsuse reformid distsipliini suhtes on samuti ajutised.

Et uut hoonet ehitada, oli ju tarvis vana täiesti lammutada, seda aga ei olnud kodanlik Ajutine Valitsus suuteline tegema, sest see oleks kodanliku korra olemusega vastuolus.

Just see olukord näiski mulle väljapääsmatuna. Mida võisin ma minu juurde erakorterisse salaja tulnud tagavarapataljoni soldatile unterohvitser Bolšakovile vastata?

«Andke andeks, härra polkovnik,» ütles see mehine, mitte enam noor Georgi risti kavaler, komistades sõnadel, mis asendasid «teie hiilgust». «Andke andeks, et tulin teid tülitama. Kui te aasta tagasi meie rindel koos Prantsuse kindraliga ringkäiku tegite, tundsin ma teis ära tollesama kapteni, kes valge hobuse seljas Vene-Jaapani sõjas meie kolonni Dalingi mägiteel juhtis. Nüüd aga olete te polkovnik, ja meil räägitakse, et teile on kõik teada paremini kui meiesugustele, paremini veel kui meie ülemusele. Teie käskkirja me kuulasime ja käisime ka vandetõotust andmas, kuid härradele ohvitseridele polnud see küll meeltmööda. Kokku ainult viis meest, nende hulgas, tõsi küll, ka meie kindral Lohvitski ja staabiülem Štšelokov, läksidki vannet andma. Ka batjuška ei julgenud käsust üle astuda, kuid teised ohvitserid, samuti ka mõned meie hulgast, seisid eemal. Kõik, nagu näha, loodavad Mihhailile ja vanale korrale.

Nii et tekkiski soov teie juures kontrollida — keda tuleb meil kuulata ja kuidas?»

«Minu käskkiri on kehtiv,» vastasin ma endisele mandžuurlasele, teades, tõsi küll, Läänerindel ammu ettevalmistatavast pealetungist ainult kuulu järgi.

«Härra polkovnik, kas veel kaua tuleb sõdida? Prantslastele samuti on sõda vastikuks läinud, meil aga on juba päris ülekohus nende eest verd valada. See on nähtavasti meie, siberlaste õnnetu saatus — kord Mandžuurias jaapanlastega ei tea mille eest võidelda, kord Prantsusmaal, kuid ikkagi mitte oma kodumaa pinnal. Soldatid kõnelevad omavahel, et te võite aidata meid kiiremini koju saata.»

Tõtt-öelda ei turgatanud see mulle siis veel pähe. Prantsusmaal olid materiaalsed tingimused meie soldatitele ääretult paremad neist tingimustest, mis eksisteerisid tol ajal Venemaal; senikaua aga, kuni ma polnud eemaldatud aktiivsest tööst Prantsuse Peakorteri juures, oli mul alati võimalus meie kahele brigaadile «vaiksemaid» rindelõike valida.

«Räägin parajal juhul meie Peakorteri esindaja kindral Palitsõniga, kuni teda pole ära kutsutud,» ütlesin ma hüvastijätuks Bolšakovile, jäädes esmakordselt tõsiselt mõtlema põhjuste üle, miks vene soldatid enam sõdida ei taha. Liitlaste vastastikused kohustused näisid mulle siis veel kindlatena.

Sel ajal ma lihtsalt ei saanud aru, et soldatite tung kodumaale, mis juba Veebruarirevolutsiooni esimesest päevast alates tugevnes, oligi alguseks tollele tulevasele nõukogude patriotismile, mille juures mõisted kodumaa ja revolutsioon muutusid lahutamatuks.

Meie soldatite tolleaegne meeleolu hämmastas mind eriti seepärast, et oma kantseleis meie Vene armee enneolematu ulatuseni paisunud varustusküsimuste kallal töötades oli mul raske selgeks teha, missugust mõju on revolutsioon armeele avaldanud. Juba peaaegu kaks aastat tõrjusid tsaaririigi Peakorteri esindajad mind igasugusel viisil kõrvale otsesest kokkupuutumisest armeega ja selle juhtkonnaga.

Mitte ainult meie, vaid ka Prantsuse armee sõjaväsimus põhjustas rahutust Ameerikas, millega ma seleta-

singi mulle siis tundmatu ajakirja «America-latin» esindaja ootamatut visiiti.

Ei mäleta enam selle külastaja nägu ega häält, kuid tean kindlasti, et ajakirjas trükitud ja seni säilinud, sealsamas intervjuu ajal mu teenistusblokki minu oma käega kirjutatud tekst oli järgmine:

«Saksamaa kõige suuremaks kuriteoks on tema veendumus, et relvad annavad talle õiguse teistele rahvustele nende elutingimusi ette dikteerida. Kahekümnes sajand peab rahvastele tõendama võimalust elada omavahel teistel, uutel alustel.

Polkovnik krahv A. Ignatjev
Pariisis 17. aprillil 1917. a.»

«Ah näe, kes teie juures oli!» ütles mulle pärast ameeriklase väljumist meie vana sõber kirjanik Henri Barbusse sõbraliku muhelusega sisse astudes. «Ma tunnen juba seda ameeriklasest pugejat. Ta on alati väljas oma peremeeste eest, kes sõja läbi rikastuvad. Küllap vist kardab, et me teie revolutsiooni tõttu sakslastega rahu teeme. Muidugi oleme ka meie sõjast väsinud.»

Ma ei tundnud selles tagasihoidlikult, kuid maitsekalt riietatud üpris pikas kõhnas eraisikus kohe ära toda läbimärga 231. jalaväepolgu reameest, kellena Barbusse'i külmal 1915. aasta talvel viimati nägin.

Sõda oli Barbusse'i sisemise palge teiseks kujundanud, oli väärika rindesõduri inimkonna õnne eest võitlejaks ümber kasvatanud.

«Ütelge, kolonel,» katkestas Barbusse mu mõtteid, «kuidas te seletate revolutsiooni kiireid edusamme Venemaal, vist kõige mahajäänumal ja autokraatlikumal maal, ja tõsist laostumist tsaariarmees?»

«Nende edusammude üle ei tule imestada,» vastasin ma. «Juba pärast häbistavat Vene-Jaapani sõda sain ma aru, et tsaarirežiimi toeks on üksnes sõjavägi. Kuid sõjavägi on nüüd liitunud rahvaga, kes oma rõhumist ei taha enam taluda. Ja tsaarirežiim varises kokku nagu kaardimajake. Venemaal oli sügav sotsiaalne revolutsioon vältimatu.»

«Nii, nii,» jätkas Barbusse, «kuid revolutsioone ju tekitab sõda, ja mitte ainult Venemaal. Sõda ju sün-

nitaski meis revolutsiooni-idee, mille mõte aga, seejärgi, kuidas ta teadlikumaks ja positiivsemaks muutus, kutsus meis esile ülestõusu-idee! Sõda õpetas mind, kujutlege, suhtuma inimkonda mitte lihtsalt kunstnikuna või unistajana, müstikuna või labase moraaliapostlina, ei! vaid kui inimene oma vabaduse eest võitlevasse inimesesse. Kas see pole õppetund?»

«Teie maa,» nõustusin ma, «on revolutsioonide maa, ja ei tule imestada nende nähtamatute niitide üle, mis meid teiega seovad! Ma pole ju unustanud prantsuse töölisi, kes vastasid vene seltsimeeste üleskutsele ja ilmusid 1906. aastal Pariisi tänavatele!»

«Noh, kuid praegu võib-olla on meil lugu palju tõsisem,» lõpetas Barbusse hüvasti jättes. «Hoiame teineteist edaspidi kursis, kuid nüüd on aeg minna... Teie, nagu ma näen, olete samuti tööga üle koormatud.»

Jah, Veebruarirevolutsioon, millest me esimestel päevadel kuulsime ainult nappide ja veel mitte päris täpsete ajaleheteadete põhjal, ei peaks — minu tolleaegse arusaamise järgi — mu mitmekesist tegevust häirima.

Saksa sõjamasina purustamine näis mulle ikka veel, ka 1917. aastal, elu eesmärgina. Kõik, paistis mulle, sõltub ainult sellest, kuivõrd mul õnnestub Prantsusmaalt Vene armeele vajalikke mürske ning eriti lennukeid muretseda.

Ent korduvalt hämmeldasid mind mälestused Mandžuuria sõja viimastest päevadest. Siis arvasid paljud, et, olles pärast Mukdeni lüüasaamist kokku kogunud kõik kolm armeed, arvult kuni kuussada tuhat tääki, me oleksime võinud jaapanlased purustada. Kui aga olime Sipingai positsioonid läbi vaadanud ja soldatite meeleolu tundma õppinud, näis mulle sõja jätkamine kuriteona, sest ta oli kõigile ammu ülivastikuks muutunud, välja arvatud kõrgelseisvad kindralid ja karjeristid.

Missugune ülekaal ka ei oleks tehnikal ja materiaalsetel vahenditel, see ei suuda veel otsustada sõja lõppu. Võidu üheks tähtsaimaks tingimuseks on sõjaväe võitlusmoraal. Ei mingid Hitleri tankid suutnud ka Suure Isamaasõja esimestel päevadel hävitada meie Punaarmee moraalset jõudu ja nõukogude rahva heroismi.

Barbusse'i sõnu tuli mul meenutada juba mõni päev hiljem, kui pärast tavalist ametlikku jutuajamist tuntud autotööstur Louis Renault pöördus minu poole täiesti ootamatu palvega, millest mul kohe kuidagi halb hakkas.

«Mul on teile suur palve,» ütles Renault juba tavalise iseteadlikkuse kaotanud tooniga. «Laupäeval toimub meie «tööliste söökla» avamine, millest ka sõjavarustuse minister Albert Thomas lubas osa võtta. Palume teid meile au osutada — samuti viibida meie pidustusel ja ütelda mõni sõna.»

Oma abilt kolonel Chevalier'lt sain teada, et Citroëni eeskujul söökla organiseerimisega taotleb Renault lepitada oma töölisi, kes pärast tervet rida revolutsioonilisi väljaastumisi üldstreigiga ähvardasid. Ajaleheartikleid, mis kirjutasid, et Peterburi on «rahunenud», ei uskunud töölised ammugi.

Kutsest sellele banketile oli võimatu keelduda, sest Billancourt'is asuvatesse Renault' tehastesse oli koondatud suurem osa meie tellimusi.

Pärast «tööliste sööklas» antud piduliku eine lõppu läksid kõik hiiglasuurde tehasetsehhi, kus ma esimest korda ja tõtt-öelda mitte ilma erutuseta kõnega tööliste poole pöördusin. Need ju näisid mulle revolutsionääridena, keda minu kujutluste järgi võisid ärritada juba üksnes minu sõjaväemunder ja kõigile silmatorkav Auleegioni valge rindeorden. Kuid taganeda oli hilja, ma jooksin väikest järsku metalltreppi mööda kiiresti üles tehase uhkuseks ja ehteks seatud rannasuurtüki platvormile. Mulle suundusid rohkearvuliste sonimütse kandvate meeste ja siniste pearättidega naiste pilgud. Midagi uut ja iseäralikku ma nendele öelda ei suutnud, kuid ma olin siiras ja kinnitasin, et vana režiimi kukutanud vene tööliste südamed tuksuvad ühises rütmis prantsuse seltsimeeste südametega. Neid sõnu mattis kaua mitte vaikida tahtvate kiiduavalduste mürin.

«Elagu Vene revolutsioon! Elagu vabadus!» karjusid inimesed, kes mind platvormil silmapilkselt ümbritsesid. Nad tõstsid mind kätele, kandsid läbi kogu tehase kuni autoni. Säärasele rahvamassile lähenemine tõstis

uhkusetunnet, ülendas meelt, joovastas ning jättis alatiseks jälje hinge.

Ma tundsin end mitte polkovnikuna, vaid lihtsalt vene inimesena, kes koos oma rahvaga oli astunud revolutsioonilisele teele. Renault' kavatsus oma töölisi sellelt teelt kõrvale juhtida nurjus.

Energia uue juurdevooluga ja usuga Saksa imperialismi peatsesse purustamisse asusin ma varustustöö kallale, rõõmustades selle üle, et minult olid meie ja Prantsuse Peakorteri vahelise sideohvitseri kohustused ära langenud.

Ainult üht küsimust õnnestus päästa meie Peakorteri esindajate, Venemaalt kokkusõitnud ründajate käest, kes pidasid end strateegideks, kuid ei saanud aru, et sõjapidamine pole Krasnoje Seloo manööver ja isegi mitte lahing üksikus lõigus. Püsivus ja süsteemikindlus — need on luurealase töö peatingimused, ja seepärast, jättes vastutuse operatiivküsimuste kooskõlastamise eest Peakorteri esindajate hooleks, reserveerisin ma oma Prantsuse Peakorteri juures olevale büroole igapäevaste kokkuvõtete saatmise vaenlase kohta ja Idaning Läänerinde vahel toimunud Saksa väekoondiste ümberpaigutamiste kohta.

Sellega tegeles Pariisist kaugel Boves's, kuhu Grand QG oli kolinud, minu abi, kindralstaabi polkovnik Patz-Pomornatzki, informeerides oma tööst üksnes meie Peakorteri esindajat, häirimatut Fjodor Fjodorovitš Palitsõnit.

«Vaata ja imetle, Aljoša, kuidas ma kaardil olen vajaliku esile tõstnud,» kiitles ta mu harvadel Grand QG'sse ilmumistel. «Kogu küsimus on teedes,» seletas vanamees, suutmata unustada meie väheseid ja halbu teid. «Eile olin ma Nivelle'i juures ja andsin talle selles suhtes nõu . . .»

Kindral Nivelle'iga, selle Joffre'i äpardunud järeltulijaga, Pariisi strateegide kreatuuriga, ei tulnud mul peaaegu kokku puutuda. Tema võimuletulekuga muutis mulle kunagi nii lähedane Grand QG täiesti oma palge, ettevalmistamine üleminekuks aprillirünnakule jäi mulle saladuseks.

See operatsioon, mis sai nimetuse lahing Chemin des Dames'i juures, osutus äpardunud katseks lammutada kolme sõja-aasta kestel kivistunud Saksa rinne ja sellel olid suured poliitilised tagajärjed.

Nagu Venemaa 1905. aasta sündmused leidsid Prantsusmaal kajastuse selles, et prantsuse soldatid laulsid 1906. aasta manöövritel «Internatsionaali», nõnda veeres ka nüüd revolutsioonilaine stiihiliselt kuni prantslaste kaevikuteni.

Asjatud kaotused, mis seletusid kõrgema sõjaväelise juhtkonna andetusega, olid otsustavaks tõukeks, millega kaasnesid revolutsioonilised väljaastumised terves reas Prantsuse jalaväe- ja suurtükiväepolkudes, kuid ei Prantsuse Kindralstaabis, kus ma igal külastamisel leidsin üha vähem avameelsust, ega ajakirjanduses läinud mul korda nende revolutsiooniliste väljaastumiste kohta mingisuguseid andmeid saada. Nendest rääkisid parlamendi deputaadid ainult sosinal.

Kiidetud Saksa luure näitas veel kord oma täielikku võimetust: Ludendorff ei teadnud, mis oli Prantsuse rindel toimunud, ja jättis kasutamata ainsa juhuse kogu sõja kestel — distsipliini languse Prantsuse armee ridades.

Nivelle koristati ära, prantsuse soldatite julma mahalaskmisega suruti rahutused maha. Sellega tegi enesele karjääri uus ülemjuhataja — kindral Pétain, too tulevane 1940. aasta «hädamarssal».

Aprillirünnakust võtsid esimest ja viimast korda osa ka meie mõlemad brigaadid: I brigaad — Reimsi kirdesektoris ja III — Châlons'ist loode pool (II ja IV brigaad sõdisid Saloniki rindel). Üheskoos nagu üks mees ületasid nad jalaväele kõige raskema silmapilgu — kaevikutest väljumise. Vene ründajate lained möödusid kiiresti prantsuse omadest. Vene armee au oli säilitatud, kuid vana distsipliin rippus ainult juuksekarva otsas.

Soldatite usaldus juhtkonna vastu oli lõplikult õõnestatud. Paljud väeülemad ei ilmunud rasketel silmapilkudel ohustatud lõikudesse ega osanud hoida sidet ründavate pataljonide vahel.

Jaganud naabruses asuvate Prantsuse diviiside saatust, kes ei saavutanud Saksa rindel strateegilise tähtsusega läbimurret, kaotasid meie brigaadid selle, mis on edu esimeseks ja vajalikuks tingimuseks, — usu võidusse.

Pärast aprillikatastroofi hakkasid meie brigaadide tagasihoidlikku, kuid hästikorrastatud tagalateenistust igalt poolt ründama kõrvalised eraisikud algul küsimustega, hiljem nõuannetega, lõpuks aga ähvardustega sel põhjusel, et nad pidasid end langenud tsaarirežiimi vaenlasteks. Need olid esseerid ja menševikud, kes vahutava suuga karjusid, et nemad just ongi revolutsioonilise Venemaa tõelised esindajad.

Nendest päevadest alates hakkasingi ma tundma esimesi tõsiseid raskusi, mida ma ainult vaistlikult nägin ette tollel ööl, kui määrasin kindlaks oma suhtumise revolutsioonisse.

Säärast kaebuste ja nõudmiste uputust, mis Veebruarirevolutsiooni esimestel nädalatel ülemustele kaela sadas, polnud maailm varem tundnud.

Ja kui ma Pariisis end revolutsiooni eest «päästnud» ohvitseride kaebused tihtilugu ilma vastuseta jätsin, siis soldatite õigustatud pretensioonid oma ülemate vastu, kes polnud nendele õigeaegselt palka maksnud, tekitasid minus mitte ainult äärmist pahameelt, vaid nõudsid ka taoliste küsimuste lahendamiseks minu kui sõjaväelise agendi võimupiirist üleastumist. Tuli meelde, et eskadronikomandöriks olemise ajal pidasin ma oma kohuseks, mitte kedagi usaldades, isiklikult välja jagada igakuuline palk — vana armee soldatile kallid kopikad ja rublad.

Iseäranis kannatasid täieliku rahapuuduse pärast haavatud, kes minu kõikidest protestidest hoolimata olid prantslaste poolt üle kogu maa laiali pillatud, hospitalide külastamiseks minu poolt rahaga varustatud sõjaväekomandandid aga esitasid mulle sageli raporteid, mis tungivalt nõudsid arvukate ettenägematute küsimuste lahendamist, «veriste resolutsioonide» kirjutamist, nagu mu kaastöölised neid naljapärast nimetasid, kuna ma oma resolutsioonid punase tindiga kirjutasin.

Oli tahtmine kõigest aru saada, kõigesse süveneda, kuid ma tundsin erilise südamevaluga, et revolutsioon ei ole soldateid ohvitseridele lähendanud, nagu ma Mandžuuria sõjast osavõtjana esimestel päevadel olin siiralt lootnud, vaid, ümberpöördult — soldateid ohvitseridest iga päevaga, iga tunniga üha rohkem ja rohkem eemaldanud. Loota sellele, et minu suhtes tehakse erand, ma kahjuks ei võinud, ja see võõrdumise tunne, mida ma kellegagi jagada ei saanud, rõhus mind väga.

Seda praegu lihtsana näivat tõde ei olnud seekord kerge mõista. Eraldatus oma maast, mis mind kogu sõjaaja rõhus, muutus pärast revolutsiooni otse traagiliseks. Elasin mineviku pagaasist, ning ma polnud veel unustanud neid revolutsioonilisi soldateid, kes Mukdenist taandumisel mulle, tol ajal alles kaptenile, ettepaneku tegid hobuse seljast maha tulla ja koos nendega jala käia. Minu mälestusest polnud veel kustunud need oma polkovniku mõrvanud vene kuulipildurid, kellega mul Marseille's juba ammu enne revolutsiooni kõnelda tuli. Just seepärast osutus eriti väärtuslikuks, olgugi vanas eas, raamatu saamine ühelt endiselt Prantsusmaal võidelnud III eribrigaadi soldatilt pühendusega:

> «Inimesele, kes aitas mul otsustaval silmapilgul olla või mitte olla. N. Stepnoi» (Afinogenov-isa)

Lugupeetud nõukogude kirjanik jõudis veidi aega enne oma surma mulle meelde tuletada seda, kuidas ta tööliste ja soldatite saadikute I kongressi delegaadina ühes oma seltsimehe Tšašiniga 1917. aasta aprillis minu juurde, mu Pariisi kantseleisse ilmus.

Afinogenovi ja Tšašini rinnal paistsid uhkelt Georgi ristid.

«Missuguse vägiteo eest?» küsisin ma Tšašinilt, kes mulle lähemal seisis.

«Töö eest Verduni all!» vastas ta, võttes laua juures uljalt valveseisangu, ja lisas pärast lühikest pausi: «Mina, teie hiilgus, olen patrioot. Sõdin omal soovil, et sakslastele näidata, mis tähendab meile, venelastele, kallale tungida!»

See oli öeldud sellise kõikevõitva otsekohesusega, et Afinogenov ja mina tahtmatult naeratasime.

«Aga teile mille eest?» pöördusin ma Afinogenovi poole, tundes, kuidas ametlikkuse jää aegamisi sulab ja tekib too sisemine kontakt, mis häälestab avameelsele vestlusele.

«Rünnaku eest Courcy juures.»

«Võtsite osa?»

«Jah!» vastas ta lihtsalt.

«Oo, ma tean, seal oli suurtükiväe ettevalmistus nõrk ja meie jalaväge langes asjatult palju,» ütlesin ma, «kuid oma töö tegid nad ära! Ja sugugi mitte halvasti . . .»

Ma palusin Afinogenovit ja Tšašinit istuda ning meie vahel tekkis aegamööda vestlus, milles igaüks meist paljude aastate läbielatust kokkuvõtteid tegi. Kuid varsti läksime üle asja juurde, mis oli neid minu kantseleisse toonud.

«Niisiis, mehed, mida te minult vajate?»

«Me oleme Vene vägede poolt valitud esimesse Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogusse, meil on tarvis Petrogradi pääseda,» ütlesid nad mulle.

«Venemaale?» küsisin ma uuesti. «See on tore! Kadestan teid! Aga kuidas seda teha? Alamväelaste üksikult kodumaale saatmine on keelatud.»

Hakkasin kaalutlema. Pidin leidma niisuguse tee, mis võimaldab instruktsioonist mööda hiilida.

«Jaa, jaa . . . teeme nõnda,» leidsin ma viimaks väljapääsu.

Minu helistamise peale ilmus laekur.

«Arvestage välja, kui palju tuleb seaduse järgi nendele kui Venemaale sõitvatele ametnikele reisiraha maksta. Delegaatidena on nendel tarvis enesele erariietus muretseda — palitud, kohvrid ja kübarad —, et nad saadud raha eest selle kõik võiksid osta . . .»

Laekur läks ära, ma kutsusin adjutandi.

«Siin on brigaadi esindajad! Nad on delegaadid — sõidavad Venemaale kui meie korpuse poolt valitud esindajad esimesse Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogusse —, nendel on tarvis erariietesse ümber riietuda, nii et aidake neid, juhatage nad kauplustesse.

Hiljem tuleb nendele passid vormistada, viisad ja raudteepiletid anda.»

Poole tunni pärast kirjutasin ma tšekkidele alla, mille järgi kummalgi delegaadil oli õigus neli tuhat franki saada.

«Kas jõuame pärale?» küsisid nad minult, kui hüvastijätmisel nende käsi surusin.

«Küllap jõuate, selles ma ei kahtle,» ütlesin ma kindlalt. «Aga kui olete kohale jõudnud, siis kirjutage kõigest, mis Petrogradis toimub. Meie siin oleme täielikus teadmatuses. Milline uus võim on loodud? Milliseid teid mööda areneb meie revolutsioon edaspidi? Teile on see praegu arusaadavam kui mulle, sellepärast et teid saadab soldatite mass.»

«Seal ei teata meie kohta ju samuti midagi!» väitis Afinogenov aralt. «Kas me võime enam sallida niisugust ülemust nagu Maruševski, ja pealegi koos prouaga, kes topib oma nina kõikidesse polgu asjadesse. Ohvitserid küllap vist on kõik Pariisis, meiesugustele aga ei anta isegi laagrist väljamineku luba. Prantslasedki on meie ülemuse niisuguse suhtumise üle pahased . . .»

«Teid ju lahutati meist, härra polkovnik,» sõnas Tšašin. «Noh, tuleb nii välja, et meil pole enam kedagi, kellele kaevata. Me ei sõida oma huvides, vaid vägede komitee delegaatidena!»

Teades meie soldatite meeleolu, veensin ma auväärt, kuid kangekaelset vanameest Palitsõnit, et ta Mailly laagrisse ei sõidaks. Meie brigaadides olid ohvitserid juba igasuguse autoriteedi kaotanud, ja endise Tsaari-Venemaa Peakorteri esindaja ilmumine soldatite juurde võis nendes loomulikult viha äratada.

Poliitilise olukorra täielik mittemõistmine Palitsõni poolt viis selleni, et ta sattus kõige naeru- ja haletsemisväärsemasse seisukorda.

Soovides vältida esinemist kõnetoolilt, istus ta hobuse selga ja ratsutas soldatitemurru sekka.

«Andke meile vaimset toitu!» hüüdnud üks vabatahtlik, kui oli ära kuulanud kindrali segase seletuse olustikuliste küsimuste kohta.

«Tean, tean!» vastas vanamees. «Teil on batjuškaid

vähe... Komandeerin jalamaid teie juurde veel ühe preestri.»

«Ah, Aljoša,» kurtis selsamal õhtul Pariisi tagasipöördunud murest murtud vana vilunud sõjamees, «kõike olen ma valmis nendele andeks andma, kuid mille eest, mille eest nad lõppude lõpuks mind «vanaks kalossiks» sõimasid!»

Naeruväärsest traagiliseni on ainult üks samm, ja kui Palitsõni arvamused ning teod näisid mulle dikteerituina juba täielikku marasmi langenud inimeste poolt, siis Ajutise Valitsuse esindajate tegevus Prantsusmaal pani rängale proovile kõik need lootused, mis mind Veebruarirevolutsiooniga sidusid.

Oma esimest esindajat polnud Ajutisel Valitsusel tarvis Venemaalt kohale saata. Ta leidus siinsamas Pariisis, selles suures linnas, kus inimesed võisid elada kogu oma eluaja, üksteist kordagi nägemata.

Erinevalt tsaariemigrantide enamikust, kes Seine'i vasakul kaldal pesitsesid, oli meie äsjailmunud esindajal oma advokaadikabinet just Pariisi tsentrumis, kummalise juhuse tõttu Prantsusmaa viimse kuninga Louis XVI mausoleumi vastas; ta pidas ennast revolutsionääriks ja seepärast enesestki mõista hoidus tsaariajal minust eemale. Nüüd aga tuli mul temaga juba ametlikul pinnal kohtuda.

«Lubage end esitleda — Ajutise Valitsuse komissar!» teatas sügava meeldiva bassihäälega minu juurde kantseleisse ilmunud pikakasvuline, väikese halliks mineva habemega haritlane.

Praegu tundub see imelikuna, ent sõna «komissar» juures hakkas mul seekord pisut kõhe. Komissarid näisid mulle siis nende emissaridena, kellest ma olin Prantsuse revolutsiooni ajaloost lugenud, — inimestena, kelle esimese märguande peale süüdlasi, aga mõnikord ka süütuid tapalavale saadeti. Muide, Jevgeni Ivanovitš Rapp, kes prantslastelt oli üle võtnud vaid viisaka ning samal ajal ka ülespuhutud käitumisviisi uute tuttavate kohtlemisel, kaotas kogu oma välise uhkuse, niipea kui ta jutuajamisel prantsuse keelelt läks üle emakeelele. Hirmuäratav komissar kirjutas

mingisuguseid õpetlikke «käskkirju», kuid oma olemuselt osutus ta kõige heasüdamlikumaks intelligendiks, kes julgustas end ainult oma revolutsioonilise mineviku ja sõjaväelise päritoluga, mida teised muidugi ei teadnud.

«Ärge unustage, Aleksei Aleksejevitš,» tuletas ta mulle korduvalt meelde, «minu isa oli ka polkovnik!»

«Aga teie siinsed kindralid on kõik ehtsad prostituudid!» kurtis ta mulle pärast seda, kui olin oma võõrdumisega nendesugustest mõningal määral tema usalduse pälvinud.

Nii laitva hinnangu meie vanematele väeülematele tegi Rapp kõikide oma viljatute katsete põhjal lepitada meie soldateid neid paljaks varastanud ohvitseridega, aimates minust veel vähem seda kuristikku, mis lahutas soldateid ohvitseridest.

Nähtavasti ei olnud Ajutine Valitsus Jevgeni Ivanovitši tegevusega hästi rahul, sest Venemaalt saadeti talle nõuandjaks keegi Svatikov. Käitumises korrektne Rapp peaaegu ei seganud end minu ametiasjadesse, Svatikov aga tegi juba oma saabumise päeval, tõsi küll ainult telefoni kaudu, mulle karmi peapesu. Olles juba ette minu vastu meelestatud, suundus ta Pariisi saabumisel vaksalist otseteed mu kantseleisse Élisée Reclus' tänaval. Oli laupäev, töö lõppenud, kõik laiali läinud, ja sõjaväelise esinduse korrapidaja ohvitser, üks neist kaardiväelastest, kelle Ajutine Valitsus oli «päästnud» ning ilma igasuguse põhjuseta minu käsutusse komandeerinud, keeldus kategooriliselt tundmatut üsna paksu eraisikut mu töökabinetti laskmast, hoolimata sellest, et too oma nime nimetas.

«Kuidas te julgete tõendada, et te pole Svatikovi nime kuulnud? See pole kantselei, vaid monarhistlik kontrrevolutsiooniline pesa!» sarjas tundmatu isik korrapidaja raevukalt läbi.

«Homme on pühapäev,» teatas end Ajutise Valitsuse komissariks nimetanud tundmatu mulle pärast seda, kui oli mind õpetanud. «Suvatsege anda korraldus, et päevase jumalateenistuse asemel koguneksid kõik miitingule, kus ma kõne pean.»

Izvolski oli selleks ajaks suursaadiku ametikohalt juba lahkunud, ja *chargé d'affaires* Sevastopulo kinnitas, et kõik Svatikovi korraldused tuleb tingimata täita. Tema saabumise kohta oli saatkond Petrogradist juba eritelegrammi saanud.

Svatikovil avalikud sõnavõtud ilmselt ei õnnestunud. «Milleks teda kuulata?» kostis soldatite hulgast ootamatult hüüe, kui too kõneleja, suur punane lehv nööpaugus, soldatitele oma südant välja puistas. «Ajage see «juuksur» tribüünilt minema!»

«Mis juuksur ta on? See on ju komissar!» astusid teised soldatid Svatikovi eest välja.

«Ta valetab! Jumala eest, valetab! Üsna hiljuti lõikas ta Pariisis mul juukseid!» ei jätnud Svatikovi oponent järele.

See-eest oli Svatikov telgitagustes intriigides meister; oma imestuseks lugesin ma tema poolt Ajutisele Valitsusele avaldatud ettekandest, et mu venna sõnade järgi olevat ma «monarhistliku vandenõu peamees Pariisis».

Minu mõlemad «komissarid» lõpetasid oma karjäärī koos Ajutise Valitsusega: Rapp jäi pariislaseks edasi, Svatikovistki sai niisamasugune, kuna ta oskas hinnata Pariisi restoranide head kööki.

Sai selgeks, et soldatid ei suuda oma erutavate küsimuste peale neid agiteerima sõitnud kõnemeestelt vastuseid saada. Väeosad ootasid kannatamatult Palitsõni asendamist Ajutise Valitsuse esindajaga, kuid sellele ametikohale nimetatud kindralmajor Zankevitš jäi teadmatuil põhjustel Londonisse peatuma.

Ei tahtnud uskuda minu seljataga käivaid kuulujutte: ühtede järgi ootas Zankevitš Londonis kedagi, kes pidī salapäraselt asendama mind varustamise alal, teiste järgi pidi tema juurde sõitma Palitsõni käsutuses olnud polkovnik Krivenko, et asendada mind Prantsusmaale akrediteeritud sõjaväelise agendi ametikohal.

Tekkisid samasugused intriigid, mis kõikidel varasematel aegadel Venemaale suurt kahju tõid. Tõsi, vanas maailmas, igal pool, kus aga inimesed koos töötasid, võis areneda kadedusetunne nende vastu, kes kõrge-

mal teenistuskohal seisid või suuremat palka said. Ent sel ajal kui välismaalased kindla eesmärgiga lihtsalt isikliku kasu saamise mõttes intrigeerisid, tegid Tsaari-Venemaal paljud sedasama ilma igasuguse isikliku huvita, otsekui esivanematelt päritud bürokraatliku harjumuse järgi.

«Marseljeesi» helide saatel, mis tsaari troonilt loobumisega asendas oma mõtte kaotanud endist Vene hümni, astus Prantsusmaa pinnale arvult juba kolmas meie Peakorteri esindaja, kes peaaegu igas suhtes oli minu vahetuks ülemaks. Tema rinda ehtiv erepunane lehv pidi mulle ilma sõnadetagi ütlema, et mu endine kolleeg — sõjaväeline agent Rumeenias ja Austria-Ungaris — Mihhail Ippolitovitš Zankevitš on «ehtne revolutsionäär». Muide, Ajutise Valitsuse sõjaväeline esindaja pidas oma kohuseks mulle seda kinnitada, teatades, et kõigepealt tahab ta mind tutvustada revolutsiooniliste juhtimismeetoditega. Kui sõnad tegudeks muutusid, siis osutusid uued meetodid äärmiselt lihtsaks.

«Teie büroo Prantsuse Peakorteri juures kaotatakse ära,» teatas Zankevitš mulle Boulogne'ist Pariisi viivas rongis. «Minul enesel kui Peakorteri esindajal ei ole seal samuti midagi teha, kuid ma määran sinna oma voliniku, väga asjatundliku ohvitseri — Krivenko. Kõik küsimused, mis puutuvad meie brigaadidesse, lähevad samuti minu korraldusse üle ja ma juba saavutasin Petrogradis uued Tagalavalitsuse koosseisud (see sõna lahendas alati kõik) eesotsas kindralstaabi polkovnikuga. Poliitiline olukord Pariisis on mulle täiesti selge: meie üritusse on vaja kaasa tõmmata kogu vene üldsus.»

Kõik need minu teenistuslikku seisundit diskrediteerivad abinõud väljendati nii mesimagusa tooniga, et nendele vastu vaielda ei olnud võimalik. Minu ees istus karakteerne «moment» — kindralstaabi ohvitser, kelle juures aplomb asendas mõtlemise nappust. Enne revolutsiooni, muide, arvas Zankevitš, oli lohakas käitumisviis aristokraatlikkuse ja hea tooni tunnuseks, aga revolutsioonilise valitsuse esindaja juures on see tõelise «demokratismi» tunnuseks.

«Te ei oska nendega (s. o. prantslastega) rääkida, Aleksei Aleksejevitš,» tegi Zankevitš mulle hiljem korduvalt etteheiteid. «Eile olin ma Clemenceau pool ja panin ta õlgadele.»

Säärast iseteadvust nähes tekkis tahtmine muiata. «Tiiger» (nõnda hüüdsid prantslased Clemenceau'd) käänas kaela kahekorra palju suurematel kukekestel kui Zankevitš.

Zankevitši saabumisega varises kokku meie nii suure vaevaga loodud tagalaorganisatsioon, katkesid kõik minu sidemed brigaadidega.

Mis võib olla raskem kui pälvimatu umbusalduse tajumine! Just seda laadi katsumusi ei näinud ma ette tol ööl, kui revolutsiooni esimestel päevadel oma saatuse kaalule panin. Siis ma veel ei teadnud, et zankevitšid, maklakovid ja teised nendetaolised ainult varjasid end revolutsioonilise fraseoloogiaga, tegelikult aga olid rahva ägedad vaenlased, ja nendele võõraks jäämine ei tähendanud eemaldumist tollest revolutsioonist, mida bolševike partei kodumaal ette valmistas.

Zankevitš tegi kõik temast oleneva, et mulle mõista anda, kuivõrd ma uue Venemaa teenimiseks kõlbmatu olen, ent ma ei suutnud sellega kuidagi leppida ehk, nagu mu ema ütles, sellele alistuda.

Minu kätte jäid lõppude lõpuks ainult varustusasjad, kuid selleski ootasid mind pettumused.

Sõjavarustuse minister Albert Thomas näis mulle algul «saamarüütlite» vastasena.

Tol ajal ei saanud ma unustada seda vaimustust, millega ma juba sõja esimesel aastal võtsin vastu sõjaväelise bürokratismi tugede kukutamise Prantsusmaal, tööstuse mobiliseerimise, mille organiseerijaks oli «kõrvalt võetud» verivärske minister — sotsialistide tolleaegne liider Albert Thomas. Temaga sõlmisin ma esimese kokkuleppe «Vene sõjaliste tellimuste täieliku võrdsustamise kohta Prantsuse tellimustega», nimelt temalt sain ma alati toetust kõikide meie sõjaliste tellimuste läbiviimisel.

Revolutsiooni esimestel päevadel Albert Thomas' minust võõrdumist seletasin ma tema umbusaldusega

minu kui endise tsaariarmee esindaja ja pealegi veel krahvi vastu. Kuid säärase võõrdumise põhjus ei seisnud mitte selles. Kiiresti Venemaale kihutades varjas ta näiteks hoolikalt oma ärasõidu tõelisi eesmärke. Minu juures teenistuses seisnud prantsuse kolonel Chevalier ütles saladuskatte all, et ehkki Albert Thomas ametlikult sõitis Venemaale selleks, et «soldatite ja tööliste patriootilist meeleolu» tõsta, selle taga muidugi «ei puudu härra ministril midagi niisugust, mida meil pole tarvis teada».

«Tema saatjateks on,» lisas Chevalier, «Prantsuse väljapaistvaimad töösturid-varustajad.»

Tekkis ebamugav tunne. Kas nad tõesti on ta ära ostnud? Kas see sotsialist tõesti reedab nii tööliste kui ka soldatite huvid?

Ma ei uskunud reetmisse kuni selle päevani, mil ta oli Venemaalt tagasi jõudnud ja mind vastu võttes laskis mul oma ametikabineti kõrval asuvas väikeses ooteruumis harjunud kombe vastaselt üsna kaua oodata. Ukse tagant kostis valjusid ja üha ähvardavamaid hääli. Albert Thomas'd polnud enam kuulda, ja mind haaranud hämmeldus hajus alles sel hetkel, kui kabineti uksed pärani paiskusid ja minust kiiresti möödusid erutatud, põlastavalt žestikuleerivad eraisikud, kelle hulgas ma tundsin ära ka Longuet' — Karl Marxi lapselapse.

Või nõnda siis võtsid nad Albert Thomas' läbi selle eest, et tema suurkapitalistide huvides toimunud sõit oli ettevaatamatuse tõttu prantsuse töölistele teatavaks saanud ja nendes pahameelt tekitanud. Avalikku arvamust silmas pidades olid sotsialistid sunnitud oma kompromiteeritud kolleegi avalikult hukka mõistma.

Sellest hetkest peale kaotas Albert Thomas' iga sõna mulle jäädavalt oma endise jõu ja tema kõrge protektsiooni all Venemaal sõlmitud spekulatiivsed tehingud õhutasid mind selle maa riiklikest huvidest hoolimata võitlema kõikidega, kes müüsid inimeste verd ja kannatusi kulla vastu.

Minu eitavat suhtumist Ajutise Valitsuse valitsemiskorrasse ei suutnud muuta ka «ahelad», mis olid Peter-

buri bürokraatide poolt välja taotud erilise eesmärgiga — mind alistuma sundida. Nad ülendasid mind «Varumiskomitee esimehe» kõrgesse auastmesse, kõrgendatud palgamääraga ja Venemaal mitte vähe elulisi üritusi hävitanud kurikuulsate koosseisudega.

Minu esimeste sõjakuude tagasihoidlikud abilised said osakonnaülemate, lauaülemate, lauaülemate abide auastmed, vabade kohtade kandidaatidest aga ei olnud puudus: neid saabus Venemaalt peaaegu iga päev, «päästes» end juulipäevade uue ähvardava laine eest minu käsutusse astumisega, nii kammerhärrasid kui kammerjunkruid, nii noori kaardiväelasi kui mulle tundmatu ohvitseridekategooria esindajaid — vurrudeta elegantseid lipnikke.

Prantsuse tehased täitsid meie tellimusi endiselt, vastuvõtmine toimus prantsuse vastuvõtjate poolt, ärasaatmine — samuti Prantsuse transpordifirma poolt, ning meie Suurtükiväe Valitsuse esindaja Pariisis polkovnik Sviderski pidas täiesti loomulikuks, et üks lipnik õiendas viiekümnest 42-liinisest suurtükist koosneva tellimusega, teine — kaheteist mortiiriga, kolmas tegeles kestadega, neljas süütajatega jne. Logelejate arv suurenes, kuid — kahjuks! — suurenesid ka Venemaale saatmata jäänud sõjaväeliste varade laod: inglased kärpisid iga kuuga meie käsutusse antavat merevedude tonnaaži. See oli liitlaste salajane surve Ajutisele Valitsusele. Tahtsin uskuda, et need esimesed tundemärgid hoolimatusest Venemaa huvide vastu on samuti ajutised, tingitud liitlaste iga päevaga kasvavast tarvidusest merevedude tonnaaži järele.

Sellele kõigele vaatamata ei tulnud mulle pähe meie keerukat varustusmasinat pidurdada: Venemaalt saadetavate järelepärimiste nimestikud ei lakanud kasvamast. Ei jõudnud täna kaht seniitkahurit kui kallihinnalist uudisrelva veel ära saata, kui homme juba Murmanski raudtee ehitamiseks polte vajatakse...

Kolmas sõja-aasta purustas kõik mu kujutlused sõjast. See oli muutunud mingiks ülemaailmseks ettevõtteks, kus tagala avastas iga päevaga üha uusi kerge tulu ja spekulatsiooni võimalusi.

Mulle kui tagasihoidlikkuse põhimõtteil üleskasvata-

tud inimesele oli prantsuse kokkuhoidlikkus ja riigi raha säästmine sõja esimestel kuudel eriti meele järgi. Aga nüüd, mil kroonutellimustega rikastunud tööstu rid ja pankurid luksuslikesse kabinettidesse tikkusid ja Prantsuse ministeeriumid nende eeskujul enestele terveid üksikelamuid ning hotelle rekvireerisid, muutus võitlemine riiklikus mastaabis organiseeritud spekulatsiooniga üha raskemaks. Prantsusmaa oli juba oma palet muutmas.

Varumiskomitee määrused nägid muuseas ette ka «sündsa» ruumi üürimist, ja mu kaastöölised ei jätnud seda kasutamata, nõudes tungivalt meie kantselei ümberpaigutamist sõja tõttu tühjalt seisvasse võõrastemajja, mis asus Relvastusministeeriumi lähedal.

Kui palju häirivaid ja kui vähe rõõmustavaid mälestusi on mul sellest Christoph Kolumbuse tänaval asuvast majast säilinud! Selles majas kogesin ma rohkesti kõlvatust, selles majas õppisin ma esimest korda tundma mulle lähedastena paistnud kaastööliste ja sõprade reetmist ning laimu.

Midagi aimamata jätkasin ma oma tööd, kui mõni päev pärast Zankevitši saabumist hakkasin saama šifreeritud telegramme kellegi mulle tundmatu Giberi nimele. Kohe esimesel võimalusel küsisin Zankevitšilt, kas ta seda nime tunneb, ja ta vastas ilma mingi kahtlusevarjuta, et kuuleb seda esimest korda.

Tundmatu kohta Petrogradist seletust pärida mul siiski ei tulnud, sest peaaegu juba samal päeval nägin ma enda juurde kabinetti astumas väikest erariides meest, kes esitles end kindralleitnant Giber von Greiffenfelsina.

Ta jäi ukse juurde seisma, hoides sõjaväelase moodi vasakus käes ammu juba moest läinud musta kõvakübarat, paremast käest aga võttis ära pruuni sõrmkinda, mida välismaalased iialgi ei teinud.

Ma muidugi kargasin oma leentoolilt püsti ja auastmelt nooremana ruttasin ennast sisseastunule esitlema, paludes teda istuda.

«Härra kindral,» algasin ma (ekstsellentsiks tituleerimine oli juba ära muudetud), «teie nimele on mitu tel-

limuste kohta käivat telegrammi tulnud. Lubage need teile edasi anda. Ma ju ei olnud teie saabumisest informeeritud.»

«Aga kas kindral Zankevitš teile siis ei teatanud? Sel otstarbel jäin ma ju Londonisse peatuma,» imestas minu tagasihoidliku välimusega vestluskaaslane. «Niisugusel juhul lubage teile kõik «ette kanda». Te ju teate, härra polkovnik, kuidas teid Venemaal hinnatakse, kuidas selle üle muretsetakse, et olete tööga väga üle koormatud ja et see võib teie tervisele mõju avaldada. Te ju kindlasti olete väga väsinud. (Minu «väsimuse» põhjusi olin ma juba Zankevitšilt kuulnud kui ettekäänet mu ametitegevuse koondamiseks.) Mind siis saadetigi siia teie töökoormust vähendama!» Ja nende sõnade juures võttis ta sisemisest taskust kinnipitseerimata ümbriku koos sellesse asetatud kirjaga suurepärasel paberil ja formaadis, nagu tol ajal kirjutasid ministrid.

Mulle tuttav blankett «Sõjaminister» sisendas kirja teksti vastu juba ette respekti. Kiri oli lühike.

«Silmas pidades, et Te olete tööga üle koormatud, panen Teile ette kõik igasugustesse varustusküsimustesse puutuvad kohustused üle anda selle ettenäitajale kindralleitnant Giberile.»

Allkiri «Gutškov» [1] oli loetav, kuid üsna pisike.

Kirjal puudusid nii tõestusallkiri kui number.

«Kuidas käsite, härra kindral?» küsisin ma oma vestluskaaslaselt, mind haaranud erutust hoolikalt varjates. «Kas soovite ameti kohe vastu võtta või asjaajamisega eelnevalt tutvuda? Viimasel juhul lubage mul oma tööd mitte katkestada ja kõik ettekanded teie juuresolekul vastu võtta.»

Oma järglaselt nõusoleku saanud, hakkasin ma koostama telegrammi Petrogradi tema saabumise ja sõjaministri ettekirjutuse täitmise kohta.

Vahepeal asus Giber uurima minu ja Prantsuse valitsuse vahel sõlmitud konventsiooni, mis oli kirjutatud väikeseformaadilisele paberilehele.

«Noh,» mõtlesin ma, «kui sul juba nende mõne rea

[1] Tolleaegne Ajutise Valitsuse sõja- ja mereminister. *Tõlk.*

jaoks peaaegu terve tund kulub, mida hakkad sa siis tegema selle kirjade ja ametlike paberite virnaga, mis igal hommikul sinu kirjutuslauale ilmub?»

Päeva lõpuks pühendas Giber mind viimaks oma plaanidesse.

«Et Banque de France'is on krediit avatud teie nimele, eeldati Petrogradis, et te jätkate tšekkidele allakirjutamist, mina aga hakkan teie kaudu saadud raha käsutama.»

Veenda Giberit selles, et see just ongi vastuolus meie ja Prantsuse valitsuse vahel sõlmitud konventsiooniga, oli asjatu. Saatkond omalt poolt nõudis Giberi missiooni kohta seletust, mul jäi üle Venemaalt vaid vastust oodata.

Sel ajal toimus Christoph Kolumbuse tänaval asuvas majas tõeline mäss: peale mõne üksiku olid kõik kiiresti sündsusetunde kaotanud.

«Altkäemaks! Altkäemaks!» kostsid koridorist mulle võõrad sõnad. Tundsin ära Pantšulidzevi, Žilinski endise adjutandi, endise paaži ja kaardiväe-ohvitseri hääle. «Küll me sinust, Ignatjev, viimaks jagu saame. Ei hakka sa enam oma nina igasse arvesse ja tšekisse toppima!»

«Kas teate,» püüdis mu uus sekretär Karaulov mulle kaastundlikult selgeks teha, «teist räägitakse, et te olete Šveitsis mustadeks päevadeks juba kaheksakümmend miljonit franki kõrvale pannud!»

«Mispärast mitte sada?» naljatan ma läbi pisarate.

Esimest korda elus hakkasin ma inimestest kõrvale hoiduma.

Gutškovi kirja võisin ma enesele seletada ainult nendesamade Suurtükiväe Peavalitsusest päritolevate «sõprade» intriigidega, kellest Manikovski mulle juba kirjutas.

Kuid nagu tihtipeale juhtub nii lahingus kui elus, tuleb võit siis, kui kõik näib olevat kaotatud.

Veel enne Giberi tööletulekut tormab minu juurde kabinetti mu ustav šifreerija Kornejev, näost särades, rõõmust oma nõrga nägemisega silmi pilgutades. Telegrammi tekst on ebatavaline:

«Revolutsiooni nimel, kodumaa nimel palume teid

oma ametikohale jääda. Jätkake tööd varustamise alal. Kindral Giber jääb teie käsutusse.

Kerenski, Manikovski, Romanovski.»

Ja mõne päeva pärast uus telegramm:

«Õnnitleme teid teenete eest kindralmajoriks ülendamise puhul.»

Halb on muidugi see ohvitser, kes ei unista kord kindraliks saada. Üksnes juba punased lampassid ja punane palituvooder olid niisugusteks teenistusalasteks saavutusteks, et sõjaajal kõikide oma akadeemiakaaslaste kindraliks ülendamisest teada saades tuli tahtmatult tunda end kõrvalejäetuna.

«Ega ametikoht meest kaunista, vaid mees kaunistab ametikohta,» lohutasin ma end, ja pealegi näis polkovniku auaste mulle millegipärast alati eriti sümpaatsena.

Nüüd, mil ma tundsin, kuidas ohjad vähehaaval käest ära libisesid, pakkus kindraliks ülendamine mulle vähe rahuldust. Prantslased, kes mäletasid mind mu sõjaaegse töö õitseajast, säilitasidki alatiseks mulle *colonel*'i — polkovniku — auastme.

Mu alluvad ja kaastöölised, kes ilmusid minu juurde «truualamlike» õnnitlustega, sundisid mind meenutama surematuid lavapilte Gogoli «Revidendist», Giber aga, saanud kõik talle ettenähtud «päeva-», «toidu-» ja muud rahad, isegi tänas tähelepaneliku suhtumise eest. Et teda sakslaseks ei peetaks, lühendas ta oma perekonnanime ja esines prantslaste seas mitte Giberina, vaid Žibeerina.

Ajutise Valitsuse võimuletulekuga olid Londoni Varustuskomitee koosseisud samuti suureks paisutatud, ja mul ei maksnud palju vaeva sokutada Giber tema suurtükiväelasest kolleegi Hermoniuse juurde köieosakonna ülema ametikohale: köisi osteti, nagu selgus, mitte meie kodulinnast Rževist, vaid Inglismaalt. Ka selle nägid uued koosseisud ette. Kulude suhtes Ajutine Valitsus kokkuhoidlik ei olnud.

Prantsuse krediit avas meie uutele riigivalitsejatele laialdase «tegevusvälja».

Nende ülesannete kallale, mille lahendamine osutus kindralitele ja ministritele üle jõu käivaks, asus too laialdane «üldsus», mille all Ajutine Valitsus minu suureks hämmastuseks mõistis mitte ainult «semhusaare», vaid ka sääraseid tõesti märkimisväärseid kütte Vene pooltühjale rahakotile, nagu vennad Rjabušinskid ja kõik need, kes olid nendega.

Pärast nendele nii sobiva vahendaja, nagu Giber, ärasõitu töötati minuga käitumiseks välja üsna lihtne meetod: firmat ja hankijat varjates kirjutada mulle ette Banque de France'ist erapankadesse, peamiselt Crédit Lyonnais'sse, olematute tellimuste arvel suuri ja ümmargusi summasid üle kanda.

Aimasin, et minu ja Relvastusministeeriumi vahel sõlmitud konventsiooni nii jäme rikkumine võib meie armee varustusasjandusele mõnel päeval ootamatult mõju avaldada.

Septembri lõpust alates hakkasin meie Rahandusministeeriumi Krediidikantselei käske ühel või teisel näilikult sündsal ettekäändel järjekindlalt mitte täitma, ja oli isegi raske ette näha, millega see finantsbakanaal võib lõppeda. Kui tsaariajal riigivõim kurikuulsa Mitka Rubinsteini tüüpi tegelinskite kelmustükkidele läbi sõrmede vaatas, siis nüüd täitis ta kodanliku Ajutise Valitsuse näol lihtsalt ja alandlikult Vene erapankade käske.

Süda läks äärmisest pahameelest täis. Säärased spekulatsioonid sõjaliste tellimuste arvel purustasid üksteise järel lootused, mis ma Veebruarirevolutsioonile olin pannud.

Erilise tähelepanuga, mida mu kaastöölised sageli norimiseks pidasid, suhtusin ma alati oma aparaadi töö kontrollimisse, kuid jäin keelepeksu ja anonüümkirjade vaenlaseks. Anonüümkirjad viskasin ma oma isa nõuandel alati läbilugematult paberikorvi.

Kuid ka viimases mulle jäetud varustusalases töös leidis Ajutise Valitsuse esindaja Zankevitš vajaliku olevat minu üle teostada salajast ja mind Prantsuse valitsuse silmis kompromiteerivat kontrolli.

Mind kutsub näiteks Prantsuse admiral, Bresti sõja-

sadama komandör, välja ja küsib, kas ta tohib lubada toimetada sõjaväeladude ülevaatust Pariisist saabunud komisjonil, kellest, muide, mul mingit aimu polnud.

Mõne päeva pärast tehti komisjoni töö tulemused mulle teatavaks senitundmatul ja, nagu mulle näis, minu auastmele ning ametikohale alandaval viisil.

Zankevitši poolt väljakutsutuna nägin ma piki tema töökabineti seina istumas kaht-kolme unterohvitseri, üht jefreitorit ja üht reameest, laua ääres aga, mille taga istus Zankevitš, oli istet võtnud polkovnik hõbepagunitega ja nendel kahe vabarnavärvilise triibuga — tsaariaegse sõjakohtu-ametkonna vormis. Esimesel hetkel ei tahtnud ma oma silmi uskuda: see oli just toosama keigarlik kuldnäpitsatega sõjaväeprokurör, kes kindral Žilinski nõudmisel juba tsaariajal oli kohale saadetud «Marseille' loos» kohut mõistma.

Väikesele lauale olid korralikult välja pandud tükk hallitanud voodrit soldatikiivrist, mõned roostetanud naelad, mingi määrdunud kalts ja tükk rasvaga läbiimbunud paberit suurtükipadruni kestade kastist.

«Siin nad siis on — minu poolt kordasaadetud kuriteo asitõendid!» mõtlesin ma.

Minu sisseastumisel keegi püsti ei tõusnud, Zankevitš tegi tavalise mesimagusa naeratusega mulle ettepaneku istuda, kuid ma eelistasin seisma jääda.

«Ajutise Valitsuse sõjaväelise esindaja ettepanekul ja vastavalt Pariisis olevate vene sõjaväelaste komitee otsusele moodustati komisjon koosseisus nii- ja niisugused isikud, kes toimetas nii- ja niisugusel kuupäeval ning aastal Bresti linnas asuvate sõjaväeladude ülevaatust, mis on Prantsusmaale akrediteeritud sõjaväelise agendi korralduses . . .» alustas hõbepagunitega polkovnik protokolli lugemist.

«Vabandage,» katkestasin ma lugemise, «kõigepealt leian ma lubamatu olevat meie valitsuse korraldustest teada saada Prantsuse admirali kaudu, teiseks aga pean oma kohuseks ette kanda, et need laod seisavad mitte sõjaväelise, vaid mereväeagendi korralduses, sest kogu meresadama territoorium kuulub Prantsusmaal mitte sõjaväe-, vaid mereväe-ametkonnale.»

«Seda meile ei selgitatud,» segas jefreitor end vahele, prokurörile kurja pilku heites.

«Siis ei maksa edasi lugedagi,» teatas rühmavanem, kolmepaelamees.

«Ei, miks mitte?» vastasin ma roostetanud naelu kombates. «Laevatonnaaži puuduse tõttu kasvavad laod mitte päevade, vaid tundidega, ja nende jaoks sõjaajal, metsalagedal maal kuure ehitada on muidugi raske. Muide, kui härra kindral lubab, siis paluksin ma, nagu tavaliselt, kogu see mahukas protokoll mulle järelduse tegemiseks üle anda, ja ma pean oma kohuseks iga punkti kohta põhjendatud vastuse anda. Palun ainult — arusaamatuste vältimiseks — kõiki komisjoni liikmeid sellele enne alla kirjutada.»

«Vaat nii peab see olema,» otsustas jefreitor pead üles tõstes ja mulle julgelt ning avameelselt otsa vaadates.

«Õige!» kiitsid ka teised komisjoniliikmed.

Zankevitš oli nõutult päri, polkovnik naeratas aupaklikult, mina aga palusin luba lahkuda.

Mitu päeva pärast seda intsidenti pärisin ma hommikuse posti sorteerimisel iga kord oma sekretärilt Karaulovilt, kuhu on jäänud meie «ebameeldiv» protokoll. Kuid viimane ei ilmunud nähtavale.

«Soldatid keeldusid alla kirjutamast,» teatas mulle viimaks revolutsioonist tõsiselt kohutatud Karaulov, üks neid inimesi, kel oma rahvaga midagi ühist ei olnud, kuid kes uhkustasid kuulsusrikka Aleksandri lütseumi lõpetamisega, millel ka enam Puškini-aegsete traditsioonidega midagi ühist polnud.

«Aga mida te selles siis imelikku leiate?» segas end jõhkralt kõnelusse sel korral juhuslikult minu kabinetis istuv, teenistuses juba halliks läinud sõjaväearst, riiginõunik Aleksander Issidorovitš Bulatnikov, üks neid Zankevitši poolt likvideeritud Tagalavalitsuse riismeid. «Soldatid lihtsalt ei tahtnud valetada. Nad teadsid, et roostetanud naelad korjati üles hoovist, märga saanud kiiver aga näpati mahalaadimisel puruks löödud kastist. Pealegi ei salli nad, et nendega mängitakse kindralitempe *à la* Zankevitš,» deklareeris Bulat-

nikov, nagu tavaliselt, vanadele üliõpilastele omase paatosega.

«Ah, kõik need sekeldused on pisiasjad,» lõin ma käega, «võrreldes selle võitlusega, mis toimub meie kodumaal Ajutise Valitsuse ning Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu vahel. Sellest jutustasid küllalt selgesti äsja verre uputatud revolutsioonilised juuliväljaastumised. Mida, muide, võis oodata praegu kõrgetel ametikohtadel olevatelt ja ammugi meie Mandžuuria-mõtisklustest taganenud endistelt lahingukaaslastelt-«zontidelt» nagu Polovtsov ja tema rinnakas naispataljon? Ajutine Valitsus tegi uksed pärani kõikidele karjeristidele, kes olid riietunud «metsiku» diviisi vormi — kasakatšerkeskadesse, papaahad viltu ühe kõrva peal.»

«Kuid siinsest kaksikvõimust lubage teile konfidentsiaalselt ette kanda,» teatas salapärasust armastav Bulatnikov häält tasandades ja toast väljuva ning nähtavasti meie vestlusega mitte päris rahul oleva Karaulovi poole pöördudes. «Vaadake mis meie brigaadides toimub. Te ju teate, krahv, et Zankevitši palvel saatsid prantslased mõlemad brigaadid, mis üheks diviisiks koondati, oma asukohalt ja sisseseadelt suurepärasesse, rindelt kaugesse La Courtine'i laagrisse. See abinõu aga soldatite hulki ei lepitanud. Ja kui väeüksuse komitee esimees unterohvitser Baltaitis ikka veel Zankevitši ja Rappi sõna kuulab, siis tema abi reamees Globa on võitnud hoopis suurema usalduse, asudes ohvitseride suhtes ilmselt vaenulikule positsioonile.»

Bulatnikovi sõnad tõendasid mulle, et Ajutise Valitsuse võitlus hoogsalt areneva proletaarse revolutsiooniga kajastub meie võõrsil asuvas väeosas nagu peeglis.

Asjata veensid Zankevitš ja Rapp soldateid, et sõda on tarvis jätkata ja rindele tagasi pöörduda. Kui Ajutise Valitsuse esindajate autoriteet iga päevaga üha rohkem langes, siis Globa käske, kes nõudis võitluse lõpetamist ja soldatite tagasipöördumist koju, täideti vastuvaidlematult.

Pärast pikemat vaheaega kutsusid Zankevitš ja Rapp, kes laagrist Pariisi olid sõitnud, septembri algul mind

täiesti ootamatult meie vägede kohta peetavale nõupidamisele ja tegid mulle ettepaneku saata neid La Courtine'i, kus nad soldatitele «viimase», nagu nad väljendasid, «ultimaatumi» esitavad.

Milles see diplomaatilisest sõnaraamatust laenatud imelik soldatite poole pöördumise vorm seisis, seda nad mulle ei seletanud, kuid kinnitasid, et seekord sõidavad nad «kokkuleppel Prantsuse valitsusega».

Sellest tegin ma järelduse, et mind sellesse ettevõttesse kaasa tõmmates püüavad nad oma «ultimaatumile» võimalikult seaduslikumat vormi anda. Peale selle oli sõjaväelise agendi kui diplomaatilise esindaja kaela sobiv veeretada igasuguseid arusaamatusi, mis võivad tekkida kohalike Prantsuse võimudega.

«Ma olen juba korduvalt öelnud,» vastasin ma, «et me ei või lubada prantslaste vahelesegamist meie siseasjadesse. Teie tungival nõudmisel olen ma meie brigaadide elust täiesti eemaldatud, kuid Vene sõjaväe au päästmiseks, mis minuni jõudnud kuulduste järgi on tumestatud tülidega meie diviisis, olen ma valmis isiklikult laagrisse minema ja soldatite komiteega läbi rääkima. Kuid teiega koos sõitmisest ja soldatitele juba ammu öeldud sõnade tarbetust kordamisest ma keeldun.»

See kohtumine Zankevitši ja Rappiga jäi viimaseks. Ei möödunud nädalatki nende ärasõidust La Courtine'i, kui toosama Bulatnikov mulle saladuskatte all teatavaks tegi Ajutise Valitsuse esindaja ja meie soldatite viimase kohtumise traagilise lõpplahenduse.

Selgus, et tehes mulle ettepaneku teda La Courtine'i saata, tarvitas Zankevitš seda reeturlikku poliitikat, mida kahjuks paljud tolleaegsed tegelased poliitilise diplomaatia ülimaks astmeks pidasid. Ta vaikis peamisest — ei lausunud sõnagi sellest, et kurikuulus «kokkulepe Prantsuse valitsusega» tähendas Prantsuse väejuhatuse poolt tema käsutusse suurtükkide andmist, et nendest vene soldateid tulistada ...

Oma käed nende poolt sooritatud kuritegudest puhtaks pesnud ja Vene vägede juhtimise prantslastele südametunnistuse piinata üle andnud, panid Zankevitš

ja Rapp sellega minu peale raske ülesande: läbirääkimiste teel Prantsuse valitsusega tuntud Courtine'i juhtumi tagajärgi niipalju kui võimalik pehmendada. Prantsuse valitsuse korraldusel formeeriti soldatite peamisest hulgast tööpataljonid; keeldujad saadeti Aafrikasse sunnitööle, ninamehed aga pandi Prantsuse kindlusvangistusse.

Courtine'i juhtum oli mulle poliitilise võitluse kooliks. Ma nägin selgesti, et maailm on jagunenud kaheks vaenulikuks leeriks. Ühel pool — Zankevitš ja «härrad ohvitserid», teisel pool aga — lihtsalt «mõned ohvitserid», vene soldatid ja need prantsuse soldatid, kes keeldusid, nagu ma pärastpoole kuulsin, vene soldatite pihta tulistamast.

Neid kahte maailma tundsin ma juba lapsepõlvest saadik, kuid tegelikuks muutusid nad mulle alles pärast soldatihulkade Veebruarirevolutsioonist irdumist, ette kindlaks määrates minu isikliku koha paratamatus sotsiaalses võitluses.

Mu ainukeseks käskijaks jäi rahvas.

TEINE PEATÜKK

KAUGELUURES

Kui piiratud ja mõnikord ka ekslik on olnud säärastest lahingutest, nagu Mukdeni või Marne'i lahing, osavõtjatel kujutlus nendest — mitte ainult soldatitel, vaid isegi kõrgematel ülematel. Ent juba kaugeluureüksuse ülem, kes lahendas ülesandeid iseseisvalt, võis rinde eesmisel serval toimunust mitte alati informeeritud olla. Tema sai lahingu lõpust sageli teada alles pärast seda, kui kauge kanonaadimürin oli vaikinud, kui ta oma polgu peresse tagasi pöördudes võis sellega jagada kas meelekibedust ebaõnnestumise puhul või rõõmu võidu korral.

Just niisuguse kaugeluureüksuse ülemana tundsingi ma end nendel ajaloolistel silmapilkudel, kui mulle kallil Neeval kogu maailmale kõmasid suurtükipaugud «Auroralt».

27. oktoobril astus sekretär Karaulov mu töökabinetti ning kandis ärevusest juba täiesti julguse kaotanud häälega ette, et minult palub isiklikku vastuvõttu «kõige hirmsam revolutsionäär», «Pariisis Elavate Sõjaväelaste ja Vene Kodanike Komitee» esimees rittmeister Lavrinovski.

Selle pealtnäha demokraatliku komitee esimeheks osutus, nii imelik kui see ka oli, kõige mustasajalisema polgu ohvitser — «tema majesteedi» kürassiir. Säilitades kaardiväelase lihvi, oli see ilus noormees oma uue positsiooniga nähtavasti juba kodunenud ja esitas küll aupaklikult, kuid kaunis autoriteetselt komitee palve tulla õhtul nende poolt organiseeritud miitingule, kus esineb Ajutise Valitsuse täna Venemaalt saabunud suursaadik Maklakov ning ütleb oma sõna ka kindral Zankevitš. Kuid kõik olid prantsuse ajalehtedes ilmunud teadetest Ajutise Valitsuse ministrite areteerimise kohta niivõrd vapustatud, et komitee pidas vajalikuks tutvuda selles küsimuses sõjaväelise agendi arvamusega.

«Imelik küll, mispärast mind alles täna teile tarvis läks ja mida te võite minult oodata?»

Mu küsimus hämmeldas esimeest tugevasti ning silmi langetades hakkas ta midagi seletama tagakiusamistest, mille osaliseks võivad Vene kodanikud Prantsuse valitsuse poolt saada.

«Kindral Foch,» ütles ta, «vaatab meie komiteele juba ammu viltu, ja nüüd, pärast Ajutise Valitsuse langemist, võib meil halvasti minna.»

«Hea küll,» vastasin ma Lavrinovskile, «ma tulen. Palun teid ainult minu saaliastumisel sellest kokkutulnutele teatada ja juuresolijatele ette panna lugupidamisest minu kindrali-auastme ning teenistusliku seisundi vastu mind vastu võtta sõjaväeliselt, see tähendab — püsti tõusta!»

Taoline sõjaväedistsipliini meeldetuletus peegeldas minu silmis prantsuse sõjaväelist tarkust «*Mettre de l'ordre dans le désordre*» — luua korralagedusse kord.

Olin juba kuulnud selles saalis toimunud kärarikastest koosolekutest, mis Venemaalt tulnud tigedate arvustajate arvates erinesid Petrogradi kommetest

ainult seega, et Pariisis täitsid päevalilleseemnete aset apelsinid, mille koored katsid põranda jalutamiseks ohtliku punakaskollase kattega.

Pärast Lavrinovski äraminekut kestis tööpäev edasi: vahetusid külastajad, toimus paberitele allakirjutamine, kuid ajalehesõnum Ajutise Valitsuse kukutamisest ei läinud meelest. Tormijooks Talvepaleele näis mulle millegipärast täpselt säärasena, nagu ma hiljem nägin teda kujutatuna prantsuse ajakirjas «L'Illustration». See juba andis kas või välise kujutluse nendest revolutsioonilistest kaardiväelastest ja nokata mütsidega madrustest. Ja nüüd näisid nad kõik, kes vintpüssiga, kes kuulipildujaga, marulise vooluna tormavat mulle nii hästi tuttava Kindralstaabi võlvkaare kaudu Palee väljakule ja ühel hoobil pühkivat minema barrikaadid, mis on ehitatud mulle nii hästi tuttavate Talvepalee välisuste juurde. Rahvas nähtavasti oligi juba nagu kord ja kohus «kirved haaranud», nagu mu lell Nikolai Pavlovitš tulevast revolutsiooni iseloomustas. Need inimesed otsustasid karistada neid riigivalitsejaid, kellest ma möödunud suvekuude kestel mõninga kujutluse sain. Meie rahvas enam ei otsi, vaid nõuab õigust maa peal, kuid selle üle, kus ja kuidas ta tema leiab, ei püüdnud ma mõtiskleda. Aimasin ainult, et tuleb lõpp Vene riigikassa riisumisele, lõpp minu võitlusele kõikide spekulantidega, kes seisid rahva poolt areteeritud ministrite kaitse all. Viimaks saavad karistuse kõik, kes rahva kannatuste läbi on rikastunud.

Kodus tuli külalistega lobiseda mingisugustest täiesti kõrvalistest asjadest, hoidudes, nagu diplomaadile sünnis, oma maa sisepoliitiliste küsimuste puudutamisest.

Kohvi juures ma lihtsalt vabandasin ja mõne minuti pärast astusin esimest ja, nagu pärast selgus, viimast korda Prantsusmaal viibivate Vene vägede Tagalavalitsuse majja.

Seal komitee asuski.

Kõik, mis sel õhtul toimus, paistab nüüd justkui läbi udu, võib-olla osalt ka selle tubakasuitsu pärast, mis kogu ruumi täitis. Mingisugused «ustavad lipnikud» ei lubanud mul ukse juurde astuda, kust kostis lakkamatut jutukõminat.

«Erutus on jõudnud haripunkti!» seletasid nad ärritatult üksteise võidu. «Ei kindral Zankevitšil ega Maklakovil läinud korda meeli rahustada, aga kui juba teie välja ilmute, on skandaal möödapääsmatu!»

«Käsin teid mulle uks avada!»

Üsna suur saal oli inimesi tulvil. Kusagil kaugel, keskmise läbikäigu lõpus, paistis presiidiumi punase riidega kaetud laud.

Lavrinovski pidas sõna — tema valjult kõlava hüüde peale tõusid kõik oma kohtadelt püsti, mis võimaldas mul rahulikult tribüünile tõusta.

«Palun istuge!»

Ja selle märgiks, et on lubatud suitsetamist jätkata, võtsin ka ise paberossi välja. Saalis tekkis surmavaikus. Nihutasin tooli lavaäärele lähemale ja istusin, et esimeses reas istuvate unterite ja reameeste ees mitte püsti seista. Tol ajal näisid nad mulle ikka veel «alamväelastena», nagu siis soldateid ja nooremat juhtivat koosseisu nimetati.

Soldatitehulga seas torkasid mulle silma ohvitserid ning isegi kindralid: Sviderski, Nikolajev (endine Zoege von Manteuffel), karm prokurör — nad kõik hämmeldasid mind märksa rohkem kui too tundmatuist «eraisikuist» koosnev meeste ja naiste hulk, kes mulle oma uurivad pilgud pööras.

«Ma täitsin teie komitee palve,» ütlesin ma, «aga siiski imestan, millega võin teile huvi pakkuda. Kodus, Venemaal, toimus meil uus revolutsioon, kuid ma olen kindel, et te kõik olete niivõrd head vene patrioodid, et teile on rahva tahe üle kõige. Räägitakse, et prantslased muudavad oma suhtumist meisse. Kuid mida võivad nad meiega teha? Meid Venemaale välja saata? Arvan, et sellest ei ütle meist keegi ära. Meid vanglasse panna? Kas siis tõesti on nii hirmus pisut trellide taga istuda, teades, et istud üksnes selle eest, et oled venelane.»

Esimesed harvad kiiduavaldused, mida need sõnad esile kutsusid, julgustasid mind tugevasti. Tõusin juba toolilt püsti.

«Kas tõesti,» jätkasin ma, «võib miski ära kohutada säärase maa poegi, millel on olnud niisugused tsaarid

nagu Peeter I (kiiduavaldused paremal), niisugused tõe eest võitlejad nagu dekabristid (kiiduavaldused vasakul), niisugused väejuhid nagu Suvorov (kiiduavaldused keskel), niisugused mõtlejad nagu Herzen, Belinski ja Tšernõševski, niisugused kirjanikud nagu Puškin, Gogol, Lev Tolstoi (üldised tormilised kiiduavaldused),» loetlesin ma niiviisi kõiki neid esivanemaid, kelle üle Venemaa uhkust tundis.

Kuuldes igale venelasele kalleid nimesid, said kuulajad kohe erksaks. Nendeni näisid jõudvat ka Suvorovi sõnad: «Jumal halastagu — meie oleme venelased!», mis võeti mürisevate kiiduavaldustega vastu.

Jäi üle anda vaid tarku ja mitte millekski kohustavaid nõuandeid: säilitada rahu, teha oma tööd ja oodata korraldusi.

Tunnistan üles, et ma siiski ei kavatsenud kauaks istuma jääda, eelistasin saalist kiiduavalduste saatel väljuda ja tagasi pöörduda linna mürast ning poliitilistest kirgedest kaugel asuvasse vaiksesse nurgakesse püha Louis' saarel.

Kuid «vaikses nurgakeses» ei leidnud ma rahu, ja nagu tollelgi ööl, mil ma Vene monarhia langedes oma saatust otsustasin, tuli ka nüüd oma rahva tuleviku üle järele mõtelda.

«Kaugeluureüksuse ülema» ees lendas ootamatult õhku sild, mida mööda ta kavatses küll mitte täiesti rahulikult, kuid siiski teisele poole jõge jõuda — maailmasõja tulest revolutsioonilõõma. Sel plahvatusel oli niisugune jõud, et selles varisesid kokku mitte üksnes kõik Ajutise Valitsuse üritused ja plaanid, vaid ka seni vankumatult seisnud Vene riigi alustoed.

Ootamatult ja kiiresti jõudsid Pariisi nii telegraafi teel kui eetri kaudu nii mulle kui ka mu lähikondlastele tundmatute inimeste dekreedid, kes olid moodustanud Rahvakomissaride Nõukogu. Venemaa nimel kõnelesid nüüd inimesed, keda mulle arusaamatu õudusega «bolševikeks» nimetati, kuigi oleks võinud kihla vedada, et vähestele meist, revolutsioonilisest liikumisest kaugelolijaist, oli selle sõna tekkimise mõte täpselt teada!

Varsti selgus, et Pariisis pääsu otsinud valge-

emigrantide hulgas põhjustas «õuduse» keisrikoja-, kloostri- ja mõisamaade natsionaliseerimise dekreet, mis hävitas vana maailma «püha» omandiõiguse, prantslaste hulgas aga, «vene laenupiletite» arvutute omanike hulgas dekreet selle kohta, et nõukogude võim tsaariaegseid võlgu ei tunnista.

Mul samuti, tõtt öelda, oli raske leppida mõttega, et revolutsioon nõuab minult mitte ainult kogu vana režiimi prahi väljapühkimist, milline praht juba mulle enesele paistis kahjulik olevat, vaid ka selle arhiiviandmist, mis näis kõige väärtuslikuma saavutusena: piiramatu krediit, mille Prantsuse Riigipank oli Venemaale minu kaudu avanud.

Esimeseks minu teenistuslikule väärikusele alandavaks episoodiks sai poolteisemiljoni-frangine tasumata tšekk, mille ma meil Norrast saadavate alumiiniumi ja nitraatide jooksvate hangete eest Banque de France'ile kaks päeva enne Oktoobrirevolutsiooni välja kirjutasin.

«Banque de France keeldus selle tšeki järgi tasumast,» kandis jahmunud rahandusosakonna ülem mulle hommikul ette. Ta seletas seda Prantsuse valitsuse korraldusega sulgeda meie jooksev konto selles pangas.

«Kõigepealt on tarvis,» otsustasin ma, «maksku mis maksab oma konto taastada.»

Igal inimesel on kõige tähtsam usaldust enese vastu mitte õõnestada, riigil aga, nagu mulle siis näis, krediit säilitada — ja see on minu peamine ülesanne, millega võrreldes kõik teised toimetused on vaid pisiasjad.

Et riikliku krediidi tõelist tähtsust mõista, kulus mul, nii imelik kui see oligi, palju, palju aastaid. Mulle ei mahtunud kuidagi pähe vahetu seos Prantsuse kapitalismi ja Vene armee vahel, kes valas oma verd talle võõraste huvide eest. Aga käesoleval ajal näeb juba pimegi, et paljukiidetud «Ameerika abi» pole midagi muud kui raske ike, mis Marshalli plaaniga on Lääne-Euroopa maade turjale pandud.

Samal ajal, pidades oma riikliku konto taastamist Banque de France'is mitte ainult sõjaliseks ja rahanduslikuks, vaid ka diplomaatiliseks küsimuseks ja lootes oma tegevust saatkonnaga kooskõlastada, sõitsin

pärast hommikuse tavalise posti läbivaatamist de Grenelle'i tänavale. Seal nii tuttavas, kuid «interregnumi ajal» hooletusse jäetud Izvolski kabinetis istus Ajutise Valitsuse suursaadik Maklakov, kes alles eelmisel päeval oli Petrogradist Pariisi saabunud.

Meie tutvuse esimestel minutitel ilmnenud kõhklevuse järgi juba näis Maklakov mulle Ajutist Valitsust vääriva suursaadikuna.

«Suursaadikuna ma ütleksin teile «jah»; advokaadina ütleksin «ei»; inimesena ja teile isiklikult head soovijana — võib-olla mõtleksin, enne kui teile vastuse annaksin,» seletas see ehtsaim tegelinski.

Ta oli Venemaal omal ajal enesele liberaali reputatsiooni saavutanud, võttes vaese Kiievi juudi Beilise kaitsmise enda peale, ning samal ajal ka hiilgava ja osava advokaadi kuulsuse pälvinud, võites skandaalse protsessi naftakuninga Tagijevi kasuks. Näe kellele oleksid sobinud samasuguse advokaadi Poincarè kohta öeldud Lenini nugateravad sõnad: ««Hiilgav» advokaat-saadik — poliitiline aferist, need on «tsiviliseeritud» maades *sünonüümid.*» [1]

Juba mu esimene ametlik jutuajamine Maklakoviga Banque de France'i konto sulgemise asjas kinnitas meie arvamuste diametraalset vastandlikkust riigihuvide suhtes.

«Kujutlege,» ütles Maklakov mu ettekande peale, pehmelt «r»-tähte põristades, ««meie» — saatkond — saime samuti sür'pr'iisi osaliseks: meile pandi ette esitada Välisministeer'iumile teatis r'iigisummade kohta, mis on sular'ahas kui ka meie pangakontodel.»

«Missugusel kujul te kavatsete seda täita?» küsisin ma. «Kas teeme ühise kokkuvõtte või annab igaüks eraldi teatise?»

«Noh, muidugi er'aldi, kuigi ma tean, et peaaegu kõik meie summad käisid läbi teie konto. See juba on igaühe oma südametunnistuse asi. Võib näidata, aga vahest on par'em, kui mitte näidata,» ja viimaste sõnade juures naeratas mu vestluskaaslane salapäraselt.

Ma vaikisin, kuigi olin juba ette otsustanud säili-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 455.

tada Prantsuse valitsusega selle vahekorra, mis kõige kindlamini tagaks meie riikliku krediidi: Banque de France võrdles igal laupäeval Vene konto bilanssi minu «Varustuskomitee» raamatupidamisega.

Saatkonnast tagasi jõudes tegin ma Iljinskile viivitamatult korralduse tuua mulle väljavõte meie kontost Banque de France'is ja üle lugeda need mõni tuhat franki, mis meie rahandusosakonna seifis jooksvateks pisikuludeks olid säilinud. Selgus, et selleks päevaks oli jooksval kontol, nagu tavaliselt, kõige väiksem summa — umbes miljon franki, kuid pangas arvele võtmata Prantsuse Riigikassa «boone»[1], mida ma olin õigustatud käsutama, üle kaheteistkümne miljoni. Püüdes sõjavõla pealt protsentide kasvamist miinimumini vähendada, muutsin ma need «boonid» sularahaks vajaduse kohaselt, sõltuvalt jooksvatest maksetest tellimuste järgi.

«Ah,» heitis Iljinski mulle ette, «oleksime pidanud pangast välja tooma, nagu ma teile korduvalt soovitasin, kas või need kaksteistkümmend miljonit frankigi. Ettekäändeid oli meil küll ja küll. Teie siis mind ei kuulanud, aga mis me nüüd tegema hakkame, kui esimesel detsembril tarvis palgad välja maksta?»

Palgad me, tõsi küll, maksime välja, kuid Iljinski needis mind ära isegi surivoodil, andestamata mulle seda, et ma kroonumiljoneid ei omastanud.

Parajasti vaidluste hoogsamal hetkel teatati mulle, et minuga soovib rääkida prantsuse kontrolör, kelle oli saatnud sõjaminister. Iljinski tahtis ära minna, kuid ma pidasin ta kinni ja esitlesin teda sisseastunud prantslasele, kes oma esinemiselt oli äärmiselt korrektne ning kandis musta visiitkuue nööpaugus punast Auleegioni linti. Tsiviilriietusest hoolimata ilmutas see ametnik nii kõnes kui mõtlemises mingit puhtsõjaväelist distsiplineeritust.

See meeldis, kuid alles hiljem selgus, et minu külastaja oli mulle tolle ajani tundmatu institutsiooni — armee kontrolöride — esindaja. Prantslased on väga konservatiivsed, kuid juba see ammu-unustatud nime-

[1] *Bon* — tšekk, talong. *Tõlk.*

tus ise meenutas Prantsuse revolutsiooniliste armeede ajajärku.

Selgus, et tõepoolest, nii paljude riigikordade vahetusest hoolimata, olid Prantsusmaal alles 1789. aasta revolutsiooniga kehtestatud riiklikud kontrolörid, kes allusid ametkondadevahelisi tüliküsimusi arutavale nõukogule. Selle kõrgelseisva asutuse ametnikud olid salajased kontrolörid kõikide ministeeriumide ja isegi vabariigi presidendi juures. Omal ajal etendasid nad nähtavasti ka poliitiliste komissaride osa, kuid pikapeale kahanesid nende funktsioonid riigiraha kontrollimiseni. Hiljem järgnenud ühisest tööst nendega võisin ma järeldada, et need isikud olid Prantsusmaal äraostmatuse haruldasteks eeskujudeks: arvatavasti maksti nendele head palka, mitte nii nagu teistele ametnikele.

Pärast meie raamatute võrdlemist väljakirjutusega Banque de France'ist, mis võttis kontrolöril kõigest mõne minuti, külvas ta mu raamatupidamise-osakonna kiitvate komplimentidega üle ja lubas mõne päeva pärast minu jooksva konto selles pangas taastada. Kuid enne äraminekut, olles pisut hämmeldunud, hakkas ta rääkima nendest suurematest aruandealustest riigiraha summadest, mis olid minu kaudu välja antud mereväeagendile Dmitrijevile merevedude jaoks ja kapten Bõstritskile lennuväe-alaste tellimuste tasumiseks. Kummagi arvel oli mitu miljonit franki, ja ma lubasin nende summade seisukorra ise välja selgitada.

«Aeg annab head nõu,» ütleb prantsuse kõnekäänd, ja aeg aitas tõesti selleks kaasa, et minu kolleegid muutsid need riigirahad oma isiklikuks omandiks. Minult raha saamist eitamata, tunnistasid nad selle raha «avansiks», mille kohta saab aru anda alles pärast tema kulutamist. Umbes kuue kuu pärast kuulus see raha — nende oma sõnade järgi — juba mitte enam nendele enestele, vaid «bolševike poolt ebaseaduslikult areteeritud» Ajutisele Valitsusele, aasta pärast aga osutusid selle valitsuse seaduslikeks järeltulijateks järgemööda nii Koltšak kui Denikin, nii Judenitš kui Wrangel, ja lõppude lõpuks ka nemad ise — tunnustamatud «südametunnistuse ja sõnavabaduse» eest võitlejad.

Muide, nõnda talitasid kõik Vene sõjaväelised ja dip-

lomaatilised esindajad välismaal. Erandiks, nagu hiljem õnnestus teada saada, oli vaid üks brigaadikomandör Saloniki rindel, tagasihoidlik kindralmajor Taranovski, kes ausalt tagastas kassahoidjale rahalaekast saadud, kuid kulutamata jäänud summad.

Kusagil seal kaugel, kodumaal, varisesid vana Venemaa põlised alustoed, siin aga, Pariisis, hakkas kohe pärast Suurt Oktoobrirevolutsiooni vana maailma rusudest organiseeruma armetu «piiritagune Venemaa».

Esimestena hakkasid nagu seened kasvama emigrantide restoranikesed. Ühes neist, ümbritsetuna valgetesse kelnerismokingitesse riietatud endistest vene mereväeohvitseridest, istus peremehena ja heategijana nurgas minu endine kolleeg, Vene mereväeagent Dmitrijev. Mulle tagastamata «avanssi» läks talle hädasti tarvis.

Sellel «piiritagusel» Venemaal hinnati inimesi kõigepealt nende käsutada oleva raha järgi. Kas ei olnud ükskõik, kust see raha tuli?!

Seda mulle arusaamatut. põhimõtet seletama asus Maklakov ise.

Mõni päev pärast Suurt Oktoobrirevolutsiooni pöördusin ma tema poole palvega anda mulle ametlik volikiri saatkonna nimel, millist asutust Prantsuse valitsus veel tunnustas, selleks et panna arest Pariisis asuvatesse Vene pankade filiaalidesse minu poolt sissemakstud summadele, mis olid jäänud sihituks.

«Kuid kas te siis ei tea, et Vene pankade huvisid kaitseb teie endine komissar Rapp? Kuidas te tema vastu lähete?» ütles Maklakov mulle. «Minu toetusele samuti är'ge lootke, sest meie er'apankade huvid, saage ar'u, Aleksei Aleksejevitš, on mulle kallimad kui teie r'iiklikud huvid.»

Kuigi Maklakov keeldus mulle volikirja andmast, ei takistanud see Prantsuse kohut minu palvel asja arutusele võtmast ja tunnistamast, et minu poolt sissemakstud summad — rohkem kui viiskümmend miljonit franki — kuuluvad Vene riigile ja et need tuleb aresti alla panna.

Tagajärjetud olid ka minu katsed Maklakovi kaudu katki rebida seda salajaste intriigide võrku, millesse

ma Ajutise Valitsuse olemasolu viimastel nädalatel olin mässitud. Vaevu läks mul korda teada saada, et need intriigid lähtusid peamiselt kellegi venelanna proua Stahli salongist. Ta polnud enam noor, kuid teda peeti huvitavaks daamiks, kes, muide, Zankevitšile erilist soosingut osutas. Tema mees, Pariisi advokaat Stahl, kellest ma enne revolutsiooni midagi ei teadnud, osutus tähtsaks «revolutsiooniliseks» tegelaseks, kellest Ajutise Valitsuse ajal Valitseva Senati — Venemaal kunagi kõrgema kohtuinstantsi — prokurör pidi saama. Sinna just ta viiski ettekande minu tsiviilset ja kriminaalset laadi «kuritegude» kohta.

«Jah, ma tunnen Stahli hästi. See on minu par'im sõber',» ütles Maklakov mulle. «Kuid ta on tuntud lur'jus ja seepär'ast ei maksa talle tähelepanu pöör'ata. Õigust kätte saada ei lähe niikuinii kor'da.»

Minu usk, et kõik säärased vale- ja laimukülvajad saavad oma teenitud tasu, ei pakkunud niisugustele eneste arvates terve mõistusega inimestele nagu Maklakov muidugi mingisugust huvi. Kaua ei suutnud nad uskuda, et ma viimaks kindlasti loodan õigust leida uue revolutsiooni teedel, ja arvatavasti vaatasid mulle kui kangekaelsele, järeleandmatule ametnikule.

Tutvumine Maklakoviga, vene kodanliku haritlaskonna esindajaga, avas mulle veel ühe vene intelligentsi nõrkuse põhjuse: kontakti puudumine rahvaga, mis põhines haritlaskonna sügaval veendumusel oma üleolekus rahvast. Ei traditsiooniline «kõõm» kuuekaelusel ega kõrvale rõõmu tekitav vene kõne väljendamise peenus eraldanud — kahjuks! — maklakoveid neist kuberneridest, kes kammerhärra valgetes pükstes ja oma sisult lihtsameelsetes, kuid käskiva tooniga kõnedes naiivselt tõestasid oma üleolekut mundrit mittekandvate alamate üle.

Mitte vähem huvitavaks, kuid tagasihoidlikumaks, veel tühisemaks vestluskaaslaseks kui Maklakov osutus temaga ühes rongis saabunud, Ajutise Valitsuse poolt Hispaaniasse suursaadikuks nimetatud M. A. Stahhovitš. Enne sõda olin ma korduvalt kohtunud selle Orjoli kubermangu mõisnikuga ja «vabamõtle-

jaga», kelleks teda Peterburis peeti. Stahhovitšite perekonnaga olin ma tuttav juba lapsepõlvest saadik, ja seepärast kestis vanuse- ning generatsioonivahest tingitud mõnesugune austus Mihhail Aleksandrovitši vastu edasi.

Maklakov oli Moskva, Stahhovitš aga Peterburi end «eesrindlikeks» pidavate suurilmadaamide ebajumalaks. Riigiduuma tõstis mõlemad sõbrad «riigimeesteks», Vene impeeriumi saatuse otsustajateks.

Suur Oktoobrirevolutsioon takistas Stahhovitšil Madriidi jõudmast ja Maklakov võimaldas talle kahtlemata sobiva informaatori osa ning Prantsuse parlamendiringkondadega sidepidamise agendi koha. Stahhovitši imetore punakashall habe ei jätnud vähematki kahtlust tema puhtvene päritolus. Kuuluvus kadettide parteisse andis jällegi tunnistust tema «liberaalsest» mõtteviisist, vaieldamatu eruditsioon prantsuse veinide alal aga tegi tal hõlpsaks lähenemise temataolistele samuti «vabamõtlejalikele» senaatoritele ning kõneosavatele rahvasaadikutele.

Prantsuse parlamendiringkondadele lähenemise programmi kuulusid ka Saadikutekoja istungite külastamised Stahhovitši poolt, mis algasid alles kell kaks päeval, s. o. pärast Mihhail Aleksandrovitšile ahvatlevaid Pariisi eineid. Ühel säärasel, tõenäoliselt mitte eriti lõbusal istungil jäi Stahhovitš, istudes publikule määratud rõdul, magusasti tukkuma, kallutades oma imetoreda habeme rõdu äärele. Seejuures ta ei märganudki, kuidas tema ees lebav väärtuslik kulduur istungisaali, rahvaesindajatele pähe kukkus. Õnneks oli sel päeval inimesi vähe ja kukkumisel valas uur ainult tinti ühele nendest armastuskirjadest, mida deputaadid harilikult kirjutasid, kasutades selleks toredat paberit pealetrükitud stambiga «Chambre des Députés» [1].

Õnnetule Stahhovitšile valmistas see sündmus üsna tugevat meelehärmi, kuid juhtumuse põhjustaja, igav kõneleja, ei katkestanud oma ettekannet. Saadikutekoda oli veel hullemaid asju näinud ja kangemat kära kuulnud.

---

[1] Saadikutekoda.

Iseloomult heasüdamlik Stahhovitš kuulus nende vene rahusobitajate hulka, keda harilikult klubivanemateks valiti, kes oleksid võimelised lahendama mis tahes arusaamatusi, mis tekkisid innustunud kaardimängijate vahel. Pariisis oli ta palju kuulnud suhetest, mida sõjaväeline agent oli Prantsuse poliitikategelastega loonud, ja tal tekkis soov lepitada see kangekaelne kindral oma duumasõpradega, langenud Ajutise Valitsuse liikmetega, kes üksteise järel Pariisi saabusid.

«Kinnitan teile, Aleksei Aleksejevitš,» ütles ta, «Kerenski pole sugugi paha, vaid isegi huvitav inimene! Teil on vaja temaga tutvuda.»

«Jätke, Mihhail Aleksandrovitš! Venemaa andis juba Kerenskile oma hinnangu, ja ka prantslaste silmis pole tal suuremat väärtust. Kas te pole kuulnud vastuvõtust, mis talle Clemenceau poolt osaks sai?»

Paljukogenud vana Clemenceau'd ei hämmeldanud põrmugi Prantsusmaale kihutanud Vene endise peaministri demagoogiline toon, ja Kerenski küsimuse peale: «Kas prantslased kavatsevad mind toetada?» vastas Prantsuse valitsuse juht:

«Aga selles suunas ma peamiselt tegutsesingi, niikaua kui te veel Venemaal asusite!»

Kuid Stahhovitš ei loobunud oma mõttest mind Kerenskiga kui tema arvates kõige «pahempoolsema» vene tegelasega kokku viia ja mõne aja pärast kasutas selleks minu nõusolekut einetada tema juures võõrastemaja numbritoas ning sõbralikult, ilma tunnistajateta kõnelda Venemaa olukorrast. Pärast rea kontrrevolutsiooniliste ülestõusude mahasurumist Venemaal oli niisugustel poliitikutel nagu Stahhovitš küllaltki, mille üle järele mõtelda. Ta oli näost kuidagi kiiresti kõhnunud, vanemaks läinud, ja pigem kaastundest kui uudishimust aetuna sõitsin ma sellele einele, olles Kerenski täiesti unustanud. Rikaste restoranide aeg oli kiiresti möödunud ja kutse teise järgu võõrastemajas einetada tõendas, et heldelt antud «kolimis- ning sõidurahad» olid juba ära kulutatud.

Kui ma sisse astusin, oli keset võõrastemaja numbrituba kaetud väike ruudukujuline laud neljale isikule. Ühe katte juures istus Stahhovitš, teise juures — keegi

tundmatu, kolmas, nagu ma oletasin, oli määratud minule, neljas aga jäigi tühjaks. Stahhovitš seletas, et ta ootab Maklakovi tulekut. Ent Maklakov jäigi tulemata. Nähtavasti eelistas ta temale omase ettevaatlikkusega või — teiste sõnadega — «poliitilise taktitundega» minu ja Kerenski kohtumise juures mitte viibida.

Seda kohtumist enesele kujutledes valmistusin ma juba aegsasti vastulöögi andmiseks kallaletungidele selle seisukoha vastu, millele ma olin Oktoobrirevolutsiooni suhtes asunud. Kuid midagi kohutavat ei juhtunud.

Vestlus Kerenskiga või — teiste sõnadega — tühja tuule tallamine lõppes Pariisi kuulduste ja laimujuttude korrutamisega, milledele Kerenski omistas peaaegu riiklikku tähtsust. Hiljem proovis ta meie brigaadide saatuse küsimust puudutada. Mul tuli talle lühidalt korrata meie soldatite dramaatilist saatust: Courtine'i ülestõusu, meie soldatite mahalaskmist Zankevitši poolt ja tema taotluste tulemusena meie brigaadide Prantsuse väejuhatusele allutamist.

«Minul kui Zankevitši poolt meie väeosadest eemaldatul jäi üle esineda vaid nende kaitsjana Prantsuse valitsuse ees ja oma saatusest päästa kohtuotsusega süüdimõistetud soldateid, kellest osa õnnestus vanglast vabastada,» lõpetasin ma.

«Ma tean, kui raske on meie soldatitega rääkida,» lausus oma kõmava bassihäälega meie morn vestluskaaslane Kerenski otsekui omaenese äpardusi meenutades. «Ja, muuseas, mida «nemad» endast kujutavad? Kes see meie rahvas niisugune on? Kas «tema» on võimeline mind mõistma?»

Minul sai hing täis.

«Jah, tõtt öelda, ega mina ka teid ei mõistnud,» tähendasin ma naeratades ja end valitsedes.

«Te olete kuri, kindral,» naeratas Kerenski omakorda, vaadates lõpuks mulle esimest korda silma.

«Miks «kuri»? Ma olen ainult tagasihoidlik. Kui juba rahvas teid ei mõistnud, kus siis minagi teid mõista sain!»

«Härrased! Härrased!» segas Stahhovitš vahele. «Ärgem rääkigem poliitikast!»

Aga mina just poliitikast tahtsingi rääkida, kuid mõistsin, et nende inimestega ma ühist keelt ei leia. Toimunud sündmused ulatusid nende mõtlemispiiridest kaugele väljapoole, ja ma kiirustasin pakilise kohtumise ettekäändel jumalaga jätma, ning seekord jäädavalt.

Kui tookord, 1917. aasta novembris, mulle oleks öeldud, et täpselt aasta pärast lõpeb sõda ja liitlased võidavad, oleksin ma selles kahelnud.

Venemaalt tõmbasid sakslased neil päevil osa oma diviise ära, et neid Prantsuse rindele paisata, kippusid aga samal ajal raevukalt Petrogradi peale, röövisid õitsvat Ukrainat ja, mis kõige kohutavam, leidsid mõnede Vene kindralite — skoropadskite ja krasnovide, mulle kunagi hästi tuntud avantüristide, vana režiimi pooldajate ning Oktoobrirevolutsiooni õelaimate vaenlaste — hulgas enesele kaasosalisi.

Prantsusmaal ei tekitanud olukord tookordseile liitlastele samuti rõõmu. Kui Vene rinde täispinge juures prantslastel ja inglastel ei läinud korda tardunud Saksa rindest kolme aasta vältel põhjalikult läbi murda, siis missugune jõud võis nüüd teha lõpu kõiki äratüüdanud positsioonisõjale?

Juba revolutsioonilistest vapustustest ja Napoleoni sõdadest saadik ei olnud Prantsusmaa tundnud seda pinget, mida nõudis temalt Esimene maailmasõda.

Olles pimestatud 1870. aasta lüüasaamise häbi eest ihaldatava revanši pool sajandit kestnud ideedest, kurdiks tehtud oma presidendi Poincaré sõjakatest kõnedest, paisati prantsuse rahvas trummipõrina ja fanfaarihelide saatel sõtta patsifistide poolt juba aegsasti väljatöötatud loosungi all: «Jäägu see sõda viimaseks!»

Sellega võitis ta Marne'i lahingu, tõmbas vöörihma kõvemini pingule, sulges restoranid ja teatrid, kustutas linnades tuled ja hävitas igasuguse luksuse ning elu ilu. Kuid armee oli kolmeaastasest kaevikutes istumisest väsinud, rahvas sai nägijaks, ja needsamad fanfaarihelid enam ei erutanud, vaid ärritasid teda.

Suurt rahulolematust kutsusid rahvas esile ebaõiglased palgad, mis olid üheks streikide põhjuseks. Nii oli 40 000 töölise streik Renault' ja Salmsoni tehastes, milline arv õhtuks kasvas 120 000, kahekümne nelja tunni pärast aga juba 250 000 riigikaitse alal töötava Pariisi tööliseni. Prantsuse kodanlikule poliitilisele režiimile suureks ähvarduseks.

Prantsusmaa tähtsaim eelis nii Saksamaaga kui ka Tsaari-Venemaaga võrreldes, mis seisis rinde ja sellele lähedal asuva tagala tihedas ühenduses, lakkas eksisteerimast. Prantsuse kapitali kroonimatud ja isegi mitte alati avalikud valitsejad — niinimetatud «kahesaja perekonna» kurikuulsad esindajad — jätkasid rikastumist sõjaliste tellimuste pealt.

Rahva sõjast tingitud kasvavat rahulolematust ja väsimust ruttasid ära kasutama mitte üksnes «langusele» mängivad börsitegelased, vaid ka väljapaistvad poliitilised magnaadid, kes taotlesid tagasipöördumist võimu juurde. Kulissidetagused intriigid kasvasid ja nende parimad liitlased — poliitilised spioonid — muutusid tund-tunnilt üha jultunumaks. «*Des canons! Des munitions!*» Raske oli uskuda, et selle pealkirja all ilmusid senaator Charles Humbert'i ajalehes «Le Journal» saksa spioonide šifreeritud teadaanded.

Nõukogude valitsuse õilis üleskutse sõlmida vaherahu, teha esimene samm teel rahule kogu maailmas — ka selle kasutasid Prantsusmaa sisevaenlased ära selleks, et katsuda teda Wilhelmi vandaalide ees põlvili suruda. Ühelt poolt kuulutasid reaktsionäärid bolševikud sakslaste «liitlasteks», teiselt poolt aga hirmutasid prantsuse kodanlust proletaarse revolutsiooni ohuga.

Niisuguses olukorras näis Ameerika Ühendriikide sõttaastumine, kellel tol ajal puudus alatine armee, pigem poliitilise žestina kui tõsise sõjalise abina. Kuid prantslased haarasid ameeriklastest nagu uppuja õlekõrrest kinni.

Venemaa astus sõjast välja, Ameerika aga asus Lääne-Euroopa vallutamisele.

ÜHENDUSE KATKEMINE

Minu ühendus kodumaaga muutus üha nõrgemaks ja lõpuks katkes täiesti. Prantsuse valitsus püüdis prantsuse rahvast isoleerida Oktoobrirevolutsiooni mõjust ning katkestas telefoni- ja postiühenduse Nõukogude Venemaaga.

Väikseimgi eksimus võis mind kuristikku paisata, ja seepärast tuli mul igati leida väljapääsu mõnikord väljapääsmatuna näivast olukorrast.

Tõepoolest, kas ma tollal võisin unistada, et võidan esimest korda maailmas moodustatud tõelise rahvavalitsuse usalduse, kas võisin unistada sellest, et kõigi takistuste kiuste astun vabadusvõitluse tulest haaratud Venemaa kallile pinnale?

Selle usalduse võitmise seadsingi ma enesele eesmärgiks. Ent kuidas ja millega? Millist kasu ma võiksin tuua oma revolutsioonilisele kodumaale, kes oli astunud uude ellu, ja millega võiksin õigustada oma kohta kui mitte just pealetungil, siis vähemalt kaitsel, et mulle usaldatud ja pärast revolutsiooni Prantsusmaale jäänud Vene riigi vara alal hoida?

Kõigepealt oli vaja hävitamise ja riisumise eest päästa nii suure vaevaga käimapandud varustusasjandus. Ma pidasin seda oma loominguks, mis ellu kutsuti Esimese maailmasõja rasketel alguspäevadel, mil isegi suurtükimürskudest ilmajäetud Vene armee pöördus materiaalse abi saamiseks liitlaste poole. Siis just õnnestuski mul sõlmida prantslastega konventsioon, mille järgi Prantsuse valitsus kohustus:

«Silmas pidama Vene valitsuse huvisid nagu enda huvisid, tagades kõikide tellimuste, nii tooraine kui ka valmistoodete, täitmise kõige lühematel tähtaegadel ja kõige kasulikumatel tingimustel», Vene valitsus aga, saades seejuures vajaliku rahalise krediidi, kohustus kõik tellimused teostama üksnes oma Prantsusmaal oleva sõjaväelise agendi kaudu. Kolme sõja-aasta vältel õnnestus Prantsusmaalt Murmanski ja Arhangelski kaudu 130 täislastitud aurikuga Venemaale niiviisi

kohale toimetada üle miljoni vene kaliibrile vastava mürsu, kuni kaks tuhat lennukit ja muud sõjavarustust.

Mul ei tulnud meie ettevõtte likvideerimise algatust enda peale võtta. Selle signaaliks oli värskelt nimetatud Prantsuse varustusministri ja pahatahtliku aferisti Loucheur'i kiri. Seoses Venemaa faktilise sõjast väljaastumisega informeeris ta mind tarvidusest viia Prantsuse tellimuste täitmisele üle kõik tehased ja tsehhid, mis seni täitsid meie tellimusi.

Minister palus mind teatada oma kaalutlused juba valmis produktsiooni suunamise kohta ja uurida minu poolt vahetult tehastega sõlmitud lepingute tühistamise võimaluse küsimust. Kuid täiskäigul töötavat masinat polnud lihtne peatada. Veel kaua veeresid vahejaamadesse seismajäänud vagunid venelastele nüüd juba mittevajalike mürskude, tiiglite ja püssirohuga, kuna meie kasutusse antud mereväesadamas — Brestis — päevast päeva kasvasid Vene riigi varaga täidetud kastide püramiidid.

Oli tarvis teha otsuseid, kuid sellest hetkest alates ja ka, nagu selgus, paljudeks aastateks juba täiesti iseseisvalt. Kui palju kordi tuli vahel sõjaajal Petrogradi ülemuselt saadud korralduste üle kurta! Näis isegi, et ilma tema vahelesegamiseta oleksid asjad paremini edenenud, nüüd aga teda enam polnud, ja mina tundsin, et vastutuse kandmine muutus üha raskemaks.

«Kui teil valitsust enam ei ole, tuleb toetuda avalikule ar'vamusele,» soovitas mulle Maklakov.

«Avaliku arvamuse» all mõistis ta emigratsiooni jäänuseid Pariisis, mis iga päevaga kasvasid nende kaasmaalaste arvel, kes end «bolševike eest päästsid» ja Vene suursaatkonna muutsid poliitiliste, sõjaväeliste ning rahanduslike seiklejate kogunemispaigaks.

«Pehkinud on see tugimüür — teie Pariisi «avalikkus»,» vaidlesin ma Maklakovile vastu, «ja kui ta olekski tugev, mina teda ikkagi ei kasutaks. Käin parem juba ilma toeta, oma jalgadel.»

Ajutiselt Valitsuselt pärandiks saadud raskekaaluliselt «Varustuskomiteelt» ei leidnud ma samuti tuge. Oma Venemaal asuvatest «departemangudest» ilma jäänud, kaotasid nende esindajad Pariisis — mitmesu-

guste varustusosakondade ülemad — igasuguse huvi neile usaldatud toimingute vastu ning asusid alles minu tõhusa surveavalduse tagajärjel «aruannete» koostamisele nende kätest läbikäinud tuhandete tellimuste kohta.

Väsimatult kutsusin ma kokku nõupidamisi, et kontrollida Prantsuse valitsusega juba varem kooskõlastatud otsuste täitmist: tagastada Prantsuse armeele kõik Venemaale saatmata jäänud auto- ja lennuväevarustus, mida ta võis ise ära kasutada, arvates selle maksumuse meie võlast maha; võimalust mööda likvideerida kogu ülejäänud vara, välja arvatud mitte sõjaväelise, vaid üldriikliku tähtsusega kaubad, nagu ravimid, binoklid, termomeetrid ja muud täppismõõduriistad.

Otsekui ette aimates kõiki meie püüdlusi neid materjale Venemaale reserveerida, saatis «Glavzagran», mis juba Ajutise Valitsuse ajal tegeles välismaiste tellimustega, mulle Petrogradist ootamatult telegrammi, mis kinnitas meie poolt juba tehtud otsust. «Kes küll võib olla too Sievers, kes telegrammile alla kirjutas? Kas tõesti toosama kindral, kes polkovniku auastmes Mandžuuria sõjas Kuropatkini juures teenis?» mõtisklesin ma. «Kui see on tema, siis, tähendab, mõned ohvitserid jäid oma kohtadele ja mitte kõik kindralid ei jooksnud valgekaartlaste poole üle!»

Kahjuks katkes see ainus niit, mis mind hetkeks kodumaaga ühendas, kohe ja kauaks ajaks. Prantsuse sõjatsensuur ei lasknud Venemaalt tulevaid telegramme läbi. Ümber Nõukogude Venemaa oli «traataed» tõmmatud.

«Tunnimees rahakasti juures», kes asus vahipostile Vene monarhia langemise päeval, jäi sellele postile üksi, kaotanud ühenduse vahtkonnaga, ning just sel hetkel, mil tema poolt valvatavad rahasummad hakkasid meeldima ja juurde meelitama kõiki neid, kellele nende kastide sisu teada oli.

Olukord muutus keerukaks seeläbi, et juba alates esimesest päevast pärast Oktoobrirevolutsiooni hakkasid vanemad vene ülemad noorematele hukastuslikku eeskuju andma ning prantslasi meie asjadesse segama.

«Kujutlege enesele, Vladimir Aleksandrovitš, või

Nikolai Aleksandrovitš, või nii- ja niisugune... kui hirmus,» ütlesin ma oma töökabinetis igale üksikule meie kindralitest, talle otse silma vaadates. «Kindralstaabi ülema abi kindral Vidalon, kurtes meie ohvitserkonna käitumise üle, jutustas mulle, et Pariisis viibivatest Vene kindralitest on viis kindralit prantslastele üksteise peale kaebusi kirjutanud.»

Aga üldse oli ju meid, kindraleid, justnagu kuus meest! Vene valitsev klass näitas veel kord kujukalt kogu oma laostumise sügavust.

«Jah, see on tõepoolest hirmus!» vastas iga vestluskaaslane mulle ohates.

Kuid mina seadsin pärast neid vestlusi enesele eesmärgiks likvideerida kogu komitee, mis koosnes juba kolmesajast pidevalt üksteisega nääklevast logelejast, ja nõnda, et nende poolt mitte esile kutsuda ainustki pretensiooni prantslastele.

Prantsuse kontrolöri õnnestus veenda, et kõikide tellimustekohaste kaupade ja «aruannete» inventeerimiseks on mul tungivalt tarvis kogu vene personal alles jätta kuni 1918. aasta 1. jaanuarini ja pärast seda tähtpäeva kõigile välja maksta kolme kuu palk vene palgamäärade järgi, mis olid prantsuse määradest rohkem kui kuus korda suuremad. Eeskuju andmiseks tuli oma saamatajäänud palgast loobuda.

Pärast seda jätsin ma lõplikuks likvideerimiseks ja «aruannete» — operatiiv- ja finantsaruannete, sõjavägede ja merevedude kohta käivate aruannete — koostamiseks ajutiselt enese juurde ainult kolm-neli lähimat kaastöölist, kellega kunagi tegevust alustasin, ja viis kirjutajat, kes pidid koostama üldise dokumentaalse tegevusaruande «Prantsusmaale akrediteeritud sõjaväelise agendi tegevuse kohta alates 1912. kuni 1918. aastani». Töötasime nende dokumentide kallal, püüdes oma ülesannet täita kuni lõpuni.

Minu uppuvalt laevalt põgenesid nagu rotid paljud revolutsioonist hirmutatud ja paanikas koos kuldpagunitega ka oma au kaotanud ohvitserid. Kirjutajad aga, minu «aruande» tagasihoidlikud ümberkirjutajad — Volkov, Naitšenko ja teised — polnud üldse teadlikud, missugust suurt moraalset toetust nad mulle pakkusid

oma kohusetruu suhtumisega teenistuskohustesse. Kui pärast likvideerimise lõpetamist neile tehti ettepanek hakata tööle saatkonnas, mis järk-järgult oli muutunud valgekaartlikuks esinduseks, ei lasknud nad end ahvatleda ei ametikõrgendusega ega parema palgaga ja vastasid nagu ühest suust:

«Meie tulime Prantsusmaale koos kindraliga, lahkume ka koos temaga kodumaale!»

Oli kurb, et mul puudusid võimalused nendele lihtsatele tublidele vene inimestele selgitada seda, mis Venemaal tõeliselt toimus. Raske on isegi praegu uskuda, et ma esimest korda nägin Lenini pilti ja lugesin tema kohta artiklit alles 22. detsembril 1917. aastal minu poolt tänase päevani alalhoitud ajakirja «L'Illustration» numbris. Kuidas küll olid minu tagasihoidlikele kaastöölistele meeltmööda Vladimir Iljitši tol korral öeldud sõnad selle kohta, et proletariaadil on võimalus omal algatusel likvideerida ebaõiglast sõda, muutes selle kodusõjaks.

Muide, 1917. aasta sügisel tõid prantsuse ajalehed Venemaa kohta hirmsaid teateid. Nad püüdsid veenda, et bolševikud taotlevad «rahvast» maa valitsemisest kõrvaldada. Nende teadete järgi olevat võimu enda kätte haaranud «väike grupp poliitilisi utopiste», kes sarnanevat «Mäega» Prantsuse revolutsiooni aegadest.

Mitte ühelegi Pariisi saabunud venelasele ei tulnud pähe ümber lükata sääraseid mõttetusi, mis saadi Prantsuse sõjaväeliselt esinduselt Venemaal. Võimalusi protestiks, tõsi küll, meil kellelgi ei olnud: Prantsuse sõjatsensuur muutus iga päevaga karmimaks.

«Taisez vous! Méfiez vous! Les oreilles ennemies vous écoutent!»

«Vaikige! Olge ettevaatlikud! Vaenlase kõrvad kuulavad salaja pealt!» oli lugeda nii metroovagunites kui ka kohvikute seintel.

Selle loosungi eest polnud kuhugi pääsu, ja Vene sõjaväeline esindus sõjaväelise agendiga eesotsas võis vaid püüda üha rohkem lahku lüüa kõikidest teistest Pariisi vene organisatsioonidest.

Kuid see just tekitaski suurimaid raskusi.

«Kõige tähtsam on teil, venelastel, üksteise eest

seista,» andsid mulle Grand QG prantsuse ohvitserid nõu.

«Mina, tõsi küll, teie asjadesse vahele ei sega,» kordas Maklakov mulle teise kõrva sisse üht ja sedasama, «kuid teie kui sõjaväeline agent ikkagi ei või keelduda solidaar'susest suur'saatkonnaga.»

Tuli küsimustele vastamata jätta, iga telefonihelina pärast hirmu tunda, et kõrvale hoiduda seletustest väga kavala advokaadist suursaadikuga.

Minu vabatahtlik ja üha sügavam võõrdumine endistest saatkonnakolleegidest, kes Oktoobrirevolutsiooni üle oma nördimust avaldasid, tekitas minus alati piinlikkusetunnet.

«Kas ma talitan õigesti, kui tegutsen oma isiklikul riisikol ja vastutusel?» küsisin ma kokkusaamisel Venemaalt saabunud krahv Kokovtsoviga, kellega oli tulnud Peterburis sageli kohtuda.

Mind ükskõikselt ära kuulanud, lausus endine tsaari peaminister, keda Petrogradi inimmuuseumis küll mitte kõige andekamaks, kuid siiski targaks riigimeheks peeti, sügavamõtteliselt:

«Teie asemel, krahv, võtaksin ma puhkuse!»

See oli juba maskeerimatu püüdlus mind tööst täiesti eemaldada.

Kokovtsov ise kasutas talle Oktoobrirevolutsiooni poolt «antud puhkuse» ära selleks, et asuda kõrgele kohale «Vene Välissuhete Panga» Pariisi filiaalis, mis oli üks neid kanaleid, mille kaudu toimus Venemaa jaoks plaanitsetud tulevase välismaise interventsiooni ettevalmistuse finantseerimine.

Esimeseks tõsiseks eksamiks Vene sõjaväelise esinduse sõltumatule seisukohale oli Brest-Litovski rahu.

Tavalise telefonikõne asemel läkitas saatkond seekord kirjaliku kutse osa võtta miitingust, mille organiseerib «kogu vene koloonia» avaliku protesti avaldamiseks «bolševistliku» rahu vastu.

Sellest peale sai mulle selgeks, et kurikuulus miiting, mille organiseerisid Maklakov ja Prantsuse Välisministeeriumi teised parasiidid, oli ainult Nõukogudevastase propaganda ettekäändeks. Ma tegin lõpliku

otsuse: vene sõjaväelased ei ole kohustatud sellest miitingust osa võtma.

Sel korral nad mind alt ei vedanud: minu alluvatest ei läinud miitingule keegi.

Kuid see sündmus ei takistanud igaühel meist seda läbi elada ja oma südames sellele ennekuulmata rängale rahulepingule kui mitte õigustust, siis vähemalt seletust leida. Mulle näitas meie brigaadide eeskuju, et vene soldatid ei soovinud enam sõdida.

Minevikust meenus soldat täägi otsa torgatud kahe ümmarguse leivapätsiga, kes rahuliku südametunnistusega otsustas pärast Mukdeni lahingut raudteeliipreid mööda alustada teekonda kodu poole, Tambovi kubermangu, ja alles hiljuti sain ma tsaari viimase sõjaministri Beljajevi saadetud andmed Vene armee väejooksikute arvu kohta.

Ma ise ju olin talle tol korral vastanud: «Kui nii, siis on aeg lõpetada!»

Pariisis oli nendel päevadel sakslastega rahutegemisele isegi mõtelda raske. Öösiti hakkasid «sireenid» kogu linna kajades üha sagedamini ning valjemini undama ja pommide kumedad plahvatused ühtisid prantsuse väljasuurtükkide kõrvulukustavate kogupaukudega. Esimesed seniitkahurid kaitsesid veel ainult rinnet, neist õnnestus mul esimesed eksemplarid koos spetsiaalselt väljaõpetatud vene meeskonnaga suure vaevaga otse enne Oktoobrirevolutsiooni Venemaale teele saata. See meeskond oli sõltumatult meie brigaadidest moodustatud Prantsuse väejuhatuse poolt minu juurde saadetud sõjavangidest, kes olid Saksa vangilaagrist siia põgenenud. Need olid tõeliselt julged mehed, kellele kodumaale tagasipöördumine oli eriti kallis.

Tänase päevani kostavad veel mu kõrvus Pariisi kirikukellade rõõmsad helid, mis tähendasid lõpusignaali pärast õhualarmi. Kord siin, kord seal ööpimeduses paistis niisugustel minutitel kustuvate tulekahjude kumasid, hommikuti aga pühkis vana *concierge monsieur* Juliers meie hoovis mõnikord kokku prantsuse šrapnellikilde.

Pariis võpatas ning lähedast hädaohtu aimates võttis 1917. aasta lõpul jälle tolle karmi kindlameelsuse ilme, mis üllatas välismaalasi juba sõja esimestel päevadel.

Range sõjaväeline režiim oli pehmendatud ainult loaga õhtuste teatrietenduste pidamiseks tingimusel, et peetakse kinni täielikust pimendamisest; ja samal ajal, kui riiklikud teatrid ikka veel seisid, õnnestus eraettevõtjail leida siin ja seal väikesi keldriruume rajooniteatrikeste jaoks.

«Me saame nendest võitu, kui ainult tahame,» laulis keegi estraadilaulja üksmeelsete kiiduavalduste saatel.

«Äh, Gotha, ah, Gotha, las nad lendavad niipalju kui tahavad,» laulsid kooris nii näitlejad kui pealtvaatajad, olles julgustatud keldrisse kostvatest vaenlase pommide plahvatuste helidest.

«Tõuske üles, koolnud! Edasi, elavad!» otsekui kajas selles laulukeses vastu deviis, mille 80-aastane Georges Clemenceau oli andnud prantsuse rahvale.

Esimest korda paljude aastate kestel valdas Prantsuse valitsevaid ringkondi hirm — hirm ühe inimese võimu ees, kes oli mitte üksnes kõva sõnaga, vaid ka kõva käega.

Esimestena «rivistusid ümber» prantsuse sõjakirjasaatjad. Rindeteadete asemel hakkasid nad tegelema sensatsiooniliste kohtuprotsesside reportaažiga, milliseid protsesse algatati kõikide vastu, nii tähtsate kui tähtsuseta isikute, spioonide ja Saksamaaga sobitlejate vastu.

Kõige enam värisesid oma esimehe ees ministrid ise. Jutustati, et elatanud välisminister Pichon oli enne iga ettekannet, mis tal Clemenceau'le tuli teha, nii erutatud, et kaua aega seisnud tema kabineti ukse ees, kord käepidemest kinni võttes, kord jälle eemale minnes.

Seal, ukse taga, istus ju «tiiger», nagu prantsuse soldatid Clemenceau'd tabavalt nimetasid. See «metsloom» ei möirga, ta varitseb oma ohvrit kaua ja vaikselt, et siis talle kallale söösta ning hävitada, ja prantsuse rahvas tundis, et kõikidele sakslastega kokkulepete sobitajaile ei ole halastamatumat vaenlast kui Clemenceau. Ent «tiiger» ei näinud ette, et tal tuleb oma ham-

baid murda mitte Prantsuse, vaid Vene pinnal, ja mitte sakslaste, vaid tema poolt nii vihatud Odessa ning Sevastoopoli kangelaste vastu.

Clemenceau lemmikmeelelahutuseks oli vestluskaaslane mõne oma terava sõnaga naeruväärsesse seisukorda panna. Anekdoote nende vempude kohta räägiti lõpmatult.

Tema juurde tuleb näiteks kord vastuvõtule auväärt halastajaõde, selle hospidali eestseisja, kus «tiiger» oli lamanud pärast talle Pariisi tsentrumis toimepandud atentaati.

«Ah! See on ju õde Marie! No muidugi, muidugi! Ma olen teie hoolitsemise eest väga tänulik!» rääkis Clemenceau vanaeidekest vastu võttes.

«Aga teie, härra president, olete nii suurepärane inimene,» algas tohutu laiade äärtega valget nunnapeakatet kandev naine vaimustatult. «Ainult üht veel on teile tarvis, et paradiisi pääseda — püha armulauda.»

«See on samuti suurepärane! Ma nägin just täna öösel sellest und. Kujutlege, tõusen taevaredelit mööda üles, ülemisel trepipealsel aga seisab Peetrus ise paradiisivõtmetega. «Kes see vanamehenäss on?» küsib Peetrus. «Aa! Clemenceau! Kuid teid ei saa ma sisse lasta: te pole ju enne armulauale minekut paastunud ega palvetanud!» — «Noh, kui asi ainult selles seisab,» ütlesin ma, «siis olen ma valmis sedamaid armulauale valmistuma.» Siis viidi mind ühte tuppa, suleti uks ja mindi preestrit otsima. Istusin tunni, istusin kaks, viimaks hakkasin kära tõstma, palusin end välja lasta, aga mulle seletati: «Kogu paradiisi jooksime läbi, kuid ei leidnud mitte ühtegi preestrit!»»

Ainult üks inimene Ministrite Nõukogu hirmuäratava esimehe lähikonnast võis tema juurde ilma vähimagi piinlikkusetundeta mis tahes tunnil sisse tungida. Kõhetu mustaverd mees, kelle ilusaid näojooni rikkus ainult suhteliselt pikk nina — Georges Mandel, teise nimega Rothschild, meenutas oma magusa hääle ja libitseva käitumisviisiga pigem salapärase jesuiitide ordu liiget kui lärmika Saadikutekoja deputaati. Tema alatine laitmatu must ülikond ja must kaelaside täien-

dasid ta isiksust, mis oli täis kõige korrektsemat ning rafineeritumat jultumust.

«Ma sülitan Kindralstaabi ülema ,arvamusele!» teatas Mandel mulle mahedalt, häält tõstmata, kui ta kord mind meie soldatite saatuse kergendamise asjus vastu võttis.

Clemenceau' selle isikliku sekretäri jutule pääseda oli peaaegu niisama raske nagu tema šefigi juurde.

Minu informeerijaks kõige selle kohta, mis toimus Sõjaministeeriumi seinte vahel, mis Mandeli poolt oli mingiks keskaegseks lossiks muudetud, sai üks Clemenceau' isiklikke käsundusohvitsere, mu endine tuttav Grand QG II büroost major François-Marsal. Selles tervisest õhkuvas distsiplineeritud ohvitseris ei võinud ma tollal mitte kuidagi aimata tähtsat pangategelast, kes hiljem rahandusministri ametikohani jõudis ja pärast skandaalseid spekulatsioone oma karjääri vangimaja trellide taga lõpetas. Kuid kas siis vähe sääraseid osavaid inimesi vabaduses viibis ja rahva huvisid jalge alla tallas, varjates end sõjaajal mundriga ja rahuajal äriliste suhete ning parlamentliku puutumatusega?

«Kõige halvem on see, et Mandel ise teid ei salli,» seletas ta kord mulle tekkinud olukorra raskuse üle informatsiooni andes. «Vaadake, mida ta neil päevil meie šefile ette kandis.»

Ja François-Marsal võttis mapist välja paberilehe, mis oli kolmeks lahtriks lineeritud: esimeses seisid süüdlaste perekonnanimed ja ametid, teises — nende poolt kordasaadetud eksimused, kolmas lahter aga jäi valitsuse juhile resolutsiooni kirjutamiseks.

«Bourgeois, Léon, Senati esimees — lõunatas eile kabinetis mitte ühe, vaid koguni kahe neiu seltsis.»

Clemenceau' resolutsioon: «Tuntud siga!»

«Ignatjev, Aleksei, kindral — veedab üsna tihti öid ja väljub varahommikul majast nr. 26 Passy tänaval (suurvürstinna Anastassia Mihhailovna aadress).»

Clemenceau' resolutsioon: «Monarhist ja kahtlane germanofiil.»

«Suurvürstinna on juba üle kuuekümne aasta vana. Tõsi küll, tal on meeste juures edu olnud, ja seepärast võiksid säärased vihjed isegi meelitavad olla,» pahva-

tasin ma naerma. «Tema tütar on tõepoolest Saksa kroonprintsiga abielus, kuid milles siis mina süüdi olen, et teda umbes aastat kakskümmend tagasi kohtasin. On arusaamatu, kuidas võib viletsat pamfleti-turulehte vääriv politseijamps koguni Ministrite Nõukogu esimeheni ulatuda! Kas see jamps tõesti võib talle imponeerida?»

«Aga kujutlege,» ohkas François-Marsal, «nendel paberilipakatel-salakaebustel põhinebki Mandeli jõud. Vanamees tuleb rindelt tagasi, on väsinud, vaevatud, pärast õhtusööki aga ulatab Mandel talle säärase sedelikese, isegi ilma kommentaarideta. Ta teab, et endisele aiakirjanikule ning poliitilise poleemika harrastajale on see tõeline aare ja igal juhul — lõbus meelelahutus.»

Kas ma võisin siis arvata, et toosama Georges Mandel, kelle pärast nii palju kannatada tuli, hukkub nende inimeste käe läbi, keda ta kord oli oma sõpradeks pidanud. Pimestatud vihkamisest meie sotsialistliku revolutsiooni vastu, ei osanud Mandel ette näha, millisteks Prantsusmaa reetjateks saavad Teises maailmasõjas praegused Nõukogude Liidu vaenlased.

Üsna suure vaevaga õnnestus mul pääseda Clemenceau' jutule mulle nii tuttavas Sõjaministeeriumi kabinetis Rue Saint-Dominique'il.

Karmide rippuvate kulmude alt vaatas kusagilt silmakoobaste sügavusest mulle otsa lüheldase kasvuga laiaõlgne vanamees, must pigimüts paljal pealael. Kätte olid tal tõmmatud hallid niitkindad, mis nagu mulle räägiti, varjasid kroonilist närviekseemi. Seekord olin ma veel kindralivormis, rinnal Mandžuuria sõja eest saadud Vladimiri mõõkade ja lehviga orden.

«Väga rõõmustav, et teiega tutvun. Olen harjunud kindrali-auastmesse suhtuma lugupidamisega,» lausus vanamees, justkui vihjates sellele, et olen kaotanud oma sõjaväelise diplomaadi positsiooni.

«Härra president,» algasin ma. «Arvesse võttes, et meie revolutsiooniline valitsus ei tunnista tsaarivalitsuse võlgasid, teen teile järgmise ettepaneku: säilita-

des minu jooksva konto Banque de France'is, kuna ta on likvideerimiseks vajalik, võtta minult vastu kõik sõjaaegsetest tellimustest järelejäänud sõjalised materjalid väärtusega kuni üheksasada miljonit franki. Nad võiksid ülejäägiga katta need summad, mis teie Riigipangale on tarvilikud Vene laenude järjekordsete kupongide väljamaksmiseks.»

«Säilitades oma krediidi,» mõtlesin, «hävitan ma ühe hoobiga meile vaenuliku propaganda kõige tugevama vahendi. Missugune isegi tagasihoidlik prantslane ei käinud aastas kaks korda oma pangas vene laenuobligatsiooni küljest järjekordset kupongi lõikamas!»

«Jah, ma olen selle asjaga juba kursis ja ruttan teid, kindral, teie ilusa žesti eest tänama, kuid riigihuvid sunnivad mind teie ettepanekust loobuma.»

«Võtan sinult,» arvatavasti mõtles «tiiger», «sõjaväelaokesed ära, sinu riigivalitsejad aga ütlevad siis: «Sina, vanamees, ise annad meile vabad käed, kuna ei pea kinni sõjavõlgade konventsioonist.» Parem juba ootan natuke, kuid see-eest koorin hiljem kõik täies ulatuses, kõik võlad korraga.»

«Laskun teie seisukorda,» jätkas Clemenceau, «ja sel põhjusel, et me teie maa valitsust ei tunnusta, otsustasin määrata «likvideerimiskomisjoni», mille esimeheks olete teie ja mis koosneb Vene asjadest huvitatud kõikide meie ministeeriumide esindajatest.»

«Hästi välja mõeldud,» välgatas mu peas. «Prantslased hakkavad otsuseid tegema, mina kui auesimees aga nendele alla kirjutama!»

«Tänan teid omalt poolt, härra president,» ütlesin ma, «kõrge au eest, kuid lubage minul kaitsta Venemaa huvisid ja «likvideerimiskomisjonil» — Prantsusmaa huvisid. Ma olen veendunud, et me oskame oma likvideerimisalast tööd kooskõlastada.»

«Paneme õige selle kõik paberile,» otsis vana politikaan ettekäändeid, mitte soovides tema enese poolt ettepandud lahendusest liiga kiiresti loobuda.

Pärast kauakestvat üksikasjaliste kirjade vahetamist tunnistati mind lõppude lõpuks erilise dekreediga, mis

kõigile Prantsuse keskasutustele laiali saadeti, «Vene riigihuvide ainsaks esindajaks Prantsusmaal».

Clemenceau'ga sõlmitud kokkulepe jäi aluseks kogu mu edasisele tegevusele Prantsusmaal ja minu jooksvale kontole Banque de France'is «pidid laekuma kõik Vene väärtused, ükskõik kus ja missugusel kujul nad ka leiduksid».

Peale selle nõudsin ma kõikidel läbirääkimistel ja kokkulepete sõlmimisel, et Venemaad tunnustataks 1914. aasta piirides.

«Ei või ju ainult vene rahvas üksi vastutada sõjavõla eest, mille kogu maa on maailmasõja ajal teinud,» tõendasin ma prantsuse ametnikele — kokkuleppe koostajatele.

Muuseas andis see mulle võimaluse kaikaid kodaratesse pilduda neile poliitikategelastele, kes pärast Poola iseseisvuse tunnustamist püüdsid ilma igasuguse piinlikkusetundeta Venemaast põliseid vene kubermange üksteise järel lahutada, jättes meie rahva ilma selle sajandeid kestnud vaeva tulemustest, mis ta oli näinud, et Balti mere kallastele välja pääseda.

Iseäranis läks Clemenceau'ga sõlmitud kokkulepet tarvis järgneval interventsiooniperioodil, sest Prantsusmaa lakkas olemast selleks kindlaks varjupaigaks, kuhu toimetati Vene riigile kuuluvaid äraviidud varandusi. Tol ajal leidus ju külluses niinimetatud «Venemaa päästjaid», kes «päästsid» bolševike käest kõike, mida ainult võis meie maalt välja vedada.

«Marseille' sadamas on välja laaditud merekaabel, millele pretendeerib üks meie panku,» teatas mulle Wrangeli avantüüri perioodil Prantsuse «likvideerimiskomisjon», «kuid mereprefektil tekkis kahtlus selle väärtusliku mereväevarustuse päritolus.»

«Merekaablit valmistatakse ainult meie kroonutehases Nikolajevis ja seepärast ei saa ta eraomandiks olla. Ära müüa, saadud summa aga kanda minu jooksvale kontole nr. 5694 Banque de France'is,» kirjutasin ma sellele paberile oma resolutsiooni.

Niiviisi andis Oktoobrirevolutsiooni leppimatu vaenlane Clemenceau tagajärgi aimamata ise mulle võimaluse võidelda Nõukogude Venemaa vastu ettevõetava

tulevase relvastatud interventsiooni abistajate salasepitsuste vastu. Juurdepääs vene püssirohu ja vene mürskude juurde, mis olid meie ladudes Prantsusmaal hoiul, oli neile tugevasti suletud.

Venemaa väljaastumisega sõjast muutus Prantsusmaal viibivate vene sõjaväelaste seisukord pärast Oktoobrirevolutsiooni veel palju keerukamaks.

Prantsuse Peakorteriga, kellega pärast seda, kui kindral Zankevitš oma volitused mulle oli üle andnud, toimus sidepidamine ainult ühe meie kindralstaabi-ohvitseri kaudu, ei olnud raske läbikäimist lõpetada.

«Aitäh teile südamlikkuse ja külalislahkuse eest,» ütlesin ma prantsuse kolleegidele hüvastijätul.

Võrratult raskem oli oma allkirja anda teenistusalase dokumendi vastuvõtmise kohta kindral Lohvitskilt, kes andis mulle üle kõik õigused Vene brigaadide juhtimiseks, mis ta omakorda oli saanud kindral Zankevitšilt. Tuli hakata mingiks patuoinaks meie kindralite ja Ajutise Valitsuse komissaride poolt tehtud süütegude eest, aga puhtfiktiivsete sõjaväealaste volituste üleandmine nende poolt, kes mind soldatite silmis igati diskrediteerisid, kõlas lihtsalt õela pilkena. Ja missugustest õigustest enam võis rääkida, kui Prantsuse valitsus, kaotanud usu Vene väeosade juhtkonnasse, oli selleks ajaks meie vägede jaoks juba moodustanud erilise organisatsiooni ühe oma elatanud kindrali juhtimisel.

Isiklike läbirääkimiste teel Clemenceau'ga õnnestus mul kohtuotsusega sunnitööle mõistetud soldatitest — Courtine'i ülestõusu alustajatest — osa kindlusest vabastada ja Aafrikasse saadetud soldatite saatust pehmendada. Keeldunud Prantsuse rindel nii sõdimast kui töötamast, ehitasid nad nüüd juba kõrbe kõrvetavas palavuses teid. Nad kannatasid selle eest, et ei tahtnud loobuda neid haaranud kirglikust soovist kodumaale pöörduda ja revolutsioonist osa võtta. Ent kas oleks tol ajal leidunud niisugust välismaa laeva kaptenit, kes oleks julgenud Nõukogude sadamas ankrut heita?

Saksamaa poolt liitlaste vastu peetav totaalne allvee-

sõda oli küllalt tõsiseks põhjuseks, et tagasi lükata kõik minu palved võimaldada meie brigaadide Venemaale saatmiseks vajalik tonnaaž.

Vene asjad olid juba teisele plaanile lükatud. Algul kardeti nendele isegi mõtelda, hiljem hakati nendega lähemalt tutvuma ja siis pikaks ajaks edasi lükkama, millise saatuse osaliseks said Prantsusmaal kõik üritused, mis võisid poliitikategelaste rahulikku elu häirida.

Pärast 1917. aasta aprillirünnakut Läänerindel seoses meie rindelt Saksa diviiside ümberpaigutamisega alanud vaikus ennustas tormi, mis tuli täiesti ootamatult kõigile minutaolistele, kes ei tundnud rindel valitsevat olukorda.

Asi algas ööl vastu 1918. aasta 24. märtsi, mil toimus ühe rünnaku asemel kolm õhurünnakut Pariisile. Ägeda suurtükitule mürin vaheldus kirikukellade helinaga kuni koiduni.

Kell seitse hommikul tõusin ma harjunud kombe järgi üles ja tahtsin vanni minna, ent vaevalt olin jala vette pistnud, kui kuulsin väga tugevat, nagu mulle näis, pommiplahvatust, mis põrutas meie Quai Bourbonil asuva korteri aknaid. Kuid sireenid vaikisid, ja me olime veel rohkem imestunud, kui täpselt kell seitse viisteist kostis uus samasugune kärgatus ning kell seitse kolmkümmend kolmas, veidi kaugemal.

«Ega see ole niisama,» mõtlesin ma. «Sakslased on enesele kindlad, ja säärane psüühiline mõjuavaldus on nendel tavaks kui ettevalmistus mingiks tõsisemaks rindel.»

Koos abikaasaga kaldapealsele väljudes veendusime, et ei olnud näha mitte üksnes autosid, vaid isegi jalakäijaid, ehkki õhuhäiret ei olnud kuulutatud. Sel päikesepaistelisel hommikul oli Pariis mingite senitundmatute pommide jätkuvate ja kõigile mõistmatute tugevate plahvatuste tõttu otsekui paralüseeritud.

Keskpäevaks jäid plahvatused harvemaks, linn võttis oma hariliku ilme, kuid einetama minnes vaatasid pariislased veel kaua teraselt ning tähelepanelikult selgesse, pilvitusse taevasse, otsides seal tundmatut vaenlast.

Mu kantseleis käisid samuti arutused ning tühjad jutud ja kõik hakkasid meie suurtükiväelasi ründama,

kes polnud võimelised linna pommitamise kohta seletust andma. Ruttasime Prantsuse Sõjaministeeriumi, kuid seal läks korda alles vastu õhtut selgusele jõuda, et Pariisi mitmesugustes rajoonides leitud killud kuuluvad mingile senitundmatule suurtüki «ülimürsule», mis oli saja kahekümne kilomeetri kauguselt välja lastud. Niiviisi tutvusime me «Paksu Bertaga» [1].

Sellest minutist alates jagunesid Pariisi elanikud ühtedeks, kes sõjamürinat ei kartnud, ja teisteks, kes end sõja eest päästsid. D'Orsay vaksali ees, kust rongid Bordeaux'sse välja sõitsid, paistis hommikust peale jõukate inimeste pikk järjekord, kes bensiini puudumise tõttu olid ammugi unustanud, et nendel on autod. Nad seisid reisikohvritega kuhjatud kärude juures kannatlikult tundide viisi, et pääseda vaksali allmaaplatvormile. Sinna kogunenud *«Tout Paris»* — «kogu Pariisi» — esindajad tundsid end juba enne rongile asumist peaaegu väljaspool hädaohtu.

«Minul, teate, on maal pakilisi asju ajada,» püüdis neist üks oma ärasõitu põhjendada.

«Aga minul on tädi raskesti haigestunud.»

«Kuid minul on vaja Perpignan'is kohtuprotsessil esineda!»

«Noh aga, Saša, kuhu teie sõidate?» pöördus keegi ilusa noormehe poole, kes seisis teistest eemal, palitukrae üles tõstetud ja pehme kaabu sügavale pähe vajutatud.

«Mis minusse puutub,» vastas see populaarne näitleja — Sacha Guitry, «siis ma ei salga: mul on lihtsalt hirm! Paljugi, mis inimesed hirmu pärast teevad!»

Ja kui ma palju aastaid hiljem selle näitleja nime Pétain'i või, mis on seesama, Hitleri kannupoiste hulgast leidsin, ei imestanud ma põrmugi: argusest reetmiseni on ainult üks samm.

Kõige raskem oli mul harjuda oma eraldatusega rindest, elada teadmatuses rindel toimunud muutuste suh-

[1] «Paks Berta» — Esimeses maailmasõjas kindluste pommitamisel kuulsuse võitnud saksa võimsate 42-sm haubitsate nimetus (Berta Krupp v. Bohlen u. Halbachi järgi). *Tõlk.*

tes, olles sunnitud leppima üha kasinamate ja tihtilugu moonutatud ajalehe-kokkuvõtetega. Grand QG vana töötajana ei omistanud ma kuuldustele mingisugust tähtsust.

Kahest-kolmest jutuajamisest tollesama François-Marsaliga, kes mind Clemenceau juurde viis, võis järeldada, et prantslastel oli tulnud märtsis, aprillis ja mais raskeid päevi üle elada: Saksa sõjajõude arvestati pärast diviiside Vene rindelt ümberpaigutamist 195 diviisile liitlaste 162 diviisi vastu (97 Prantsuse, 47 Inglise, 12 Belgia, 2 Portugali ja alguses ainult 4 Ameerika diviisi). Minu oletused Pariisi tulistamise esimesel päeval «Paksu Berta» olemasolust ei olnud alusetud.

Pärast sakslaste esimest lööki 23. märtsil 1918 Amiens'ile ja Montdidier' vallutamist järgnes täpselt kuu aega hiljem teine löök meresadama Calais' suunas ühes Armentières'i vallutamisega. Seejärel, pärast neid kaht lööki inglaste vastu, toimus Soissons'i ja Reimsi vahel Prantsuse rinde läbimurdmine ning Pariisi ja Nancy vahelise raudtee läbilõikamine.

Sakslased ei säästnud ei inimesi ega tehnikat ja koondasid esmakordselt 80 kilomeetri pikkusel rindel, Château-Thierry ning Reimsi vahel, tervelt 44 diviisi löögiks. Niisugust rünnakutihedust polnud Läänerinne veel näinud, ja läbimurde suur ulatus võis minutaolisi sõjaväelisi vaatlejaid, kes polnud väejuhatuse saladustesse pühendatud, tahtmatult hämmeldada.

Kuid lõpp hea, kõik hea. Prantsuse armeede uue ülemjuhataja kindral Foch'i üleminek pealetungile liiga hoogu sattunud vaenlase tiibade vastu pani Saksa katastroofile alguse: 17. augustil toimus merest kuni Vogeesideni ulatuval 800 kilomeetri pikkusel rindel kõikide liitlasarmeede üldine pealetungile üleminek.

Mälestusväärse päeva — 1918. aasta 11. novembri — hommik juhtus olema hall, niiske, ebasõbralik. Me juba lugesime ajalehtedest, et täpselt kell üksteist hommikul saabub pidulik silmapilk: kõikide armeede rinnetel kõlab kauaoodatud lõpusignaal, mis tähendab lõppu neli aastat kestnud sõja katsumustele ja kannatustele.

Ja siiski oli valus, et minul kui tolle armee esindajal, mis Wilhelmi Saksamaa purustamiseks nii palju ohvreid oli toonud, ei leidu sellel pidustusel kohta.

Parimaks abinõuks süngete mõtetega võitlemiseks on füüsiline töö, ja seepärast, varustanud end kirka ning labidaga, juurisin ma hommikust saadik raevukalt vanade vahtrate raudkõvu juuri meie köögiviljaaias.

Üsna õhukese ja poolenisti küljeli vajunud raudvõre taga, mis lahutas meid naabrite köögiviljaaiast, kaevas maad mu naaber — erumajor. Mustatöölise lagunenud ülikonna ja kohmakate puukingade järgi otsustades oli selles väga kõhnas seltsimatus vanamehes raske ära tunda alles äsjast hiilgavat ohvitseri, Saumuri ratsaväekooli «Cadres Noirs» ratsutajat. Kogu oma eluaja oli tal olnud rohkem tegemist hobuste kui inimestega, nüüd aga, vanusepiiri kättejõudmisel errulastuna, tegi ta katset «kasvatada», nagu ta ise väljendas, seni rõhutud haiglast naist, kolme tõrksat tütart ja heasüdamlikku puhtatõulist setterit.

Majori kahekordse maja — mille esikülg suundus meie köögiviljaaeda — värskelt värvitud seinte taga toimus mitte «koera-», vaid «inimdraama», mille vastukaja ulatus meie kõrvu õhtu eel, kui einetunnil tavaliselt jutukehv, kuid vastikuseni lahke major tema poolt ärahirmutatud perekonna peale metsikult röökima hakkas. Ta võis pensionist ja naise kapitalilt saadavast rendisest vististi puudust tundmata elada, kuid Prantsusmaa rikkus põhineb tema kodanike ihnsusel, ja ihne major jäi oma kopikakorjamise kirele truuks isegi neil päevil, kui rahast sõltus tema lemmiktütre elu.

«Mul kahjuks,» ütles ta, «pole raha, et saata tütart mägedesse, nagu seda nõuavad arstid, kes tunnistasid ta tiisikushaigeks! . . .»

Niiviisi mattis major, nagu mäletan, järjestikku oma abikaasa ja kaks tütart.

Kuid sel 11. novembri hommikul tekkis tema tohlunud südames kahetsus oma eesmärgitult elatud elu pärast. Toetudes labidale ja pühkides silmist sinna ilmunud pisara, ütles vanamees:

«Jah, *mon général* (minu kindral), mille eest siis

meie — teie ja mina — nii kaua teenisime? Missuguse autasu me saime? Selle võidu saavutamise piduliku tunni viidame me siin, kaugel oma juubeldavatest seltsimeestest, ja songime köögiviljaaedades . . .»

Ma ei vastanud sellele armetule ning mulle ebameeldivale mehikesele. Jah, mul oli raske ning tundsin end üksikuna. Kuid ma uskusin sügavalt, et minu elu pole veel lõpul. Ma vaatasin kaugemale. Ma teadsin: minu tee kodumaale saab olema raske ning okkaline. Kuid kodumaata ei saanud ma oma elu kujutleda. See tund, mil mu jalg kodumaa pinnale astub ja ma armsate vene põldude ning metsade lõhna hingan, on mulle kõrgeimaks autasuks, millest ma praegu võin unistada.

Ent mind kiskus siiski Pariisi. Oli soov kas või vargsi, eemalt vaadata, mis seal toimub, ja veel valges väljusime Natašaga rongist Saint-Lazare'i vaksalis. Metroo ei töötanud, taksod ja autobussid ei liikunud ning me läksime jalgsi oma korterisse Quai Bourbonil.

Lai Auber'i tänav, mis viis meid De l'Opéra väljakule, oli juba jõudnud piduliku ilme võtta. Kõikidelt rõdudelt rippusid alla liitlasriikide lipud: oma lihtsuselt meeldivad sini-valge-punased Prantsuse, kirjud valge-punased Inglise ja harvemini asetatud Ameerika lipud ning kord siin, kord seal kõikide teiste liitlasriikide lipud. Asjata otsis silm kallist Vene lippu: endine kolmevärviline oli oma aja ära elanud, meie punane lipp aga sümboliseeris kogu kapitalistlikule maailmale kõige kohutavamat hädaohtu — proletaarset revolutsiooni!

Meist möödus igasuguses vanuses ja seisuses inimesi, kes ruttasid Suurtele bulvaritele, kust kuuldus orkestrihelisid, mida katkestasid rahvahulga kaugelt kostvad hüüded.

Nagu selgus, moodustas De l'Opéra väljak sõjakoormast vabanenud rahva juubeldamise tsentrumi. Inimesed olid äkkisaabunud õnnest joobunud.

Mööda laiana näivaid, kuid nüüd autoliikluseks kitsaid bulvareid liikus lõpmatu kolonn lahtisi veoautosid, mis olid tungil täis soldateid. Prantsuse soldatite

hallikassinised sinelid uppusid liitlaste khakivärviliste frentšide määratu suurde massi. Kõik olid juba jõudnud nokastada, ja isegi häirimatud inglased, keda hüüti «tommydeks», olid elavas meeleolus.

«Hip! hip! hurraa!» karjusid nad üksmeelselt, ühel häälel vastuseks rätikutega lehvitavate ekspansiivsete pariisitaride vaimustatud hüüetele: «Braavo, inglased!»

Möödasõitvate soldatite peamassi moodustasid aga uued «Prantsusmaa päästjad» — veidi enne lõppu saabunud ameeriklased. Aru saada, mida nad karjuvad, oli niisama raske nagu selgusele jõuda, mis inimesed need õieti on, kes nii oma välimuselt kui ka žestidelt eurooplastest erinesid.

Möödasõitvaid soldateid imetlevate bulvarilogardite tiheda seina taga, asfalteeritud platsil Grand Opéra teatrihoone ees käis pidev pillerkaar üha edasi.

Üksteise kätest kinni võttes ja sealsamas ka möödaminejaid kaasa haarates moodustasid noored väikese katkestamatu ahela ning jooksid ringmängu asemel orkestri taktis, muutes suunda ja järgnedes eesmistele. See muistne tants «farandool» peegeldas kõige paremini toda ühist rõõmupuhangut, mis sel päeval juubeldavaid prantslasi nii tugevasti ühte liitis.

Me peatusime eemal, väljaku nurgal ajalehekioski juures. Mu välimus oli argipäevane — tulin otse köögiviljaaiast, pehme viltkaabu peas, kantud sügispalitu seljas, suur soe kootud sall üle õla visatud...

Olin sõjaväelise agendi vana harjumuse kohaselt veoautodes möödasõitvate soldatite vaatlusse süvenenud ja seepärast ei pannud tähelegi, kuidas «farandooli» ahel hakkas kioskile lähenema, märkamatult meie läheduses ringi moodustades. Ja järsku, täiesti ootamatult, nagu nähtamatu dirigendi märguande järgi hüüdis kogu see meie kõrval keerlev noortesumm:

«Vive la Russie!» — «Elagu Venemaa!»

Näis, et mu süda lõhkeb rõõmust, uhkusest ja õnnest. Signaal oli antud ja hüüdeid: «Elagu Venemaa!» kostis juba igast küljest, lämmatades orkestrihelid ja tervitused teistele liitlastele.

Võtsin kaabu peast ja kisendasin: *«Vive la France!»* — «Elagu Prantsusmaa!», aga mu abikaasa juurde, kes

seisis minu selja taga, jooksis alpiküti baretiga tundmatu soldat ja ütles kõrva sisse: *«On a fêté comme en a pu!»* — «Pühitsesime nii kuidas võisime!»

Selgus, et keegi oli mind ära tundnud, ja nüüd tuli lahkuda. Kuid rahvahulk ümbritses meid ja saatis mööda laia Avenue de l'Opéra't kuni Seine'i jõeni.

Hirmuäratava Clemenceau käsk ei suutnud veel maha suruda prantsuse rahva õilsaid tundeid Venemaa vastu, ja ei mingid paraadid, millele mind enam ei kutsutud, polnud võrreldavad selle pidupäevaga, milleks mulle oli see meie kalli Vene armee teeneid meenutavate pariislaste demonstratsioon neile kõige õnnelikumal päeval — vaherahupäeval!

NELJAS PEATÜKK

ÜMBER PIIRATUD

Sõda on lõppenud, kuid rahu ei saabunud.

Tõsi küll, teda tuletasid meelde Champs Élysées' marmorhobused: nagu kõik teisedki mälestusmärgid, nii vabastati ka nemad kiiresti liivakottidest, kuid siinsamas ligilähedal olid nende poole oma suudmed tõstnud kollakasrohelised saksa suurtükid — võitjate armetud trofeed. Ilma et oleks ennast võidetuks tunnistanud, pöördus Saksa armee koos püsside ja kuulipildujatega oma maale tagasi.

«Küllap näete, nad veel näitavad!...» rääkisid meie vene germanofiilid kartusega sosinal, kuna nad ei soovinud minu ees paljastada oma monarhistlikke ideaale, mille olemasolu ma Prantsusmaal viibimise ajal olin tõtt-öelda juba äragi unustanud. Mulle jäi arusaamatuks, mida võisid sakslased «näidata», ja säärased pahatahtlikud kõnelused ainult ärritasid mind, veel rohkem suurendades lõhet minu ja valgekaartliku «piiritaguse Venemaa» vahel.

Ent tuli hakata järele mõtlema, kui sain ajalehtedest teada «Ukraina valitsuse» moodustamisest Skoropadskiga eesotsas, sakslaste toetusel. Ei tahtnud oma

kõrvu uskuda: Skoropadski, meie kavalergardipolgu endine adjutant, hetmani osas!

Kõigile vanematele ohvitseridele naeruks esitas keegi tema tol ajal kõige austavamaks peetavale kaardiväepolgu adjutandi ametikohale. Olles uhke oma ukraina ehk, nagu siis öeldi, «väikevene» päritolule, leidis Skoropadski, nii imelik kui see ka oli, polgukomandör kindral von Grünwaldis, eskadronikomandör parun Hoyningen-Huenes ja nende pooldajates soosijaid. Ühe sõnaga, nagu Mjatlev kirjutas:

> Salajaste ja avalike sakslaste hulgas
> leidus ka talle trampliin.

Teine maailmasõda avas mu silmad paljulegi üleelatule, kuid vana maailma suhtes tollal veel läbimõtlematule.

Skoropadski uhkustas oma esivanematega — samuti hetmanitega, sakslasi aga ahvatles juba ammugi Euroopa viljaait — Ukraina.

Mina olin võidust joobunud kodanliku Pariisi juubeldustest isoleeritud. Kuid siiski leidus mees, kes tuletas mind meelde kui endist liitlast ja soovis, et ma võtaksin osa banketist, mis korraldati tema auks liitlastevahelises sõjaväelises klubis. Sellest ei võinud ma marssal Foch'ile ära ütelda, sest peale sõjaväelise eetika nõude olin ma Prantsuse valitsusega sõlmitud kokkuleppe järgi säilitanud ka sõjaväelise agendi ja «Vene Varumiskomitee» esimehe nimetuse. Rippusin juuksekarva otsas, ja Vene asja huvides polnud mõtet Foch'iga tülli minna.

Teadsin, et pärast Brest-Litovski rahulepingu sõlmimist suhtuvad liitlasarmeede esindajad minusse ebasõbralikult, ja et torkeid vältida, püüdsin kaduda arvukate külaliste hulka, kes ootasid päevakangelase — ülemjuhataja — saabumist.

Kuivetu reibas marssal peatus saali sisseastumisel hetkeks, heitis ringi vaadates kõigile pilgu, asetas käed kokku, justkui kavatseks vette viskuda, ja tungis julgelt rahvahulka, vabastades enesele minu suunas teed.

«Surun teie kätt, kindral, selle sügava lugupidamise

ja meie igavese tänulikkuse märgiks, mida me vapra Vene armee vastu tunneme!» ütles ta valjusti, ilmselt kohalviibivaid ajalehe-kirjasaatjaid arvestades.

Neil ammustel päevadel olin ma ametlikust elust niivõrd välja lülitatud ja Prantsuse valitsuse telgitaguse poliitikaga mitte kursis, nõnda et mul polnud aimugi juba suurima saladuskatte all Foch'i enese osavõtmisel ettevalmistatavast interventsioonist Nõukogude Venemaa vastu.

Võib olla, et kõik banketilviibijad ei mõistnud marssali žesti minu suhtes, kuid pärast lõunasööki järgnenud kohvijoomisel hakati minuga varem katkestatud tutvusi järk-järgult uuendama.

Minu juurde astunud sõjaväelaste seas üllatas mind oma ilmetu välimusega kindral, kel oli varrukal viis hõbetähte — eraldusmärk, mis vastas armeejuhataja auastmele.

«Mangin,» ütles too väike mehike kõmavalt ning järsku, surudes mu kätt. «Te muidugi ei tunne mind ära, kuid mina olen seniajani jäänud teile tänulikuks selle eest, et te minu brigaadi Artois's 1915. aastal külastasite. Ma olin siis alles kolonel, mul oli tarvis oma soldatite meeleolu tõsta, näha liitlasarmee esindajat, tunda, et me pole üksi. Kas mäletate, kuidas me kaevikutes ringkäiku tehes jõudsime salajase eelpostini kalmistu all, kus kuulasime pealt saksakeelset jutuajamist. «Boššidest» kõigest kuue sammu kaugusel...» Ning ta surus marssali eeskuju jälgides mul kaastundlikult veel kord kätt.

Mangin, too tagasihoidliku päritoluga ja ilmetu välimusega kindral, lahkus kummalise juhuse tõttu elavate kirjast rohkem kui salapärastel asjaoludel.

Väline rahulik elu astus kuidagi väga ruttu oma õigustesse. Millise kiiruga me tõttasime esimesse ettejuhtuvasse leivakauplusse, kus jälle müüdi sõjaeelseid krõmpsbatoone ja väikesi kuumi sarvesaiu, millise ehtsa rõõmuga jalutasime mööda nelja-aastasest unest äratatud bulvareid ning väljakuid. Need olid kohati juba uue peegelduva elektrivalgusega üle ujutatud, mis ajaga tahmunud Pariisi paleede piirjooned nähtavale

tõi; need hooned näisid selle nõidusliku valguse tõttu otsekui noorenenud. Ent tarvitses vaid mõnesse sisse astuda, kui otsekohe võis aru saada, et inimesed, kes olid üle elanud kõik sõjakoledused, polnud hingelt uuenenud, ei püüdnud maailma uute, paremate põhimõtete järgi ümber ehitada, vaid olid klammerdunud sõja külge nagu oma heaolu allika külge.

Vaimustusest meeletu, jutustas keegi noobli Jockey-klubi liige, kes polnud veel jõudnud ohvitserimundrit seljast võtta, Prantsuse armee Reinimaale tungimisest, avaraist tulevikuväljavaateist, mis avanevad Prantsuse tööstusele pärast Ruhrimaa vallutamist. Aga seal, nurgas, sepitseti projekte odava Ukraina teravilja väljaveost Odessa kaudu ja Bakuu ammendamatuist naftarikkustest. Esmakordselt muutus imperialism mulle konkreetseks mõisteks.

Minu ümber olid kogunenud noored — mõned klubi liikmed, äsja demobiliseeritud seersante ja reamehi, Pariisi ülikate poegi. Nad püüdsid meie revolutsiooni sotsiaalset iseloomu enesele selgeks teha.

«Kas niisugune revolutsioon on tõesti ka meil võimalik?» küsisid nad.

«Aga vaadake kas või marmorist mälestustahvlile meie vestibüülis: sellele on graveeritud meie kolleegide — lahinguväljal langenud Jockey-klubi liikmete nimed. Kuid sellelesamale, mitte aga mõnele teisele tahvlile on graveeritud ka meie sõjas hukkunud teenrite ja kokkade nimed. Ometi vahest tänu sellele me veel võime loota siit tassikese teed saada,» katsusin ma neile kõige arusaadavamal kujul seletada toimunud demokraatlike muudatuste olemust.

«Jah, teil on õigus,» nõustusid noored. «Sõda on meile nii paljugi õpetanud.»

Kuid need olid ainult sõnad — sõda ei õpetanud midagi prantsuse kodanlusele, kes oli vajunud müüdavuse rappa.

Vanad klubi liikmed püüdsid minuga kohtumisest üha sagedamini kõrvale hoiduda. Paljud neist prantsuse suursuguse aristokraatia esindajaist, hüljanud oma mõisad ja sõjaväeteenistuse, leidsid oma kuulsatele perekonnanimedele aegamööda rakendamist kii-

resti tekkivates pankades, trustides ja kontsernides. Klubis mängiti «rohelise» laua taga «kõrget mängu».

Selles kinnises ringkonnas eraldasid inimesed kunagi ennast poliitiliste kirgede tormist. Nüüd aga oli võit neid niivõrd pimestanud, et nad pidasid end rahandus- ja poliitikategelasteks, peaaegu nende traditsioonide kandjateks, mis nende esivanemad olid juba rohkem kui sada aastat tagasi jäädavalt kaotanud. Nemad alles said aru, et nüüd on nende ainsaks toeks raha. Kolme impeeriumi kokkuvarisemine avas avarad tegevuspiirid uutele tegelinskitele, kes olid Pariisi vallutanud. Ei võinud nad ju ilma kadeduseta vaadata niisugusele tõusikule nagu Loucheur, kes, saanud Prantsusmaal Brasiilia kohvi monopoli läbiviimise eest ilusa raha, võis enesele osta, tõsi küll, mitte just tiitli, kuid igal juhul ehtsa hertsogilossi.

«Raha ei haise», aga kohaks, kus mitte üksnes raha, vaid isegi suurimad tööstusettevõtted kaotavad oma näo, omandades või minetades väärtuse sõltuvalt hõlpsa tulu otsijate kombinatsioonidest, on teatavasti — börs. Seda aukartust äratavat, arhitekt Brongniart'i poolt 1808. aastal ehitatud hoonet ümbritsenud räpasevõitu kohvikud olid sõjaeelsel ajal tungil väikekomisjonäre, agente ja ajakirjanikke. Kuid ajad olid muutunud, ja minu küllaltki suureks imestuseks määras just säärasesse kohvikusse mulle kohtamise üks minu kunagi elegantseid kolleege Jockey-klubist.

«Vabandage, kuid ma ju töötan siin ja jälgin oma agentide kaudu aktsiate liikumist,» seletas mu sõber justkui ennast õigustades. «Muuseas, mis te Vene väärtpaberitest arvate? Nende langemine on ju ainult ajutine. Koltšak on millegipärast taganenud, aga kõik räägivad, et bolševikud uueks aastaks kindlasti lüüa saavad.»

Sel ajal kuuldus kohviku lahtiste akende kaudu börsihoone ees olevalt avaralt platsilt inimhäälte rögatusi — mitte hüüdeid, vaid nimelt rögatusi, mille hulgas kõrv vahetevahel võis tabada ka vene nimesid: «Mantašev!» ... «Maltsev!» ... «Lianozov!» ...

Käis tavaline aktsiate koteerimine, mille hinnad kir-

jutati kriidiga tahvlitele, et siinsamas oleks agentide hüüete järgi võimalik neid muuta.

«Mida te meie börsist arvate?» küsiti meie Nižni-Novgorodi aastalaada esimehelt, kes 1923. aastal oli Pariisi kutsutud.

«Mul on pahatihti tulnud surnuaedades viibida,» vastas ta, «kuid ma pole kunagi kuulnud, et koolnud võivad nii valjusti karjuda!»

Isu meie vene vara järele kasvas tema endiste omanike saabumisega, kes üksteise järel olid salaja Pariisi tulnud nurjunud «bolševikevastase püha sõjakäigu» asemele uue sõja propageerimiseks.

«Kui on olemas Vene suursaatkond ja Vene konsulaat,» arutasid nad, «siis on ka Venemaa olemas. On tarvis ainult tõestada oma pühad õigused omandile, mille vastu võib mõnes ametiasutuses kellegi huvi äratada, ja siis oma aktsiad mõne miljoni eest maha müüa: üks kord näiteks hollandlastele, teine kord inglastele . . .»

Maklakovi tegevus, mis sõja lõpul oli soiku jäänud, muutus iga uue vene emigrandi saabumisega elavaks, iseäranis kui sellel raha oli.

«Me or'ganiseer'ume,» seletas Maklakov mulle, «ja mõtelge, meie «Poliitilises Komitees» saavutasin ma seda, et Savinkov [1] — üldtuntud poliitiline kur'jategija, pr'aegune esimene salongior'aator' Par'iisis — nõustus koosolekutel Sazonovi kõr'val istuma! Kas see pole edu? Meie esimees vür'st Lvov palub teid, Aleksei Aleksejevitš, äär'miselt tähtsas ja teid puudutavas r'iiklikus asjas tingimata tema poole sisse astuda.»

Ajutise Valitsuse endine esimees oli üsna kuivetu, väikese kitsehabemega vanamees — üks neist ilmetutest inimestest, kelle kohta öeldakse, et nad on «väga armastusväärsed».

«Ehkki bolševike süü tõttu pole Venemaad lubatud

[1] Savinkov, Boris — organiseeris tsaariajal sotsialistide-revolutsionääride võitlusorganisatsiooni aktiivse tegelasena rea atentaate Vene kõrgematele võimukandjatele; oli 1917. a. Ajutises Valitsuses sõjaministri abi ja võitles selle järel bolševikevastu. *Tõlk.*

osa võtma läbirääkimistest, mis peetakse liitlaste ja Saksamaa vahel sõlmitava rahulepingu kohta...»

«Vabandage,» katkestasin ma vanamehe poolt alustatud lauset, «mis rahuläbirääkimised need võivad olla ilma Venemaa osavõtuta?»

«Just nendest kaalutlustest lähtudes seadsimegi enesele ülesandeks Venemaa huvisid kõikide meie käsutuses olevate abinõudega kaitsta,» seletas Lvov. See Venemaa kaitsja, kes rahva poolt oli üle ajaloo parda heidetud, tegi katset kujutada endast riigimeest, kes hoolitseb riigi, aga mitte omaenda huvide eest. «Muide, me kavatseme härra Clemenceau'le põhjaliku «memorandumi» esitada, mille koostamiseks tõmbame kaasa oma parimaid spetsialiste, sealhulgas ka sõjaväelasi. Te muidugi ei saa eitada niisuguse sõjaväelise eksperdi, nagu kindral Palitsõn, kompetentsust, kellega koos me palumegi teid kindlaks määrata Venemaale soovitav tulevane riigipiir.»

«Tõmbavad mind näiliselt sündsa ettekäände all oma poliitilisse mängu,» mõtlesin ma. «Kas siis tõesti jälle tuleb Palitsõniga koos töötada? Oletame, et see kaval rebane ei lähe liimile! Tuleb vist nõustuda. Orienteeruda peaksin ma oskama, kuid selle võhikluse juures, mida Prantsuse Välisministeerium ilmutas kõige suhtes, mis puutus Venemaasse, võib meile väga tähtis Poola idapiiride küsimus, nagu ma kardan, Pariisi rahukonverentsil saada kõige absurdsema lahenduse.»

Raske on meelde tuletada, kes olid Palitsõni sõjaväelise komisjoni liikmed, niivõrd kaugel juba olid nad minust. Ma lihtsalt tegin Palitsõnile ettepaneku, et ta selle töö enesele koju võtaks, ja meenutanud meie akadeemiaprofessori Zolotarjovi loenguid sõjalise geograafia alal, joonestasin piiri tollal tavalise etnograafilise põhimõtte alusel. Nagu hiljem selgus, langes see piir peaaegu ühte sellega, mis määrati Poolaga kindlaks enne Teist maailmasõda.

Lvovi ja Palitsõniga ei olnud mul juhust enam kohtuda, ja seepärast imestasin ma väga, kui mõne aja pärast minu kabinetti ilmus noormees, kes tutvustas end «Poliitilise Komitee» sekretärina. Ta ulatas mulle üsna paksu ümbriku rahaga ja palus allkirja rahu-

lepingu tingimuste väljatöötamise alal tehtud töö eest «honorari» saamise kohta. Tol ajal omandas igasugune, isegi kõige süütum dokument erilise tähtsuse, tõestades sellele allakirjutanu kuuluvust ühte või teise poliitilisse organisatsiooni.

«Kahjuks ei saa ma raha vastu võtta,» kirjutasin tagastatavale ümbrikule, «kuna ma ei tea, missugustest summadest ja mis alusel see mulle on saadetud.»

Nii hõlpsasti õnnestus mul purustada Maklakovi kaval plaan mind «piiritaguse Venemaa» esindajate hulka tõmmata. Muide, mõned neist ei loobunud veel kaua mõttest mind oma leeri ahvatleda.

Vahekord Maklakoviga jäi siiski rusuvaks ja ebamääraseks, kuna ta ei loobunud ikka veel mind arvestamast. Ta vedas «Poliitilise Komitee» kõiki teisi liikmeid ninapidi ja muidugi, olles teadlik raha võimust, ei lasknud silmist neid miljoneid, mis pärast likvideerimist olid kogunenud minu jooksvale kontole Banque de France'is. Nõukogude rahva ägeda vaenlasena ei kaotanud Maklakov lootust, et kontrrevolutsioon Venemaal võidu saab.

«Näete, ei võtnud mind kuulda, nüüd jäite Ignatjevist ilma,» rääkis ta hiljem, «aga temal on ju nii r'aha kui mür'sud. Nüüd ei tule «inter'ventsioonist» midagi välja!»

Samuti ei saanud «Poliitilise Komitee» sõjakad liikmed loobuda mõnesaja vene ohvitseri ja umbes kahekümne tuhande Prantsusmaale jäänud vene soldati oma eesmärkideks kasutamisest.

«Kindrali asemel,» otsustasid nad, «võtame juba Vene admirali, sest praegu on need moes nii meil kui Prantsusmaal ja seetõttu hõlbustavad ka prantslastega läbikäimist. Vene admiral laseb end Prantsuse teenistuses arvele võtta, tõmbab prantsuse mundri selga, ja siis ei julge mitte ükski vene ohvitser või soldat tema vastu sõnakuulmatu olla.»

Tõenäoliselt arutasid niiviisi «targad Rue de Grenelle'ilt» (tänav, kus asus suursaatkond), saates minu juurde läbirääkimisi pidama Vene endise mereväeagendi Prantsusmaal admiral Poguljajevi.

«Tal on «suured teened», ta on spetsialist ministee-

riumi ja keisrikoja kutrite juhtimise alal,» andis selle ohvitseri kohta kunagi põlgliku hinnangu minu mereväelasest kolleeg Rootsis Petrov, kes Venemaad ei hüljanud ja läks Punalaevastikku üle.

Oma üleolekut tundes tegi prantsuse vormi ümberriietunud admiral Poguljajev juba esimeste sõnadega mulle ettepaneku talle üle anda kui mitte just kõik asjad, siis kas või needki, mis puutusid Prantsusmaal asuvatesse Vene vägedesse.

Meievaheline kõnelus oli lühike ja mõjukas. Tema rääkis vene keeli, kuid mina vastasin talle prantsuse keeles, sellega rõhutades, et ei tunnista teda enam vene inimeseks.

«Imestan, et te lubate enesele minu palve täitmata jätta. Teie asemel oleksin ma oma ametikohalt ammugi lahkunud,» ütles «Prantsuse» admiral mulle.

«*Pardon, amiral, permettez au général russe, que je suis, de connaître mieux que vous ses devoirs. J'ai l'honneur* ... (Andestage, admiral, kuid lubage minul kui Vene kindralil oma kohustusi teist paremini tunda. Mul on au ...)»

Poguljajev ei püsinud kuigi kaua võimul. Teda asendasid järk-järgult Koltšaki, Põhja-Venemaa valitsuse, Judenitši ja Denikini esindajad, kellega «Poliitiline Komitee» vahetut sidet pidas.

Keegi ei teinud enam katset neid minu juurde saata.

Prantsusmaal võttis interventsioonipoliitikas juhtiva osa enesele Mereministeerium. Ega asjata paistnud Prantsuse laevastik alati silma oma ohvitserikaadri reaktsioonilisusega ja meeskondade ohjeldamatu revolutsioonivaimuga.

Nendele, prantsuse meremeestele, just langeski esimestena osaks heisata Prantsusmaal oma sõjalaevadel punane lipp, mitte sõnadega, vaid teoga meenutada Clemenceau'le ja Foch'ile proletaarse revolutsiooni solidaarsuse põhimõtteid ning juba esimestest sammudest alates takistada Musta mere «interventsiooni» plaane.

Prantsuse eskaader, mis juba 1918. aasta lõpul oli Odessa reidile jõudnud ja seejärel Sevastoopolit val-

lutama saadetud, kirjutas oma laevade revolutsiooniliste ülestõusudega Prantsuse-Vene mitte merenduslike ega ka mitte sõjaliste, vaid juba revolutsiooniliste suhete uues raamatus esimese leheküljе. Ülestõusu alustanud miinilaeva «Protée» meeskonna eeskujule järgnesid üksteise järel lahingulaevade «France», «Jean Bard», «Waldeck-Rousseau» meeskonnad ja paljud teised, taastades oma Euroopas kunagi kõige revolutsioonilisema maa traditsioonid.

Rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise ajalukku läks hiilgava episoodina vene tööliste vennastumine kaldal maabunud mereväepatrullidega ja kiiresti üle Rumeenia piiri paisatud 58. ning 176. jalaväepolgu üksustega.

See Prantsusmaa parimate poegade Vene revolutsiooniga proletaarse solidaarsuse demonstreerimine kutsus valitsevates ringkondades esile raevu. Prantsuse meremehi ja soldateid, kes julgesid vene töölistel vennalikult kätt suruda, karistati karmilt.

Nii saavutas juba kodanliku maailma esimene katse relvastatud jõududega toetada meie maal veel minemapühkimata valgekaartlaste jõuke, salku ning hiljem ka terveid armeesid sellele maailmale vastupidiseid tulemusi: Oktoobrirevolutsiooniga süüdatud vabadusetõrvik anti nagu teatejooksul edasi meie Nõukogudemaa piiridelt kuni Prantsusmaa sadamate laevatehasteni, kuni tehaste tsehhideni ja Pariisi «bistroodeni», valgustades prantslastele teed meile ja nendele ühisesse uude maailma.

Ajutiselt soikunud Musta mere interventsioon elavnes Denikini ilmumisega. Ta äratas huvi nii prantslastes kui ka vene hädapoliitikutes Rue de Grenelle'ilt. Temaga võis «asju ajada», kuid teda oli tarvis finantseerida, ent seejärgi, kuidas Koltšak Uraali taha taandus, muutus see finantseerimine üha raskemaks.

Valgekaartlaste organisatsioonide üheks peamiseks rahaallikaks oli Vene-Aasia Pank, kuid minuni jõudsid teated, et selle panga Pariisi saabunud esimees Putilov mängib kahepalgelist mängu.

See äratas minus elavat huvi ja ma võtsin vastu

ettepaneku Putiloviga nelja silma all ühes kõige peenemas restoranis einetada.

«Mina, teie hiilgus, põlvnen talumeeste hulgast,» esitles ennast mulle väheldast kasvu, veel täiesti reibas vanamees, kes oma välimuselt meenutas õigeusu köstrit või vöörmündrit. «Ärge pahandage, räägin otsekoheselt. Praegu me lastime Konstantinoopolis Denikini jaoks kahte aurikut, aga mina, teate, arvan (ta vaatas ringi) — kas see pole ohtlik? Laadung on ju väärtuslik. Temasse on paigutatud paljusid tuhandeid. Kuid makstakse ju Denikini paberrahas. Seepärast ma söandasingi teid tülitada, et kas siin ehk ei peitu mingi pettus. Mis?»

«Kuid te ju ikka usute «ühtsesse ning jagamatusse» edasi? Lubage teile sel puhul jutustada ettekandest, mille meile juba möödunud aastal tegi Koltšaki saadik. Ta veenis meid, muuseas, nõukogude võimu peatses langemises, kuid selle peale võttis mu kirjutaja Mamontov kätte ja hävitas ta ühe sõnaga: «Arusaamatu, kuidas see võib nõnda olla, härra kapten. Kui juba teie peate taanduma, siis, tähendab, Punaarmee polegi nii nõrk!» Aga mis minusse puutub, siis ütlen teile, et sel päeval lakkas Koltšak minu jaoks olemast.»

«Kuid miks siis välismaalased meid abistavad?»

«Aga kas olete nendele kindel? Vaadake, eile kohtasin ma teeristmel pankur parun Jacques Ginsburgi. Ta on ju teie Vene-Aasia Pangas prantsuse viitsepresident ja minu ammuaegne tuttav. «Lähen,» ütles ta, «koosolekule Denikini asjus.» Just sel silmapilgul kihutas auto meist mööda. Ma haarasin vanamehel varrukast kinni: *«Prenez garde!* — Ettevaatust!» sosistasin talle. Oleksite te näinud, kuidas ta kahvatas! «Rahustuge,» ütlesin ma talle, «ma ju ainult kartsin, et auto teile peale sõidab!»»

«Suvatsete naljatada, kuid ma ei saa siiski uskuda, et välismaalased võiksid lollid olla,» ohkas Putilov.

«Ma ei hakka nende üle otsustama, kas nad on lihtsameelsed või targad, kuid ma ei lakka Prantsuse kindralitele kordamast, et kui nad Venemaa kallale lähevad, paisatakse nad kõik merre. Selleks ju meresid meie ümber jätkub.»

«See ei või tõsi olla, see ei või tõsi olla!» kordas mu vestluskaaslane.

Erutuse tõttu ta isegi tõusis laua tagant ja, unustanud juuresolijad, hakkas närviliselt mööda restorani sammuma. Mind aga haaras tagasihoidmatu soov kahtlast mängu mängivalt Maklakovilt üks interventsiooni finantseerimise tähtsamaid vahendeid käest ära kiskuda. Säärasele tegelinskile nagu Putilov ei saanud ju midagi olla kallim kui raha.

«Noh, otsustatud! See kaup tuleb laevas edasi müüa.» Ja Putilov tellis siinsamas pudeli kõige paremat šampanjat.

«Teie terviseks, teie hiilgus!»

Putilovi-taoliste finantsistidega raha suhtes peetud läbirääkimistest väga väsinud Maklakov otsustas ette võtta viimase, kuid otsustava rünnaku «alistumatu», oma sõltumatust kangekaelselt kaitsva sõjaväelise agendi vastu ja, palunud mind «edasilükkamatus asjas» tema poole sõita, esitas tavaliste viisakate lõpuni ütlemata jätmiste asemel kohe kategoorilise küsimuse:

«Mulle on teatavaks saanud, et käesoleval silmapilgul te peate fir'ma Gr'ammont'iga läbir'ääkimisi suur'tükimür'sukestadele sõlmitud lepingu likvideer'imise kohta.»

«Seda teatas teile kindral Sviderski? (Suurtükiväeosakonna ülem minu komitees, kes mu selja taga oli nõustunud samaaegselt ka «Poliitilisele Komiteele» kaastööd tegema.) Ma panin talle ette ametiasjad üle anda,» vastasin ma Maklakovile.

«Noh, olgu kas või tema,» ütles Maklakov, taolist küsimust nagu pealetükkivat kärbest eemale peletades. «Ma tahan teile ainult öelda, et need mür'sukestad on «meile» hädatar'vilikud.»

«Mürsukestad? Aga mis te nendega teete? Nende juurde ei ole ju ei mürske ega püssirohtu,» katsusin ma naljaga vastata.

«See ei puutu teisse. Meile on Gr'ammont'i mür'sukestad tar'vilikud.»

«Jätke, Vassili Aleksejevitš, teile pole tarvis kesti,

vaid neid poolteist miljonit franki, mida ma firmalt nende eest nõuan, — vaat mis teid huvitab.»

Ja tõstnud silmad oma vestluskaaslasele, leidsin ma ta istumas mitte enam tugitoolis, vaid ühel nendest raamaturiiulitest, mis kunagi olid täidetud õndsa Izvolski raamatutega. Maklakovi nägu oli moondunud säärasest tigedusest, mida ma temas ei võinud aimatagi.

«Aga kui see on Denikini käsk,» ütles ta, «kas te siis ka ei kavatse seda täita?»

«Denikinit kohtasin ma Vene-Jaapani sõjas kindralstaabi polkovnikuna. Kuid mispärast pean ma nüüd tema käsku täitma? Ei saa aru.»

«Aleksei Aleksejevitš,» teatas Maklakov ärritusest lämbudes ja riiulilt maha astudes, «aitab meie üle irvitamisest! Meil pole teiega enam millestki r'ääkida.»

«Minul ammugi mitte,» vastasin ma.

Ja korraga otsekui enese üle pahameelt tundes lisas Maklakov ohates:

«Küll te kunagi veel teada saate, kes teile tõeline sõber' oli!»

Mu vaenlastel käis üle jõu mind meie maa mitte küll enam sõjaväeliste, vaid rahanduslike huvide kaitsja viimaselt positsioonilt välja lüüa, ja seepärast kasutas Maklakov üht kõige tugevamat võitlusvahendit inimese poliitilise tähtsuse hävitamiseks: tema täielikku ignoreerimist missuguste tahes küsimuste otsustamisel.

«*Le général Ignatieff n'existe plus!* — Kindral Ignatjevit pole enam olemas!» — see teade levis Quai d'Orsay (Välisministeeriumi) poolt kergekäeliselt avaldatuna nagu kulutuli Prantsuse ministeeriumides, riivas, ehkki, tõsi küll, ei löönud «likvideerimiskomisjoni» vankuma, kuid sulges siiski uksed paljudes kunagi sõbralikena tundunud majades.

Kõige raskem on tunda end «liigsena», ja seepärast astusin ma rohkem oma südametunnistuse rahustamiseks kui asja pärast kõigile sõjaväelistele agentidele tuttavasse varjupaika — Kindralstaabi II büroosse.

«Ministrid vahetuvad, kantseleid aga jäävad!» ütleb prantsuse ametnikutarkus, ja Sõjaministeeriumi ukse-

hoidja tähendas mind aupaklikult vastu võttes ning isegi lubatähte küsimata naerusui:

«See on juba kümnes!»

Prantslased on selle poolest meeldivad, et oskavad ise eneste üle naerda.

«Tuleb, näe, meie juurde ikka toosama Vene kindral,» nii arvatavasti mõtles uksehoidja endamisi, «ja vististi paistab talle naljakana, et selle aja jooksul oleme meie juba kümme ministrit vahetanud.»

Sõbralikult nagu endist ametivenda võttis mind mu viimasel külastusel vastu Kindralstaabi ülema abi Vidalon. Me kõnelesime veidi meie Vene brigaadide saatusest ja informatsiooni puudumisest Venemaa kohta, ent kui ma tegin katset taastada endist usalduslikku vahekorda Prantsuse Kindralstaabiga, lausus mu sõber:

«Mis seal parata, kindral, Fortuna õnneratas keerleb!»

«Sain aru — te tahate öelda, et ma olen lõplikult allamäge veerenud!»

Ning me mõlemad pahvatasime naerma.

Kindralstaabi ülem, kõhn hallipäine vanamees kindral Albi, keda Mandel üldse ei suvatsenud arvestada, oli äsja oma ametikohalt lahkunud. Mind kord tänaval nähes võttis ta oma Noa-aegse kõvakübara peast ja ütles kätt surudes:

«Ärge olge mu peale pahane, kindral, kõige selle kurja pärast, mida ma olin sunnitud teile tegema, — uskuge, täiesti vastu minu tahtmist.»

Samasugust lugupidamisküllast suhtumist leidsin ma ka oma endiselt Grand QG kolleegilt, niinimetatud «Slaavi Büroo» ülemalt major Fournier'lt. Seda majorit ei tule ära vahetada tema ülemuse kolonel Fournier'ga. Mõlemad nimekaimud rääkisid vene keelt suurepäraselt, ent kolonel vaatas Venemaale nende vene ohvitseride pilguga, kellega ta oli enne sõda mõned kuud koos elanud, sooritades staažiaega Vilno sõjaväe-ringkonnas, major Fournier aga polnud Venemaal kunagi käinud, kuid oli Venemaa kohta palju lugenud.

«Mitte keegi siin ei taha uskuda teid, kindral, ega mind, et omades enda käsutuses niisugust kaadrit nagu tsaariarmee endised unterohvitserid, on Nõukogud võimelised revolutsiooni kaitsma. Justkui meie, prantslased, ise poleks omal ajal «sankülottidest» armeed moodustanud,» ütles see tuline lõunamaalane mulle erutatult.

Arvatavasti tundis ta end sel päeval oma nimekaimule hommikust ettekannet tehes räbalasti: Denikini eelväed lähenesid Orjolile. Ehkki kusagil hinge põhjas näris rahutus, just nagu lahingus pärast väärtusliku kaitsejoone mahajätmist, aga ei major ega mina liigutanud kulmugi. Joffre'i kool, kus armastati vaikida, ei ununenud.

Mingisugused raskused rindel ei tohi häirida plaanikindlat tööd tagalas, ja valgekaartlaste ajutised edusammud ei muutnud Fournier' suhtumist Denikini avantüürisse.

«Aga siin, kindral, palun imetlege, kui palju see kõik meile maksma läheb.» Ning ta võttis lauasahtlist suured tabelid, mis olid koostatud inglise keeles. «Meie meremehekesed jätsid kõik Mustal merel ettevõetavad operatsioonid liitlaste hooleks, aga nendelt tulevad arved Denikinile üleantud vormiriietuse eest. Nõuavad pärast sõda järelejäänud vana kraami eest täishinda, ja pealegi veel naelsterlingites.»

«Vene rahvale läheb see veelgi rohkem maksma,» ütlesin ma hüvasti jättes ja sellest sümpaatsest kindralstaabi ohvitserist jäädavalt lahkudes.

Raske on nüüd kujutleda, et elades Pariisis, tolleaegse Euroopa elu keskuses, oli minul, suurte kogemustega sõjaväelisel agendil, nii vähe teada valgekaardi sõjategevusest, kes oma lüüasaamisi hoolikalt varjas ja Punaarmee kangelaslikest tegudest vaikis.

Juba ammu ei olnud ma emalt kirju saanud ning alles 1919. aasta lõpul kuulsin juhuslikult, et ta on juba Novorossiiskisse toodud ning kavatseb minu juurde Pariisi sõita.

Oodata ei tulnud kaua, ja varsti embasin ma Lyoni

vaksalis mitte enam endist tervet, energiaküllast naist, kellena olin harjunud Sofja Sergejevnat lapsepõlvest saadik nägema, vaid väikest kõhnunud eidekest.

Oli pöörane tahtmine päralejõudnud perekonnalt teada saada, mida meie verest tühjaks jooksnud kodumaal tehakse. Kuid revolutsioonilise võitluse epohhil muutub olukord niivõrd kiiresti, et isegi kõige objektiivsemad inimesed, kes olid kas või mõne nädalagi valgete vägede piirkonnas viibinud, ei suutnud kõige parema tahtmise juures mulle edasi anda erapooletut pilti sellest, mis Nõukogude Venemaal toimus. Minu omaste juures ei olnud esimestel päevadel pärast nende Pariisi saabumist viha bolševike vastu veel märgata. Oma noorema õega jutuhoogu sattudes ma isegi tundsin tema vastu mingit uut poolehoidu, võimalust ühes keeles kõnelda. Kuid kahjuks kasvatas «Pariisi avalikkus» nad kõik kiiresti ehtsateks «emigrantideks» ümber. Valgekaartlaste kommetest jutustades kinnitasid nad vaid hämmastava naiivsuse ja lihtsameelsusega kuuldusi spekulatsioonist, mis juba oli ületanud igasuguse jultumuse piiri.

«Kas tõesti kõik need meie poolt kaasatoodud tuhanded rublad siin midagi ei maksa?» ohkasid mu omaksed. «Kõige usaldusväärsemate inimeste nõuandel vahetasime kunagi sinult saadud Prantsuse frangid rublade vastu — väga kasuliku kursi järgi!»

«Sahkerdasime», «pidime sahkerdama» — missuguseid vastikuid sõnu laususid neil raskeil päevil kunagi kõige puhtamad naisehuuled...

«Seal kaubitsevad rublade ja majadega jaoti, siin, Pariisis, aga müüvad Venemaad juba hulgi,» tundus mulle. «Las juba vene inimesed ise kodumaal purustavad vanad, südamele kunagi kallid väärtused, et üles ehitada midagi uut, mulle mitte veel täiesti selget.» Kõik näis mulle paremana, kui et lubada võimu juurde neid inimesi, kes müüsid juba välismaalastele oma mõisaid ja maju, kes läksid välja igasugustele tehingutele väliskapitaliga — kuni Venemaa asumaaks muutmiseni.

«Aga meie oleme homme juba Peterburis!» pani mind 1919. aasta 19. oktoobril jahmuma ammugi minu juurest lahkunud Karaulov.

«Kes need «meie» on?» küsisin ma sellelt õnnest säravalt elegantselt härralt, kes oli riietatud viimase moe järgi õmmeldud pikahõlmalisse frakki.

«Aga kuidas nii, krahv, kas tõesti te pole kuulnud Krasnoje Seloo vallutamisest Judenitši poolt? Teile peaksid ju hästi tuttavad olema see Krasnoje Seloo, Pulkovo kõrgendikud ja kõik need kohad!» jätkas Karaulov õela iroonia varjundiga, millega ma juba harjuma hakkasin.

Meie ümber kogunes salk elegantseid mehi, kes etenduse vaheajal olid läskunud «Champs Élysées'» teatri suurde, marmoriga kaunistatud vestibüüli.

«Judenitš on Petrogradi väravatel!...» lugesin ma kellegi tundmatu härra poolt mulle ulatatud ajalehe «Intransigeant» viimasest õhtusest väljaandest.

Mõttes ilmus jälle mu vaimusilma ette tuttav Narva väravate võlvkaar, mille alt ma olin nii palju kordi läbi sõitnud nii ratsa kui troikaga, armetud puumajakesed ja vanglat meenutav Putilovi tehase müür. Kahel pool alati porist maanteed on praegu arvatavasti kaevikud kaevatud, vankritest ja mööblist barrikaadid püstitatud, tehasest väljailmunud putilovlased aga tulistavad kuulipildujatest oma endiste peremeeste palgasõdureid...

«Jah, võib-olla jõudsite Krasnoje Selooni. Võib-olla tungisite ka kuni Narva väravateni, kuid Piiterisse te juba ei pääse!» teatasin ma seesmise kindla usuga valjusti juuresolijatele, kes olid jahmunud minu informeerituse üle.

Emigrandid rääkisid sosinal, et mul olevat «Kremliga otsene telefoniühendus».

Aga järgmise päeva hommikul luges see publik ajalehtedest, et «Judenitš on rutuliselt taandunud».

VÄLJAPÄÄSU OTSINGUIL

Oli lakanud suurtükkide mürin kodusõja rinnetel ja läinud ajalukku täieliku krahhi osaliseks saanud plaanid nõukogude võim avaliku relvastatud jõuga hävitada.

Wrangeli purustamine tekitas Prantsuse valitsusele uue mure — see talle häbistav üritus likvideerida ja kõigepealt lahendada valgete pagulaste küsimus, kes olid Krimmist uskumata rasketes tingimustes välja toodud. Bosporuse väina kogunenud laevade parrastelt kostis needmisi liitlaste ja esmajoones prantslaste aadressil. Nemad, prantslased, olid ju visamad inglastest, kes denikinites ja koltšakkides pärast nende täielikku Punaarmee poolt purustamist pettusid ning keeldusid igasugusest panusest ennast ühegi demokratismiga enam mitte varjava tsaari-kaardiväe esindajate abistamiseks.

Selle delikaatse küsimusega tegelemine oli tehtud ülesandeks Prantsuse Välisministeeriumi peasekretärile, kuulsa keemiku järeltulijale ja prantsuse «liberaalse» kodanluse iganenud traditsioonide ning arvamuste veendunud kandjale. Berthelot tundis mind hästi juba sõjaajast saadik, kus liitlaste vahel ei tulnud lahendada vähe arusaamatusi, kuid pärast meie revolutsiooni otsustas ta, nagu kõik teisedki tema klassi inimesed, kuulda võtta vene emigrantide nõuandeid ja katkestada suhted «halvale teele» sattunud sõjaväelise agendiga. Nüüd oli «*ce général bolchevique*» — «see bolševikust kindral» — tarvilik, ja Berthelot kutsus mind ministeeriumi, et konsulteerida, kuhu valged emigrandid suunata, kus nad maale saata, kuidas neid ülal pidada.

Kesk-Euroopa majandus ei olnud veel taastatud, ja see andis mulle võimaluse vrangellaste Euroopa sadamais maalesaatmisele vastu vaielda. «Milleks,» näis mulle, «moodustada Euroopas tuumik uuteks valgekaardi formeeringuteks?»

«Aasia mandril,» veensin ma Berthelot'd, «leiavad nad enesele kiiremini ülalpidamist. Türgimaa on teiste

riikidega võrreldes sõjast vähem kannatada saanud. Aasia on eidekesest Euroopast ruumikam ja küllap oskavad pattukahetsenud tagasipöördujad sealt kergemini kodumaale pääseda.»

Berthelot'ga kõnelust jätkates näis, nagu sooviks ta näha, et Prantsuse valitsus muudaks oma arvamust Vene küsimuses, ent mu lootused ei osutunud sel korral õigeks. Prantslaste sõbralik vahekord valgekaartlastega jäi endiseks, minu ning Berthelot' vaheline jutuajamine sai aga selsamal päeval teatavaks Wrangeli sõjaväelisele esindajale kindral Millerile. Seejärel, pärast pikemat kõhklemist, toimuski vrangellaste maabumine väheasustatud Saloniki kaldal, mis tõi enesega kaasa nende ühinemise tugevaks ja, nagu teada, meiega lepitamatuks «Gallipolilaste Liiduks».

Valgekaartlaste liikumise kokkuvarisemine sundis nende esindajaid otsima uusi vahendeid oma seisundi tugevdamiseks Pariisis. Selleks, nii veider kui see oligi, tuli kõigepealt asetada pärg «Tundmatu sõduri» hauale Võiduvärava all, mille järel võis alustada läbirääkimisi valitsusega — kellele «riigilaenu», kellele tavalise laenu või isegi toetusraha andmise üle. Banque de France'i keldrid olid sellel prantslastele õnnelikul ajal kulda pungil täis, mis eriti meelitas juurde neid, kel kunagi oli seda olnud, kuid kes olid sellest ilma jäänud.

«Kapital on ju tähtis isand, teda tuleb osata ümmardada,» «valgustas» mind mu valduses olevate kroonumiljonite juurde kippuv insener Aleksei Pavlovitš Meštšerski.

Ta oli põgenenud välismaale Nõukogude Venemaalt, kus kuni 1921. aastani oli töötanud metallurgia alal, ja seepärast huvitas ta mind rohkem kui teised. Vürstitiitlit tal ei olnud, kuid Kolomno tehase direktorina ja Sormovo ning teiste metallurgiatehaste juhatuse liikmena oleks ta võinud osta mitu vürstimõisat.

«Kuidas siis teie, Aleksei Pavlovitš, võisite, nagu te ütlete, aastas kuni kuussada tuhat rubla teenida?» küsis temalt Pariisis üks hämmastunud vene daam.

«Kolomno Tehaste Seltsi asjaajaja-direktorina sain ma sada kakskümmend tuhat rubla, Sormovo tehaste juhatuse liikmena — kaheksakümmend tuhat . . .»

«Noh, ja ülejäänud?»

«Ülejäänud? Oma peaga!» lausus uhkes toonis see laiaõlgne rässakas mees, kes kuni hallide juusteni oli säilitanud endise Pihkva kadeti rühi, naeratades oma laiade lõualuudega, mis olid valmis igaühele kõrisse kargama, kes talle põiki teele ette sattus.

«Ma ei saa teist aru,» ütles Meštšerski mulle. «Konstantinoopolis arvavad venelased, et «Ignatjev on Pariisis ise omaette peremees», kuid tegelikult näen, et te ei julge oma kapitali käsutada enne, kui olete Moskvast juhendid saanud. Teil koguneb panka miljoneid, aga kasu ei too nad kellelegi. Mina aga tean, et te tegite prantslastele ettepaneku osta selle raha eest Venemaa näljahädalistele teravilja. See muidugi on kiiduväärt asi, kuid lubage teatada, et Volgal hakatakse laevade talvituspaikades jääd lotjade ümbert lahti raiuma veebruaris ja märtsis. Siis oleks võinud ka viljast rääkida. Prantslased ei võtnud teid kuulda, aga nüüd on juba hilja — käęs on mai. Niikaua kui vili Volgale jõuab, on laevasõit lõppenud, Volga aga on ju Venemaa «elusoon». Ärge seda unustage. Muide, ma ei usu, nagu poleks teil raha säilitamisega mingit salaeesmärki.»

«Mul on oma eesmärk ja seda ma ei varjagi,» katsusin ma Meštšerskile seletada neid jõupingutusi, mis ma olin kulutanud selleks, et alal hoida oma riiklikku kontot Banque de France'is. «Sellega hõlbustan ma krediidi saamist, mis on Venemaa tööstuse taastamiseks nii vajalik.»

«Seda küll, kuid ilma meiesuguse meheta, kes oskab miljoneid käsutada, ei suudeta Venemaal tööstust niikuinii taastada,» ei jätnud Meštšerski järele.

«Ah, Aleksei Pavlovitš, kas te tõesti pole aru saanud, et ainult riigivõim, kelle valduses on maa kogu kapital, on suuteline taastama Vene majandust, mis maailmasõja ja kodusõja päevil purustati. Aga Prantsusmaa huvitab meid,» jätkasin ma, «mitte kui tööstur, vaid kui finantsist. Ta oskab raha hästi lugeda, kuid jätkata nii vene kui ka oma prantsuse rahva röövimist oma pankurite kasuks, nõnda nagu seda tehti enne Oktoobrit, Prantsuse vabariigi valitsusel enam ei

õnnestu. Bolševike keeldumine tsaariaegseid võlgu tunnistada — iseenesest õiglane akt — sunnib minu, nagu teie neid nimetate, miljonite kasutamisele uut moodi vaatama.»

«Ei, andestage, Aleksei Aleksejevitš,» ei kannatanud Meštšerski mu seletust välja, «meil nähtavasti puudub ühine tee.»

Niisugustesse vestlustesse, mida mu lähikondlased naljatades «Venemaa päästmiseks» nimetasid, paigutasin ma oma salajased mõtted, püüdes kodusõja ja interventsiooni läbi purustatud kodumaale kas või mingisugustki kasu tuua.

Raske oli selgesti kujutleda, kus säärastes «Venemaa päästmise» projektides lõppes heatahtlik suhtumine Nõukogude riigisse ja kus algas Meštšerski-taoliste vestluskaaslaste isiklik huvitatus. Mingi sisemine hääl laskis aimata, et kui jalge all puudub kodumaa pind, siis pole esimese pilgu järgi isegi süütute «õhulosside» ehitamisest osavõtmine ohutu. Oli tarvis maksku mis maksab kuulda võtta inimesi «tollelt kaldalt», kuid nemad ei hüüdnud vastu.

Ainult üks kord, interventsiooni kõige raskemal ajal, teatati mulle, et Moskva raadio, kuulutades nimepidi kõik Vene sõjaväelised agendid välismaal «väljaspool seadust» olevaiks, ei olnud minu nime maininud. «Tähendab, Moskvas teatakse minu kohta midagi!» mõtlesin ma endamisi.

«Lihtsalt unustasid Pariisi ära!» rääkisid valgekaartlased, kommenteerides mulle seda julgust sisendanud vahelejätmist.

Valgekaartlasi tuli iga päev juurde üha rohkem, ja Pariisi viisade saamine lakkas endistele Vene konsulaatidele ning saatkondadele olemast tulutoovaks tegevuseks. Viisa aset täitsid emigrandipassid, mis millegipärast kandsid põhjamaade uurija Nanseni nime. Temanimeliste passide omanikud kui «legaliseeritud» eurooplased tõstsid pead, hakkasid välja andma ajalehti, ühed üsna pisut parempoolse, teised pahempoolse kallakuga, kuid kõik äärmiselt leppimatud Venemaal toimunud revolutsiooniliste sündmuste vastu. Aeg-ajalt

ilmus neis ajalehtedes lühikesi artikleid, täis laimavaid süüdistusi minu vastu.

«Teie, krahv, peaksite ju viimaks oma sõna ütlema, laimavad kuulujutud ümber lükkama,» ägestus minu vastu püsiva sõpruse säilitanud heasüdamlik doktor Aleksander Issidorovitš Bulatnikov.

«Mitte ainult kuulujutte, vaid isegi ajalehepaskville ei kavatse ma ümber lükata. Neil päevil veenis mind üks mu prantslastest sõpru-advokaate, et ma Boris Suvorini mind laimava artikli pärast kohtulikule vastutusele võtaksin. «Teie tunnistajana ei keelduks ju isegi marssal Foch esinemast,» jätkas advokaat pealekäivalt, aga minu vastus vaenlastele oli üks ning sama: «Nende apostaatide ees enda õigustamine teeb neile liiga palju au.»»

Minust üksteise järel lahtiütelnud kaasmaalaste hulgas oli ka juba tsaariaegseid emigrante ja nende seas koguni meie isiklikud sõbrad Holsteinid. Kellele Pariisis viibivatest vanadest vene emigrantidest poleks küll olnud tuttav see tagasihoidlik korter Passy's, kus kaua aastaid elas juba ammu oma nooruse kaotanud, kuid elujaatava energia säilitanud Aleksandra Vassiljevna! Vene traditsioonidest kinni pidades võttis ta samovari juures vastu oma mehe, välimuselt sünge, kuid inimlikkust tulvil doktor Vladimir Augustovitš Holsteini loendamatuid sõpru ning poolehoidjaid.

«Sinu austaja Aleksandra Vassiljevna!» tuli mul oma lähikondlastelt pärast Veebruarirevolutsiooni korduvalt kuulda.

«Ja ammu see oli,» ütles mu abikaasa Nataša, «kui see naine pahandas minu tutvuse üle sinuga, hõbeakselbantidega tsaaripolkovnikuga, nüüd aga on ta üllatatud, et kuidas sa ometi võisid endisest Venemaast lahti ütelda.»

Minu käele toetudes astus Aleksandra Vassiljevna oma mehe puusärgi taga, kes lahkus meist ainult mõni päev enne Oktoobrirevolutsiooni, kolm aastat hiljem sain ma Aleksandra Vassiljevnalt aga järgmise kirja:

«Saksamaalt saabunud «Kaubandus- ja Tööstusliidu» liikmed räägivad, et Saksa välisminister Maltzahn

õelnud isiklikult, et Pariisis on bolševikel kolm esindajat, ja nimetanud kolme nime: Skobelev, Mihhailov ja krahv Ignatjev.

Seda laadi süüdistus asetab Teie sõbrad, eriti minu, raskesse moraalsesse seisundisse. Tahaksin Teilt teada saada, milles siin asi seisab. Ma soovitan Teile väga nendele juttudele jäädavalt lõpp teha kirjaliku ümberlükkamisega vene, aga veel parem välismaa ajakirjanduses...»

Soovides viisakusreeglitest kinni pidada ja ühtlasi mitte Aleksandra Vassiljevna uute sõprade — moskvalaste Tretjakovide — provokatsiooni ohvriks saada, kelle unistuseks oli mind Prantsuse valitsuse ees igal viisil kompromiteerida, vastasin ma lühidalt:

«Kui bolševikuks olemine tähendab venelane olla, siis olen ma bolševik.»

Aleksandra Vassiljevnaga ma pärast seda enam kokku ei puutunud.

«Mõtelda ainult — kui poleks olnud revolutsiooni, võiksin ma juba senaator olla,» ütles endine, tõsi küll, mõistuselt mitte väga terane kuberner täiesti tõsiselt.

Ühe Vene asjade eksperdi ametikohal Prantsuse valitsuse juures oli «Odessa segaduse» ajast, nagu ta ise väljendas, keegi Rechtsammer, pahempoolne esseer, kelle ma olin sõja algul määranud teenistusse Prantsuse armeesse. Ta pöördus Pariisi tagasi kapteni auastmes, ehitud lahinguordenitega, ja äratas enese vastu sümpaatiat oma koguka heasüdamliku kujuga ning meeldiva kohtlemisega, mis igale tähtsale tegelasele oli hädavajalik.

Ajutise Valitsuse päevil meteoorina mööda vilksatades kadus Rechtsammer mu vaatepiirilt, ja ma polnud mitte vähe imestunud, kui ta 1921. aasta märtsikuu esimestel päevadel talle varem hästi tuttavasse korterisse Quai Bourbonil ilmus.

«Noh, Aleksei Aleksejevitš, teie oma võitis! Nõukogud said võidu. Pole midagi parata. Ainult et Moskva utopistide asemel on nüüd Kroonlinnas tõeline madruste ja tööliste valitsus kujundatud. Siin on nende deklaratsioon, mis raadio kaudu edasi antud. Sellele

valitsusele muidugi võite te oma miljonid usaldada (need ju moodustasid Rechtsammeri peamise huvi). Auto ootab ukse ees, istume peale ja sõidame otseteed Quai d'Orsay'le, Välisministeeriumi. Seal oodatakse teilt allkirja, et te seda valitsust tunnustate.»

«Semjon Nikolajevitš! Mis te räägite? Kuhu ma sõidan? Kas siis Odessa teid tõesti targemaks ei teinud?»

«*Je regrette, mon général* (Ma kahetsen, minu kindral),» raporteeris Rechtsammer nagu tavaliselt ebameeldivates asjades prantsuse keelele üle minnes ja oma auväärt vatsakest koomale tõmmates ning lahkus minust hulgaks ajaks.

Sündmuste kaleidoskoobis ei mõtle me tihtipeale järele nende loogilise seose üle ja kasutame sõna «juhus» sageli kurjasti. Niisugusele juhusele omistasingi ma külaskäigu, mille mõni päev pärast Kroonlinna mässu kohta toimunud jutuajamist tegi mulle meie vana sõber Raymond Escholier — Aristide Briand'i isiklik sekretär.

«Peaminister soovib teiega väga kokku saada!» ütles see armastusväärne noormees, üks neid haruldasi prantslasi, kes olid meiega vahekorra säilitanud. «Kuid ainult nii, eraviisil,» jätkas ta. «Minister soovib teiega vestelda Vene asjadest enda juures kodus, Kléberi avenüül. Peaminister on hämmeldunud selle üle, mis teil seal Venemaal sünnib, ja sooviks teiega kokku saada. Kroonlinn on meid täiesti segadusse viinud.»

Briand, nagu peaaegu kõik Prantsuse poliitikategelased, nii liberaalid kui mitteliberaalid, alustas oma karjääri sotsialistina, justkui tööliskassi kaitsjana, mis ei takistanud tal järk-järgult parempoolsemaks muutumast ning juba palju aastaid enne Esimest maailmasõda, kui ta oli saavutanud peaministri ametikoha, streikivate tööliste kallal veriseid arveteõiendamisi toime panemast. Ta muutus peagi paindlikuks politikaaniks, et laveerida printsiibitu kodanliku vabariigi arvutute veepealsete kui ka veealuste karide vahel. Ta kirjutas vähe, rääkis palju, võites oma kõneosavusega isegi vaenlasi.

Niisama paindlik oli ka Briand'i välispoliitika, mil-

lega ma ainult võisingi seletada tema huvi minu vastu, sest noil päevil olin ma juba kõikidest prantsuse niinimetatud «sõpradest» täielikult võõrdunud.

Briand'i-taoliste poliitikategelaste kodused aadressid pidid teatavate inimeste ringkonnale alati teada olema, ja igasugusest poliitilise maailmaga läbikäimisest väljalülitatuna läksin ma sisemise rahuloleku tundega juba järgmisel hommikul mehe juurde, kes Clemenceau arvates «mitte kunagi midagi ei teadnud, kuid alati kõigest aru sai».

Vähehubase Pariisi salongikese tagasihoidlik banaalne miljöö, kus mu vana tuttav «Aristide» mind vastu võttis, samuti kirjutuslaua — alatiste ametlike jutuajamiste ohtliku tunnistaja — puudumine toas lõi intiimseks vestluseks vajalikud eeltingimused.

«Lubasin enesele teid, kindral, pisut tülitada pärast minu eilset kokkusaamist Kerenskiga. Temast «pahempoolsemaid» poliitikategelasi teil ju Pariisis ei ole?»

«Jah, teda peeti pahempoolseks,» vastasin ma.

«Niisiis, lähtudes soovist meie poliitikat Venemaa suhtes kuidagi muuta — see poliitika aga, olgu omavahel öeldud, mulle millegipärast ei meeldi —, pöördusin ma Kerenski poole ja parisin tema arvamust selles asjas. Tema aga, kujutage ette, ei jaga minu hinnangut olukorrale ja jääb Nõukogude valitsuse suhtes vaenulikule positsioonile. Kuid saage minu imestusest aru, kui ma kuulsin, et teie, Prantsusmaa äraproovitud sõber, mees, kes meiega koos sõja läbi tegi, ohvitser, keda me olime harjunud austama, — olete minu sekretäri sõnade järgi peaaegu ehtne «bolševik». Te koguni keeldusite Kroonlinna valitsust tunnustamast. Ma ei saa ise, ilma mingi põhjuseta, meie käitumisjoont teie maa suhtes muuta ... Te peate meid aitama, te peate meid aitama,» kordas Briand kogu aeg, ja sel hetkel näis, nagu ütleks ta seda siiralt.

Minu seletuse välismaa interventsiooni kahjulikkusest ja neist kasudest, mida kaubanduslik-tööstuslike suhete jaluleseadmine Nõukogude Venemaaga majanduskriisi lähenedes võiks anda, katkestas peaminister äkki küsimusega:

«Kas teil on olemas erariides tehtud ülesvõte?»

«On,» vastasin ma imestunult.

«See on hea. Ma palun teid täna õhtul vastu võtta üht väikest mehikest, keda te võite usaldada.»

1921. aasta 25. märtsi varahommikul plahvatas Pariisis üks neist ajalehepommidest, mille tekkimist lugejatel on raske kindlaks määrata: «Excelsioris», kõige ortodokssemas ja poliitiliselt kõige süütumas ajalehes, sellel kohal, kus tavaliselt asetsesid seltskondlike ballide ja diplomaatiliste vastuvõttude kirjeldused, ilmusid minu näopilt ja intervjuu bolševike kohta, mille oli koostanud tuntud ajakirjanik Marcel Pays.

«Noh, nüüd kukkus Ignatjev sisse!» ohkasid valgeemigrandid kergendatult, seda ajalehenumbrit hoolikalt oma kuue sisetaskusse peites. «Suurtükkide asemel Venemaale traktoreid saata! Ja kui ülbe see «usu, tsaari ja isamaa» reetur on!» kisendasid nad. «Tahab prantslasi veenda interventsiooni asjatuses, tuues näitena Koltšaki, Denikini ja «teiste wrangelite» — kuid mitte Wrangeli enese — purukslöömise! Noh, küllap me talle seda juba meelde tuletame!»

Olgugi et Marcel Pays sihilikult lubas enesele palju ebatäpsusi, oli saavutatud Briand'i eesmärk — tekitada avalikus arvamuses lõhe: seda «Excelsiori» numbrit anti veel mitme päeva jooksul uuesti välja, kusjuures ta saavutas enneolematu tiraaži — miljon viissada tuht eksemplari. Ei võinud ma siis oletadagi, et vana rebane «Aristide», kelle ma seadsin silm silma vastu uue Venemaaga, jääb enesele kindlaks ja leiab nõukogude võimu vastu võitlemiseks teisi vahendeid — Locarno konverentsi.

Mulle oli see mu poliitilise küpsuse esimeseks eksamiks, ja — oh häda! — ma tundsin end jällegi nagu kunagi korpuses sõdade ajaloo eksamil.

«Kui kammerpaaž Ignatjevi teadmised vastaksid tema kõneosavusele, siis oleks ta täna kahtlemata ära teeninud kõrgeima hinde, millest ma aga sel korral olen sunnitud talle ära ütlema,» tegi minu kohta tol ajal otsuse karm õpetaja polkovnik Habalov.

Nüüd, võõrsil, püüdsin ma kõikide minu käsutuses olevate vahenditega kaitsta oma kodumaad igasuguste katsete vastu tema ajaloole tagurpidikäiku anda. Ma

tõestasin prantslastele küllalt veenvalt, missugust kasu nad sellest saaksid, kui nad meiega alguseks kas või kaubanduslikudki suhted taastaksid, kusjuures ma ise veel ei mõistnud Venemaal toimunud sündmuste kogu sügavust ja suurust.

Sõdides kõikide nende välismaalaste vastu, kes tegid katset Venemaad käsitleda peaaegu nagu tulevast asumaad, ei võinud ma samal ajal loobuda enesele võetud ülesandest — maksku mis maksab' taastada Venemaa jaoks tema ajutiselt kaotatud krediit Prantsusmaal, arvestamata seda, et välismaa kapital seab oma peamiseks eesmärgiks kõikide orjastamise, kes temast sõltuvad.

Ma olin ümbritsetud vananenud mõtteviisiga inimestest. Mäletan, et ka minu poolt muretsetud Karl Marxi «Kapital» näis mulle imelikuna ega andnud vastust mind piinavale küsimusele, kuidas võis vana Venemaa kohale tekkida mulle seni tundmatu maa. Ma ei osanud selles orienteeruda. Sõna «Venemaa» kadumine minu kodumaa nimetusest valmistas mulle kirjeldamatut meelehärmi.

Just sellega seletuski võitmatu soov võimalikult kiiremini kokku saada inimestega kodumaalt, kuhu üleminekust ma kahjuks võisin ainult unistada. Tõepoolest, kuidas ometi võis ilma väljakutseta ja käsuta maha jätta oma maa kaitsmise välismaal? Kas ma polnud siis korduvalt Prantsuse valitsusele kinnitanud — isegi kirjalikult —, et ma ei lahku oma ametikohalt, enne kui Prantsusmaa tunnustab nõukogude võimu.

Kuid Moskval pole arvatavasti aega minuga tegelda. Seal on nähtavasti isegi unustatud mu olemasolu, mina aga ei soovi end meelde tuletada prantslaste — de Monzie ja Herriot' kaudu, kes, võtnud enestele «Christoph Kolumbuste» osa, tegid 1922. aastal sõidu nendele «mitteohutuna» näivale Nõukogude Venemaale.

«Nendel on õigus mulle nii kallil maapinnal ringi käia, aga mina ei saa sellele jalagagi astuda!»

Ja samuti näis solvav, et prantslased, kes mu käitumist hästi tundsid, varjasid hoolikalt ning ettekavatsetult minu eest oma läbikäimist nõukogude võimuga.

Kuid miski ei takistanud mind Lyoni jõudmast, kus 1923. aasta algul NSV Liit Herriot' kutsel esmakordselt osa võttis rahvusvahelisest laadast. Seal lootsin ma kohata Nõukogude esindajaid, Venemaa kohta midagi teada saada ja viimaks nende kaudu end Moskvale teatavaks teha.

Kaua ja innukalt hellitasin seda unistust, ent kui ma karusnaha-osakonda viiva sissekäigu kohal kaht ristamisi asetatud helepunast lippu nägin ja tähti «URSS» lugesin, mida ma seni polnud leidnud ei raamatuis ega ajalehtedes, haaras mind tugev erutus. Need olid minu kodumaa lipud. Ma olen sümboolikale alati suurt tähtsust omistanud, ja punane värvus oli mulle nagu läbitungimatu müür, mis Nõukogudemaad muust maailmast lahutas.

Meie väljapaneku territooriumile astudes ei olnud ma end oma kaasmaalastega kohtumiseks veel ette valmistanud: külastajate kombel prantsuse keeles nende poole pöörduma ei olnud ma suuteline, aga vene keeli kõnetades oli risk, et mind peetakse valgeemigrandiks. Nii silmitsesin ma vaikides ja üsna kaua rohkem inimesi kui seda kaupa, mis oli siia toodud hulgimüügiks ja mis huvitas vaid suurostjaid, mitte aga publikut. See pani mind veel täbaramasse seisukorda, kuna mul puudus tutvuse sobitamiseks ettekääne.

«Lubage mul end tutvustada,» pöördusin ma viimaks tolle seltsimehe poole, kes näis vanemana.

Pärast seda esimest kohtumist, vaadeldes siia-sinna laialipillatud tagasihoidlikke stende koos kaupade veel tagasihoidlikuma sortimendiga, ei võinud ma küll arvata, et mulle langeb varsti osaks õnn organiseerida ise selsamal kohal Nõukogude näitusi, üllatades maailma juba meie Nõukogude rahvamajanduse kõikide harude ennenägematu kasvuga..

Kuid ka siis näis — olgugi kui kõrvalisele pealtvaatajale — iga väljapandud ese mulle lõpmata kallina: Oli soov kõike mitte ainult silmitseda, vaid ka käega katsuda — nii tee äärde mahalaaditud kaukaasia pahkjat puitu kui ka graniidirahnu, samasugust rusket nagu kaunitari Neeva graniitkaldapealsed...

Väikeses, kiiruga kokkuklopsitud barakis kusagil näituse peahoone taga leidsin ma vaevaga üles ka Leningradis asuva «Lomonossovi-nimelise» portselanitehase — endise «keiserliku» tehase — uued näidised. Siin kohtasin ma eksponaatide valvuri ning nende kohta seletuste andja — stendisti — isikus ka mind esimesena tunnustanud Nõukogude naiskodanikku.

«Ma olen teie sõjas langenud akadeemiakaaslase lesk, olin harjunud tema kirjutuslaual nägema teie kavalergardimundris portreed. Kas nüüd mäletate?...»

Ning see meeldiv, mitte enam noor tundmatu naine ohkas sügavalt: raugaea eel valmistab meile kõige rohkem meelehärmi vananenud tuttavate kohtamine. Jah, õige — juba ka minu viltkaabu, mis asendas sõjaväe vormimütsi, ei kurvastanud teda vähe.

Kuid seekord püüdsin ma veel nii väga alustada elu olevikus ja unustada minevikku, et olin süvenenud imetoreda portselani vaatlusse, olles armunud valgesse, kuldsete viljapeadega, helkivasse, punase tähega taldrikusse.

«See on «Punaarmee» taldrik. Meil on iga taldrik uunikum [1] ja kannab oma nimetust,» seletas stendist mulle.

«See taldrik on justkui minule loodud,» naljatasin ma.

Kuid mu rõõm oli üürike: kuigi elasin kokkuhoidlikult, Lyoni sõitsin isegi ebamugavas kolmanda klassi vagunis, ei olnud mul raha imetoreda taldriku ostmiseks.

See-eest ootas mind tillukeses võõrastemajas, kuhu ma hommikul oma väikese reisikohvri jätsin, tõeline üllatus: saanud külastajate registreerimise lehelt teada mu perekonnanime ja rahvuse, ütles portjee mulle uhkusetundega, et sellessamas võõrastemajas peatuvad ka *les Soviets* — Nõukogud.

«Saatus!» ütlevad ühed. «Õnn,» väidavad teised, ja viimastel võib-olla on õigus: olgugi et mind veel ei tunnustatud, võtsid nõukogude inimesed mind siiski soojalt vastu ning mõistsid mind, ja ma lootsin mulle

[1] Uunikum — ainus, omalaadne nähtus või asi. *Tõlk.*

omase optimismiga lülituda kas või homsest päevast juba tollesse uuendatud kodumaa ülesehitustöösse, millest Nõukogude paviljoni korraldajad mulle nii vaimustatult veel kaua pärast kesköödjutustasid.

Mu ära kuulanud, ütlesid nad, et ma pean tingimata Berliini sõitma, kus juba töötavad meie diplomaatiline ja kaubanduslik esindus ja kus muidugi tuntakse huvi minu plaani vastu — meile välismaa krediiti muretseda. Sealjuures laususid nad sõna «Berliin» niisama lihtsalt, nagu oleksid nimetanud Londonit, Moskvat, Pariisi, aimamata, et Prantsusmaa elanikel, eriti aga seal elunevail välismaalastel, oli sõit Berliini veel riskantne ettevõte, mis kõigepealt oli seotud väga tülikate formaalsustega. Sõja lõpust oli möödunud viis aastat, kuid ikka veel räägiti sõja läbi põhjustatud ja palju kõmu tekitanud spionaažiprotsessidest. Berliini võis sõita, kuid sealt võis ka tagasi mitte jõuda, kui Pariisist ei saadud sissesõiduviisat.

Minule muutus ärasõiduküsimus veel täbaramaks seetõttu, et ma olin «passita» isik; oli ju dokumendile, mis algas sõnadega: «Meie, jumala armust...», viisat piinlik panna, aga vene valge-emigrantide kombel Maklakovilt «nanseni» passi saamist võis võrrelda poliitilise enesetapmisega.

Kuid mõned heasoovijad Välisministeeriumist teatasid mulle, et nad kõrvaldasid minu isikliku — üsna mahuka, tulvil valgekaartlaste salakaebusi «toimiku», mis võimaldas neil muretseda mulle välismaalase jaoks ebatavalise dokumendi: prantsuse komandeerimistunnistuse sõiduks Saksamaale, kuurordis ravimise ettekäändel.

«Võib-olla toob see meie võlgnik,» arvasid vististi prantslased, «meile mõnesuguseid meeldivaid teateid.»

Neile olid saabunud kurvad ajad. Vastuseks Poincaré karmidele surveabinõudele jätkasid sakslased prantslaste poolt okupeeritud rajoonides vastupanu, aga *les Soviets* — Nõukogud — ei kavatsenud Poincaré'ga rääkidagi. Ooteruum Quai d'Orsay'l oli tühi, ja selle soovitud külastajaks, kes nõustus alandlikult vastuvõtmist ootama, jäi üksnes kõrgeauline pan — Poola suursaadik.

Olles Prantsusmaal nii palju aastaid elanud, olin ma harjunud ennast igal pool tundma nagu omas kodus, iseäranis rongides, kus tutvusi niisama hõlpsasti sobitatakse nagu need unustataksegi.

Kuid millegipärast tundsin ma teise klassi tungil täis kupees, kus viibisin kogu päeva teel Pariisist kuni Saksamaa piirini, ennast väga halvasti. Paistis, et olin prantslastega ühise keele lihtsalt kaotanud. Eriti võõraina näisid mulle ohvitserid, kes nende viie aasta jooksul olid hoopis teistsuguseks muutunud. Varem nad mõnikord kadusid rahva hulka, aga nüüd oli neid nii palju — kõik kandsid sõjaväevormi —, et meie reisirongi võis pidada sõjaväerongiks. Asendanud punasest kaarusest sõjaaegsed tunnusmärgid kuldgaloonidega ja lihtsa käitumise sakslastele omase võitjate kõrgi tooniga, näisid endised tagasihoidlikud leitnandid ja kaptenid kolonelidena, kolonelid — kindralitena, viimased aga paistsid juba ligipääsmatute marssalitena. Kui kaugele olid nad eemaldunud neist oma vähenõudlikest sinistes sinelites ja punastes pükstes kolleegidest, kõigist nendest, kes sellise tagasihoidlikkusega täitsid oma ohvitserikohust mulle unustamatul Marne'i lahingu päevadel.

Tol ajal äsja vabastatud, kuid täiesti saksastatud Prantsuse provintsi Elsassi piirist ülesõitmisega muutus õhkkond kupees veelgi raskemaks.

Pühapäeva puhul tuli vagunisse kogu aeg vudinal sisse kohalikesse rahvariietesse nägusalt rõivastatud neiusid. Nemad kui «vallutatud» püüdsid vigases prantsuse keeles vestelda enesega rahulolevate ülekullatud vallutajatega, need aga omakorda osutasid neiudele soosivat tähelepanu.

Wiesbadenis, kuhu me jaamades üha sagedamini peatudes vastu õhtut jõudsime, oli ette nähtud ümberistumine kohalikule rongile, mis pidigi mind Frankfurti viima. Väljakannatamatu päevane palavus asendus vihmaga, mis peksis vastu vaguni aknaid, sisendades masendavat nukrust. Ennast vastu kolmanda klassi vaguni puusohva nurka surudes ja põleva laternaküünla lõpule jõudvat leeki jälgides tundsin ma üha tugevamini endise saksa hiilguse langust. Kui palju

oli tulnud omal ajal kuulda jutustusi «ilusast» elust nendes Prantsusmaast lahutatud provintsides, kuhu keiser ise iga aasta Wiesbadenisse ennast ravima sõitis. Sinna sõitis siis kokku «kogu Euroopa».

Rong peatus alatasa, akna tagant kuuldus jaamade nimetusi, mida «herr ober»[1] kohusetundlikult ja valjusti teatavaks tegi, minu vähesed reisikaaslased lahkusid üksteise järel vagunist ja varsti olin ma selle «bummelzugi» viimane ning ainuke reisija. Lõpuks jäi rong vastu hommikut täiesti seisma ning «herr ober» teatas, et hilise aja tõttu on raudteeühendus Frankfurdiga katkestatud ja seepärast teeb ta ettepaneku vagunist väljuda.

Laterna tuhmil valgusel võis näha väheldast jaamahoonet, kus ma lootsingi paduvihma eest varju leida ja hommikut oodata.

«Teie dokumendid!» peatas mind mõne sammu järel mees, kelles ma jalamaid tundsin ära jaamaülema. «See on Prantsuse okupatsiooniala eeljaam,» seletas ta mulle niisuguse, nagu meil öeldi, «nižni-novgorodi aktsendiga», et mul hakkas halb.

Kas siis prantslased tõesti ei võinud selle vastutusrikka jaama juhtimiseks leida kedagi sobivamat isikut kui vene valgekaartlane.

«Ah näe, kes te olete! Vaksal on suletud ja ma ei või teid sinna lasta,» vastas Prantsuse võimude esindaja järsult, kuid juba vene keeles, andes komandeerimistunnistuse mulle tagasi.

Täielikus üksinduses hakkasin ma teraselt pimedusse vahtima ega uskunud kohe oma silmi, märgates hiiglasuure musta puu tagant esiteks väljasirutatud kätt ning seejärel ka inimese siluetti, kellele ma märku andsin minu juurde tulla.

Tundmatu sööstis küüru tõmbudes kassi väledusega minu juurde ja viskas mu raske reisikohvri enesele turjale. Ma silmitsesin meest lähemalt. See oli kõhnuke, äranälginud nooruk. Piinlik oli teda nii raske kohvriga koormata, kuid nooruk, juhtides mu jaamast mõne sammu võrra edasi, lubas nii veendunult mind Frank-

[1] «Herr ober» — härra ülemkonduktor. *Tõlk.*

furti saata, et usaldasin oma asjad tema kätte ja hakkasin alistunult ta järel sammuma.

«Te ärge vaadake, et ma väike olen, sain juba kuueteist-aastaseks,» vastas nooruk mu küsimuste peale vaikselt, ettevaatlikult. («Sõjaaja laps!» mõtlesin ma.) «Isa ja vanem vend said sõjas surma, ema ei kannatanud muret ja puudust välja, suri möödunud aastal, jättes väikese, kuueaastase õe minu hoolde. Lapsele on piima tarvis, kuid prantsuse ohvitserid võtavad kogu piima ära. Tehased ja töökojad seisavad, tööd ei ole, aga õekese pärast ei saa ma ära sõita. Ja neegrid veel — kui hirmsad nad on! Te näete neid kohe. Kui mind kinni peetakse, palun astuge minu kaitseks välja!»

Pimeduses juba ammu vilkunud tuluke polnud muud kui väike latern hiiglasuure neegri — prantsuse tunnimehe käes, kes maanteed sulgevat tõkkepuud valvas.

«See on arvatavasti Prantsuse okupatsiooniala piir,» mõtlesin ma rahuldustundega, mida tol ajal paljud Prantsuse viisade omanikud kogesid. Ja ma juba valmistusin läbi tegema alati kauakestvat ülevaatust piiril.

Kui palju jõudu, aega ja energiat oli kulutatud, et saada seda väärtuslikku komandeerimistunnistust, ent siin pimeduses heitis neegrist tunnimees talle ainult põgusa pilgu, avas tõkkepuu pisut ja lausus ainult ühe, kuid mulle sel hetkel kõige tähtsama sõna:

«Astuge läbi!»

Astuge läbi, ehk teiste sõnadega — lahkuge Prantsuse hooldamise alt, minge, kuhu jalad viivad, vastu uutele inimestele, uuele ja nagu ma ette aimasin, vastupidisele, sellele, millest ma oma elu nii paljude aastate vältel võitjate maal küllalt palju olin kuulnud. Tuletasin end neile siiski veel meelde, saates samal ööl Frankfurdist postkaardi mulle komandeerimistunnistuse võimaldanud Aristide Briand'ile: «Viis aastat pärast sõja lõppu rändan mööda Euroopat jalgsi. Ignatjev.»

Briand näis mulle tol ajal veel Prantsusmaa selle poliitikamehena, kes esines rahvaste rahuliku koosek-

sisteerimise võimaluse kaitsjana ja seepärast erines Poincaré'st, Venemaa siseasjadesse relvadega vahelesegamise ja Saksamaa sõjalise okupeerimise kujul sõja jätkamise pooldajast.

Minu tolleaegse kujutluse järgi pidid Saksamaa ja saksa rahvas nii Venemaale kui ka Prantsusmaale tekitatud sõjaliste kahjude eest tasuma.

Okupatsioon aga, mis on suunatud võidetud rahva alandamisele, juba iseenesest, nagu mulle näis, sütitas vihast vaenulikkust, kuid majanduselu purustamine nii õitsval maal, nagu tolleaegne Saksamaa, oli lihtsalt totter vandalism. Hinges põles ikka veel Marne'i väljadelt saadud väike lootusesäde, et «see sõda jääb viimaseks».

Muide, ma juba mõistsin, et selleks on vajalikud mingisugused suured muudatused. Prantsusmaal ei teinud Poincaré režiim katsetki varjata oma sõjakust mingi fraseoloogiaga, kuid juba esimesed sakslaste juures möödasaadetud tunnid sundisid järele mõtlema, kas nad on oma endised anastuspüüdlused — loosungiga «Deutschland über alles!» — ka kauaks ja kindlalt maha matnud.

Raudtee oli rohtunud, vaksalite klaaskatused kohati sisse langenud, kuid sealsamas oli täiesti puutumatult säilinud too esmajärguline hotell Frankfurdis Maini ääres, kus ma esimese öö mööda saatsin.

Wildungeni kuurordis — vanas rahuaegses tuttavas paigas — polnud samuti erilisi muudatusi toimunud. Võõrastemaja sõjaeelne personal oli oma kohale jäänud ja võttis mind vastu kui head külalist. Ainult omaniku abikaasa küsis sümpaatiavarjundiga hääles, missugusel rindel ma olin sõdinud.

«Ah Prantsuse rindel!» ohkas ta pettunult. «Tähendab, te ei ole Saksamaa sõber.»

Nähtavasti oli prouagi teadlik tsaari trooni juures asunud saksa lähikondlastest, nendest Venemaa reeturitest, kellele mu prantsuse sõbrad tihtilugu vihjasid.

Kõigist sõbralikumalt võttis mind vastu meid enne sõda teeninud koridoripoiss.

«Te olete elus? Ka mina olen elus!» ütles ta, nagu ikka kohtavad teineteist sõja üleelanud tuttavad.

Ta oli juba «bademeistri» kõrgesse auastmesse ülendatud ja ma kutsusin teda õhtul «kruusi õlut» jooma. See rahvusjook polnud talle enam taskukohane.

«Ah, oleks ka meile antud sääraseid ohvitsere, nagu Prantsuse jalaväel olid!» ohkas see Verduni all silmast ilmajäänud unterohvitser. «Me ei oleks siis sõda kaotanud. Prantsuse ohvitserid ei lahkunud kaevikutes oma soldatite juurest, aga meie puutusime oma «lipnikega» kokku ainult ülevaatustel. Keiser samuti korraldas rindest saja kilomeetri kaugusel paraade!»

See kõik ei sarnanenud enam saksa endiste «tavadega». Sõda, mõtlesin ma, on nähtavasti siin, nagu Prantsusmaalgi, paljusid sundinud järele kaaluma: ühtedel, nagu mu koridoripoisil, võimaldas ta pea kõrgemale tõsta, teistelt, nagu reichswehri hallrohelistes mundrites ohvitseridelt, kes eelmisel päeval hotelli söögisaalis lõunatasid, nõudis aga tagasihoidlikumat käitumist. Kuhu on jäänud siniste mundrite ja väga kõrgete kaelustega hiilgavate keiserliku armee ohvitseride endine jultumus, kes varasemal ajal tekitasid asjata segadust isegi niisuguses vaikses abajas, nagu seda on Wildungen. Nad sõitsid siia lõbutsema ja pidasid kõrgema ülemuse äraolekul täiesti õigeks oma käitumist mitte häbeneda.

Ei ole enam kuulda ka sõjaväeorkestrit, kes õhtuti meie «Bade-Hotelli» ees mängis, ja samuti ei ole näha pühapäeviti trummipõrina saatel möödamarssivaid noori.

Saksamaa on närtsinud, vaikseks jäänud, kuid kas suudab ta leppida selle uue, võidetud ja laastatud maa seisundiga, mitte enam «suurriigi» seisundiga?

Eile franke vahetades sain ma pangas markasid vastu kümme korda rohkem kui nädal tagasi. Maksan pudeli reinveini eest viis tuhat marka ja hakkan nende muinasjutuliste hindadega juba harjuma. Kuhu see maa ometi läheb? Mina olin ikka veel jäänud raha endise mõiste juurde ja pidasin väärtuse kaotanud valuutaga rahvast niisama õnnetuks kui almust paluvat kerjust.

Ja ka kohalikel elanikel, keda ma näen, on riided tublisti kulunud, nad tunduvad veel vähem seltsiva-

tena kui endisel ajal. Ei taipa, mis neil meeles mõlgub.

Niisuguste mõtetega sõitsin ma Wildungenist pärast ravikuuri Berliini, saadetuna teele kogu personali headest soovidest.

Berliin võttis mind vastu, nagu tavaliselt, oma maitsetute must-valge-punaste siltidega, puhtaks pestud tänavatega, maitselagedate majade fassaadidega ja märgatavalt vaesunud rahvahulgaga.

Mitte ilma erutuseta astusin ma Unter den Lindenil asuva Vene saatkonna hoone välisukse juurde ja helistasin. Selle saatkonnaga ühendasid mind mälestused mu teenistusest sõjaväelise atašeena Skandinaavia riikides: tol ajal tuli mul mitmesuguste asjatoimetuste pärast tihti Berliinis viibida. Selle vanamoelise hoone seinad olid omal ajal keisri magusaid kõnesid kuulnud, kes oli saabunud teed jooma meie suursaadiku abikaasa, hurmava krahvinna Šuvalova juurde, või einetama Šuvalovi järglase, Vene elatanud suursaadiku krahv Osten-Sackeni juurde. Aga kõigest mõni aasta tagasi olid need seinad olnud tunnistajateks Berliini raevunud rahvahulkade vaenulikele hüüetele, mis kajasid Saksamaa poolt Venemaale sõja kuulutamise päeval.

Nüüd on see hoone muutunud «õhtlikuks» — temas asus ju Nõukogudemaa saatkond — ja selles veendusin ma tolle foto järgi, mis kujutas mind saatkonnahoone välisukse ees kellanupule vajutamas. Kas see polnud siis tõendus Vene endise sõjaväelise agendi nõukogude võimuga läbikäimise kohta? Mu Pariisi sõbrad Välisministeeriumist näitasid mulle hiljem seda dokumenti.

Kui välisuks minu järel sulgus, tundsin ma endise diplomaadina, kellele eksterritoriaalsuse seadus teada oli, ennast ühe jalaga juba Venemaa pinnal olevat. Kuid nähtavasti oli nii paljugi selles muutunud. Pariisis jutustati, et Venemaal ei ole mingit distsipliini. Saatkonnahoone trepil mulle esimestena vastutulnud noored seltsimehed ei läinud üles pisikeste taaruvate sammudega, nagu endised elust kas pettunud või väsi-

nud diplomaadid, vaid reipa jooksuga. «Vaat see on tubli!» mõtlesin ma.

Aga ooteruumi parkettpõrand läikis, uksekäepidemed hiilgasid ja mööbelgi näis olevat uus. «Vene keiserlikus suursaatkonnas» oligi mustavõitu.

Täievoliline esindaja, nagu Nõukogude suursaadikut nimetati, oli puhkusel ja mind võttis vastu *chargé d'affaires,* kes ilmutas äärmist ettevaatlikkust, mis nii sageli on omane ajutistele kohusetäitjatele. Ära kuulanud mu palve Nõukogude passi saamise ja kodumaale tagasipöördumise asjus, lubas ta selle kohta oma ülemuselt järele pärida. Samuti lubas ta välja selgitada, kuivõrd huvitavad Nõukogude valitsust minu poolt Banque de France'is säilitatud miljonid ja minu nendega seotud finantsplaanid.

Meel oli kurb, kui ma tagasiteel sammusin sel kellaajal rahvarikkal Unter den Lindenil: olin küllalt kaua diplomaadina töötanud, et teada, mida maksavad lubadused — «ülemuselt järele pärida»! Sellele minu kodumaa lahkele esindajale paistsin ma täiesti võõrana!

Milleks oli tarvis nii palju vaeva näha ja Saksamaale sõita ning selleks oma viimased raske vaevaga teenitud veeringud raisata! Mida ütlen ma kodus enese õigustamiseks...

Ent need mööduvast meeleolust sisendatud mõtisklused võtsid peatselt hoopis teise suuna... Ma olin oodanud, kaua oodanud. On tarvis veel oodata. Ega siis Moskva raadio ometi päris juhuslikult «unustanud» endist Pariisi sõjaväelist agenti väljaspool seadust olevaks kuulutamast. Tähendab, Moskvas teatakse minust, mäletatakse mind... Las «pärivad ülemuselt järele». Küllap vastus tuleb, tingimata tuleb!

Jõudsin Pariisi tagasi tundega, et olen oma kohuse täitnud.

Nüüd tuleb — oodata, oodata... Oodata, nii raske kui see ka oleks.

«PAIGUTAJA» SAABUMINE

Nagu olin lootnud, polnud sõit Berliini asjatu. Üks neid seltsimehi, keda ma meie Berliini saatkonnas kohtasin, sõitis peagi Pariisist läbi ja andis mulle suuliselt edasi seltsimees Tšitšerini[1] käsu: «Vastu pidada ja juhendeid oodata!»

Ehkki see patrull «tunnimehele» vastupidamiseks mingisuguseid vahendeid üle ei andnud, sai too ikkagi aru, et vahtkonna ülem pole teda unustanud.

See Moskva olgugi vaikne hüüe osutus väärtuslikuks: saabunud 1924. aasta oli selleks «viimaseks tunniks», mille «tunnimees» pidi pärast tema seitsmeaastast vahipostil viibimist kohal seisma. See tund, nagu postipoisile viimane verst, näib ju alati eriti raskena.

Muide, alguses paistis, et tee Prantsusmaa lähenemiseks Nõukogude Venemaaga selgineb. Vaenlased panid relvad maha. Kuid mõne päeva pärast sain ma Prantsuse «likvideerimiskomisjonilt» väikese ametliku paberi, milles teatati, et Ministrite Nõukogu esimehe härra Poincaré korraldusel on minuga igasugused ametlikud suhted katkestatud ja minu jooksev konto Banque de France'is suletud.

«Näe, ei pidanudki vastu!» ütlesin ma oma naisele.

«Pole viga, küllap me veel sõidame!» teatas ta enesekindlalt nagu alati. «Tahad huntide keskel elada, pead nendega koos ulguma. Poincaré armastab *«dossier'd»*[2] ja ilma selleta ta kõnetooli ei lähe. Niisiis, me koostamegi sihukese *«dossier»* — kuna sul kantseleid enam ei ole — sinul isiklikult säilinud arhiividest ning dokumentidest, ja veel niisuguse, et iga advokaat nõustub sinu kaitsmist enese peale võtma. Tähtis on

---

[1] Tšitšerin, Georgi (1872—1936) — Nõukogude Liidu riigitegelane; oli 1918—1929 välisasjade rahvakomissar, kellena taotles Venemaa ja Lääne-Euroopa riikide diplomaatiliste ning kaubanduslike suhete taaselustamist, sõlmides muuseas 1922. a. Saksamaaga Rapallo lepingu. *Tõlk.*

[2] Dossier — toimik, isiklik toimik. *Tõlk.*

ainult see, et tuleb leida Poincaré'le paras poliitiline vaenlane.»

Ja pärast pikka mõtisklemist langes meie valik senaator de Monzie'le. Sellesse parlamendiliikmesse, kes oli suurimate pankade ja tööstusettevõtete juriskonsuldiks, suhtusin ma eriti valvsalt, olles temaga sõja ajal sõjatellimuse-alases töös tutvunud. Peenelt võis see juba sündimisest saadik lombakas, kuid elavhõbedana vilgas mees petta, ja mitte lihtsalt, vaid nii, nagu arvatavasti petsid tema esiisad, mõned terava mõistusega itaalia jesuiidid.

«Ma ei varjagi,» ütles ta naljatades ise hiljem korduvalt, «ma petan ja olen valmis petma kõiki peale kahe mind üheaegselt armastava naise ja kindral Ignatjevi.»

Temaga lähemalt tutvunud, mõistsin ma, et Anatole de Monzie isiku äärmuseni vasturääkivad hinnangud seletusid sellega, et ta just ise oligi sääraste vasturääkivuste kehastus. Ta tundis nendest mõnu, need andsid tema rooma õiguse järgi kasvatatud teravale mõistusele toitu, need täitsid tema elu — ning mida rohkem oli temas neid vasturääkivusi, seda huvitavam. Kas kodanliku ühiskonna printsiibituse juures ei osutu küünikud sageli õrnadeks poeetideks, puritaanid aga — salajasteks kiimaluseharrastajateks. Raske oli mõista, missuguste asjade pärast de Monzie piike murdis, et Vatikaniga diplomaatiliste suhete taastamist saavutada, ja veel mõistatuslikumana võis pärast seda paista tema sõit Moskvasse, «oma bolševikest sõprade juurde», nagu ta 1921. aastal ütles.

Et ma Vene finantside asjus protestiga Poincaré otsuse peale pöördusin de Monzie poole, sobis viimasele väga: see kindlustas seda positsiooni, millele ta oli asunud — olles esimene poliitikategelane, kes end Moskvaga «kompromiteeris».

Varajasel veebruarihommikul sammusin ma, nagu mäletan, piki sogast Seine'i, otsides maja nr. 7 Voltaire'i kaldapealsel. Kõik hooned selles kvartalis näisid rääkivat siinsetest endistest elanikest, kuningate sõpradest ja vaenlastest, tagasihoidliku kapten Bonaparte'i esimesest Pariisi-korterist, akadeemikutest, kes

pidasid nendest majadest lugu läheduse pärast teaduse templile — Sorbonne'ile, käesoleval ajal aga lihtsalt neist vähestest pariislastest, kellel tsentrumist eemaldumata õnnestus ühtlasi linna müra eest rahu leida.

Ühes neist majadest, madalal vahelmisel korral, istus leegitseva kaminaga kabinetis, Louis' XVI stiilis pronksiga garneeritud suure kirjutuslaua taga pehmest sametist ning siidrevääridega mugavas pidžaamas ja mustas mütsikeses, mis kattis ta juustest lagedat pead, «patroon» (peremees) ise, nagu de Monzie'd aukartlikult nimetasid tema rohkearvulised kolleegid — samuti advokaadid, kes ei olnud kohtuasjade ajamises veel saavutanud nii kõlavat nime.

«Vaat see on juba «*dossier*»! Sellest kõigest võin ma aru saada, kõiges orienteeruda! Vaat kuidas inimesed töötavad ilma kantseleita ja ilma advokaadita!» hüüatas de Monzie vaimustatult, sel puhul oma abilisi kokku kutsudes.

«Need on pärlid, tõelised pärlid!» hüüdis ta vahetpidamata, minu kirjavahetust «likvideerimiskomisjoniga» läbi vaadates ja prantsuse ametnike aadressil alatasa trükimusta mittekannatavaid tänavaepiteete sähvates.

«Ise ju näitavad oma rumálust, võttes omaks Nõukogude Liidu vaenlaste soodustamise, paludes teilt ametlikult luba arvestada teie poolt meile tagastatud lennukid ja autod vanaraua hinnaga. Ja-jah, vanaraua hinnaga! See on tore,» hõõrus de Monzie käsi. «Aga kuidas nüüd? Nad otsustasid lihtsalt ka teid vanarauana likvideerida! Oodake aga! Madeleine! Madeleine!» hüüdis ta kabinetti jooksnud stenografistile ja hakkas kohe sealsamas dikteerima minu nimel Poincaré'le saadetavat kirja, kus kõik faktid säärase täpsusega edasi anti, nagu oleksid kõik mu paberid talle juba ammu tuttavad.

«Kui ta meile ei vasta, saadame nädal hiljem teise kirja, ja veel nädal hiljem — kohtusse!» lõpetas jutuajamise see mitte kellegagi sarnanev noore välimusega, kuid oma eluajal juba palju kogenud poliitiline *brasseur d'affaires* — tegelinski.

Nagu võis arvata, jäid kirjad, mis oli tarvis saata, et hiljem võiks kohtu poole pöörduda, ilma vastuseta, ja aprilli lõpul sain ma kutselehe ilmuda Palais de Justice'i (Õigusemõistmise Paleesse), et Prantsuse Ministrite Nõukogu esimehe Poincaré vastu minu nimel esitatud hagi ära kuulata.

Prantslased armastavad protsessida, ja tsiviilkohtuasjad, nii suured kui väikesed, on juba kuningaaegadest peale saanud selle maa elanike tavaks mitte ainult nende eluajal, vaid ka pärast surma. Sündida võib seadusliku või ka mitteseadusliku lapsena, mine tõesta! Asutada kaubandusühingut, isegi fiktiivset, võib seaduslikult või ka mitteseaduslikult — mine õigusta end! Aga juba müükide ja ostude puhul võib riskeerida kas kohtu alla sattuda või oled ise sunnitud tema poole pöörduma. Pärandusasjad venivad sageli nii kaua, et mitte kõigile pärijatele ei lange osaks õnn elada seni, kuni protsess on lõppenud.

Siis ma veel ei teadnud, et üle Õigusemõistmise Palee läve astudes kaotavad inimesed õiguse oma arvamusi mitte ainult kaitsta, vaid isegi väljendada: nende eest mõtlevad ja räägivad mehed ning — nagu ma tihtilugu märkasin — ka üsna nägusad naised, kes oma laiade käistega mustades talaarides meenutavad mööda grandioosseid koridore ja saale lendlevaid nahkhiiri. Advokaatide seas võis näha nii endisi kui ka tulevasi ministreid, nii auväärt hädavareseid vanakesi-lobisejaid kui ka mõtliku pilguga, kurtunud noorukeid, kes polnud veel kaotanud üliõpilaslikku käitumisviisi. Õigusemõistmise Palee avas paljudele tee advokaadipingilt parlamendi kõnetooli.

Minu advokaat muundus samuti: tõmmanud selga musta talaari ja pannud pähe ümmarguse mütsikese, ei olnud ta enam tähtis «härra senaator», vaid ainult tagasihoidlik «maître de Monzie».

Mul käe alt kinni haaranud, viis ta mu pisut longates ning, nagu kõik prantslased, ei tea kuhu rutates väheldasse saali, kus ma kohtasin veel kaht advokaati, kellest ühes, kuni ligipääsmatuseni tähtsas härras, tundsin ära Prantsuse «likvideerimiskomisjoni» juris-

konsuldi Vene asjades, teises aga, väärikas hallijuukselises, Banque de France'i esindaja.

Auväärses vanaduses esimehe kutsel, kelle nööpaugus ilutses Auleegioni ordeni suur punane rosett, mis rääkis juba iseenesest selle omaniku kõrgest teenistuslikust seisundist, istusid mõlemad vastaspoole advokaadid laua paremale poole, de Monzie — vasakule, mulle aga tehti ettepanek istet võtta mugavas tugitoolis suure laua vastas.

«Ütelge, härra Ignatjev,» küsis esimees, jättes nagu kogemata vahele Prantsusmaal mulle säilinud sõjaväelise auastme, «kas te olete riigimaksud alati korralikult ära tasunud?»

Esimesel hetkel ei hinnanud ma veel mulle esitatud küsimuse tähtsust, kuid teadsin kindlasti, et isegi korratute maksumaksjate, seda enam veel maksude tasumatajätjate kategooriasse sattumine on väga ohtlik. Kuid valetama ma ei hakanud ja teatasin kindlalt, et minu Prantsusmaal viibimise kaheteistkümne aasta vältel pole mul mingisugustest riigimaksudest aimugi olnud. Ütlesin ja taipasin vaevalt märgatava naeratuse järgi de Monzie kitsastel huultel, et olin tabanud märki ja asja juba pooleldi võitnud: kui Prantsuse valitsus ei nõudnud riigimaksude tasumist, siis tunnistas ta sellega ühtlasi minu niinimetatud «diplomaatilist puutumatust» ehk — teiste sõnadega — minu õigust ametlikult Venemaa huve kaitsta.

«Lubage omakorda ka minul oma lugupeetud kolleegile üks esialgne küsimus esitada,» pöördus de Monzie esimehe poole lipitsevalt ja asjaliku ilmega. «Oma volitaja dokumentide seast leidsin ma tšekiraamatu, mille üks konts tõestab, et mu lugupeetav kolleeg on mitte rohkem kui kaks kuud tagasi saanud korraliku honorari protsessi eest ühelt suurfirmalt avansi tagastamise asjas, missuguse summa kindral Ignatjev oli sõja ajal sellele firmale sõjalise tellimuse arvel sisse maksnud. Mu lugupeetav kolleeg ei hakka ju seda eitama?»

Pärast seda esineda ja minu õigusele — käsutada kroonukapitale — vastu vaielda oli «lugupeetaval kolleegil» muidugi raske. Ta ümises midagi, aga mitte

vähem hämmeldunud esimees teatas, et hagi pole tema poolt küllaldaselt uuritud.

«À la huitaine, à la huitaine! — Nädala pärast, nädala pärast!» pani ta ette istung edasi lükata.

«Kui kurb,» teatas de Monzie, kuid istungitesaalist lahkudes ja mul jälle käe alt kinni võttes sosistas:

«Missugune idioot! Meile ju ainult oligi tarvis meie poolt vaidluse all oleva Poincaré käsu täitmine kuni paremate päevadeni seisma panna. Aga oodata ei tule enam kaua,» ütles mu advokaat ja pani mind jahmatama.

Muide, mitte mina üksi ei oodanud — 1923. aasta 12. mai valimistest ootasid paljud põhjalikke muudatusi Prantsusmaa nii sise- kui välispoliitikas. Maa oli väsinud ikka veel kehtivast poolsõjalisest seisukorrast, mis võimaldas valitsusel õigustada iga aastaga kasvavat maksukoormat.

Valimiste tulemused said Pariisis nagu tavaliselt teatavaks selsamal õhtul, kuid mitte kunagi ei tekitanud nad seda elevust, mis valitses bulvaritel sellel ka minule unustamatul 12. mai õhtul.

Mitte šampanjaklaasi juures elegantsetes restoranides «Paillard» või «Larue», nagu mõnikord vanasti koos sõpradega, vaid täielikus üksinduses, bulvarilogardite seas jälgisin ma õllekruusi juures valimiste käiku, millest sõltus ka minu saatus. Möödusid tunnid, kuid ikka ei suutnud ma loobuda maja katusele asetatud suure transparendi vaatlemisest, millel ajaleht «Matin» üksteise järel näitas nende kandidaatide nimesid, kes olid valitud mitmesuguste poliitiliste parteide poolt maa igast kaheksakümnest departemangust. Samaaegselt teatas valjuhääldaja nendele kandidaatidele antud häälte arvu, lisades enamuse saanud nimedele sõna:

«Elu! (Valitud)!»

Bulvareid ja nendega piirnevaid tänavaid täitnud rahvahulga kiiduavalduste mürinat saatsid pahempoolsete parteide kandidaatide iga võidu puhul üha sagedamini korduvad sõnad:

«Elu! Elu!»

Kella kaheks öösel olid tagajärjed teada: Poincaré'd enam ei olnud ja viimaks võis vabalt hinge tõmmata.

«Sõidame, homme juba sõidame oma sõbra Clémenteli juurde,» võidurõõmutses de Monzie järgmisel hommikul. «Te ju peaksite teda tundma?»

«Kes ta siis praegu on? Kas ikka veel Clermont-Ferrand'i deputaat, kes kaitseb Bergougnani tehase huvisid?» olin ma omakorda huvitatud.

«Praegu on ta juba senaator, kuid temaga saab «kokku leppida». Ta on kerge nagu udusulg,» iseloomustas de Monzie mulle Herriot' kabineti uut rahandusministrit.

«Aga meie «leppisime» juba kümme aastat tagasi Clémenteliga, kes siis sõjaeelarve aruandjaks oli, kõigis küsimustes kokku,» tähendasin ma mitte ilma irooniata.

Verivärske ministri vastuvõttu ei tulnud meil kuigi kaua oodata: niisugustele sõpradele, nagu de Monzie, püüdsid uued ministrid igati vastu tulla.

«Te ei või meiega tülis olla ega kohut käia. Seda kõike on teinud Poincaré, kuid meie, «pahempoolsed», oleme ju teie sõbrad! Te ju teate, et kõik sada sotsialisti-deputaati on alati teie eest, aga mitte emigrantide eest seisnud. See küsimus tuleb viibimata korraldada,» ütles Clémentel kohe meie esimesel kohtumisel. autoriteetselt ja palus läbi rääkida tema juriskonsuldiga, kelle kabinet oli otse tema kabineti kõrval. Kohe sai selgeks, et ilma juriskonsuldita ei söanda minister midagi teha.

See noormees rääkis rahvatribuuni vääriva aplombiga, kellena, erinevalt parempoolsetest, mõned võimule tulnud sotsialistide esindajad püüdsid end näidata.

«Te võlgnete meile kakskümmend seitse miljardit,» algas ta, määrates kindlaks Tsaari-Venemaa üldise võlgnevuse Prantsusmaale.

«On väga meelitav olla niisuguseks võlgnikuks,» naeratasin ma.

«Aga teil, *mon général*,» jätkas Clémenteli nõuandja asjalikult, «on tarvis tutvuda meie printsipiaalse

vaatekohaga: me võtame ära kõik Vene väärtused ja raha, ükskõik kus me neid ka leiaksime.»

Säärased jutud polnud mulle uudiseks. Eks mõtelnud nõnda peaaegu kõik valgekaartlased, kes mu kroonumiljonite kallale kippusid, ja eks niisama lühinägelikult vaatas nendele asjadele ka Poincaré.

Kuid nördimus on asjaajamisel halb nõuandja, ja et seda varjata, võtsin ma rahulikult taskust välja tol ajal mul veel allesoleva kulduuri koos eriti väärtusliku punasest ning rohelisest kullast ketiga, panin need lauale ja ütlesin:

«Niisugusel korral teen teile ettepaneku võtta Vene võla tasumiseks ära ka siin see minu viimne järelejäänud väärisese.»

Minu kulduuri ja kõige tõenäolisemalt selle keti nägemine ahvatles mu vestluskaaslast ning huvi tundes sirutas ta käe välja.

«Nüüd juba lubage politseinik kutsuda, et varast peatada,» kallutasin ma end pärani oleva akna poole. «Te muidugi võite end õigustatuks pidada ära võtma minu suure vaevaga teenitud uuri nagu miljoneidki Banque de France'is, kuid eelnevalt olete kohustatud mulle allkirja andma selle kohta, et «Vene võla katteks» on kindral Ignatjevilt võetud tema isiklik kulduur hinnaga... Number kirjutage sõnadega,» naljatasin ma.

«Teie, kindral, arutate sõjaväelase moodi, ja mulle näib, et sõjavõlaga tuleks tegelda mitte meil, vaid meie sõjaministril; temale me selle küsimuse üle annamegi.»

Sõjaminister, suurtükiväekindral Nollet, keda ma juba enne sõda hästi tundsin, oli «demokraatide» nimekirjas, kuid hoidus minuga kohtumisest siiski kõrvale.

Alates ajast, mil de Monzie minu asjadesse vahele segama hakkas, muutus nii paljugi mulle salapäraseks. Alatiseks jäi mulle saladuseks too visiit, mille tegi mulle Nollet' esindaja, kas professor või miljonär, kes tutvustas ennast uue ja seepärast tundmatu, Pariisi äärelinnas Vincennes'is asuva sõjamuuseumi hoidjana.

«Meie ettepanekud,» algas härra Bloch, «vastavad

kõigepealt meie soovidele — säilitada teie ametialane arhiiv tervena. Meie käsutuses on selleks mitte üksnes ruumid, vaid ka vajalikud rahalised vahendid: ühed nendest on riiklikud ja teised privaatsed,» ning sealjuures naeratas ta salapäraselt. «Me teemegi teile, kindral, ettepaneku oma dokumendid meie muuseumile üle anda, muidugi korraliku tasu eest...(Sellest hetkest peale hakkas mu vestluskaaslane kogelema.) Kas eluaegse rendise kujul või ühekordse väljamaksu eest kahesaja tuhande... kolmesaja tuhande... või isegi neljasaja tuhande kuldfrangi suuruses?» suurendas härra Bloch südant rindu võttes pakutavat summat, seletades mu vaikimist nähtavasti minu käes olevate dokumentide mittepiisavalt kõrge hindamisega.

«Palun teid, härra Bloch, sõjaministrit nii lahke tähelepanu eest minu ametialaste dokumentide vastu tänada, kuid selle kaubaga ei ole ma veel äritsenud. Ma ei taha arvutamisel eksida või, jumal hoidku, teid isegi petta!»

Saatnud külastaja korteri ukseni, mis kunagi oli nii kena, kuid praegu, pärast teenijaskonna vallandamist, üsna näotuks muutunud, mõtlesin ma: «Kelleks meie verivärsked sõbrad mind peavad?» Kuid imestada pole midagi — inimesed otsustavad teiste üle kõige sagedamini iseenda järgi. Leidub prantslasi, kes mu isikliku vaesuse tõttu peavad mind võimeliseks praegu kõige kohutavamaks kuriteoks — äritsemiseks kroonudokumentidega, Pariisi valge-emigrandid aga peavad mind veel tänase päevani oma kodumaa ostetavaks reeturiks ehk teiste sõnadega — suurtöösturite, pankurite ja monarhia pooldajate huvide reeturiks.

Nii need kui teised ei tea, et hoolimata protsessi venimisest Prantsuse kohtus ja meile vaenulikest poliitilistest manöövritest õnnestus mul prantsuse kohtuliku «sekvestri»[1] alt tervena välja tuua kogu minu kui sõjaväelise agendi «ametialane arhiiv» alates 1912. kuni 1919. aastani ja see 1937. aastal Moskvasse toimetada.

---

[1] Sekvester — võimuorganite poolt rakendatav vara kasutamise keeld. *Tõlk.*

Mida lähemale jõudis päev, mida ma nii kannatamatult ootasin, see päev, mil Prantsusmaa kehtestas Nõukogude Venemaaga diplomaatilised suhted, seda raevukamaks muutusid kellegi Boris Suvorini artiklid minu vastu, «nõukogude krahvi» vastu, nagu need härrad mind nimetasid, püüdes mind kompromiteerida nii nõukogude inimeste kui ka «heatahtlike» prantslaste silmis.

1924. aastal 23. novembril ilmus Suvorini ajalehes «Vetšerneje Vremja» provokatsiooniline artiklike pealkirja all «Grenelle'i tänaval».

Et sellele artiklile toimetuse sõnavõtu iseloomu anda ja seega oma lugejaid veel enam eksitusse viia, puudus artiklil allkiri.

Kasutades laimajate vana, äraproovitud meetodit: «Laima, laima, eks midagi ikka külge jää», ei peatunud Suvorin ka kõige alatuma vale ees, et mõjutada prantslaste ja vene pagulaste kõhklevat osa, takistada Prantsusmaa ja NSV Liidu vahel heanaaberlike suhete levimist.

«Vene endise suursaatkonna hoones on märgata üha intensiivsemaks muutuvat elevust,» kirjutas valgekaartlik Suvorini leheke sapiselt. «Väraval rippuv kuulutus on erakordselt iseloomustav: saatkond ja konsulaat on suletud kuni «seltsimees suursaadiku» saabumiseni. Seda «seltsimees suursaadikut» ootavad kohalejõudnud ja hoonesse elama asunud tegelased suure kannatamatusega, et hoonele võimalikult kiiremini heisata juba valmispandud Nõukogude embleemidega punane lipp, mida seni vestibüülis hoitakse.

Edasi läheb Suvorin üle otsestele «paljastamistele», kasutades juhust, et ka minu üle keelt peksta:

«... Selle kamba peajuhiks on krahv Ignatjev, kes enne sõda oli Vene sõjaväeliseks agendiks Prantsusmaal.

Endise keiserliku armee kindralstaabi-polkovnik krahv Ignatjev läks bolševike teenistusse üle kohe pärast riigipööret ja on teinud hiilgava nõukoguliku karjääri.

Käesoleval ajal on ta määratud Nõukogude sõjaväeliseks esindajaks Prantsusmaal, ta tuli Pariisi ja

«kamandab» nüüd kuni diplomaatilise esindaja saabumiseni kogu seda diplomaatilist kampa, võttes osa kõigist orgiatest ja näotutest tegudest saatkonna hoones.

Nii algas uus aegkond Pariisi Nõukogude esinduste elus.»

Otsustasin sündsusetunde kaotanud valge-emigrantlikke valetajaid mitte karistamata jätta ja seepärast saatsin mõne päeva pärast ajalehe «Vetšerneje Vremja» administraatorile protesti, milles avaldasin oma meelepaha laimavate kallalekippumiste puhul ning teatasin kõigi kuuldes, et A. A. Ignatjev «ei seisa mitte ühegi valitsuse teenistuses, kuid ta on jäänud oma Isamaa teenistusse ega nõustu mitte mingil viisil teenima relva, mis on suunatud tema maa vastu».

Selle minu avalduse pidi ajaleht ära tooma lehekülje samal kohal, kus laimuartikkelgi oli ilmunud, vastavalt Prantsuse 1881. a. seaduse 13. paragrahvile, ent Suvorini ajakirjanduslikud soperdajad ronisid nahast välja, et tõestada minu autust.

Suvorin ei jätnud kasutamata juhust, et saata minu pihta mõned mürgised nooled. Juhtkirjas, mis oli ära toodud minu kirjaga kõrvuti, kommenteeris ta mu avaldust: «Õieti öelda, «kindral krahv Ignatjev», nagu ta igal pool ennast nimetab, ainult kinnitab neid teateid, mis meil tema kohta olemas on. «Kindral-krahvi» üleminek bolševike poole on meie Vene ürituse reetmine...» Nagu näeme, pidasid valge-emigrandid isamaa kaitsmist ja patriotismi — reetmiseks. See on ka arusaadav. Burtsevid ja suvorinid olid ju nende imperialistlike ringkondade teenistuses, kes NSV Liidu vastu suunatavat relvastatud interventsiooni sepitsesid. Seepärast oli neil võimatu taluda, kui keegi kodumaa vastu oma armastust väljendas.

Nüüd, mil Nõukogude Liit on muutunud võimsaks maailmariigiks, astuvad paljud valge pagulaskonna esindajad, kes pole teadlikuks saanud, et aeg töötab nende vastu, kes pole aru saanud, et ajalugu ei saa tagurpidi pöörata, uue maailmasõja õhutajate poolel välja.

On arusaadav, et nende inimestega ei olnud mul ka

tol ajal ühist teed. Nad püüdsid mind igasuguste abinõudega hävitada. Varisesid kokku endised sidemed, kujunenud suhted. Minu ümber tekkis «tühjusetsoon».

Kuid võitlusse astudes teadsin ma kindlalt, kellega mul tegemist on, teadsin hästi, et minu vastased ei põlga ükskõik missuguseid provokatsioonilisi meetodeid, et aga oma eesmärki saavutada.

Muide, meie vaen oli juba vana. Selle algust tuleb otsida sellest raskest võitlusest, mida ma juba tsaarivalitsuse ajal sõja-aastatel pidasin kõikide vastu, kes kroonurublalt armastasid vara koguda. Nüüd olid nad muutunud eraomandi suurteks kaitsjateks, omandi, mille paljud neist olid saanud mitte õiguse, vaid ülekohtuga. Kuid seda ma küll ei arvanud, et peale ajalehekõmu valmistavad nad mulle veel viimase, üsna ebameeldiva üllatuse.

«Politsei! Politsei!» Selle kisaga äratas mind kord hommikul üles meile koristama tulnud prantslanna proua Mélanie.

Halba aimates läksin ma hommikukuues vastu mind esikus ootavale kolmele erariides isikule.

«Tulite mind areteerima?»

«Ei! Mitte sugugi,» vastas keskmistes aastates, korralikult riietatud härra. Auleegioni ja Sõjaristi paelakesed nööpaugus. Need teenetemärgid määrasid mulle kindlaks tema teenistusliku seisundi: praegu kui politseikomissari ja minevikus kui ohvitseri — maailmasõjast osavõtja. Ta palus mind teda eraldi vastu võtta, et oma tuleku põhjust mõne sõnaga selgitada.

«Hämmastav, kui palju ma Prantsuse vabariigile tüli tekitan!» tähendasin ma naljatades komissarile, juhatades teda oma kabinetti. «Kord telefonikõnesid pealt kuulata, kord ülivana suurvürstinna juures öiseid seiklusi jälgida . . .»

«Kuid sel korral, kindral, saime me palju vastutusrikkama ülesande: teid kaitsta!»

«See veel puudus! Mis siis on juhtunud?»

«Siseministeeriumil on ümberlükkamatu tõend vandenõu kohta, mida valmistavad teie vastu teie enese kaasmaalased — emigrandid, ja seepärast, et vältida terroristlikku akti, palume teid aidata meile usaldatud

ülesannet täita. Need kaks agenti siin hakkavad teie poolt määratud tunnil hommikuti teie juurde ilmuma, teid kõikjal saatma ja ...» — minu kannatust kurjasti tarvitades hakkas komissar üksikasjaliselt kirjeldama kogu seda isikukaitse tehnikat selles mürarikkas ning elavas linnas, mis hoopiski ei olnud ette nähtud säärast laadi «harjutusteks».

Nagu mulle hiljem rääkis minuga heasse vahekorda jäänud üks endisi brigaadide ohvitsere — Sokolov, kes juba valmistus Moskvasse sõitma, olid selles küsimuses osalisteks niinimetatud «Sõjaväelaste Üldliit» ja sellele ülalt alla vaatav meie õelaim vaenlane, Kutepovi «Gallipolilaste Liit».

Hästi ja kaua kaitsesid endised liitlased Vene võla tõttu nendele kalliks maksma läinud pantvangi. Kuid vangil enesel polnud aimugi tollest telgitagusest tööst, mida ajasid prantsuse diplomaatilised maaklerid, kes valmistasid ette läbirääkimisi tsaariaegsete võlgade kättesaamiseks.

Just sel ajal, kui ma piinlesin rahutuses ning teadmatuses, sain ma juhuslikult teada seltsimees Krassini Pariisi saabumisest ja sedamaid palusin kirja teel temalt vastuvõttu.

«Kas võtab vastu või ei võta?» esitasin ma enesele küsimuse, helistades Rue de Grenelle'il asuva mulle nii tuttava maja sissekäigu juures. «Mul ju pole ei Nõukogude passi ega soovituskirja.»

«Ükskõik,» vastas mulle sisemine hääl, «sa pead oma kohuse täitma.»

Selles meeleolus läksin ma läbi õue, mis nagu varemgi oli läbipestud peene kiviklibuga üle puistatud; aga hoone kohal lehvivale punasele lipule pilku heites muutusin julgemaks: olin ühe jalaga juba oma kodumaa pinnal.

Uued elanikud ei olnud veel koduneda suutnud, ooteruum oli ajutiselt sisse seatud paraadtrepi esikusse. Sealsamas, suure laua taga, istus pikakasvuline valgetverd noormees, kes minu ilmumisel püsti tõusis ja halvastikuuldavalt, nagu sageli juhtub, oma perekonnanime lausus ning ütles:

«Leonid Borissovitš on teie tulekust teadlik ja palub teid veidi oodata.»

Istudes saatkonna renoveeritud kullatud diivanil, mis oli raske punase siidriidega kaetud, ja imetledes, kuidas siin kõik on puhastatud ning korda seatud, mõtlesin ma, kui kena on seegi, et see noor nõukogude teenistuja nimetas oma ülemust nii lihtsalt «Leonid Borissovitšiks». Uuesti leidsin eest tolle Venemaa, kus nii austavaks peetakse teineteise poole nime ja isanime järgi pöördumist, millist pruuki ei leidu ühelgi teisel maal ja mis asendab nii tituleerimise kui oma ea äraelanud Peetri-aegse «auastmete tabeli».

Ja kas võib kahelda selles, et see noormees ise on ehtne venelane. Mida juba on väärt üksnes tema juuksesalk. Ta viskab selle ühe pealiigutusega tahapoole — ja mehel on uljas ning sõbralik ilme, ent langeb juuksesalk alla ning tardub rõngana otsaesisele — ja seesama mees näeb välja mõttesse süvenenud, sünge ning vaenlastele isegi hirmuäratav.

Pääs täievolilise esindaja kabinetti oli korraldatud siiski suurema tseremoniaaliga kui endisel ajal suursaadiku juurde. Avanud minu ees ukse ja sellest kinni hoides teatas sekretär selgesti kuuldavalt ja peaaegu pidulikult:

«Seltsimees Ignatjev!»

Mitte mingisugune kodanik, vaid «seltsimees»!

Ning see austav nimetus täitis mind uhkusetundega — nagu tol esimesel silmapilgul, nõnda ka alati edaspidi.

Ent mulje, mille ma kohtumisest seltsimees Krassiniga sain, viis mind segadusse: tema kohta oli, isegi meie vaenlaste seas, kujunenud võluva vestluskaaslase reputatsioon, kuid mulle näis ta liiga väsinud ja külastajaid aupaklikus kauguses hoidma harjunud inimesena.

«Olen teist palju kuulnud. Olen kursis teie suhete üle prantslastega, ent kui kahju, et te revolutsiooniaastail ei olnud meiega,» algas täievoliline esindaja. Ja nendest sõnadest tõmbus esmakordselt miski mu sees nii tugevasti kokku, et ma ei suutnud vastatagi.

«Muidugi olite te Prantsusmaal, mitte Venemaal,» jätkas Krassin oma mõtet leevendades. «Eks ole tõsi?»

«Just nii, kuid võitlesin kontrrevolutsiooniga ja kaitsesin revolutsiooni,» vastasin ma juba toibudes kindlalt.

«Rahustuge,» jätkas Leonid Borissovitš ootamatult, isegi naeratades. «Me teame samuti, et kui teie asemel oleks siin olnud teine mees, võib-olla poleks siis riigirahast midagi järele jäänud. Alati oleks leidunud sääraseid inimesi, kes seda raha oleksid kasutanud. Nõukogude Liidule vaenulikeks otstarveteks, ja raske oleks olnud leida niisuguseid kodanikke, kes seda poleks puutunud ega puudutada lubanud.»

Ja minuga normaalsete suhete kehtestamise märgiks surus Krassin mul tugevasti kätt.

«Aga nüüd peame nõu, kuidas vormistada selle raha teie poolt Nõukogude valitsusele üleandmist, ja nimelt: sada kakskümmend viis miljonit, mis on hoiul Banque de France'is, viiskümmend miljonit, mis on hoiul Pariisi teistes pankades, ja viiskümmend miljonit, mis on jäänud töösturite kätte.»

Ja nõustunud minu ettepanekuga — kirjade vahetamisega —, visandas Krassin sealsamas mustandi oma kirjale, millega ta pöördub minu poole.

«Tõlgime mõlemad kirjad prantsuse keelde ja saadame need Prantsuse valitsusele edasi,» lõpetas täievoliline esindaja meievahelise esimese jutuajamise.

«(Ametlik blankett NSV Liidu riigivapiga)
Pariisis 15. jaanuaril 1925. a.
Nr. 248

Endisele Sõjaväelisele Agendile Prantsusmaal
A. A. Ignatjevile

Ette nähes eelseisvaid läbirääkimisi Prantsuse valitsusega finantsküsimuste reguleerimisel, pean ma vajalikuks Teile ette panna, et Te mind kurssi viiksite nende Vene rahaliste väärtuste suhtes, mida Teie siin Sõjaväelise Agendina kaitsesite kuni Prantsusmaa poolt NSV Liidu Valitsuse tunnustamiseni.

NSV Liidu Täievoliline Esindaja
Prantsusmaal
L. Krassin»

«(Prantsusmaale akrediteeritud Vene Sõjaväelise Agendi blanketil) Vastuseks Nr-le 248

NSV Liidu Täievolilisele Esindajale Prantsusmaal
L. B. Krassinile

Pariisis 17. jaanuaril 1925. a.

Pidasin oma kohuseks võtta käsuna Teie pöördumist minu poole 15. jaanuarist, kuna Prantsusmaa poolt NSV Liidu Valitsuse tunnustamise hetkest alates on viimane mulle minu Kodumaa huvide esindajaks, mida ma olen alati kaitsnud ja olen valmis kaitsma.

A. Ignatjev»

Niiviisi andiski «tunnimees» oma vahiposti üle «paigutajale» — oma uuendatud kodumaa esindajale.

SEITSMES PEATÜKK

RESERVIS

«Paigutajale» asjad üle andnud, lootis «tunnimees» käsku kuulda ja rivisse tagasi pöörduda. Aga selleks ta käsku ei saanud, kuigi ta erru lastud ehk, nagu öeldi, «lõplikult» vabastatud polnud.

Kuid oma kohusetunnet kodumaa ees kaotamata ja mõttes endamisi korrates mulle juba siis pühaks saanud sõnu: «Teenin töötavat rahvast!», lugesin ma end «reservis» olevaks, jäädes seega ilma nii palgast kui pensionist ja muudest «teenistuslikest hüvedest».

See seisukord kujunes lõplikult kindlaks, kui Pariisi suure hilinemisega saabus spetsiaalselt finantsläbirääkimisteks läkitatud Nõukogude finantsekspertide komisjon. Pärast minu poolt seltsimees L. B. Krassinile antud mu sõjaaegse tegevuse aruande läbiarutamist said eksperdid minult kõikidele nende poolt esitatud küsimustele täiendavaid vastuseid.

Aeg möödus, ent keegi ei teatanud mulle minu Nõukogude kodakondsusesse vastuvõtmisest.

Kas tõesti mind ei kasutata ära meie suhete loomi-

sel Prantsusmaaga neil uutel alustel, kus Prantsusmaale antakse — nagu mulle seekord näis — meile tol ajal kõige väärtuslikum finantseerija osa? Enesele ma ju muud ametit kui riigiteenistust, kas sõjaväelist või diplomaatilist, ei kujutlenudki, kuid mu kõikide poolt tunnustatud — L. B. Krassini sõnade järgi — teenetest hoolimata oli minu töölerakendamise küsimus veel otsustamata.

Kaua pidasin ma suurimaks ülekohtuks, et ma ei võinud ennast Moskvast saabunud nõukogude seltsimeeste seas «omainimesena» tunda, ning alles palju aastaid hiljem mõistsin, et just sellest minu revolutsioonilise ustavuse palju aastaid kestnud eksamist algaski kõige raskem lõik «pikal teel tsaaripolkovnikust kuni Nõukogude kindralini».

«Mis sinna parata,» katsusin ma naljatades vabaneda neist tungivatest küsitlemistest, mida mulle korraldasid need lähemad sugulased, kes minuga veel polnud suhteid katkestanud, «hanedest olen maha jäänud», ehkki nad mind edasi näpistavad, «kuid luikedega pole liitunud». Ent kusagil südame põhjas säilitasin ma siiski püsiva, mitte mingile laimule alistuva lootuse luikedega kunagi liituda.

Saades kuulda mu raskest seisukorrast, ei jätnud minu vastu poolehoiu säilitanud «heatahtlikud» prantslased endiste sõprade hulgast mulle oma kaastunnet avaldamata, pakkudes nende arvates ahvatlevate ettepanekutena kord diviisijuhtimist nii lähedaseks saanud Prantsuse armees, kord kõige kasulikumaid «ametižetoone» tööstusettevõtete «juhatuste» istungitel võltsbilanssidele allkirja andmise eest. Pakutavate hüvede vastu oli tarvis ainult teha visiit politseiprefektile ja muretseda enesele Prantsuse pass, sest Nõukogude passi ei olnud ma veel suutnud ära teenida. Lühinägelikud olid need sõbrad, kes juba üksnes minu muigest muutusid leppimatuiks vaenlasteks...

Ent Mefistod ei kao maa pealt, ning just neil päevil, neil täieliku võõrdumuse, töötaoleku ja üha tugevamini ähvardava viletsuse rasketel hetkedel, sattusin ma säärase «ahvatlejaga» kokku.

Ma olin temaga tuttav, see pikakasvuline jutukehv

mustaverd mees oli ühingu «Allais et Camargue» tagasihoidlik direktor. Aga nüüd on härra Marliot nõnda rikkaks läinud, et on tõusnud juba niinimetatud «kahesaja perekonna» hulka.

«Kuidas siis nõnda, kindral, te tahate ilma tegevuseta jääda?» küsis ta. «Saan aru, et teil pole tahtmist üle minna erateenistusse meie ühingus Prantsusmaal, kuid ma pakun teile täiesti iseseisvat elujärge Ameerikas, meie filiaalides. Mul tekkis mõte Ühendriike Jaapani kallale ässitada. Aga miks ei võiks teie kui endine Vene-Jaapani sõjast osavõtja ja sõjaväeline diplomaat niisugusest propagandast osa võtta? Mitte keegi ei oska seda teist paremini teha. Mõtelge järele, milliseid kasusid tõotab meile säärane sõda. Ta aitab meid igast kriisist välja. Aga raha saate juba nii palju kui kulub, ja aruannet ei nõua teilt keegi.» Ja nende sõnade juures pahvatas sünge Marliot ehtsa Mefistona naerma.

«Ainult mitte nende härrade käppade vahele sattuda,» mõtlesin ma, «ja maksku mis maksab oma iseseisvust mitte kaotada. Küllap veel kunagi mind Moskvas meelde tuletatakse. Küllap veel kunagi mind kodumaale tarvis läheb ... Aga seni loen ennast reservis, mitte aga erus olevaks.»

Jäädes asjaolude sunnil ajutiselt tegevuseta, sattusin ma isiklike rahaliste asjade proosalise küsimuse pihtide vahele, mida võis lahendada ainult «puhtkirurgilisel» teel.

See oma väikekodanlikult vaimult mulle vastik proosa sundis mind ette võtma põhjalikku muudatust eluviisis, et üldse eksisteerimise võimalust leida.

Kõigepealt oli tarvis seitsme aasta jooksul kogunenud võlad tasuda, selleks aga meie Pariisi korter ja veel järelejäänud väärtesemed likvideerida. Üksteise järel läksid need müügile: osa sattus «Hôtel des Ventes» — spetsiaalselt esemete oksjonimüügiga tegeleva asutuse korraldusse, teise osa ostsid tuttavad ja tundmatud isikud lihtsalt kodus ära.

Üheks esimeseks tõeks, mida mina ja Nataša pärast revolutsiooni, juba Ajutise Valitsuse ajal kogesime, oli teadmine, et kogu meie vallas- ja kinnisvara Venemaal

on jäädavalt ning lõplikult kadunud ja et lootma peame ainult enestele, kindlustades ennekõike meist sõltuvate lähimate omaste olemasolu. Kõhklemata likvideeris Nataša kõik oma väärtesemed. Müügist saadud raha eest moodustas ta oma emale eluaegse sissetulekuallika, kolmekümne tuhande frangi suuruse ülejäägi eest aga ostis Pariisist eemale, vaikses Saint-Germainis väikese maja koos köögiviljaaiaga.

Ihnsus üldse on vene iseloomule võõras, ja kaks läbielatud sõda olid õpetanud mind kodukolde huvisid mitte arvestama. Ma leidsin, et on täiesti loomulik, kui kroonu raha kokku hoides oma isiklik Pariisi korter muuta töökantseleiks. Ei maksa rääkidagi, et pärast nelja sõja-aastat meenutas üksnes auklikuks kulunud bobrik, mis põrandaid üleni kattis, Prantsusmaale akrediteeritud Vene sõjaväelise agendi endisi vastuvõtte.

Hoopis teisi tundeid äratas mu abikaasa Nataša poolt Quai Bourbonil loodud pesa järkjärguline lõhkumine. Sellega olid seotud meie tutvuse, meie viimase sõjaeelse kevade kordumatud hetked. Kuid me nägime, et seda hiiglasuurt, väga kõrgete akende ja lagedega korterit, mis moodustas kuningas Louis XIV kindralintendandi president Jasquot' (arvatavasti tubli kelmi) palee ühe osa, edasi pidada käib meile üle jõu. Ehkki kodanlus oli omaaegsed saalid ja salongid tavalisteks tubadeks muutnud, olid mõõtmed jäänud endisteks, uutele üürnikele vastuvõtmatuiks: korteri kütmine keskkütte kaudu, mis enne sõda maksis kuussada franki aastas, läks pärast sõda maksma kuni kolm tuhat franki kuus. Selle kallinemise peamiseks põhjuseks oli muidugi Prantsuse frangi devalveerimine liitlaste poolt: frangi pariteet oli sõjaeelsega võrreldes viis korda madalamaks muutunud. Ma olin tunnistajaks, kuidas ihnsad prantslased ei arvestanud vajalike toormaterjalide Inglismaalt ja Ameerikast hankimisel üldse hindasid, vaid pidasid silmas ainult sõjahuve.

«Kas tõesti,» mõtlesin ma, «peab Prantsusmaa pärast võitu veel oma liitlastele kas või isegi kivisõe eest maksma niisuguse arvestuse järgi, mis lasub rahval raske koormana!»

«Küllap sakslane maksab!» lohutasid end kergemeelsed prantslased, tellides siselaenu, mis oli ette nähtud sõja läbi purustatud piirkondade taastamiseks. Nad just nagu kiuste keeldusid Saksa ettepanekust — tasuda reparatsioonid sõjaajal purustatud väärtuste taastamisega sakslaste poolt —, luues sellega ajaloos ainulaadse ettekääne oma rahva röövimiseks spekulantide ja igasuguse südametunnistuse kaotanud tööstustegelinskite kasuks. «Siselaenud» sõjakahjude likvideerimiseks asendasid edukalt «Vene laene».

Alles hiljuti veel tagasihoidlik ja aus kontrolör Gillet, kes töötas nüüd Reparatsioonide Ministeeriumis, andis ilma igasuguse piinlikkusetundeta purustatud majade peale laene, mis kahjude tegeliku väärtuse kümnekordselt ületasid. Sageli meenus mulle ka majandusteadlase Norman Angelli raamat «Suured illusioonid», milles tõendati, et võidukas sõda asetab võitja mõnikord veel raskemasse majanduslikku seisukorda kui võidetu.

Prantsuse pinnale astus uus käskija — Ameerika dollar, mis endise viie frangi asemel maksis nüüd kakskümmend viis franki. Dollariomanikele, ookeani tagant hulgana kokkusõitnud külalistele, andsimegi üürile oma kalli elamu Quai Bourbonil.

Korteri võõrastele inimestele üürileandmine oli alles meie endise elu purustamise esimeseks etapiks. Tuli asuda üürilepingu ülesütlemisele ja kogu sisseseade müümisele. Nii me talitasimegi: leidus vahendaja — armeenlane, kes tõi kaasa oma «kliendid», kes kohe, nii-öelda «hulgi», ostsid kõik ära: lehvikud, tubakatoosid, portselanesemete kollektsioonid, vanaaegse mööbli, pronksist kunstiteosed, vaibad ja isegi kallid mälestusesemed-iluasjakesed.

Omaseks saanud ja armastatud pesast võtsime kaasa ainult riideesemed, tualett- ja kirjutustarbed, klaveri ning kõige hädavajalikuma mööbli, mille uude elamusse transportisime.

Vabanedes nii omandist kui ka võlgadest, müüsime ära kõik peale vabaduse. See muidugi oli kõige väärtuslikum sellel maal, «kus kuld muutus palveks».

Igal eal on oma võlu, ja asjata kardavad inimesed vananeda, jättes tähele panemata, kui palju ilu on neil noorpõlves jäänud märkamata, kui väärtuslikud on nende poolt omandatud elukogemused — see on kirjutamata, kuid tihtilugu väga huvitav romaan. Inimsoo kultuuri ajalugu õpitakse tundma mitte ainult õpikust, vaid ka meie ümber leiduvate vanaaegsete mälestusmärkide järgi.

Igal majal niisuguses vanaaegses väikelinnas, nagu Saint-Germain, on oma ajalugu, mis talle on vajutanud oma lepitusepitseri küll rahu, küll tänavatel toimunud poliitiliste tormide, küll igavikku läinud põlvkondade tõusude ja languste toimel.

Juba teekond Saint-Germaini, mis oli Pariisist kõigest kahekümne kolme kilomeetri kaugusel, näis meie päevil juba Noa-aegsena: see oli ju esimene Prantsusmaal ehitatud raudtee. Jõudes Seine'i kaldale, rong peatus, võpatas talle tagantpoolt juurdesõitnud veduri tõukest, siis aga, mähkudes auru- ja suitsupilve, lendas vilistades üle silla ning kadus tunneli pimedusse. Kui reisijaid oli palju ja liialt koormatud rong oma käiku aeglustas, siis nad tihtipeale ei sõitnudki kuni lõpuni, vaksalini, mis asetses sügavas lohus tunneli suudme juures, vaid väljusid rongist ning läksid jala. Siin raudtee lõppeski. Pärast tuli kaua hiiglasuurt graniittreppi mööda üles minna ning siis alles jõuti Saint-Germaini voorimeeste põlise seisukoha juurde.

Istudes oma vanade kalesside kõrgetel pukkidel, mille ette olid rakendatud niisama vanad «Rocinanted», kes kombe pärast ja igasuguse ilmaga olid kaetud hobusetekiga, võitlesid Saint-Germaini voorimehed väga visalt, palju visamalt kui nende kolleegid Pariisis, põlgusväärsete autodega ja silmitsesid imestunult saabunud võõraid, kes ei lasknud end ahvatleda ettepanekust teha traditsiooniline sõit läbi Saint-Germaini metsa.

«See ka mõni mets ja mida üldse need prantsuse puud väärt on! Nad on ju vene puudest kaks korda madalamad!» torises Nataša püsimatu emake, venestunud prantslanna, kes kogu eluaja meie «miila Moskva» järele igatses.

Saint-Germaini ajalugu algas juba vaksaliesiselt väljakult, kust Louis Püha esimesi ristirüütleid ristisõtta saatis; sealsamas voolas turniiridel rüütlite veri. Selle kohta andis tunnistust, tõsi küll, maitsetult restaureeritud kuningaloss, mida ümbritses sügav vallikraav, mis oli kohati kinni kasvanud imetoreda valge jasmiini ja pärsia sireli põõsastega. Pariislased noppisid nende õisi, jalutades piki *contre-escarpe*'i[1], mis ühendas lossi tõstesillaga.

Läbi kõrge ažuurse kullatud värava võis sisse astuda oma ilu säilitanud kuninglikku aeda, mis on Le Nôtre'i [2] planeerimiskunsti üks näidiseid. Läheb külastaja kergelt mäkke tõusvat alleed mööda, mida ääristavad põlised pärnad, ega aimagi, et mõne sammu järel avaneb tema ees üks neid panoraame, millega saab võrrelda ainult vaadet, mis avaneb meile Lenini mägedelt Moskvas. Pariis, nagu Moskvagi, on peo peal, ja samuti nagu Moskva jõgi, teeb Seine imelikke käänakuid. Piki jõe kõrget kallast kulgeb kolme kilomeetri pikkune mustriline malmvõre. Siin jalutasid kunagi heledavärvilistes pikkades vestides, valgetes sukkades ja punaste kontsakestega kingades kavalerid, puuderdatud parukatega daamid ja Napoleoni marssalid.

Aeg ja ajaloolised sündmused on vana palee purustanud. Sellest on terveks jäänud ainult tuba, kus sündis Prantsusmaa ühendaja, *«le Roi Soleil»* — «Päikesekuningas» Louis XIV; päike kuulus embleemina kuningavappi. Praktilised prantslased ehitasid siia võõrastemaja Pariisist saabuvate armunud paarikeste jaoks. Toa ajaloolist kuulsust suurendas temas Saint-Germaini rahulepingu allakirjutamine 1919. aastal [3].

Louis XIV epohhi meenutasid ka tema lähikondlaste majadel olevad marmortahvlid. Kuidas võis niisuguses

[1] Contre-escarpe — vallikraavi välimine müür. *Tõlk.*

[2] Le Nôtre, André (1613—1700) — silmapaistvam barokiajastu aiakunstnik, Prantsuse kuninglike aedade direktor. *Tõlk.*

[3] 10. IX 1919 Entente'i-riikide ja Austria vahel sõlmitud rahuleping, mille järgi viimane loovutas Itaaliale, Jugoslaaviale, Tšehhoslovakkiale rea endisi Austria maa-alasid, kohustus tasuma reparatsioonimakse, pidi piirama oma sõjaväe 30 000 meheni, loobuma mere- ja õhujõudude pidamisest ning tunnistama end kaassüüdlaseks Esimese maailmasõja tekkimises. *Tõlk.*

linnas mitte huvi tunda tolle pool-lagunenud, viletsa majakese ajaloo vastu, mille me omandasime juba 1918. aasta suvel, kui pommitamisohu tõttu maju kiiresti ning väga odavalt müüdi.

Prantslased on suured ürikute armastajad, ja meie poolt omandatud väikese valduse kinnistusaktis mainiti kõiki meie uue kinnisvara endisi omanikke, alates sellest silmapilgust, kui see majake, mis kuulus markiis de Maintenoni — Louis XIV morganaatilise abikaasa — kloostrile, oli natsionaliseeritud ja revolutsiooniliste võimude poolt oksjonil ära müüdud.

Najatunud vastu kaljust mäenõlva, mis moodustas maja neljanda seina, tõusis sellestsamast mäest murtud kividest laotud majake kohati kolme, isegi kuni nelja korrani, igal korral kaks kuni kolm tuba. Üks nendest oli suur, teine pisitilluke, ühed põrandad puust, teised kivist, kruvikujuliselt laotud trepil ei sarnanenud ükski aste teisega.

«Kas tõesti tuleb meil selles urkas elada?» ütlesin ma Natašale, kui esimest korda alumise korra luitunud tuppa astusin, kus oli kanu peetud ja mille me hiljem hubaseks võõrastetoaks muutsime. Niiskuse tõttu tilkus seintelt vett, põrandalaudu aga mattis igivana, kivistunud porikiht.

«Jah, kindlasti, ning küll sa näed, ükskord oleme me siin väga õnnelikud,» vastas ta.

Väljavaade oli igalt majakorralt samuti erisugune. All võis köögiviljaaeda ümbritseva müüri tõttu imetleda ainult meie südamele kalleid õisi ja tõusmeid. Noorte taimede iga roheline võrse, samuti nagu õitsele puhkev roosinupp oli meile tasuks nähtud vaeva eest, teise korra aknaluukide tagant aga avanesid silmadele juba rahulike orgude laiad avarused.

Minu lapsepõlves voolas Irkutskis meie kroonumaja eest mööda kaunitar Angaraa, noores eas jälgisin oma töökabineti aknast päikese tõusu ja loojumist majesteetliku Neeva taga, ja isegi Mandžuuria sõjas püüdsin ma alati asuda kas või poolpurustatud, kuid põldude lähedal asuvasse üksildasse hiina fansasse. Ja kas võisin ma unistada, et vanas eas hakkan neid ridu kir-

jutama läbi akende paistvate püha Kremli kuldkuplite ees, kandudes mõttes kalli Moskva kaugesse minevikku ja võttes mütsi maha tema oleviku ees.

Kellel küll võis tekkida mõte ehitada selline ebakorrapärane ja maaliline majake, nagu oli meie oma Saint-Germainis? Rikkale oli ta liiga vilets, kehvikule liialt avar. Veel saladuslikumad näisid maja alla ehitatud sügavad maa-alused ruumid, mis lõppesid suure võlvsaaliga. Kohalikud inimesed pöörasid meie tähelepanu seintes olevatele kinnimüüritud läbikäikudele. Ühe niisuguse läbikäigu taga oli mingi salapärane maa-alune bassein, millesse külastajad väikese ava kaudu ajaviiteks kivikesi loopisid; teise läbikäigu taga olid kohalike põliselanike sõnade järgi peidus maa-alused käigud, mis läksid lossini ja ligikaudu kuni Saint-Germaini metsani.

Varsti õnnestus mul linnavalitsuses olevate ürikute järgi kindlaks teha, et meie de Mareuil' tänava majakese nr. 59 oli ehitanud James II, viimane Inglise kuningas Stuartite dünastiast, kes oma kiindumuse pärast katoliku ususse pidi põgenema Prantsusmaale oma *«cousin'i»*, nagu kuningad tollal üksteist nimetasid, Louis XIV juurde. Viimane, ehitanud enesele Versailles', andis Saint-Germaini palee James II käsutusse. Nähtavasti oli troonilt tõugatud kuningas majandusmees: trooni oli ta küll kaotanud, jumalat palus, aga kuldkrooni ühes teemantide, briljantide ja muude väärriskividega tõi ta Inglismaalt kaasa. «Küllap läheb,» nii arvatavasti mõtles ta, «mustadeks päevadeks tarvis!» ja usaldamata nii prantslasi kui ka katoliiklikke «usuisasid», kes olid ta «pühakute» hulka vastu võtnud, otsustas oma «kivikesed» salaja üksildasse kohta ära peita. Metsa, mis tol ajal linna ümbritses, mäejalami juurde ehitas ta tugeva majakese, paigutas sinna oma isikliku inglasest toapoisi ja käskis kallihinnalise aarde maa-alusesse ruumi võimalikult sügavamale ära peita.

Meie maja mitmed endised omanikud olid nähtavasti katset teinud seda aaret üles otsida, ent meie päevil meenutasid seda ainult veel kaks säilinud, kuid juba tühjaks jäänud nišši. Neist ühte, inimese pea kõr-

gusel olevasse nišši olid varem nähtavasti relvad peidetud. Tahtmatult tekkis soov seda legendi kontrollida; võtsin niši äärele jäänud lubjatükikese kaasa ja viisin selle uurimiseks Pariisi Teaduste Akadeemiasse. Sellest päevast peale rikastusid mu nõrgad teadmised arheoloogias andmetega selle kohta, et ehitusmaterjalid, muutudes oma struktuurilt, määravad kõige täpsemalt kindlaks vanaaegsete hoonete vanuse, minu poolt kaasatoodud lubjatükk aga andis mulle õiguse meenutada seda inglast, kes rohkem kui kaks sajandit tagasi tõrviku valgusel oma troonilt tõugatud käskija aaret kindlasse kohta peitis.

Nüüd asendas tõrvikut minu käes atsetüleenlamp, mille pimestaval valgusel ma sellest süngest maa-alusest ruumist enesele elatusmiinimumi allikat lõin.

On vähe neid, kes teavad, et Prantsusmaa üheks tähtsamaks ekspordiharuks olid šampinjonid, mis kasvasid arvutuis maa-alustes koobastes, mis asuvad Pariisi ümbritsevate kõrgendikkude all. Kõrgendike sisemusest saadi omal ajal too kivi, millest ehitati pealinna paleed ja hurtsikud, ning autos mööda gudrooniga kaetud maanteed kihutades oli tõesti raske enesele kujutleda, et seal sinu all, kusagil sügavas, elektriga valgustatud tunnelites elu pulbitseb. Seal veeresid rööpmeid mööda vagunid kõdunenud hobusesõnnikuga, askeldasid tuhanded mehed ja naised, kes seda väärtuslikku kõdunenud materjali väikestele peenardele panid. Hiljem asetati peenraisse «seeneniidistiku» tükke — kuivanud sõnnikut, mis oli šampinjonide valgete juurenarmastega läbi põimunud. Kuid selleks, et seeni saada, oli tarvis peenrad õhust ja valgusest isoleerida, tunnelite seinad savi ja liiva seguga käsitsi krohvida — selle esimesel pilgul lihtsa töö juures küllalt palju higistada. Tööline ise selle tööga rikkaks ei läinud, kuid iga kapitalist, isegi niisugune nagu Rothschild, rõõmustas, kui tema portfellis ei puudunud säärase kahjumita ettevõtte aktsiad.

Vene inimesele ei ole ettevõtlikkus mingiks teeneks. See on tema loomupärane omadus, ja ehkki ma ei kavatsenud kapitalistiks hakata, otsustasin

pärast selle tööalaga tutvumist siiski oma jõudu proovida.

Šampinjonide kasvatamise kohta leiduvad raamatud lugesin ma kõik läbi, kuid otsustasin oma teadmisi täiendada naabertalupoja — meie majakesele lähima küla «meeri» juures. Vanamees oli ümbruskonnas selle ala tundmise poolest kuulus ja seepärast ta ei imestanud, kui ma ühel pühapäeval tema juurde nõu küsima läksin.

«Eks me näe!» teatas «meer», ilma et oleks minu algatuse üle kahelnud või selle vastu huvi tundnud, ja lubas pärast lõunat mind külastada. Aga kui ta meie üsna puhast väikest õue nägi, mis oli kaetud kastetud ja maa-alusesse ruumi ülekandmiseks valmispandud sõnniku korralikult laotud virnadega, kui oli hinnanud osaliselt juba ülestehtud peenarde kvaliteeti ja ettevalmistatud maa-aluse ruumi puhtust, surus ta mu kätt ja ütles:

«Te olete töömees! Teid on tarvis aidata, kallis härra! Ma toon ka oma poja kaasa ja annan teile aadressi, kust saab seenekultuuri osta.»

Aga kui järgmisel pühapäeval need alles hiljuti mulle võõrad inimesed minu punast veini rüüpasid ja atsetüleenlambi valgusel töötasid, tundsin ma, et nad on mulle suured sõbrad. Kas selles lugupidamises mitte üksnes oma, vaid ka võõra töö vastu ei seisagi prantsuse rahva üks kõige meeldivamaid omadusi.

Ei möödunud kolme kuudki šampinjonikasvanduse rajamistööde lõpetamisest, kui ma maa-alusesse ruumi astudes end juba ootamatult õnnelikuna tundsin. See ruum oli tõeliseks tähistaevaks muutunud. Sellisena näisid mulle need šampinjonide lumivalged pesad, mis nagu tähtkujud taevavõlvil silma paistsid kaugele tahapoole kulgevate helekollaste liivapeenarde — veel paljudeks kuudeks meie sissetulekuallikate — tumedal taustal.

Mäletan, kui ettevaatlikult, kõigi reeglite kohaselt me täitsime esimese korvi kallihinnaliste seentega, mille hind pidevalt tõusis, ja Pariisi sõites otsustasime need müüa vaksalile lähima restorani peremehele. Sealsa-

mas ka endist aega meenutada ja müügist saadud raha eest hästi lõunatada.

«Küllap ma teid juba võõrustan,» rõõmustas peremees, kes polnud mind kaua näinud, «kuid teie seeni, nii head kui nad ka on, ei võta ma mingi hinna eest. Kas te siis tõesti ei tea, et me — mina ja teie — riskeerime nende pärast vanglasse sattuda! Te peate «Keskturul», selles Pariisi kõhus, «kontsessionääri» leidma ja seened tema nimele saatma. Temal, ja ainult temal, on väikese komisjonitasu eest (ma juba teadsin, et ilma «komisjonitasuta» ei tehta Prantsusmaal ühtki äri) õigus oksjonil müüa igal hommikul talle müügiks saadetud kaupa ja müügist saadud raha teie arvele kanda. See on igasugusest pangast kindlam,» rahustas mu vana sõber mind.

Selle aasta kestel teenisin ma umbes kolmkümmend tuhat franki, kuid tervist kaotasin oma maa-aluses ruumis vist ka üsna suure summa eest; kõigile on ju teada, et kapitalistlikus maailmas on ravimine võibolla kõige kallim luksus.

Neist tuludest hoolimata, mis enesestki mõista riigimaksudega maksustati, ei olnud pühapäeva hommik meie majakeses Saint-Germainis mitte sugugi pühapäeva moodi. Harilikult äratas meid metsikult helisev ja alati kohutav uksekell. See oli üsna keerukas seadis: heleda häälega kell kinnitati vedru külge, mis omakorda traadi külge kinnitatud, mis oli läbi kivitara tõmmatud ja ühendas väravat korteriga. Värava avamisel teatas kell külastajate tulekust tagasihoidliku kõlinaga, viidates lubatud, ehkki mitte alati soovitud külalise sissetungimisele. Need «külalised» tõid harilikult riigimaksude ja pearaha kogujatelt kutselehti. Minu «diplomaatilise puutumatuse» kaotamisest saadik ähvardasid need sinised, kollased ja — iseäranis kõige hirmuäratavamad — punased kutselehed meie viimse varjupaiga kaotamisega.

Neis ametlikes paberilipakates peegeldus mitte üksnes Prantsusmaa tardunud riiklik süsteem, vaid torkasid silma ka tema rahva mõningad iseloomujooned, keda sajandeid oli kasvatatud feodalismis ja ümber

kasvatatud kodanliku vabariigi eraomanduse põhimõtteil.

Prantsuse kõnekäänd *«Chacun pour soi et Dieu pour tous»* — «Igaüks enese eest, jumal kõikide eest» juba näitab, kuivõrd kallid olid prantslasest väikekodanlasele tema isiklikud huvid, mida ta oli kohustatud kaitsma — mitte keegi ei tule talle abiks, isegi mitte valitsus. See on tema isiklik vaenlane, kes nülib teda pearahade ja maksude näol. Omaenda valitsusest mööda hiilida, teda tüssata — see on prantsuse väikekodanlase suurim kunst ja teene. Mõiste kodumaast asendus mõistega kodukoldest, mida väikekodanlane oli valmis kaitsma omanikule omase raevuga.

Prantsuse vabariigi valitsejatele tuleb anda õigus selles osas, et nad tundsid oma rahvast ja oskasid nii tema tugevaid kui ka nõrku külgi omaenese huvides ära kasutada, Prantsuse talupoja kavalusele ja loomupärasele taibule vastandasid nad väga kavala süsteemi tema orjastamiseks nii pearahade kui teiste maksudega, millest meil oli väga raske aru saada. Kes võis arvata, et XX sajandini säilib põhimõte, mis oli kehtestatud Prantsusmaa esimeste kuningate ajal, mil maksu võeti mitte isikuilt, kelle loendamisega tol ajal arvatavasti ei tegeldud, vaid köökidelt ja keedukolletelt, kus toitu valmistati.

Meie majas elas Nataša ema, ent kuna tal oli oma eraldi köögike, siis määrati maksud ka temale kui meie üürnikule. Eraldi maksti maksu «ustelt ning akendelt», siis krundilt, ehituselt, «tulult», mille määrasid kindlaks ametnikud, ja sõltumatult kõigist neist riigimaksudest oli Saint-Germaini linnal õigus võtta kohalikke makse ligikaudu neiltsamadelt objektidelt.

Kodaniku au ning väärikust hinnati selle järgi, kuidas ta oma frangid ja santiimid maksukogujа väiksesse tahmunud kassasse ära maksis.

Ennem võis pettuse eest kohtu alla minna, kui sattuda maksude tasumatajätjate hulka, kelle arv pärast sõja lõppu kiiresti kasvas. Pikendust või osade kaupa tasumist paluda ei olnud samuti kerge: selleks tuli kaua aega pingil istuda ja kassa juures järjekorras

seisvate meeste ning naiste põlastavaid pilke taluda. Kõik said aru, et saatusemääraja-maksukoguja — kelle otsused ei kuulu edasikaebamisele — vastuvõttu ei hakka jõukas inimene ootama; kellel aga puudub raha, see polegi inimene.

«Ah, *monsieur*,» ütles tubakakaupluse perenaine — mu paberosside varuja — kord mulle, «annaks jumal rikastele elujätku, üksnes nemad annavad meile võimaluse teenida . . .»

«Jumal küll! Kui kaugel on Prantsusmaa veel revolutsioonist!» mõtlesin sel hetkel, kuid ma eksisin: selle naise poeg oli juba astunud hiljuti asutatud Prantsusmaa Kommunistliku Partei ridadesse ja me tutvusime temaga üldstreigi ajal.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni mõju prantsuse töölisklassile tekitas Prantsusmaal kehtiva poliitilise korra valvuritele palju muret.

«Andke mulle revolver! Andke ta mulle rutem!» hüüdis äärmiselt nördinud Saint-Germaini politseiprefekt härra Calmette, kui mind «korra mõttes» külastas. «Ma ise olen valmis teie naabrit parun Ginsburgi ja teie endist austajat krahvinna Beauregard'i maha laskma! Mõtelge ometi, võitluseks pead tõstva kommunismi vastu organiseerin ma noorsoo jaoks «spordiseltsi» — see juhib noored «kahjulikust» propagandast eemale, kuid need rikkad ütlesid minule, prefektile, rahalise toetuse andmisest ära. Nad nurjatud valmistavad ju ise enestele surma!»

Tollest võimu esindajast olenes siiski mu «*carte d'identité*» — «isikutunnistuse» pikendamine, mis ilma raskusteta anti ainult neile venelastele, kellel oli emigrantide jaoks ettenähtud «nanseni» pass. Meile aga oli kätte jäänud enam mitte kellelegi huvi pakkuv diplomaatiline pass keisrivapiga varustatud väga heal hiiglasuurel paberilehel.

Oma ürituste jaoks prefekt minult raha paluda ei söandanud, ja üksnes selle eest juba vääris ta kostitamist pitsi hüva konjakiga, mille vastu ta suurt poolehoidu tundis.

«*Mon général*,» puistas härra Calmette oma ameti-

saladusi välja, «te ei või arvatagi, kui palju mul Pariisist teie kohta järelepärimisi on! Viimasel ajal teid lihtsalt peetakse «*l'oeil de Moscou*» — «Moskva silmaks».»

Mulle ei olnud see uudiseks. Ühel oma viimasel sõidul Pariisi tuli mul kohtuda oma venna Pavel Aleksejevitšiga.

«Kuule, Ljoša,» ütles ta mulle, «ma pean sulle teatavaks tegema meie poolt kokkukutsutud perekonnanõukogu otsuse, mille järgi me otsustasime sind perekonnast välja heita.»

«Kas teed nalja või?» küsisin ma ja pidin naerma hakkama.

«Ei, ei! See on öeldud täiesti tõsiselt. Meie emale on esitatud ultimaatum: kas ta katkestab suhted sinuga või kui «bolševiku» ema loobub Rue Daru'l asuvas kirikus käimisest.»

«Aga kuidas te siis kavatsete seda täide viia?» küsisin ma juba erutudes oma vennalt, kes jäi kindlalt oma seisukohale ja kellega koos olin veetnud kogu oma muretu lapsepõlve ja noorusaastad.

«Tahame otsuse ajalehtedes avaldada.»

«Noh, see pole enam aadlike moodi!» hakkasin ma jälle naljatama. «Üksnes Moskva kaupmehed ja kaupmehenaised kuulutasid ajalehtedes, et nad pole oma pankrotti jäänud pojukeste asjaajamistest osa võtnud.»

Vend jäi järeleandmatuks, ja pärast seda soovis ta ainult üks kord mind näha: see oli mõni tund enne tema elu lõppu.

Perekond palus mind tema matustest mitte osa võtta.

Ja pöördudki pärast sääraseid elamusi tagasi oma majakesse Saint-Germainis.

Tõepoolest, kellega siis veel, kui mitte oma ainsa ustava sõbraga, võis jagada raskeid mõtteid ja talumatut kojuigatsust?

«Väljapääsmatut olukorda pole!» katkestas mu naine Nataša korduvalt mu mõtisklusi. «Sa piinled vaikselt ja kannatad sellepärast, et kõik on su maha

jätnud: «parempoolsed» — see sinu endine maailm — külvavad sind üle kõige räpasema laimuga, aga pahempoolsed ei ole veel veendunud, et sind võib usaldada. Minu arvamus on säärane: kui sa juba oled haige armastusest kodumaa vastu ja ei taha kuulda võtta tema halvustamist vaenlaste poolt, kui sa oled kurt kiusatuste vastu — siis pane kirja, kes sa oled, kirjuta raamat. «Sõnad on vesi, kuid sulega kirjutatut ei raiu ka kirvega välja.» Kirjuta raamat tõest — tõest enese kohta. See on kõik. See asetab kõik ilma erandita oma kohale, alates sinust enesest. See puhastab õhku: laimajad «paremalt poolt» veenduvad, et nad sind, muide, asjatult pole sõimanud, aga nõukogude inimesed näevad, et sa oled lihtsalt puhta südame ja südametunnistusega vene inimene, kes on valmis kodumaa armastuse ja tema teenimise pärast kõik ohverdama.»

Mu naise sõnad, tõtt öelda, ei veennud mind kohe — ma polnud veel kindel, et niisuguse raamatu kirjutamisega toime tulen, kuid sellest hoolimata hakkasin selle kallal püsivalt töötama.

Nii valmiski mul 1927. aastal raamat. Alguses oli ta kirjutatud prantsuse keeles ning ma mõtlesin kõhklevaid prantsuse sõpru tema abil meie poole kaasa tõmmata, kuid peaasi, selle kaudu õpitakse Venemaal mind tundma ja saadakse minust aru.

Samal aastal, kui mul oli juba õnn töötada meie seltsimeeste ridades Pariisi kaubanduslikus esinduses, õnnestus mul Moskvast lühikeseks ajaks siia sõitnud tulevastele kolleegidele — kirjanikele — oma raamatust mõned katkendid ette lugeda. Nende hinnangud julgustasid mind.

Iseäranis soovitas tungivalt, et ma raamatu trükki annaksin, meie enneaegu hukkunud kirjanik Aleksander Nikolajevitš Afinogenov.

«Raamat on väga huvitav ja kasulik,» kinnitas ta korduvalt, «ainult teie seisukohaga ma pole päriselt nõus. Ta on tarvilik mitte prantslaste ja end juba elusalt mahamatnud valge-emigrantide mõistuseletoomiseks, vaid meie noorsoo õpetamiseks.»

Ma võtsin paberi ja kirjutasin sealsamas, kümme aastat enne mu raamatu esimese trüki 1941. aastal Moskvas ilmumist, järgmise eessõna:

«Autori eessõna

Pühendatakse komsomolile

Mu kallid noored lugejad, noored sotsialistliku kodumaa loojad, need read pühendan ma teile.

Ma tean, et teis elab lootus maailmas esimestena uut elu üles ehitada, ja usun kindlasti teie generatsiooni loomingulistesse jõududesse, kellele on tundmatud need igivanad harjumused ning eelarvamused, millest mul, teie vanemal seltsimehel, polnud kerge vabaneda.

Suurem osa mu elust on kulgenud tolles maailmas, mille me oleme Venemaal jäädavalt maha matnud, kuid mida Euroopa läänemaade valitsejad püüavad viimast jõudu pingutades päästa. See maailm on kaua elanud, ning kui me Lenini juhtimisel suutsime luua uue, nõukogude maailma, siis suuremal osal neist raskustest, millest meil tuleb teel kommunismi helge ideaali poole vabaneda, on oma juured vana maailma igandites, eelarvamustes ja kurjuses.

Maailmas ei ole midagi absoluutset. Ka endisel vene maailmal oli oma ilu ja oma rõõmud; tähtis on teada, missuguste ohvrite hinnaga see ilu osteti ja missuguse vastukaalu moodustasid talle rahva mure ning vaimupimedus. Selle raamatuga tahan ma anda teile relva võitluseks nende vana korra sõprade vastu, kes võiksid teie teadmatust oma kuritegelikeks eesmärkideks kasutada.

Samuti tahaksin ma anda väikese panuse meie päevadele lähima epohhi ajaloo jaoks. Rahvas ei tohi oma minevikku unustada. Ja nii suured kui olidki ajaloolised vapustused, nii sünge kui oligi Vene tsarismi epohh, eriti tema olemasolu viimaseil aastail, ei ole meil õigust teda meie suure rahva ajaloost maha kustutada; inimesel aga nagu minul, kes sellel epohhil on elanud, peab olema mehisust

temast tõtt jutustada ja selle tõega seletada, mida inimesele annab kodumaa. Inimesel nagu kaselgi on omal maal kergem kasvada, ja inimesele on suurimaks õnnetuseks, kui ta oma kodumaa kaotab.

Mulle näib, et mõningaid mu kasvatus- ning haridusalaseid võtteid, samuti mu sõjalisi ja diplomaatilisi kogemusi võiksid meie noore riigi ülesehitajad ära kasutada kas või selleks, et oma aja äraelanud vana vene maailma vigu mitte korrata.

Tahtsin teid veel millegi suhtes hoiatada. Ärge kartke selles oma aja äraelanud maailmas leida positiivseid kujusid, kes ka siis armastasid oma rahvast rohkem kui oma elu ja langesid kangelastena oma kodumaa au eest.

Ma olen õnnelik ja suren õnnelikuna, uskudes uude maailma, uskudes meie uude ideaali.

Kui ma selle raamatuga suudan teile loogiliselt ära seletada, miks ma niiviisi tunnen ja mõtlen, on mu eesmärk saavutatud.

A. Ignatjev»

Ja kui ma pärast Moskvasse saabumist olin kodunenud olukorraga ja mulle kallite noorsoo-auditooriumidega akadeemiates, mulle usaldatud võõrkeelte inspektuuris, meenusid mulle noore kirjaniku sõnad ja ma tõin, nagu mulle näis, juba tarbetute arhiivide tolmust uuesti välja oma raamatu ning asusin selle tõlkimisele ja täiendavale läbitöötamisele. Paljusid sündmusi nägin ma juba Nõukogude kindrali ja oma sotsialistliku kodumaa kodaniku silmadega.

Linnast Saint-Germaini tagasi jõudes heidad koos linnaülikonna ja tärgeldatud särgiga minema kõik inimlikud eelarvamused, keerad välimise vaskkraani külge kastmisvooliku ja andes vee karastava jahedusega päevapalavusest longulangenud kasvandikele — tomatitele, porganditele ja kurkidele — elu, hingad sisse, hingad koos rooside ning nelkide aroomiga sisse rõõmu elada ja töötada maa peal. Maa on tänulik iga su hoole eest tema vastu, iga mulla-

tud kapsapea eest, iga väljakitkutud umbrohu eest ja tasub sulle sinu töövaeva kümnekordselt.

Pärast lõunasööki oli minu tööpäev lõppenud, Nataša aga, varustanud end küünla ja kõplaga, läks pimeduse saabumisel «jahile», et päästa köögivilja igast praost väljaroninud vaenlaste — tigude eest. Veel kaua vilkus tema küünal kord köögiviljaaia ühes, kord teises otsas ja kuuldus võidurõõmsaid hüüatusi surnuks muljutud tigude arvu kohta: «Kakssada!... Kolmsada!...»

Mina aga istusin oma ebatavaliselt pehmete ja sügavate alumiste oktaavidega klaveri «Pleyel» ette, tänades mõttes oma vanemaid, kes mind noorpõlves gammade ning igavate harjutustega piinasid. Ja tol korral Saint-Germainis pidasin ma oma kohuseks enne sõrmi soojendada, kui hakkasin ülevaid Beethoveni sonaate mängima.

«Sa mängi «Neljandat»! «Neljandat»! Armastan seda harmoonia selguse ja läbipaistvuse pärast!» palus minu kõrval istuv Nataša.

Kõigist meie maalidest oli säilinud ainult XVIII sajandi tundmatu kunstniku teos — portree. Õlalt allalangevat kleiti kinnihoidva naise helesiniste silmade armas vaade kui ka suure muusiku teoste helid sundisid unustama kogu kibedust, mis päeva jooksul oli südamesse kogunenud, ja sisendasid usku paremasse ning rõõmsasse tulevikku.

KAHEKSAS PEATÜKK

LÜHIAJALISEL PUHKUSEL

Käes oli juba kuues aasta sellest ajast, mil ma kõik oma asjad seltsimees Krassinile üle andsin, ja neljas aasta kaubanduslikus esinduses töötamisest, kuid mu palve minu üleviimise kohta tööle Venemaale oli jäänud tagajärjeta. Isegi Nõukogude pass ei olnud kaua aega minu taskus, vaid täievolilise esinduse seifis.

Teadmiste kapital on parim vara, ja Esimese maa-

ilmasõja ajal minu poolt kogutud informatsioon Prantsuse tööstuse kohta tõi küllaltki palju kasu.

Meie seisukord ei olnud tol ajal kerge. Kuigi Prantsusmaa oli meie valitsust tunnustanud, muutus pahatahtlik kampaania ajakirjanduses meie vastu iga päevaga üha jultunumaks. Deterding koos oma suurte ja väikeste naftatöösturitega ühelt poolt ja «Comité de Forge» — metallurgide komitee — teiselt poolt, palganud oma teenistusse igast mastist ja igas auastmes valgekaartlasi-paberimäärijaid, taotlesid, nii veider kui see on, kui just mitte uste täielikku sulgemist, siis vähemalt nende koomalekiskumist mitte ainult meie ekspordile, vaid isegi impordile. Ja selle pahega võitlemiseks olingi ma vajalik — peatselt määrati mind meie poolt spetsiaalselt moodustatud Prantsuse-Nõukogude Kaubandusühingu esimehe ametikohale.

Võtad vahel kätte meie kaubaprooviks saadetud tikutoosi, loed sellelt mõne Minskis või Smolenskis asuva vabriku nimetuse, ja kohe puhub sulle tuulehõngu kodukandist. See on ju siinsamas, hoopiski mitte kaugel. Alles eile, saates Moskvasse tagasipöörduvaid seltsimehi, lugesin ma Põhjavaksalis rahvusvahelisel vagunil pealkirja: «Pariis—Negoreloje». Ah, kui saaks sellesse vagunisse istuda ja kas või hetkekski, kas või ühe silmagagi oma kallile kodumaale pilku heita!

«Mõtle ometi, missugune õnn on kuulda konduktorit, kes avab sinu kupee ukse ja lausub üheainsa sõna: «Moskva!»

Nii tihti kurvalt, kaugel sinust,
ma eksirännakute teel,
oo Moskva, sulle mõtlen veel...»

kordasime Natašaga õhtuti Saint-Germainis südamevärinaga, kuulates raadios Kremli kellalöömist ning juba koduseks saanud «Internatsionaali»:

Ei sellepärast kustu päike,
vaid paistab nagu ennegi.

Ja isegi neis sõnades tundus lootus, et ükskord hakkab kodumaa päike ka meile paistma ja meid soojendama.

Selleks ajaks olime juba ahnelt süvenenud «Pravda» igasse reasse, meie illustreeritud ajakirjadesse, kuulanud loenguid meie kaubandusliku esinduse tagasihoidlikus klubis. Ent avades järgmisel päeval prantsuse ajalehe või hakates oma töökabinetis külastajaid vastu võtma, tajud jälle vana võõrast, kodanlikku maailma, kellel polnud meist aimugi ja kes enamasti ei soovinudki meist midagi teada.

Eriti olin ma haaratud ideest teha prantslastele selgeks kogu see majanduslik kasu, mis nende töös-tusringkonnad saavad, kui nad meie veel mitte tugevaks muutunud, kuid hoogsuselt aukartustäratava ülesehitusega kontakti astuvad. Teadsin oma kogemustest, et laimu vastu tuleb võidelda näitliku teoga, mitte aga jutuga, ja selleks otstarbeks otsustasin ma äratada huvi sõidu vastu NSV Liitu nende meie väheste Pariisi sõprade seas, kes olid võimelised vaatama mitte tahapoole, vaid ettepoole.

Üheks niisuguseks novaatoriks ja pealegi silmapaistva energia ning töövõimega meheks oli Lucien Vogel — ajakirjanik, kunstnik, teatrikriitik. Vogeli külalislahkes linnaäärses villas, kus käis koos igasuguse poliitilise varjundiga inimesi, sain ma lähedaseks ka Paul Vaillant-Couturier'ga.

Prantsuse turgu tugevasti mõjutanud ülemaailmne kriis sundis prantslasi Nõukogude Liitu «kuldvillaku» otsinguile minema.

Ühtlasi sai Vogel aru, et kõige Venemaal toimunu hindamiseks on tarvis teada, millest on saanud alguse uus ülesehitus, on tarvis teada, mis oli mingi tehase kohal varem, kas selles orus voolas jõgi või ainult väike oja, kas temast mindi üle koolme kaudu või samasugust head silda mööda nagu praegu. Kui Ignatjev nõustuks seda kõike seletama tollele väikesele, kuid väljavalitud ajakirjanike, kirjanike, arstide, töösturite grupile, kes läheb Venemaale ringreisile, ja peale selle võtaks enese peale ka tõlgi tagasihoidliku, kuid vastutusrikka osa ning kirjutaks

veel paar ülevaatlikku artiklit, osutaks ta nii Prantsusmaale kui Nõukogude Liidule väga tähtsa teene.

Meie täievolilises esinduses suhtuti niisugusesse projektisse pooldavalt, kuid Prantsuse viisa hankimisest öeldi ära.

«Teie, Aleksei Aleksejevitš, muretsege ise, teil on kõikjal sõpru,» ütles esinduse nõunik.

Ning jälle olin ma Quai d'Orsay'l Prantsuse Välisministeeriumi peasekretäri tuttavas kabinetis.

«Armas kindral,» öeldi mulle seal, «meil on teist väga kahju. Oma riigi piirist kaugemale te ju ei pääse. Seal lastakse teid maha. Milleks te sinna sõidate? Lõppude lõpuks me väljasõiduviisa teile anname, kuid Prantsusmaale tagasisõiduks tuleb teil viisa muretseda meie suursaatkonnalt Moskvas.»

«Olen muutunud siin mitte just väga soovitavaks,» vilksatas mul mõte peas.

Meie ärasõit Moskvasse sai muidugi teatavaks niisugusele valge-emigrantide Nõukogude asjades alatisele informeerijale, nagu Miljukovi ajaleht «Poslednije Novosti», ja oli jälle ettekäändeks, et mind poriga üle kallata.

Mu ema soovis mind näha.

Kurb oli meie kokkusaamine neutraalsel pinnal, teisejärgulises prantsuse restoranikeses. Tundes rõõmu teineteise jällenägemisest, olin siiski solvunud, et ema ei söandanud ärakadunud poega omas kodus vastu võtta.

«Mul on sulle palve,» ütles ta, «too mulle Venemaalt kaasa kotike kodumaa mulda. Ei taha, et mu kirstule prantsuse mulda visatakse...»

Pärast meie Venemaa-reisi Pariisi tagasi jõudes toimetasin ma muidugi kotikese mullaga kohale, ja Sofja Sergejevna andis veel paljude aastate kestel erilise soosingu märgiks teelusikatäite kaupa kodumaa mulda oma üha väiksemaarvuliseks jäävate, elavate hulgast lahkunud sõprade matusetalituste jaoks.

Meie Pariisist väljasõidu päeva lükati korduvalt edasi ja lõppude lõpuks polnud mul ja mu abikaasal määratud üheaegselt Moskva rongi konduktori häält

kuulda. Nataša oli tõlgina eelmisel päeval välja sõitnud koos töösturite grupiga, kes taotlesid Nõukogude Liiduga kaubanduslike suhete sobitamist ja sellepärast ei olnud kutsutud sõitma ühes ning samas vagunis «erapooletute ekspertidega», kelleks end pidasid Vogeli reisikaaslased.

Ei suutnud siiski ükski asi mind õnnelikul ärasõidupäeval kurvastada. Reipas meeleolus sõitsin ma õhtul vana, hästi tuttava Põhjavaksali juurde ja käskisin pakikandjal reisikohvri viia rahvusvahelisse vagunisse «Paris—Moscou» — «Pariis—Moskva».

Neid sõnu rõhutasin ma erilise uhkusega ja läksin turnikee[1] juurde taskus olevat piletit esitama. Ent vaevalt olin platvormile astunud, kui keegi härra, kes mu tulekut nähtavasti juba ootas, palus mind sisse astuda järgmisse kohaliku liikluse vagunisse, millel ma jõudsin vaid lugeda pealkirja «Brüssel».

Mu pakikandja läks midagi aimamata edasi ja kadus rahva hulka. Mind kinnipidanud dzentelmenile protesti avaldada, seletust nõuda oli üleliigne: «spikid», nagu neid vene keeli kutsuti, ehk «flikid», nagu prantslased neid nimetasid, — kõik need vajalikud korravalvurid tunti juba esimesest pilgust nende eneste suureks meelehärmiks ära.

Istun teise klassi vaguni kupeesse suletuna, mille aknal politseiagent oli riide alla lasknud, ja mõtlen mõru mõtet: kas tõesti nurjus kõik viimasel minutil? Mida ometi mõtleb Vogel? Arvatavasti pole tal minu viletsast saatusest aimugi.

Mõnesuguseks lohutuseks oli mulle pakikandja poolt toodud reisikohver, kuid rong ei liikunud paigalt, ja ehkki sõjamees peab olema distsiplineeritud ning kannatlik, tundus Põhjavaksalis istumine mulle väga raskena. Ainsaks lohutuseks oli mu vaguni kokkuhaakimise klirin, mis tõendas, et ma siiski minema sõidan. Ja sel hetkel järsku tõusnud kisa ning vänged vene vandesõnad tegidki selgeks,

[1] Turnikee (pr. k. *tourniquet*) — pöördrist, -uks (pööratav ristpuu teesuluna raudteejaamas, kassa ees jne.). *Tõlk.*

miks mind oli eraldi vagunisse pandud. Veidi üleskergitatud aknaeesriide tagant nägin ma, et karjujaiks oli väike valge-emigrantide jõuk, kelle hulgast tõusid meie rongile järele kaunis vaenulikud rusikad.

Prantslased nähtavasti olid otsustanud täielikku «poliitilist objektiivsust» osutada. Pariisist sobivasse kaugusse jõudnud, jäi edasitormav kiirrong äkki seisma, mu kupee uksed avanesid ja prantslased saatsid mind toetades ning upitades mööda raudteetammi juba täielikus pimeduses kuni rahvusvahelise vagunini. Seal ootasid mind mu reisikaaslaste sõbralikud näod ja soojad käepigistused.

Pärast mitmetunnilist pealesunnitud üksindust oli rõõmustav viibida kui mitte just sõprade, siis igal juhul minu kodumaa suhtes sõbralikult häälestatud inimeste seas, kes sõitsid NSV Liitu siira kavatsusega hajutada võhikluse ja vale udu, millega teda välismaal ümbritseti.

Rong tormas edasi. Laimuga, tigedusega ja minu kodumaa vihkamisega täidetud maailm, milles oli tulnud nii palju aastaid elada, jäi seljataha.

Meie piirile jõudsime teisel päeval vastu õhtut. Välismaalased avasid aknad ja sööstsid platvormidele, et mitte mööda lasta juhust pildistada kuulsat võlvkaart pealkirjaga «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!». Mul oli rõõm meie tumerohelistes pluusides ja nii sobivates vene saabastes piirivalvureid näha.

Kuidas võtab kodumaa mind vastu? Kas tunneb ära? Kas ei valmista pettumust?...

Seal, meie kaubanduslikus esinduses, tundsin ma ammu end juba nagu kodus, dirigeerides koori:

> Aga noh, sa kangelane,
> pigista siis võimsa väega
> oma kilpi rakkus käega...

Need sõnad olid mulle eriti meele järgi. Aga siin, väljudes vagunist, tundus mulle, et ma ei astu mitte oma endisesse kodukohta, vaid mingisse uude ja täiesti tundmatusse paika. Ainult pakikandjatest, kel olid

ebatavaliselt puhtad põlled ees, õhkus endist aega. Aga kes on siis need mehed lumivalgetes kitlites ja uut moodi vormimütsides, millel kokarde asendavad mingisugused tikandid, kuid peaasi — kõik habemeta, vurrudeta, paljaks raseeritud peadega? Nad pärisid mu reisikaaslastelt viisakalt teateid nende arvutute kohvrite sisu kohta. Ühel on kaasas terve konserviladu: «Venemaal pole ju midagi süüa!» seletab ta, teisel — suur välivoodi, kolmandal — pesukauss.

Uued ülevaatajad ei sarnane sugugi endiste tolliametnikega. Ent missugused auastmed neil on, kuidas tituleerida neid tagasihoidlikke sõjaväelasi, kel on väikesed kolmnurgad või kuubid mitte püst-, nagu endisel ajal, vaid mahakäänatud krael? Aga kõik need inimesed räägivad mu emakeeles — vene keeles. Ja kui ma pärast tollikontrolli aeglaselt oma vene rongi juurde läksin, tundsin end juba päris koduselt.

Lühikesed on meie juuniööd, ja esimene päikesekiir avas mulle selle, mis näis kõige kallimana kas või ainult sellepärast, et välismaal seda ei ole: meie armsad põllulillekesed — nii roosa ristikhein kui eriskummalised kellukad ja isegi tüütavad kollased tulikad, mis katsid raudteetammi nõlvakuid mitmevärvilise vaibana —, nad kaunistasid ja kaunistavad alati meie vene elu, pannes unustama nii lumetuisud kui ka kolmekuningapäeva-aegsed pakased.

Näe, seal seisavad ka mu armsad valgetüvelised kasekesed.

«Jah,» tundsin ma, «tasus kõike taluda, mis mulle osaks langes, et aga selle hommikuni elada!»

Esimene pikem peatus oli Vjazmas. Välismaalased magasid alles, mina aga, väljudes perroonile, ei saanud oma pilku seal seisvalt rahvahulgalt lahti. Kes on need inimesed? Ma ei tunne neid enam. Vjazma on ju meie Rževi lähim naaberlinn, ja mu silm oli lapsepõlvest saadik harjunud seal nägema mitmevärvilisest kumatšist vene särke, raskeid saapakolakaid

või naiste pearätikuid ning paljaid jalgu. Aga nüüd on nad kõik teisiti riides. Naistel on poolsaapad jalas. Meestel nokkmütside asemel sonid. Ei vuntse ega habemeid. Rahvasumm ei käratse.

Kui ma jälle Pariisis tagasi olin, kohtasin seal üht elatanud Vene kindralit, kes esitas mulle küsimuse: «Aga mida siis rahvas mõtleb?» Meenutades oma läbisõitu Vjazmast, vastasin ma: «Seda rahvast, kellele te siin Pariisis mõtlete, pole enam olemas! On olemas teine, uus, nõukogude rahvas!...»

«Vaat seda me ei võtnudki arvesse, ja selles oleme teinud suure vea!» ohkas too vana tsaariteenistuslane kibedasti.

Olin alati igatsenud Moskvasse kui vene elu igivana ajaloolise kuulsusega keskusse, kuid ma olin selles linnas viibinud ainult puhuti ning olin säilitanud temast üksnes noorusaja mälestusi.

«Te ei tunne Moskvat äragi,» kinnitasid mulle Pariisis meie nõukogude seltsimehed korduvalt. Kuid et toimunud muudatustest saada põhjalikumat käsitust, oli tarvis neid oma silmaga näha. Ja kuigi ma kujutlesin enesele nii vana purustamist kui ka uue ülesehitamist, mida revolutsioon enesega kaasa toob, olid mu üllatused igal sammul suured. Tundsin tõsist rõõmu, et mul seisab ees sõit mööda kodumaad... Kuid enne teeleasumist otsustasin ma Pariisis sobitatud tutvusi uuendada ja isegi uusi sõlmida. «Kui helistaks Väliskaubanduse Rahvakomissariaati kahelekolmele seltsimehele, endistele Pariisi ametivendadele. Kuid võiks tutvuda ka niisuguste kirjanikega, nagu Vsevolod Ivanov, Seifullina, Lavrenjov, Novikov-Priboi, kelle teosed on Nataša tõlkes juba prantsuse keeles ilmunud, kuna Lidin, Nikulin, Afinogenov, Tõtšina ja Korneitšuk on juba käinud meie pool Saint-Germainis.»

Huvitav ja kasulik on välismaalastele oma maad näidata, kuid ise end temas võõrana tunda oleks talumatu.

Ei jõudnud me end võõrastemajas veel sissegi

seada, kui uksele koputati ja lävele ilmus kena noormees, kaks suurt pakki käes.

«Õnnitlen saabumise puhul, Aleksei Aleksejevitš,» ütles sisseastunu, kelles ma tundsin ära meie Pariisi kaubandusliku esinduse ühe endise tagasihoidliku teenistuja. «Tõin teile ülemuse korraldusel külakosti. Võõrustage prantslasi.» Ning ta hakkas lahti pakkima kalamarjapurke, portveinipudeleid ja õunu. «Võtke välismaalasi vastu Nõukogude esindajana.»

Sellest silmapilgust alates läks mu süda rõõmsaks ja kergeks ning jäigi selleks. Mu samm muutus kindlaks ja julgeks nagu kunagi «rivis». Ma pidasin sammu, joondusin eesmiste järgi ega jäänud maha meie hiiglasammudega edasiastuvast nõukogude tegelikkusest, nagu jäid maha paljud mu endised sõbrad.

Juba esimesel tänavaleastumisel mõistsin, et huvitavalt elamiseks on vaja olevikku julgelt võrrelda minevikuga: olid suured munakivid, millel mõnikord vahiteenistusse minnes peaaegu pidin jala murdma, nüüd aga on asfalt; kord pidin äärepealt noomituse saama selle eest, et viisin eskadroni lauluga läbi linna, nüüd aga kuuldub suveõhtul bulvaritelt tuttavaid lauluhelisid, ja lauldes astuvad õlg õla kõrval ka punaarmeelaste roodud.

Igal sammul on muudatusi.

Minevikuga võrreldes oli tulevik tublisti võitnud, kuid minevikust see, millele revolutsioon oli õiglaselt armu heitnud, muutus veelgi kallimaks.

Kas on maailmas veel naiivsemaid inimesi kui turistid! Kui pealiskaudsed, aga mõnikord isegi naeruväärsed on nende arvamused võõraste maade kohta, ja seepärast nõudis meie reisikirjeldusele dokumentaalse iseloomu andmine suuri jõupingutusi.

Napoleon leidis, et lihtne joonis ütleb talle rohkem kui paljusõnaline ettekanne, ja seepärast tegi Vogel õieti, kui ta varustas oma ajakirja mitte üksnes joonistega, vaid ka paljude fotodega.

Kuidas näiteks teha kahjutuks valepropagandat, mis püüdis kogu maailma veenda, et jalatsite täieliku puu-

dumise tõttu käib enamik NSV Liidu elanikke veel paljajalu. Vastuse andmiseks läks Vogel, varustanud end kõige täiuslikuma «Kodakiga», Tverskaja tänavale, laskus kükakile ja hakkas möödaminejate jalgu pildistama, arvates, et niisugune fotoreportaaž, kui see oma ajakirjas avaldada, veenab lugejaid mis tahes sõnadest paremini, et Moskvas kasutatakse samasuguse tegumoega suvejalatseid nagu Pariisiski.

«Teame, teame,» võtsid teda hiljem vastu sõbrad Pariisis, «Ignatjev muretses sääraste fotode jaoks mõnest teatrist vastavad rekvisiidid.»

Muide, NSV Liidu piirist üle sõites tajusid kõik ekspeditsioonist osavõtjad, et see on mitte ainult riikide, vaid ka kahe erisuguse maailma piir ja et ülesanne — selgitada nõukogude maailma prantsuse lugejatele, kes paljude aastate kestel olid kodanliku ajakirjanduse poolt eksitusse viidud — saab olema küllaltki raske.

Miski ei lähenda inimesi rohkem kui ühised teekonnad, eriti kui nad taotlevad ühist eesmärki. Nii laevaga «Lermontov» mööda Volgat sõites kui talupojavankrites lõbusalt rappudes ja esimeses ringreisil vaadeldud Stalingradi traktoritehases imetoreda pressidekomplekti üle vaimustust tundes ei võinud me kuidagi aimata, et meie — reisist osavõtjate — sekka on end poetanud ka vaenlane. ja nimelt veidi omaette hoidunud prantsuse kirjaniku Chadourne'i näol. Paistnud algul «imedemaal», nagu ta ise NSV Liitu nimetas, kõige nähtu vaimustatud entusiastina, katkestas ta järsku kõigile ootamatult oma reisi ja sõitis Pariisi tagasi, hakates meie kohta igasuguseid paskville kirjutama.

Tolleaegse tehnika uudised — kombainid Zernogradi ääretuil põldudel, ja otse merre tungivad naftapuuraugud väikeses Iljitši lahes, ja esimene meie juuresolekul Dnepri hüdroelektrijaama kohalemonteeritud turbiin — kõik viis mu reisikaaslased ehtsasse vaimustusse ning mu süda täitus tolle uhkusega, mida tunnevad ainult võitjad. Vaata, missuguseks võib muutuda meie maa, milleks on võimeline meie rahvas!

Tõsi küll, kaupluste siin-seal kuulidest läbistatud peegliklaasist vitriinid ning kohati ka mürskudest purustatud hooned rääkisid kodusõja veel terveks ravi-

mata haavadest, ent uus elu oli juba astunud oma õigustesse.

«Noh, missuguse mulje te oma maast saite?» küsisid minult prantslased, kui ma Pariisi tagasi jõudsin.

«Maja ei ole veel valmis, kuid vundament on rajatud tugevale alusele. Kui kõik valmis saab, siis teist niisugust hoonet te maailmas ei leia.»

«Aga kust te selleks kapitali saate?» proovisid «uskmatud toomad» oma positsioone kaitsta.

«Kollektiivne töö ise loob väärtusi.» Säärase tõega lõpetasin ma tavaliselt jutuajamised uuest Venemaast.

Tutvumine uute vabrikute, tehaste ja sovhoosidega, mis nõukogude võimu aastail olid asutatud, avas mul silmad paljulegi, mis alles hiljuti näis teostamatu unistusena.

«Selleks, et hinnata olevikku, peab tundma minevikku, aga selleks, et uskuda tulevikku, peab tundma olevikku!» kordasin ma enesele. Ja kas võibki läbielatud minevikust kahju tunda, kui näed oleviku ümberkujundamist, ja kuidas saab uskumata jätta tulevikku, mille «ajalooline perspektiiv» on Stalini geeniuse poolt juba ette määratud, ja kuidas saab imetlemata jätta bolševike partei kindlat poliitikat ning tarka programmi, kes vankumatult juhib rahvast ja maad edasi, uutele ning uutele võitudele.

Välismaalased sõitsid ära, kuid mina ei pidanud oma ülesannet veel lõpetatuks.

Viimastel nädalatel õnnestus mul näha rohkesti linnu ja külasid, mille olemasolust, pean oma häbiks tunnistama, teadsin ainult geograafiaõpikute järgi.

«Kui ma Pariisi tagasi jõuan,» mõtlesin, «küsitakse seal minult: te jutustage meile parem oma Peterburi majadest, samuti oma mõisatest!» Prantslased on ju täpne rahvas. Ning ümberpöördult, kui veenvad saavad olema artiklid, milles ma kirjeldan paiku, kus mitte ainult külavaheteed, vaid ka kõik jalgrajad on mulle tuttavad, kus ma võin kohata inimesi, kes veel mäletavad mu minevikku! Endine mõisnik, ent viibis lühikest aega oma endises mõisas — juba see üksi hajutab laimu «endiste» inimeste justkui edasikestvast tagakiusamisest Venemaal.

Võtsime Natašaga Moskvast ühe vanemais eluaastates fotograafi kaasa, istusime Rževi vaksalis rongile ja jõudsime juba samal õhtul jaama, kust ma seitseteistkümmend aastat tagasi sõjaväelise agendina Pariisi sõitsin.

«Tšertolino!» teatas noor naiskonduktor meist mööda astudes.

«Tšertolino,» lugesin mulle nii tuttava vaksali puuhoonel olevalt sildilt. Vaksal oli ehitatud Ignatjevite endise pärusmõisa Tšertolino maa-alale, keset Jorši kõnnumaa imetoredat metsa, tol aastal, mil mind ohvitseriauastmesse ülendati. Mäletan, kuidas raudteed ehitavad insenerid tegid ettepaneku panna jaamale nimeks mu isa nimi, kuid tema vaidles sellele vastu: «Ignatjeveid võib-olla ükskord enam ei ole, Tšertolinot aga kaardilt juba ei kustutata!»

Kes võis arvata, et seesama Tšertolino läheb isegi ajalukku kui mälestusmärk meie kaardiväelaste vaprusest, kes Suures Isamaasõjas kangelaslikus võitluses vallutasid selle sakslaste tugeva tugipunkti Rževi suunas.

«Noh, nüüd pole enam tarvis millegi üle kahju tunda! Tšertolino on purustatud — ta langes lahinguväljal!» ütles tema endine omanik, mu emake, kes suri 1944. aastal Pariisis üheksakümne nelja aasta vanuselt.

Kuid tol päeval, kui ma oma silmi mitte uskudes Tšertolino vaksali ees seisin, püüdsin ma minevikku mitte meenutada, mitte oodata, nagu vanasti, tumehalli troikat ühes mu sõbra, kutsar Borisiga, vaid tahtsin lihtsalt mõne vankri üürida.

Et vedurihuiked külavaikust ei häiriks, ehitati vaksal mõisast viis versta eemale. Säärased olid paraku «härraste» tujud minu nooruspäevil.

«Kas Tšertolino sovhoosist on siin mõnda vankrit?» hakkasin küsimusi esitama rahvahulgale, kes sel varajasel tunnil minu suureks imestuseks oli tihedalt täitnud vanasti nii tühja perrooni.

«Rahvas on teiseks muutunud!» mõtlesin ma jälle nagu Vjazmaski.

Meil oli õnne, ja juba mõne minuti pärast asusime

teele, ent mitte enam rahulikus, kuigi vahel kriuksuvas, tõkatiga paksult määritud puutelgedega vankris, vaid raudtelgede ja -puksidega vankris, mis õige tugevasti raputas. Selle ette rakendatud kõrget halli hobust märkasin ma juba vaksali ees seistes, nõnda nagu endisel ajal Tšertolino mõisa hobuste ja madalakasvuliste talupojahobuste vahel vahet tehti.

«Ja kuidas teile korraga mõttesse tuli just meie kanti sõita? Seni pole meil põhjust olnud eriti millegagi kiidelda. Asjata tõite isegi fotograafi kaasa!» arutas hobust juhtiv mees, istudes küljetsi vankri äärel, jalad talupoja moodi rippu. Ta tutvustas end meile sovhoosi direktori Arkadi Fjodorovitš Kolessovina. Meie aga esinesime «turistidena», kes filmide jaoks maastikuvaateid otsivad.

«Aga kas teile ringisõitmiseks tõesti ei ole mõnd tarantassi või troskat antud?» küsisin ma ettevaatlikult, põrgates veel kord vastu vankri seljatuge.

«Need kõik jaotati naaberkülade vahel juba enne sovhoosi organiseerimist ära,» torises Kolessov, omistades troskadele ja kalessidele nähtavasti vähe tähtsust, kuid jätkas sealsamas entusiasmiga meie tutvustamist sellega, mis talle oli kõige kallim. «Purustatud majapidamisest lõime sovhoosi, millesse on ühendatud tervelt kolm mõisat: Ignatjevi Tšertolino ning Zaitsevo ja Lavrovi Borovtsõno. Sovhoos töötab kõigest teist aastat ja teadagi tuleb meil kõik uuesti soetada,» jutustas ta kiirustamata. «Künnimaad üksi juba on kui palju! Kunagi on siin krahvide Ignatjevite ajal, nagu näha, eeskujulik majapidamine olnud, kuid, räägitakse, mitte just tulukas, kapriise olnud peremeestel palju. Üksnes sõiduhobuseid olnud tallis kuni kakskümmend tükki. Kadunud krahvist, räägitakse, olid talumehed lugu pidanud, aga tema leske ei sallinud. Olnud teine liiga vali, iga pilbas olnud arvele pandud.»

Pärast seda oma tõelist palet paljastada muutus üha raskemaks.

Kusagil eemal mustendas küla, mida varem polnud, siis ilmusid vaatepiirile mingisuguste elamute siluetid.

Mida lähemale me sovhoosikeskusele jõudsime, seda vähem oli tee lõhutud ja rataste all kolksusid kord siin,

kord seal mingid kivikesed. Aastakümneid on möödunud sellest ajast, kui Karpovo ja Kuznetsovo küla talupojad, saades rubla vankritäie eest, hakkasid sellele teele Sižka jõekesest peent kiviklibu vedama. Muud kivi ümbruskonnas ei leidunud, selleta aga võisid meie teedel, nagu mu isa ütles, priipassihobused kevadisel teede lagunemise ajal otse maakera sisemusse vajuda. Nüüd on lootus, et tee seatakse korda nii nagu vaja: kahel pool näen ma killustikuhunnikuid, mis on raudteega kusagilt kaugelt kohale veetud.

Seal ongi suur tiik, vanaisa ajast säilinud juustuvabrik ja käänak nelja paplitereaga palistatud varjulisele alleele, mis viib elumaja juurde. See on ehitatud nikerdustega vene talumaja stiilis — luukide, rõdude ja terrassidega — ning katusega galeriide kaudu kahe ühekordse tiibhoonega ühendatud. Parempoolses tiibhoones, mille kõrval on säilinud suur lõhnav jasmiinipõõsas, asusid köök ja teenijate ruumid, vasakpoolses aga elasid külalised, koduõpetajannad ning «sõbrad», keda meil muidugi mõttessegi ei tulnud armuleivasöörjateks pidada. Maja iga vareslaua kohal ilutses «ringi sektor». See motiiv kordus kogu nikerduses, sest ring kujutas päikest — iidse vene ornamendi iseloomustavat osa. Neid «lehvikuid» seal enam ei olnud, samuti nagu olid kadunud ka need kaks põlist tamme, mis nagu paaristunnimehed selle majesteetliku talumaja sissekäiku kaitsesid. Tekkis soov niidul maja ees taastada mälestuses endised jalgteed, tenniseplats, lõhnavate tubakalillede klumbid...

«Lilled ning jalgteed, virsiku- ja ananassipuud kasvuhoones — kõik need olid,» kordasin ma endamisi, «ainult mittevajalikud härraste tujud. Mida see kõik võis mu vanematele tegelikult maksma minna? Selle niinimetatud «silmailu» pärast ei andnud Tšertolino, nagu eranditult kõik põhjapoolsed mõisad, tulu, vaid ümberpöördult, sellele tuli juurde maksta.»

Mind valdas pöörane soov kõik tuttavad kohad kiiremini läbi joosta ja järele vaadata. Kuid meie armas peremees veenis meid, et läheksime puhkama. Ta andis mu abikaasa käsutusse oma toa, mind ühes fotograafiga viis aga küüni.

«Tänavu on üsna haruldane hein kasvanud,» lausus ta meid kohale saates.

Seal oligi meie, laste palavalt ihaldatud koht — tall, suur telliskivist alusmüüriga puuhoone, edasi karjaaed, rehi, pisut kaugemal aga küün.

Nii kolmas kukelaul kui lehmi karjaaiast väljaajava karjuse vilepillimäng kui ka vaikus ise — Tšertolino vaikus —, kõik see sundis nende üürikeste tundide kestel meenutama muidugi mitte kõige huvitavamaid, kuid siiski puhtaid ja helgeid noorusea päevi.

Ja kui ma lõpuks olin ära oodanud oma reisikaaslaste ärkamise ja avarasse sovhoosikeskuse õue astusin, ei olnud ma suuteline kas või ühe sõnagagi petma säärast külalislahket ning toredat peremeest nagu Arkadi Fjodorovitš.

«Sealt paistab ju Karpovo, aga seal, eemal, on ka Kuznetsovo,» ütlesin ma kaugele vaadates.

«Kas te olete siin kunagi juba käinud?» küsis mult Tšertolino uus peremees.

«Olen siin olnud mitte külalisena, vaid endise peremehe pojana. Ma olen see ja see, vaadake, siin on mu Nõukogude pass.»

Kolessov vaatas passi, andis selle naeratades tagasi ja tegi ettepaneku majja teed jooma minna. Aga kui ma olin talle ära seletanud siiasõidu eesmärgi: välismaal meie ülesehitustöö ning saavutuste tõele vastava ajakirjandusliku propaganda —, lubas ta mind kogu majandiga isiklikult tutvustada.

Ülevaatus algas elumajast. Võõrastetoas asus kirjust sitsist eesriidega teatrilava. Endises magamistoas — kool, söögitoas, kus kunagi peeti hardaid palveteenistusi, — toiduainete kauplus.

Akendest on, nagu vanastigi, hästi näha Tšertolino ümbrus, samuti paistavad «moskva viietahuline», suured ruudud valmivat rukist ja smaragdroheline Vorontsovo niit... Ainult talupoegade kitsad tõuvilja põllusiilud on kadunud. On täide läinud talupoja palavaim soov — kolmeväljasüsteemi lõpp! On saabunud Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni uus tähtis etapp — põllumajanduse kollektiviseerimine.

Sovhoosikeskusest eemal, mäe all asuva veski juu-

rest tagasi tulles ja mustast länguvajunud kuurikesest mööda minnes tähendas meid saatev Kolessov:

«Siin oli ju sepikoda? Kuid milleks oli tarvis see nii kaugele ehitada? Sepal on ju väga tülikas keskusest siia tööle käia.»

«Tulekahju kartusest suveajal,» seletasin ma. «Aga sepp Vanka ühes oma kaunitari Dunjašaga elasid siinsamas ruumikas tares. Eks vaadake, rohus on veel ehituskivide jäänused alles.»

Kolessovi ettepanekul käisin ma ka Zaitsevos, kus ta juba ette nautis mõnu mind kokku viia viinavabrikusse jäänud meie endise töötaja Vassili Petrovitšiga.

«Vaat see on talle alles üllatus! Tubli piirituse toodangu eest on ta esitatud autasu saamiseks,» seletas meile Arkadi Fjodorovitš.

Kokkusaamise õnnestumine ületas tema ootused. Elustava märjukese liigse proovimise tagajärjel varavananenud mehes oli endist lobasuud-viinapõletajat raske ära tunda, ent ka tema omakorda keeldus mind kategooriliselt ära tundmast.

«Leksei Lekseitš — see ei ole sina! Ei ole sina!» kordas Vassili Petrovitš jonnakalt ja igaviisi rõhutades.

«Kuid miks sa siis ikka üht ja sedasama «Leksei Lekseitšit» kordad, parem suudle teda vaat sedaviisi,» ja tema eideke kaisutas mind tugevasti.

«Aga mina kartsin, et oled ehk «jemigrant»!» seletas vanamees kohmetades, kui me mõne minuti pärast tema tuttavas väikeses korteris Zaitsevo suurejoonelise kivimaja alumisel korral istusime.

«Anna mulle, vanale mehele, andeks,» lõpetas Vassili Petrovitš. «Meil on sind alati rõõm näha. Sõida ikka meile külla.»

Moskvas ootas mind uuele ametikohale määramine Pariisi kaubanduslikus esinduses ja ettevalmistused tagasisõiduks Prantsusmaale.

Nii paljude elamuste ja muljete seas on mulle unustamatuks jäänud ka viimane õhtu, mille ma ärasõidupäeva eel Punasel väljakul veetsin.

Lähenes kesköötund. Istusin Lobnoje platsil kiviast-

meil. Võimsad tänapäeva reflektorid tõid oma ereda ühtlase valgusega nähtavale Spasski torni ja Kremli müüride ilusa vaatepildi, minust paremal aga paistis aukartust-äratavalt uue Venemaa ja uue maailma looja — Vladimir Iljitš Lenini — mausoleum.

Ma kuulasin majesteetlikku kellalöömist, mis mängis «Internatsionaali», ja mõtlesin erutatult, kui palju kordi olin ma võõrsil unistanud Moskvast, kujutlenud enesele Punast väljakut, Kremli sakilisi müüre. Mu ema soovis, et ma tooksin talle kas või peotäiegi kallist kodumaa mulda, mina aga tahan sellel maal elada, tema õhku hingata, oma rahvast ustavalt teenida; ning sel hilisel tunnil, inimtühja väljaku vaikuses teadsin ma juba kindlasti — on lähedal päev, mil ma pöördun jäädavalt Nõukogude Liitu tagasi, ja ma tundsin end uhkusega Nõukogude kodanikuna, võrdsena võrdsete ning vabade inimeste hulgas.

ÜHEKSAS PEATÜKK

VIIMASEL RÄNNAKUL

Oli veel täiesti pime, kui teel Moskvast, Prantsuse piirist ülesõitmisel meid, rahvusvahelise vaguni kupees raskesti magajaid, üles äratasid koputus uksele ja elektrilaterna ere valgus.

«Tollikontroll!» seletasid kaks meest, mulle ammust ajast tuntud prantsuse vormimütsid peas.

«*Citoyens de l'URSS!* NSV Liidu kodanikud!» teatasid sisseastunud otsekui hoobeldes meie maa veel harva tarvitatava tituleerimise oskusega, kui nad meile passe tagasi andsid. Nad silmitsesid uudistavalt meie kupees reisikohvrite, korvide ja punutud paunadega kuni laeni täistopitud riiuleid. Eriti äratasid nende huvi paunadest esiletungivad pudelid.

«Kas siis Venemaal tõesti ka veini on?» pärisid nad.

«Muidugi on, muidugi!» vastas ülesärganud Nataša, «ja teie omast mitte halvem. Vaadake, meil on ka moosi kaasas. Kui palju selle eest tollimaksu tuleb? Siin on

õunad — pruunid, need siin on Krimmi omad. Proovige, niisuguseid teil juba ei ole!»

Siis otsustasin ma omakorda tolliametnike ebatavalist viisakust kasutada ja esitada neile küsimuse ühe eriti keelatud kauba kohta, milleks Prantsusmaal on tubakas. Ent ka see ei viinud neid segadusse, kuigi kõik mu taskud olid paberosse täis.

«Suitsetage terviseks ja pidage oma kodumaad meeles. Ah, kui te ainult teaksite, missugust loba me küll oleme pidanud teie maa kohta kuulma!» teatasid tolliametnikud kupeest lahkudes.

«Bolševikud» lakkasid Prantsusmaal juba ammu lihtsate inimeste hirmutamise vahendiks olemast.

Enamik väikeametnikest osutas tol ajal nõukogude inimeste vastu sügavalt varjatud sümpaatiat. 1930. aasta majanduskriis ja toiduainete hindade pidev tõus sundisid saatuse vaeslapsi oma pilke üha sagedamini Nõukogudemaa poole pöörama, kus rahva jõukus päevpäevalt aina tõusis.

Ma olin juba harjunud mitte üksnes reisijatele, kel olid käes «Humanité» numbrid, vaid ka konduktoritele, kes kontrollisid raudteepileteid minu igapäevastel sõitudel Saint-Germainist Pariisi, vaatama kui meie Nõukogude kodumaa ustavatele sõpradele. Nendega oli mul lihtne salajane parool: reisijatel pileteid perforeerides möödusid nad minust alati piletit nõudmata.

«Me tunneme teid, te olete meieõa,» kinnitasid justkui sõnatult kindralile, kel oli nööpaugus Auleegioni rosett, need raudteelased — tol ajal kõige tugevama ametiühinguorganisatsiooni liikmed.

Niisugused tähelepanumärgid «selle maailma väikeste» poolt tõstsid meeleolu, võimaldasid lakkamatule tagakiusamiselegi üleolevalt vaadata.

Tahad mõnikord vaksali juures taksot võtta, kuid saad ülbe vastuse vene keeles: «Nii- ja niisugusega ja üldse säärasega vene autojuhid ei sõida!» Teed emigrantide ajalehe lahti ja loed artiklit, mis on pühendatud meie Moskvast tagasijõudmisele. «Ignatjevi kummaline haigus» — artiklile oli antud säärane pealkiri. «Kui üks ravivaid arste oletas, et tegemist on mürgitamisega, haaras Ignatjev sellest versioonist

kinni ja arvas ka, et Moskvas on talle toidu sees peeneks tambitud klaasi sisse söödetud. Ta on veendunud, et tema elupäevad on loetud.»

Sellesse Nõukogude Liidu pihta voolava laimu meresse oli heidetud siiski sõnake tõtt. Varsti pärast meie tagasijõudmist ilmus ajalehekioskites müügile ajakirja «Vue» number, mis sisaldas rikkalikku reportaaži ja fotoillustratsioone meie ülesehitustööst ning meie sõidust osavõtjatelt terve seeria artikleid. See ajakiri tekitas Pariisis suurt sensatsiooni. See number ilmus kolmekordses tiraažis ning levis Prantsusmaa kõigis provintsides ja kolooniates, samuti ka välismaal. Niisugune oli lihtsate inimeste teadmistejanu NSV Liitu puutuva tõe kohta.

Kodumaal tundsin ma end ühtses rivis viibivana kindlalt sotsialismiteele astunud nõukogude rahvaga. Naeruväärne ja ühtlasi häbi oli mul kuulata alatut valet Nõukogude Venemaa kohta endise «privilegeeritud» klassi inimestelt, kes kodumaalt olid igaveseks lahkunud ja tema reeturiteks muutunud.

Ükskõik missugusel maal ma ka viibisin, ükskõik kellega ma ka kohtusin, ei kaotanud ma iialgi tunnet, et mul on jalge all kodumaa pind, kuid nüüd, pärast Venemaalt tagasijõudmist, muutus Pariisis-olek mulle juba talumatuks.

Linna palge moodustavad mitte üksnes hooned, vaid ka seal elavad inimesed, ja nüüd olid inimesed, keda ma kõigest mõne nädala kestel olin Moskvas põgusalt kohanud, muutunud mulle omasemaks kui Pariisi sõbrad, kellega ma olin juba üle kahekümne aasta koos elanud, kuid kellega mul polnud enam millestki rääkida.

Muide, paljud nendest sulgesid meile ise uksed, ning ma mäletan, kui väga me hämmastunud olime, saades kord lõunalekutse ajalehe «Figaro» kirjandusosakonna endiselt toimetajalt Glaserilt.

«See on sõbralik lõunasöök — pidulikult ei riietuta (s. o. frakkidesse või smokingitesse),» teatas peremees telefoni teel ette, soovides näha vene inimest, endist tsaariohvitseri, kes oli Venemaalt «tervelt ja õnnelikult» tagasi jõudnud.

Glaseri korter asus kõige aristokraatlikumas kvar-

talis, mitte kaugel Champs-Élysées'st, kuid see oli, otsekui oma pererahvast eeskuju võttes, ära pleekinud. Ei liikunud paigalt banaalsed «*à la* Louis XIV» stiilis nüüdisaegsed tugitoolid ega avanenud traditsioonilised kahe poolega klaasuksed, mis salongi söögitoast eraldasid, ka tugitoolide polster ja luksuslikud siidkardinad olid luitunud, aga uksed ei avanenud ammugi enam. Toa nurkades asetsevates suurtes lillepottides polnud enam ei palme ega ilupuid, ning ainult mõningad lõunalauale toodud ilmetud lilled meenutasid hilissügist ja selle maja perenaise poolt kunagi armastatud ilusaid orhideesid.

Seinalt vaatas vanaaegsest ovaalsest raamist meile vastu veetlev noor tumedajuukseline daam, kelles vaevu võis ära tunda perenaist.

«Kui tore on see «Flameng»! Te olete seal nagu elus! Ehtne portselannukuke!» külvas maali komplimentidega üle üks naiskülaline, nagu ma juba nägin, veel rohkem ruineerunud kui meie perenaine.

«Te ju peaksite teda mäletama?» pöördus ta minu poole. «Flameng käis oma noorpõlves Venemaal ja maalis teie leskkeisrinnast väga ilusa portree.»

«Muidugi, muidugi. Punases kleidis. See maal rippus meil ohvitseride söögisaalis. Kuid sellest ajast peale hävitas kuulsus ning rohkem veel raha — hõlbus tulu — selle suure meistri kunsti, nagu paljude teistegi oma. Tõsi küll, ta on rikkaks läinud, kuid kõik naised on tema portreedel ühteviisi ilusad ja kahjuks ka ühteviisi banaalsed.»

«Mulle on alati räägitud, et kõigi suurte kunstnike ja kirjanike talent on kõige paremini avaldunud nende vaesusepäevadel.»

«See on küll suur lohutus,» salvas üks mitte sugugi enam moe järgi riietatud, oma kuulsuse üleelanud populaarseid näitlejannasid.

«Noh, sõjas,» jätkasin ma, «lunastas Flameng oma patud kunsti vastu. Ta näitas end tõelise patrioodina, ja ma polnud vähe üllatatud, kui nägin teda Reimsi juures kaevikutes töötamas.»

«Kuid sina, mu sõber, ei märganud,» vaidles peremees vastu, «et ta oli kahjuks «kaotanud» käe, aga

see on seesama mis ajakirjanikule sule kaotamine. Isegi noor kunstnik Scott trumpas ta üle.»

Ning jutuajamine keerles edasi ümber mineviku varjude, selletaoliste nagu kirjanik Paul Bourget või dramaturg Bernstein, kes ammu olid irdunud elust, mis kulges juba uusi ning nendele tundmatuid teid mööda.

«Jah, kui minevikku meenutad, hakkab valus, kui palju sõpru on kaotatud. Aga sina, Aleksei,» pöördus Glaser minu poole, nii et kõik lõunatajad kuulatama jäid, «meie kõik pidasime sind Prantsusmaa sõbraks, noh, aga nüüd selgus, et sa pole see!»

Ja demonstratiivselt end minu poole pöörates hakkas ta mu vastust ootama.

«See ei ole õige, mu armas, mitte mina pole Prantsusmaale truudust murdnud, vaid tema pettis mind. Ma armusin temasse, nagu armutakse ilusasse, tulvil peent vaimukust naisesse, ja ega mina ole süüdi selles, et ta mind maha jättis ja läks minu kodumaa vaenlastega ehk teiste sõnadega — minu kõige õelamate isiklike vaenlastega. Prantsusmaa praegused valitsejad ei arvesta oma töötavat rahvast, kes on mulle kallis ja kellele on kallis minu kodumaa.»

Selle tulise repliigi ajal nägin ma ühe halliks minevate juustega, moodsat smokingit ja nööpaugus Auleegioni ordeni suurt rosetti kandva elegantse härra meelepahast punetavat nägu.

«Vaenlane!» otsustasin endamisi. «Kindlasti mõni fašist!»

Ent ma ei jõudnud veel lauset lõpetada, kui auväärt džentelmen hakkas igasugust etiketti rikkudes noaga joogiklaasile koputama, peremehelt sõna paluma.

«Sa eksid,» pöördus ta Glaseri poole. «Kindral oli meie vastu liiga heatahtlik ja seepärast ei ütelnud veeranditki sellest, mida ta meist mõtleb. Prantsusmaa! Aga missugusel maal võivad teaduslikud laboratooriumid seista ilma töötajateta, haigemajad remontimata juba ilmatu aeg ning mitte vastata isegi kõige tagasihoidlikumatele meditsiinilistele nõuetele? Ja kas sa võisid endisel ajal Pariisis enesele kujutleda üliõpilasi, kes auväärseid, nende arvates üleliia nõudlikke professoreid välja vilistavad? Mida võib mõtelda maast,

kus valitseb harimatus ja õitseb kõlvatus? Aga mida võib mõtelda kindral, kes on tagasi jõudnud maalt, kus teaduse ja teadmiste kõikidel aladel õitseb sotsiaalne progress. Ma küsin sinult...»

«Kes see niisugune on?» küsisin ma, kui olin leidnud sobiva silmapilgu, oma lauanaabrilt.

«See on meie kuulus kirurg professor Gennevet,» vastas ta samuti tasakesi.

«Kuid sotsiaalsest progressist teaduste kõikidel aladel on Venemaal veel raskevõitu rääkida, ja Alekseigi ei hakka sellele vastu vaidlema,» ei jätnud Glaser järele.

«Vastuoksa,» kaitsesin ma professorit. «Kõige tähelepanuväärsem meie uue korra saavutustest on inimene ise! Uued mõisted kutsusid inimeses esile — see on kõige tähtsam — uue mõtteviisi. Iga nõukogude inimene mõtleb uuel viisil. Selles just tõeline edu seisabki. Kuid selleks, et ehitada ja luua, on kõigepealt tarvis entusiasmi, aga see tekib teadliku suhtumisega töösse, ja seepärast on nõukogude inimene võimeline jagu saama igasugustest raskustest ning bolševike partei juhtimisel saavutama võite mis tahes rindel.»

Nõukogude õhku küllaldaselt sisse hinganud ja enesel silmi ise korduvalt selgeks hõõrudes näinud kõike toda uut ning suurt, mis oli mu kodumaal toimunud, olin ma eriti õnnelik, et võisin Prantsusmaale tagasi pöörduda mitte enam eraisikuna, vaid meie kaubanduslike huvide ametliku esindajana — Üleliidulise Kaubanduspalati esindajana, kellel oli õigus rääkida täie häälega. Ja mul oli õnne.

Mu tribüüniks olid rahvusvahelised laadad nii meeletus kärarikkas Pariisis kui karmis ning rikkusest unises Lyonis kui ka eredas päikeseküllases Marseille's, mis teistest linnadest niivõrd erines.

Igas nimetatud linnas olid aastalaada ruumide all terved kvartalid spetsiaalselt selleks otstarbeks ehitatud hooneid, kus asetses sadu nii kõige suuremate kui ka kõige tagasihoidlikumate Prantsuse ja välismaiste firmade stende. Me esinesime Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi nimel ja sisustasime iga kord omaette paviljoni stendidega meie kõikide kaubanduslike koon-

diste poolt. Nendele stendidele väljapandud Nõukogude kaubad rääkisid meie maa tööstuse arenemisest paremini kui ükskõik missugused sõnad.

Aastalaatade avamine toimus eriti pidulikult ning tihtilugu Prantsuse vabariigi presidendi enese poolt, kes selleks kohale sõitis.

Olime kõrgete külastajate vastuvõtmiseks kõik ette valmistanud ja seisime oma paviljoni sissekäigu ees, mina ja mu noor ülem — meie kaubanduslik esindaja, kes äsja oli Moskvast saabunud. Meie ülemus närveeris: äkki läheb paviljoni ümber tungleva rahvahulga tõttu meist märkamatult mööda ametlik korteež[1], mis Prantsusmaal rutakuse ning rahmelduse tõttu tavaliselt «traavides» edasi liikus.

«Ärge muretsege,» ütlesin ma. «Ega ma niisugust asja esimest korda korralda. Mu «signaliseerijad» on juba ammu oma kohtadel.»

Tundmatut sõna kuuldes vaikis näituse juhtkond pisut aega, mulle aga ei turgatanud pähegi, et «signaliseerijad», kes moodustasid kõikide ülevaatuste ja paraadide lahutamatu osa, ei ole telefonide ilmumisega, nagu palju muudki, enam moes. Et harvendatud ahelikuna väljapandud soldatid ülemuse lähenemisel enam ei lehvita kätega, et ammu enam ei kuuldu käsklust «valvel!», ülevaatuskohale kõige lähema «signaliseerija» traditsioonilist hõiget: «Sõidavad!»

Kui mu ülemus oli selle üle tublisti naernud, hindas ta ka sel korral vana rivimehe ettenägelikkust.

«Aga meil on ju tõesti kõik nagu paraadil!» naeratas kaubanduslik esindaja meie eredalt valgustatud paviljonis ringi vaadates ja mu suurepärasel abilisel kunstnik N. P. Gluštšenkol kätt surudes.

Meie paviljon paistis teiste stendidega võrreldes kõigepealt silma selle poolest, et see juba siis meie noort Nõukogudemaad «Euroopa eidekeste» seas esile tõstis. Mitte ühelegi neist ei tulnud pähe kolme-neljasaja ruutmeetri suurusel pindalal näidata kõiki muudatusi oma maa ökonoomikas, kõiki tema peamisi rahvamajandusharusid, nii nagu näitasime meie — muinasvene sahast

[1] Korteež — saatjaskond, ausaade. *Tõlk.*

traktorini, aukartust-äratavate hiiglaste Dneprogessi, Donbassi, Uralmaši ning Kuznetski ehitamiseni, käsitsi tehtud mänguasjast ja orenburgi ämblikuvõrk-peenest rätikust kuni kuullaagrite ja elektritransformaatorite kollektsioonideni.

Kaup maha müüa, sellesama kauba ostja naabrilt üle võtta — sellega tegelesid meid ümbritsevate kaubandusfirmade stendistid. Nendel polnud asja teiste kaupadega, nende oma maa tööstuse huvidega, rahandusega! Ning nad imestasid, kuidas me Nõukogude paviljonis kõik üksteist aitasime, kuidas hoolas hallijuukseline mees, meie karusnahakaupade ekspert, pühkis tolmu tema naabruses väljapandud esimeselt nõukogude jalgrattalt, kuidas mina — seltsimeeste hulgas vanem — aitasin seletusi anda nii kalamarja kui mineraalide, nii karusnahkade kui kirjanduse kohta. Külastajad ei varjanud oma vaimustust meie stendide viimistletuse ja eeskujuliku puhtuse üle.

Massiivne läikiv antratsiidikamakas, mitmevärvilised klaasikesed naftasaadustega ja peaaegu lae alla tõusev elevaator, mille aknakeste taga kullendasid meie maa mitmesugused teraviljasordid, — kõik need kolm eksponaati, mis tavaliselt asetsesid sissekäigu lähedal, äratasid esmajoones austust meie võimsuse vastu, aga kusagil paviljoni sügavuses eredasti valgustatud hiiglasuur klaasitud jääkapp rasvaste lõhekalade ja süllapikkuste tuurakaladega meelitas võõrustamislauakeste juurde kaaviari maitsma. See läks Pariisis moodi alles nõukogude ajal nagu paljud meie teisedki kaubad. Mõned, nagu karjala marmor, olid lihtsalt ära unustatud, kuigi seda oleks pidanud meenutama Napoleoni majesteetlik hauasammas, mille Venemaa oli Prantsusmaale kinkinud, teistest aga, nagu apatiitidest, polnud üldse veel kuuldud.

Minulgi oli tarvis nõukogude inimeseks saada, et oma kodumaad tõesti uut viisi armastama hakata, et uut viisi hinnata iga naela, mis oli välja taotud meie vene töölise vaevaga. Meid kõiki ühendanud ühtne nõukogude perekonna tunne sundis mind korduvalt minevikku kui rasket košmaari meenutama.

Ja kuigi need rahvamassid, kes paljude päevade kes-

tel hommikust õhtuni meie paviljonis liikusid, olid meie suhtes sõbralikult meelestatud, tundsime me siiski ennast inimestena mingist kaugest ja kõikidele mittemõistetavast maailmast. Ning seepärast olid veel kallimad need kuumad käepigistused, millega Saint-Étienne'i rajooni töölised oma Leningradi ja Moskva ametivendadele pühapäeviti Lyonis sõprustundeid väljendasid.

Iialgi ei unune need punaste kaelarättidega pioneeride väikesed hästikorrastatud salgakesed, kellele me oma paviljonis Marseille's vastuvõtte korraldasime. Kompvekid söödi ära, kuid nende paberid pealkirjaga «Punane moon» või «Arktika» hoiti töölisperekondades alles kui kallihinnaline aare.

Kas ei näinud me samasuguseid oma noorpõlve toredaid esindajaid äsja Krimmis, Artekis! Seal oli samuti meri ja samasugune päike nagu siingi, kuid seal tekkis juba uus elu, siin aga oli see nõiduslik maanurk, millena Prantsuse Riviera oli mulle alati paistnud, järjekordse kriisi — kapitalismi ustava kaaslase — poolt purustatud ja mahajäetud kalmistuks muudetud.

Piki kogu rannikut seisid kinnilöödud ustega ja suletud luukidega luksuslikud villad ning paleed. Hooletusse jäetud alleedel kõrgusid arvutud põlised, kuid juba ärakuivanud palmid, mereni laskuvatelt imetoredatelt terrassidelt rippusid alla kunagi nõiduslikult eredate roosipuude ja glütsiiniate koltunud oksad. Igal pool on pealkirjad «*A vendre*» — «Müüa», kuid keegi ei osta neid kinnisvarasid: säärased kaunid varad muutuvad üle jõu käivate korrashoiukulude ja maksude tõttu endistele rikastele kättesaamatuks. Plaažid elegantsete daamitualettideta. Rulett hõbe-, aga mitte kuldrahahunnikutega nagu vanasti. Kauplused — kaupadeta, restoranid — külastajateta, maanteed — autodeta, meri — jahtideta, ilusate paatide ja kaatriteta.

Cannes, Nizza, Monte Carlo, Cap-Martin, Cap-Ferrat — kõik need kaunid nurgakesed meenutasid oma mahajäetusega läbipõlenud, mitte kellelegi enam vajalikke ja kõikide poolt hüljatud kaunitare.

Ma mõistsin, et Prantsusmaad, keda ma oma noorusajal tundsin, pole enam olemas, ja et sellist inimest,

kes kas või ühegi hotelli tihedalt kinninaelutatud luugid avaks ja midagi meie Arteki-taolist asutaks, pole ka olemas. Kui meelsasti oleksid nõus oma õppevaheaega Rivieras veetma need Pariisi lapsed, kes kuni tänase päevani näevad päikest ainult Pariisi iidse IV *«arrondissement'i»*[1] — kus meie elasime — hallitanud tänavate prao kaudu.

Pariisis eneses hakati veel varem kui Rivieras endiste villade raudluuke sulgema.

Oli kustunud paljude endiste moemagasinide kuulsus. Mitte kellelegi ei olnud enam vaja kalleid daamitualette ja meeste riideid. Nõuti uusimaid meretaguseid standardseid silmatorkavaid moe-esemeid.

Briljantide ja hõberebaste asemele, mis kunagi ehtisid toredaid vitriine elegantsel Rue de Paix'l, tekkisid magasinid butafooriavitriinidega, täis järeletehtud väärisesemeid ja odavaid iluasjakesi.

Maillol'- või Fursy-taoliste *diseur'ide*[2] peen, teravmeelne vaimukus oli oma aja ära elanud. Neid asendasid nüüd arvutud «dancingid» ameerika laulukestega džässbändi helide saatel.

Mitte kedagi ei rahuldanud enam ka kujunduselt tagasihoidlikud, kuid huumoriküllased Pariisi teatrite näidendid, mis kunagi moodustasid Pariisi elu peamise võlu.

Tühjusest haigutasid ja lõpueelses agoonias surid üksteise järel välja ka vaiksed vanaaegsed restoranid. Neid asendasid eredalt, pimestavalt valgustatud hiiglasuured saalid peeglite ja orkestritega, dancingite ja halva köögiga või väikesed, kiiruga sisustatud kõigi rahvuste (peale prantsuse) restoranikesed — ungari, inglise, ameerika ning isegi hiina toitudega. Nende hulgas olid «aukohal» vene emigrantidele kuuluvad restoranid, mis külastajaid lõbustasid balalaikamängu ja tantsudega, millega kaasnes kaukaasia pistodade parkettpõrandasse heitmine.

«Kõik on ajamerre vajunud nagu helges muinasju-

---

[1] Arrondissement — rajoon, kvartal. *Tõlk.*

[2] Diseur — jutustaja, deklamaator; estraadilaulja. *Tõlk.*

tus,» tõi kitarri saatel aeglaselt kuuldavale kõhnuke väikest kasvu valgetverd mees:

Lumme oled sa tuisatud, Venemaa...

«Lumme tuisatud... lumme...» kuuldus ümberringi sosinat.

Ei enam näe me armsaid kodupaiku,
ei kalli keele kõla enam kaiku...

«Ärge erutuge, ka ilma teieta kühveldatakse lumi laiali!» pomises nurga tagant nendele vastu keegi kaasmaalane, kas bolševikele kaasa tundes või neid kirudes.

Pariisi kohvikudki olid pärast sõda oma palet muutnud: kohad, kus pingelisest ja närvilisest linnaelust võis puhata ja meelt lahutada, olid muutunud spekulantide varjupaikadeks ning tegelinskite kontoriteks, kus vene emigrantidega peaaegu Eiffeli torni üle kaubeldi.

1934. aasta 6. veebruari õhtul väljusin ma pärast tööd kaubanduslikust esindusest, tehes Natalja Vladimirovnale ettepaneku tavalise Saint-Germaini tagasisõitmise asemel veidikeseks linna jääda, et hommikustes ajalehtedes teatatud «endiste *combattant*'ide» — Esimesest maailmasõjast osavõtjate — rongkäiku vaadata. Vilets olukord, millesse Pariisi elanikkonna kõik varatud klassid olid sattunud, selgitas iseenesest soovi esitada valitsusele nõudmine palga suurendamise ja maksude vähendamise kohta, aga ajalehtede terved leheküljed, mis jutustasid mitte enam mingisuguste väikeste erapankade, vaid ka terve rea riiklike pandimajade klientide paljaksriisumisest kurikuulsa Stavisski tüüpi avantüristide poolt, kutsusid üles õiglast meelepaha avaldama kõiki, kes oma arusaama järgi olid «inimsoo parema tuleviku eest» verd valanud.

1932. aasta valimised, mis radikaalide ja sotsialistide võiduga lõppesid, ei rahuldanud kedagi, ning poliitiline õhkkond muutus järk-järgult tihenedes päris talumatuks. Iga reformiürituse puhul tuletas suurkapital oma vägevust meelde suurte summade ülekandmisega

välismaa pankadesse, õõnestades oma riigipanga maksuvõimet ja jättes valitsuse ühel ilusal päeval ilma isegi ametnikele palgamaksmiseks vajalikust rahast. Hommikul juba leiti «parempoolsemaks muutunud» valitsusele raha.

Tähtsalt oma kabinettidesse asuvad, kuid mitte kauaks kohale jäävad ministrid — mängukannid mulle juba sõjast saadik hästi tuntud kahuri- ja masinatööstu rite kätes — meenutasid oma tahtejõuetuse ja töörahva huvide reetmisega meie Ajutise Valitsuse ministreid.

Järjekordne Chautemps'i — selle, nagu mulle paistis, libeda kala — asendamine Ministrite Nõukogu esimehe ametikohal mõistatusliku Daladier'ga, selle fašisti või sotsialistiga, rikkus tavalise valitsusevahetuse «mängu». Raske oli hommikust alates aru saada, kas uus ministrite kabinet on eelmisest «parem-» või «pahempoolsem»,' ja keegi poleks sellest eriti huvitatudki olnud, kui mitte kogu Pariisi poleks üllatatud politseiprefekt Chiappe'i ootamatu ning väga salapärase errulaskmisega.

See Stavisski petistejõugu soosija, kes igasuguste alandavate kinkidega oli oma alluvate seas suure populaarsuse saavutanud, oli tüüpiline avantürist. Onupojapoliitika, tihedad sidemed suurkapitalistlike ringkondadega, häbematu julgus mesimagusa, pugejaliku maski all — see kõik aitas säärastel inimestel Prantsusmaal paljudele vastutusrikastele ametikohtadele tõusta mitte ainult eraseltsides, vaid ka valitsusringkondades.

Meie kaubanduslik esindus Rue de la Ville l'Évêque'il asus Siseministeeriumi ja vabariigi presidendi palee lähedal ja seepärast sai meile tänavale minnes kohe selgeks, et lõunavaheajal veel täiesti rahulik linn oli juba piiramisseisukorras: Champs Élysées' rahulike põliste pärnade all seisid vabariigi ratsakaardiväe jalastunud rühmad, Napoleoni-aegsed hobusesabajõhvist tuttidega kiivrid peas ja läikivad palašid valgeks värvitud vöörihmadel. Tänavaliiklus oli katkestatud, ja jalakäijad olid kuskile varjule läinud.

Jõudsime takistamatult Champs Élysées' Rond Point'il

asuva suure kohviku juurde, mis oli tulvil külastajaid, kes nagu meiegi ootasid *combattant*'ide rongkäiku.

Elav kärarikas vestlus ruumipuuduse tõttu üksteise kõrvale surutud lauakeste taga katkestati ootamatult südantlõhestava karjatusega: «*Vive le roi!*» — «Elagu kuningas!»

Kõik pöördusid välisukse poole, suurem osa kohvikus istujatest hüppas oma kohtadelt püsti, mõned toetasid seda täiesti arusaamatut ning mõttetut hüüatust kiiduavaldustega.

«Aga vaata ometi! See huligaan on toosama tüüp, kes näituse ajal tegi katset meie paviljonilt lippu maha kiskuda!» sosistas Nataša mulle, sellal kui see mitte enam noor virildunud näoga mees, kõvakübar kuklas, lahinguordenite lindid kuuel, oma arusaamatuse tõttu kohutavaid vandesõnu kisendas: «Raisad! Tõprad! Meie omi ju tulistatakse!»

«Keda «meie omi»?» oli tahtmine küsida, «ja mida siis mõtlevad kõik need meid ümbritsevad inimesed? Kes nad on — kas rojalistid? Ja kuhu on politsei kadunud?»

Me väljusime Champs Élysées'le ja hakkasime Concorde'i väljakule läinud meeleavaldajate kolonnile aegamööda järele minema. Sealt kajas sõda meenutavaid harvu kuulipildujavalanguid.

Me ei jõudnud veel pooltki maad ära käia, kui juba nägime paanilises hirmus vastu tormamas algul üksikuid noormehi, siis aga juba ilma mütsideta, moe järgi ligi pead kammitud juustega meestegruppe.

Need olid samad tüübid, keda me alatasa olime kohanud Saint-Germainist väljuvas rongis, kes «belotti» mängisid ja põlastavalt mulle selja keerasid. Nendest ühes, eriti jultunud tüübis, tundsin ma ära omal ajal sõjalise vanametalli edasimüümisega rikastunud naabri poja. Neid vist meenutaski professor Gennevet lõunasöögil Glaseri juures?

Tulekahjuga valgustatud Mereministeeriumi akendest, põlevatest kioskitest ja kellegi poolt ümberlükatud autobussist mööda rühkides uurisime vastutulijaid küsitledes, mis siin oli toimunud. Selgus, et fašistlikud noortejõugud — «Lendsalga» liikmed — olid avanud

tule meeleavaldajate pihta, kes tegid katset Saadikutekotta minna ja oma õiglased nõudmised tugevasti ehmunud delegaatidele üle anda.

«Aga milline oli teie mulje «6. veebruari» rahutustest? Ma ju nägin teid tol päeval Champs Élysées'l,» esitas mulle ootamatult selle ebameeldiva küsimuse Politseiprefektuuri välismaa-osakonna ülem.

See oli mulle juba sõjaaegsest teenistusest saadik hästi tuntud erumajor Eydoux. Mõnede meie töötajate seisundi reguleerimiseks tuli mul kaubandusliku esinduse palvel üsna tihti tema poole pöörduda.

«Mina, vaadake, olen pikka kasvu, teie aga lühike,» katsusin ma naljatada, «ja seepärast te mind seal märkasitegi, kuna mina teid ei märganud.»

Kuid Eydoux ei rahunenud; ta oli väga intrigeeritud, ja kui oli mu palve ebatavalise kiirusega rahuldanud, pöördus jälle minu 6. veebruari muljete juurde.

«Kõige vastikum mulje. Parimateks tüüpideks olid vahest teie «flikid», kes vähemalt oma kohust täitsid, möödudes näiteks arukalt ja ettevaatlikult niisugustest tahtmatuist kõrvalistest pealtvaatajatest nagu mina ja mu naine. Kuid teie niinimetatud «kuldset noorust» meenutades lubage öelda, et ta on võimeline samavõrra kergesti jalga laskma nii sakslaste kui ka teie oma *Gardes mobiles* [1] ees.»

«Teil on õigus, kindral. Meie uus põlvkond viib meid meeleheitele. Ei mingit kodanikuväärikust,» ohkas see «kahesaja perekonna» ustav teener.

«Joffre'il võib-olla oli õigus,» vastasin ma Eydoux'le, «kui ta ränkade inimkaotuste pärast muret tundes ütles, et peale sõda tekib prantsuse rahvuses kuristik, mis teadmata milliste elementidega täidetakse.»

Selle kuristiku täitis prantsuse töötav rahvas, kes ebaõnnestunud fašistlikule «putšile» alguses vastas demonstratsiooni ja streigiga, mõne kuu pärast aga maa sisepoliitilise tüüri järsult pahemalejuhtimisega.

Oma eluaja kestel olen ma paljude streikide tunnistajaks olnud. Tuleb meelde, kuidas 1905. aastal Peter-

[1] Militariseeritud politsei.

buri ilmajäämine valgusest ja veest esmakordselt pani mu silmad töölisklassi vägevust nägema. Ent kuni 1936. aasta kevadeni Pariisis ei kujutlenud ma enesele veel täiesti, kui tugev võib olla proletariaadi revolutsiooniline distsipliin, see iga streigiliikumise ustav liitlane.

Nagu ülemjuhataja käsul sulgusid korraga vabrikute ja tehaste väravad, langesid alla pankade ja kaupluste akende hallid raudluugid...

Äärelinnast — täis vabrikuid, tahma —
ilmus me hulka uus juhtiv rahvas...

Ent pärast keskpäeva helistas mulle kaubanduslikku esindusse üks «endisi peremehi», suurettevõtte — meie kaupade ostja — veel üsna noor direktor.

«Andestage, härra Ignatjev, meie ebatäpsust. Me ei pääse kuidagi teie juurde. Kujutlege, hommikust saadik me istume ja vaatame aknast välja üle tänava oma juhatusehoonele, kuhu meile on sissepääs suletud, ja sealt pole võimalik ühtki teadet saada. Seesama toimub ka tehases: töölised on vallutanud kõik tsehhid ja valvavad tööpinke, et mõne vaenlase käsi neid vigastada ei saaks...»

Minu tavaliselt külmaverelise kliendi segase jutu järgi otsustades oli ta rohkem hämmastunud kui vihane. Kellele kuulusid sel päeval nii tööpingid kui tehased, oli raske otsustada.

Streik haaras ka restorane, milleta suurem osa töölisi ja ametnikke ei suutnud siiski läbi saada, kuna nad asendasid neile sööklaid.

«Mis teha?» ütlesin ma Natašale, lugenud meie tavalise restorani «Bernard» sildilt: «Streigi puhul suletud.» Lähme Saint Lazare'i vaksalisse, seal puhvetis leiame kindlasti midagi söödavat.»

Muide, me ei jõudnud veel tänava nurganigi, kui kuulsime restorani «Bernard» tuttavate kelnerite hüüdeid, kes olid kogunenud naabruses asuvasse tillukesse bistroosse, väikesesse trahterisse, streigikomitee koosolekule.

«Siia, siia,» kutsusid nad mind. «Me ei või ju oma kindralit ilma eineta minna lasta.»

Mina aga tundsin veel kord, et tähelepanu osutati mitte mulle, vaid minu Nõukogude kodumaale.

Viimaseks Pariisi 1936. aasta sündmuseks oli mulle 14. juuli rahvuspüha.

Korduvalt olen ma igatsenud säärastel päevadel Pariisi rahvahulgaga seguneda ja pisut jõhkras, kuid mahlakas argoos pariislaste tabavaid hinnanguid nii riigivalitsejate kui ka valitsemiskorra kohta kuulata. Mida mõeldakse Venemaast, kas ka tema tuline hingus nende kergesti süttivate inimesteni jõuab?

Sel aastal oma reisikohvrid enne Moskvasse ärasõitu valmis pakkinud, otsustasin minna Vabariigi väljakule, kus pidi toimuma esmakordselt Prantsusmaal organiseeritud Rahvarinde legaalne demonstratsioon.

Leidsin enese olevat keset Pariisi töörahva pulbitsevat merd, kes ümbritses kõrget, kiiresti riidega kaetud puutribüüni. Mitte ühtki politseiagenti, mitte ühtki sõjaväelast, ja väga vähe tuttavaid, kellest ühed tituleerisid mind *«Mon général!»*, teised aga sealsamas — *«Camarade!»*.

Nad tirisid mu tribüünile, kus Marcel Cachin, Maurice Thorez ja Gabriel Péri mul tuliselt kätt surusid, kus silmakirjalikult lahke Léon Blum ei jätnud mulle järjekordset komplimenti tegemata, Herriot aga, unustanud hiljutise mineviku, nagu poleks minust kunagi lahkunudki.

«Vive la Russie! Vive les Soviets!» kuuldus igalt poolt tervitusi. Ning need sõnad ei valmistanud mitte ainult rõõmu, vaid panid mu õlgadele ka mingi uue ja, nagu mulle tundus, tõsise vastutuse.

Kui üheksateistkümmend aastat tagasi, Esimese maailmasõja «vaherahupäeval» mulle karjuti: *«Vive la Russie!»*, siis kogesin ma rõõmu, mida tunneb inimene pidusöögil, kui sellel puuduvat külalist hea sõnaga mälestatakse. Aga nüüd, Rahvarinde tribüünil, vaadatakse mulle kui selle püha võrdõiguslikule osavõtjale. Nende püha oli juba ka minu püha.

Ma olin uhke oma Nõukogude kodumaa üle. Kuhu olid kadunud Clemenceau traattõkked? Mis oli järele jäänud kõigist sõjalistest ja poliitilistest avantüristi-

dest? Lenini suured ideed olid saanud ka Prantsusmaa töötava rahva omandiks. Minu kodumaa tõmbas rõhutud inimeste pilke ja lootusi enese poole. Vabaduse ja õigluse mõisted muutusid lahutamatuiks kujutlustest Nõukogudemaast.

Mul ei olnud veel diplomaatilist passi ega sõjaväelist auastet, ent oma maa kodanikuna ei ole ma iialgi hoidnud pead nii püsti kui sellel prantsuse rahvapidustusel.

Pariisi töötav rahvas muutis oma rahvusliku püha Rahvarinde võidupühaks, kus prantsuse kommunistid oskasid rahvamasse organiseerida ja oma poliitilist küpsust näidata.

Jah, see oli võit! Tribüünide eest sammusid mööda revolutsiooni sõdurid, olles valmis töötajate õiguste eest võitlusse astuma. Demonstratsiooni massilisust tõendasid kõige paremini hiiglasuured plakatid, mis selgitasid, missuguste vabrikute, tehaste, magasinide või asutuste delegaadid nad olid.

«Areteerige! Trahvige! Vallandage! Enam me teid ei karda!» rääkisid «Renault'», «Citroën'i», «Printemps'i» lühikesed pealkirjad...

Meeleavaldajad kõndisid, käed ähvardavalt rusikas, ehtsat vaimustust tekitasid kirjudes kleitides ning siidsukkades neiud, kes ka uljalt meeste ridades sammusid.

Töölised demonstreerivad oma inimväärikust täievõimuliste «patroonide» — peremeeste ees. Nad hoiatavad tõsiselt, et säärane püha sõna nagu «patroon» võidakse mitte ainult troonilt tõugata, vaid ka tulevaste põlvede mälestusest kustutada. Selline miljonite töötajate võimas meeleavaldus sai võimalikuks ainult seetõttu, et neid juhtis võitluses imperialismi ja fašismi vastu Prantsusmaa Kommunistlik Partei, kes sammus mööda teed, mille oli talle kätte juhatanud Suur Oktoober.

«Noh,» ütlesin ma Natašale, kui olime öösel hilja oma tuppa tagasi jõudnud, «ma lahkun rahuliku südamega sellelt maalt, mis on mulle veerandsaja aasta jooksul väga lähedaseks saanud. Usun prantsuse rahvasse. Usun tema tulevikku!»

AUTASU

Unistusteta on võimatu elada, ja alates hetkest, mil ma oma ametiasjad seltsimees Krassinile üle andsin, jäi mul üle ainult unistada tagasipöördumisest sõjaväeteenistusse — Punaarmeesse.

Lapsepõlvest peale kasvatati mind «sõjaväe määrustike ja eeskirjade» järgi, ja sõjaväeline väljaõpe on mind kõikides asjades välja aidanud.

Kas siis tõesti ei leidu mulle tööd mu endisel erialal? Missugune õnn oleks mulle, kui ma võiksin Prantsusmaal omandatud teenistuskogemusi edasi anda esimesele Nõukogude sõjaväelisele atašeele Pariisis.

Kuid aastad möödusid, ma olin juba kaotanud lootuse, et mu kõrduvad palved rahuldatakse, kui 1937. aasta aprilli keskpaiku meie kaubandusliku esindaja asetäitja Aleksander Stepanovitš Sinitsõn mind ootamatult välja kutsus.

Tema rõõmsa naeratuse järgi taipasin juba, et sel korral ei kutsunud ta mind kaubandusliku asjatoimetuse pärast.

«Säh loe!» ütles ta ning ulatas mulle dešifreeritud telegrammi.

«Seltsimees Ignatjev viivitamata lühikeseks ajaks komandeerida Kaitse Rahvakomissariaadi käsutusse Moskvasse.»

«Mine poliitilisse esindusse sõjaväelise atašee juurde, võta viisad, anna asjaajamine üle, ja siis jumalaga. Õnnitlen sind, Aleksei Aleksejevitš!»

Õnnest pidi süda seisma jääma...

27. aprilli varahommikul lähenesin ma juba Vjazmale ja, nagu tavaliselt, silmitsesin ümbritsevat loodust ahnelt läbi vaguniakna. Haljendava lehestikuga kattunud lumivalged kasekesed näisid mulle sel korral eriti sõbralikena ning juba vanade tuttavatena.

Ei hakka arutama, mispärast on vene pinnas mulle alati kergemana tundunud prantsuse omast, — millegi-

A. Ignatjev 1947. a.

pärast oli seal kergem käia. Ja kuidagi ebatavaliselt kerge oli hingata seekordsel Moskvasse saabumisel, ja vastutulevad inimesed näisid kuidagi uut moodi lahketena.

Eriti südamlikult võttis mind vastu unustamatu Vladimir Petrovitš Potjomkin, kes alles hiljuti oli lahkunud poliitilise esindaja ametikohalt Pariisis.

«Kui õnnelik ma olen, et teie unistused on teostunud. See on ju vääriline autasu kõige eest, mida te olete Prantsusmaal viibimise ajal korda saatnud ja mis kõik on mulle nii hästi teada.»

«Jah, teil on õigus,» vastasin ma, «kõrgemat autasu kui usaldus ma ei vaja.»

«Noh, selle te oletegi ära teeninud, kuid ärge arvake, et seda tehakse ainult teie käsutuses olnud miljonite Krassinile üleandmise eest. Oli ju Vene armees ka peale teie ausaid ohvitsere, kes ei oleks kroonuraha puutunud. Noh, aga jääda meiega pärast seda, kui me teid kohe enese juurde ei võtnud, — vaat see avaski meie silmad teie suhtes!»

Vladimir Petrovitš jäi sest ajast kuni oma surmani mu kõige lähedasemaks, südamlikumaks sõbraks.

Pärast ajaga mustunud Sõjaministeeriumi maja Pariisis üllatas mind Moskvas meeldivalt endise Aleksandri sõjakooli hoone, mis oli Kaitse Rahvakomissariaadi jaoks uuesti korda seatud.

Kaadrivalitsuses küsiti pärast pikka jutuajamist mu tulevase teenistuse kohta, mida ma praegu sooviksin.

«Pääsmikku esimese mai paraadile,» ütlesin ma.

«See soov täidetakse,» vastas mulle selgesti ja lühidalt ülem, kel oli varrukal mitu kuldnurka ja mahakäänatud krael mitu vaarikavärvilist rombi. Need sõjaväelised eraldusmärgid näisid mulle, eraisikule ehk, nagu endises armees öeldi, «prii-inimesele», niisama kättesaamatud nagu punane kindralivooder kadetinoorukile.

«Kõrgemale juhtivale koosseisule. Ilmuda ainult sõjaväevormis,» lugesin ma esimese mai paraadi eelpäeval ilusalt kutsekaardilt, mida nii kannatamatult olin oodanud. «Kuidas ma siis erariides ilmun?» kõhklesin ma. «See on ju ettekirjutuse ignoreerimine.» Kuid parata polnud midagi, tuli minna erariides.

Meie pimestav vene kevadine päike andis eriti piduliku ilme ka «Metropoli»-esise väljaku täitnud hobustele, kelle jalgade ümber olid valged mähised, ja Rožděstvenkalt kuni Punase väljakuni minust mööduvatele sirgetele jalaväekolonnidele. Tee ei olnud pikk, kuid ma läbisin selle ruttamata, äratades hämmastust kõigis kontrollpostides, kes tähelepanelikult silmitsesid üksteisele mittevastavaid esemeid: kutsekaarti pealkirjaga: «Ilmuda ainult sõjaväevormis», Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi väikest kviitungit välispassi äraandmise kohta ja nende dokumentide omanikku — suurt kasvu onu, kel pehme viltkaabu peas.

«Astuge edasi!» Aga tribüünide juures jälle seesama: «Astuge edasi!...»

«Ent kuhu siis edasi?» mõtlesin ma, kui olin jõudnud mausoleumi ette.

«Siia, siia!» Ning ma leidsin ennast tahutud palki-

dest sillutisel vaarikavärvilise sametköie taga, mis eraldas mausoleumi ees olevat platsi pealkirjaga:

«Kõrgemale juhtivale koosseisule.»

«Milline au! Milline au!» mõtlesin ma.

Ei jõudnud kellaosuti Spasski tornil veel kümne kohale, kui tribüünidelt kostsid tugevad kestvad kiiduavaldused. Kümned tuhanded silmad suundusid mausoleumile. Seal tõusis astmeid mööda üles aeglase, rütmilise ja samal ajal kerge sammuga Jossif Vissarionovitš Stalin.

Ma ei pööranud oma silmi tema kergelt väljasirutatud, pooleldi kõverdatud käelt. Sellest žestist võis lugeda nii tagasihoidlikult väljendatud tänu talle avaldatud tunnete eest kui ka rahulikku enesekindlust, mis tiivustab meid töös.

See Stalini žest sisendas 1941. aasta külmadel novembripäevadel mausoleumi eest möödamarssivatele võitlejatele usku võidusse, mis tõstis terve meie rahva meeleolu kogu maailma vapustavale kõrgusele!

Kui Kliment Jefremovitš Vorošilov täpselt kell kümme hommikul raudja valgejalgse hobuse seljas Spasski väravatest laitmatute ruutudena ülesrivistatud vägede juurde lühigalopiga välja ratsutas, mõtlesin ma: «Meil endises armees küll niisuguseid paraade ei olnud!» Tol ajal toimus rivi ülevaatus sammu sõites, mis juba üksi vägesid otstarbetult väsitas ja igavust sisendas.

Aga nüüd kuulduvad käskluse sõnad:

«Õlale võtt! Esimene pataljon — otse! Teised — parem pool!»

Kui palju aastaid ei olnud ma neid sõnu kuulnud!

Siis hakkasid põrisema trummid ning mürtsuma võimas koondorkester, summutades üksteise järel möödamarssivaid, vahetpidamata «jalga» löövaid jalaväeosi.

Võtan mütsi maha helepunaste lahingulippude ees, mis meenutavad kodusõja heroilisi päevi, ent kuula! Orkestri poolt äsjamängitud marss viib mõtted üle kaugetele Mandžuuria väljadele: see on ju Siberi küt-

tide marss! Ah, kui nad oleksid teadnud, et nende poolt talutud pälvimatute lüüasaamiste ülekohtu tasuvad ükskord need minust mõne sammu kaugusel möödamarssivad noored mehed, vintpüssid ettekallutatult käes.

Kuid mis ennenägematu imeasi see on?

Laitmatult möödasammunud kaitsevärvi kiivritega jalaväekarreede järel ilmuvad samasuguses suurepärases korras marssivate eraisikute tumedad read, vintpüssid kanderihmaga õlal. Ees kannab uhkelt lippu halli habemega vanamees, aga möödaminevate mitte enam noorte meeste nägudelt loed, et nad täidavad mingit kõrget aukohust. Kahtlusi ei ole: need on töölised, endised punakaartlased, ja nende pilk, samuti nagu ka kõigil, kes praegu tribüünil viibivad, on suunatud ühte punkti — tolle poole, kes suure vaevaga saavutatud tööliste ja talupoegade ühinemist tervitab. Nemad, töölised, meenutavad mulle neid päevi, mil nii vähe inimesi maailmas Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidusse uskus.

Noh, nüüd on nii jalavägi kui töölispataljonid läinud, orkester vaikinud, kuid süda hakkab tugevamini tuksuma.

«Tra-tra-ta-ta-taa . . .» See on ju meie vana, tuttav ratsaväesignaal «Traavi!». Kas Ajaloomuuseumi juures nähtavale ilmunud ratsaväki tõesti traavile üle läheb?

Läks üle, ja silmad puurivad toredatesse hobustesse, juhtiva koosseisu oivalisse sadulas istumise viisisse.

Traavides möödub ka suurtükiväki ratsarakendites: esimene patarei raudjate hobustega. «Kas tõesti möödub teine patarei ronkmustadega? Nii see ongi. Aga kolmas — kõrbidega? Pole võimalik!» mõtlen ma. Ja meel muutub rõõmsaks, et vene sõjaväelised traditsioonid on säilitatud.

Suurtüki- ja tankidivisjonide pidev ning vaikimatu mürin, samuti kui ka õhulindude põrin toob mind tõelisusse tagasi. Tahaksin kübara maha võtta mitte ainult lahingutes kuulsuse võitnud lippude ees, vaid ka tööliste ning tehnikute ees, kes minu kodumaa on orjastatud maast muutnud võimsaks, uhkeks, välismaadest sõltumatuks maaks.

Paraad on lõppenud. Kuid seal just algab veel see, mis sõnadeta räägib kahekümne aasta kestel inimeste teadvuses toimunud muutustest. Muuseumi punase hoone mõlemalt poolt hakkavad tagasihoidmatu inimmurruna väljakule voolama juubeldava rahva kolonnid.

Demonstrantide kolonnide kohal hõljuvad plakatid räägivad tööst, harmoonikate ja orkestrite helid aga kajastavad elurõõmu.

Liiguvad haritlased, liiguvad töölised, lähevad vanad mehed, ja neiud, ja emad, lapsed kätel. Noored ei tunne mineviku musti plekke, kuid ka meie, noore hingega vanad, unustame need sellistel silmapilkudel, sulades tollesse suurde rahvamonoliiti, kes jäi kindlaks nii sõjapäevil kui ka rahuaastail, meie surematu kodumaa helget tulevikku ehitades.

«Siin ta ongi — see uus, revolutsiooniline distsipliin!» mõtlen ma. «Kas mitte tema ei juhtinud ka mind kõik need kakskümmend revolutsiooniaastat?»

Ma olen sündinud õnneliku tähe all ja soovin, et sina, lugeja, oleksid niisama õnnelik, nagu olin mina tol rõõmsal esimese mai hommikul!

SISUKORD

NELJAS RAAMAT

Esimene peatükk — Saatuslikud päevad 7
Teine peatükk — Maailmasõja algus 28
Kolmas peatükk — Marne 58
Neljas peatükk — Läänerindel 89
Viies peatükk — Suure ürituse läbiviimisel . . 118
Kuues peatükk — Tööstuse saamarüütlid . . . 148
Seitsmes peatükk — Élisée Reclus' tänav nr. 14 . 167
Kaheksas peatükk — Pidurid 197
Üheksas peatükk — Lõpu algus 217
Kümnes peatükk — Ülemused ja abilised . . . 240
Üheteistkümnes peatükk — Ekspeditsioonikorpus . . . 261
Kaheteistkümnes peatükk — Üks öö 290

VIIES RAAMAT

Esimene peatükk — Noorsoldat 311
Teine peatükk — Kaugeluures 339
Kolmas peatükk — Ühenduse katkemine . . . 355
Neljas peatükk — Ümber piiratud 375
Viies peatükk — Väljapääsu otsinguil . . . 392
Kuues peatükk — «Paigutaja» saabumine . . . 412
Seitsmes peatükk — Reservis 427
Kaheksas peatükk — Lühiajalisel puhkusel . . . 445
Üheksas peatükk — Viimasel rännakul 461
Kümnes peatükk — Autasu 478

*

А. А. Игнатьев
ПЯТЬДЕСЯТ ЛЕТ В СТРОЮ
Том второй

На эстонском языке

Оформление П. Реэвеэра
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja F. Kõlli. Kunstiline toimetaja H. Vitsur
Tehniline toimetaja H. Kohu. Korrektorid M. Sepp ja P. Hiie

Ladumisele antud 12. VIII 1959. Trükkimisele antud 4. XII 1959. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 30,25. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 24,81. Arvutuspoognaid 25,81. Trükiarv 10 000. Tellimise nr. 2116.
Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19

Hind rbl. 9.15
7—3

A
22794
45693

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00357582 8